

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

ELMİ ƏSƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 3

Naxçıvan, “Tusi” – 2022, Cild 18

2005-ci ildə təsis edilmişdir • Established in 2005 • Основан в 2005 году

Jurnal AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin rəhbərliyi ilə nəşr olunur
The journal is published under auspices of the Presidium of ANAS Nakhchivan Branch Office
Журнал издается под руководством Президиума Нахчыванского Отделения НАНА

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor
İ.M.Nasıyev

İ.Ə.Həbibbəyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Vəlixanlı, Ə.B.Ərcilasun, M.Z.Nağısoylu, M.K.İmanov,
Ə.Ə.Salamzadə, C.Ə.Qiyasi, İ.E.Atnur, F.Y.Səfərli (*baş redaktorun müavini*), E.S.İsayev,
Ə.X.Nuriyev, Ə.A.Quliyev (*baş redaktorun müavini*), V.B.Baxşəliyev (*məsul katib*),
Ş.T.Bünyadova, N.H.Əhmədov, F.Y.Xəlilov, R.Z.Rəhimli

EDITORIAL BOARD

Chief editor
I.M.Hajiyev

I.A.Habibbeyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Valikhanli, A.B.Argilasun, M.Z.Nagisoylu, M.K.Imanov,
A.A.Salamzadeh, G.A.Giyasi, I.E.Atnur, F.Y.Safarli (*assistant editor*), E.S.Isayev, A.Kh.Nuriyev,
A.A.Quliyev (*assistant editor*), V.B.Bakhshaliyev (*executive secretary*), Sh.T.Bunyadova,
N.H.Ahmadov, F.Y.Khalilov, R.Z.Rahimli

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор
И.М.Гаджиев

И.А.Габиббейли, Я.М.Махмудов, Н.М.Велиханлы, А.Б.Арджиласун, М.З.Нагисойлу, М.К.Иманов,
Э.А.Саламзаде, Дж.А.Гияси, И.Э.Атнур, Ф.Я.Сафарли (*зам. главного редактора*), Е.С.Исаев,
А.Х.Нуриев, А.А.Гулиев (*зам. главного редактора*), В.Б.Бахшалиев (*ответственный секретарь*), Ш.Т.Бунядова, Н.Х.Ахмедов, Ф.Ю.Халилов, Р.З.Рагимли

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35, tel.: 550-12-67
Address: Nakhchivan, Heydar Aliyev av., 35, phone: 550-12-67
Адрес: Нахчыван, пр. Гейдар Алиева, 35, тел.: 550-12-67

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX VƏ SİYASƏT

İsmayıl Hacıyev. Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclaslarındakı tarixi çıxışları və istiqlal çağırış (1991-ci il 5 fevral və 7 mart iclasları).....	9
Fəxrəddin Səfərli. Avropalı müəlliflər Nuh peyğəmbər və Naxçıvan bağlılığı haqqında....	19
Tamam Cəfərova. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar və dövlət qadın siyasəti (2003-2017-ci illər).....	26
Yaşar Rəhimov. 1908-1914-cü illərdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatı.....	36
Emin Şıxəliyev. Ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı cinayətlərinin “Hai-Taht doktrinası” çərçivəsində dəyərləndirilməsi.....	41
İlhami Əliyev. Səfəvilər dövründə Naxçıvan bölgəsinin inzibati ərazi quruluşundakı dəyişikliklər.....	52
Musa Quliyev. Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun yazdığı gündəliklərdə və məktublarda Naxçıvan tarixi ilə bağlı aparılan araşdırmalar.....	58
İradə Nuriyeva. Ermənistanın Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı törətdiyi müharibə cinayətləri.....	66
Bəxtiyar Həsənov. Çar Rusiyasının Qarabağ bölgəsində həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair.....	72
Arzu Abdullayev. Naxçıvan şəhərinin məhəllələr üzrə təsviri (XIX əsr).....	80

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Uçan Ağılda arxeoloji araşdırmalar.....	85
Zeynəb Quliyeva. Sədərek yaşayış yerinin erkən dəmir dövrü keramikası.....	93
Toğrul Xəlilov. Culfa rayonunun ərazisində aşkar edilmiş yeni arxeoloji abidələr.....	100
Elmar Baxşəliyev. Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin Naxçıvanda eneolit mədəniyyətinin formalaşmasına təsiri.....	107
Asəf Orucov. Naxçıvanda qonaqpərvərlik adəti.....	115
Aytəkin Qəhrəmanova. Naxçıvan Muxtar Respublikası kənd əhalisinin ailə təsərrüfatında arıçılıq: ənənəvilik və müasirlik.....	121

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvanda miladdan öncə yaşamış Maq/Muq prototürkləri ilə bağlı etnoykonimlər.....	131
Zülfiyyə İsmayıl. Naxçıvanın dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin derivatoloji proseslərdə rolu.....	138
Nuray Əliyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrində cingiltişmə hadisəsinin təzahür formaları.....	145
Əhruz Mahmudova. Naxçıvan və Qars şivələrində işlədilən məişət leksikasına (mətbəx leksikası) aid bəzi qeydlər.....	150
Bibixanım Nağdəliyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrində mürəkkəb sözlərin leksik xüsusiyyətləri.....	156

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Əbülfəz Quliyev. Şair Məhəmməd Biriya və Naxçıvan.....	162
Fərman Xəlilov. Naxçıvan ədəbi mühitində gündəlik və xatirə janrları.....	169
Ramiz Qasimov. Tənqidi-realist ədəbiyyatda dialoq: xarakteroloji və bədii-struktural əhəmiyyəti.....	177
Fəxrəddin Eylazov. Baba Nemətullah Naxçıvaninin “Əl-fəvatih-ül-ilahiyyə-vəl-məfatih-ül-qeybiyyə” təfsiri və onun metodu haqqında.....	185
Səbuhi İbrahimov. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-nur” əsərinin teoloji mahiyyəti və fəlsəfi aspektləri.....	193
Kübra Vəliyeva. Orta əsrlər dövrünün görkəmli azərbaycanlı təbibləri.....	198
Günel Əsgərova. Naxçıvan elmi mühitində “Molla Nəsrəddin” jurnalının tədqiqi tarixinə bir nəzər.....	206
Elxan Məmmədov. Xalq şeirində obrazın gəzərlilik (səyyar obrazlar) problemi.....	213
Aytən Cəfərova. Naxçıvan folklor mühitində deyimlər.....	221

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin yaradıcılığına bir baxış.....	227
Ələkbər Qasimov, Gülxarə Əhmədova. Dünya klassiklərinin əsərləri universitet səhnəsində.....	232
Mirsəlim Eminov. Naxçıvanın erkən dəmir dövrü kasalarının naxış motivləri.....	238
Qadir Əliyev. İshak paşa sarayının və Naxçıvan Marağa memarlıq məktəbi formalarının tədqiqi.....	244
Gülnarə Qənbərova. Naxçıvanda Hüseyn Cavidin məzarüstü türbəsi.....	251
Fatma Şahbazova. Oskar İvanoviç Şmerlinq və İosif Rotterin “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı karikaturaları.....	255
Brilyant Cəfərli. Möminə Xatın türbəsinin səthləri üzərində işlənən həndəsi ornamentlərin kontaminasiyası.....	259

İQTİSADİYYAT

Eltun İbrahimov. Müasir dövrdə kənd yerlərinin inkişafına effektiv yanaşmalar.....	266
Məhəmməd Süleymanov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında maşınqayırma və metal emalı sənayesinin inkişaf perspektivləri.....	270

BİBLİOQRAFIYA

Aygün Orucova. “Şərq qapısı” qəzeti nəşrinin ilk mərhələsindən bəhs edən dəyərli mənbə.....	276
--	-----

CONTENTS

HISTORY AND POLITICS

Ismayil Hajiyev. Historical speeches of Heydar Aliyev at the meetings of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR and the call for independence (1991, February 5 and March 7 meetings).....	9
Fakhraddin Safarli. European authors on the relations of the prophet Noah with Nakhchivan.....	19
Tamam Jafarova. Reforms and state woman policy carried out in the Republic of Azerbaijan (2003-2017).....	26
Yashar Rahimov. Economic life of Nakhchivan between 1908 and 1914.....	36
Emin Shikhaliyev. Assessment of genocide crimes committed by Armenians in the context of the “Hai-Takht doctrine”.....	41
Ilhami Aliyev. Changes in the administrative-territorial structure of the Nakhchivan region during the Safavids’ period.....	52
Musa Guliyev. Studies in connection with the history of Nakhchivan carried out on the diaries and letters of Alexander Sergeevich Griboedov.....	58
Irada Nuriyeva. Armenian war crimes against Azerbaijani civilian population.....	66
Bakhtiyar Hasanov. Some features of the economic policy implemented by tsarist Russia in the Karabagh region.....	72
Arzu Abdullayev. Description of the city of Nakhchivan according to blocks (XIX century).....	80

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. Archaeological research in Uçan Ağıl.....	85
Zeynab Guliyeva. Ceramics of the Sadarak settlement of the early Iron Age.....	93
Togrul Khalilov. New archaeological sites discovered on the territory of the Julfa region...100	100
Elmar Bakhshaliyev. Influence of the Khalaf and Ubeid cultures on the Nakhchivan chalcolithic culture formation.....	107
Asaf Orujov. Tradition of hospitality in Nakhchivan.....	115
Aytakin Qahramanova. Beekeeping in subsidiary farms of the rural population of the Nakhchivan Autonomous Republic: tradition and modernity.....	121

THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Firudin Rzayev. Ethnooikonyms associated with Mag/Mug proto-Turkis living in Nakhchivan BC.....	131
Zulfiya Ismayil. Role of phraseological units used in Nakhchivan dialects and accents in derivatological processes.....	138
Nuray Aliyeva. Forms of manifestation of the vocalization phenomenon in the Nakhchivan dialects and accents.....	145
Ahruz Mahmudova. Some remarks about everyday vocabulary (kitchen vocabulary) used in the Nakhchivan and Kars dialects.....	150
Bibikhanym Nagdaliyeva. Lexical features of compound words in the Nakhchivan dialects and accents.....	156

LITERATURE AND FOLKLORE

Abulfaz Guliyev. Poet Mohammad Biria and Nakhchivan.....	162
Farman Khalilov. Diary and memoir genres in the Nakhchivan literary milieu.....	169
Ramiz Qasymov. Dialogue in critical-realistic literature: characterological and artistic-structural importance.....	177
Fakhraddin Eylazov. Baba Nematullah Nakhchivani's comments on “Al-Favatikh-ul-Ilahiya-val-Mafatih-ul-Ghaybiya” and his method.....	185
Sabuhi Ibrahimov. Theological essence and philosophical aspects of the work of Haji Molla Mohammad Nakhchivani “Kashkulun-Nur”.....	193
Kubra Valieva. Outstanding Azerbaijani healers of the middle ages.....	198
Gunel Asgarova. A review of the study history of the “Molla Nasreddin” journal in the scientific milieu of Nakhchivan.....	206
Elkhan Mammadov. The problem of image migration (wandering images) in folk poetry.....	213
Aytan Jafarova. Idioms in Nakhchivan folklore environment.....	221

ART

Ali Gahramanov. Review of the work of people’s artist Husseingulu Aliyev.....	227
Alakbar Gasymov, Gulkhara Ahmadova. Works of the world classics on the university stage.....	232
Mirsalim Eminov. Ornamental motifs of early Iron Age bowls in Nakhchivan.....	238
Qadir Aliyev. Study of the architectural forms of the palace of Ishak pasha and the Nakhchivan-Maraga school.....	244
Gulnara Ganbarova. Mausoleum of Azerbaijani poet, writer, and playwright Hussein Javid.....	251
Fatma Shahbazova. Oscar Ivanovich Schmerling and Joseph Rotter’s cartoons in the “Molla Nasreddin” journal.....	255
Brilliant Jafarli. Contamination of geometric ornaments applied to the outer wall surface of the Momine khatun mausoleum.....	259

ECONOMICS

Eltun Ibrahimov. Effective approaches to the development of countryside in the modern period.....	266
Mohammad Suleymanov. Development of machine-building and metalworking industry in the Nakhchivan Autonomous Republic.....	270

BIBLIOGRAPHY

Aygun Orujova. A valuable source considering the first stage of the “Sharg Gapysy” newspaper publication.....	276
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ПОЛИТИКА

Исмаил Гаджиев. Исторические выступления Гейдара Алиева и призыв к независимости на заседаниях Верховного Совета Азербайджанской ССР (заседания 5 февраля и 7 марта 1991 года).....	9
Фахреддин Сафарли. Европейские авторы о связях пророка Ноя с Нахчываном.....	19
Тамам Джафарова. Реформы и государственная политика в отношении женщин, проводимые в Азербайджанской Республике (2003-2017 годы).....	26
Яшар Рагимов. Хозяйственная жизнь Нахчывана в 1908-1914 годах.....	36
Эмин Шихалиев. Оценка преступлений геноцида, совершенных армянами, в контексте «доктрины Хай-Тахт».....	41
Ильхами Алиев. Изменения в административно-территориальном устройстве Нахчыванской области в сефевидский период.....	52
Муса Гулиев. Исследования в связи с историей Нахчывана, проведенные по дневникам и письмам Александра Сергеевича Грибоедова.....	58
Ирада Нуриева. Военные преступления Армении против гражданского населения Азербайджана.....	66
Бахтияр Гасанов. О некоторых особенностях экономической политики, осуществляемой царской Россией в Карабахской области.....	72
Арзу Абдуллаев. Поквартальное описание города Нахчыван (XIX век).....	80

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Археологические исследования в Учан Агыл.....	85
Зейнаб Гулиева. Керамика поселения Седерек периода раннего железа.....	93
Тогрул Халилов. Новые археологические памятники, выявленные на территории Джульфинского района.....	100
Эльмар Бахшалиев. Влияние культур Халафа и Убейда на формирование культуры эпохи энеолита в Нахчыване.....	107
Асеф Оруджев. Традиция гостеприимства в Нахчыване.....	115
Айтакин Гахраманова. Пчеловодство в подсобных хозяйствах сельского населения Нахчыванской Автономной Республики: традиционность и современность.....	121

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фирудин Рзаев. Этноойконимы, связанные с прототюрками маг/муг, жившими в Нахчыване до нашей эры.....	131
Зульфия Исмаил. Роль в дериватологических процессах фразеологических единиц, употребляющихся в нахчыванских диалектах и говорах.....	138
Нурай Алиева. Формы проявления явления озвончения в нахчыванских диалектах и говорах.....	145
Ахруз Махмудова. Некоторые замечания о бытовой лексике (кухонной лексике), используемой в нахчыванском и карском диалектах.....	150
Бибиханум Нагдалиева. Лексические особенности сложных слов в нахчыванских диалектах и говорах.....	156

ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР

Абульфаз Гулиев. Поэт Мухаммед Бирия и Нахчыван.....	162
Фарман Халилов. Дневниковый и мемуарный жанры в литературной среде Нахчывана.....	169
Рамиз Гасымов. Диалог в критико-реалистической литературе: характерологическое и художественно-структурное значение.....	177
Фахреддин Эйлазов. Комментарии Баба Нематуллы Нахчывани к «Аль-Фаватих-уль-Илахийя-вал-Мафатих-уль-Гайбийе» и его метод.....	185
Сабухи Ибрагимов. Теологическая сущность и философские аспекты труда Хаджи Моллы Мухаммеда Нахчывани «Кашкулун-Нур».....	193
Кубра Валиева. Выдающиеся азербайджанские целители эпохи средневековья....	198
Гюнель Аскерова. Взгляд на историю изучения журнала «Молла Насреддин» в научной среде Нахчывана.....	206
Эльхан Мамедов. Проблема миграции образов (странствующие образы) в народной поэзии.....	213
Айтан Джафарова. Идиомы в нахчыванской фольклорной среде.....	221

ИСКУССТВО

Али Гахраманов. Обзор творчества народного художника Гусейнгулу Алиева.....	227
Алекбер Гасымов, Гюльхара Ахмедова. Произведения классиков мира на сцене университета.....	232
Мирсалим Эминов. Орнаментальные мотивы чаш раннего железного века Нахчывана.....	238
Гадир Алиев. Изучение архитектурных форм дворца Исхак-паши и нахчыванско-марагинской школы.....	244
Гульнара Ганбарова. Мавзолей азербайджанского поэта, писателя и драматурга Гусейна Джавида.....	251
Фатма Шахбазова. Карикатуры Оскара Ивановича Шмерлинга и Иосифа Роттера в журнале «Молла Насреддин».....	255
Бриллиант Джафарли. Контаминация геометрических орнаментов, нанесенных на внешнюю поверхность стен мавзолея Моминэ хатун.....	259

ЭКОНОМИКА

Элтун Ибрагимов. Эффективные подходы к развитию сел в современный период...	266
Магомед Сулейманов. Развитие машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности в Нахчыванской Автономной Республике.....	270

БИБЛИОГРАФИЯ

Айгюн Оруджева. Ценный источник, рассматривающий первый этап издания газеты «Шарг гапысы».....	276
---	-----

TARİX VƏ SİYASƏT

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN SSR ALİ SOVETİNİN İCLASLARINDAKI TARİXİ ÇIXIŞLARI VƏ İSTİQLALA ÇAĞIRIŞ (1991-ci il 5 fevral və 7 mart iclasları)

Məqalədə XII çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 5 fevral və 7 mart iclasları, burada müzakirə olunan məsələlər, deputat Heydər Əliyevin çıxışlarından bəhs edilmişdir.

Hər iki iclasda qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyev çıxış edərək bir sıra məsələlərə obyektiv və qəti mövqeyini bildirmişdir. Birinci çıxışında o, ilk növbədə Sovet İttifaqında, Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın idarəçiliyindən çıxarılmasından, SSRİ rəhbərlərinin ikili siyasətindən, Azərbaycan rəhbərlərinin Mərkəzin xəttini kor-koranə həyata keçirməsi üzərində dayanmış, torpaqlarımızın itirilməsi səbəblərindən və geri qaytarılması yollarından bəhs etmişdir.

Martın 7-dəki çıxışında isə Yeni İttifaq müqaviləsi, onun mahiyyəti, bu müqaviləyə qoşulmağın əleyhinə olması və Azərbaycan xalqı üçün uyğun olmamasını bildirmişdir. Ulu öndər 28 May və 28 Aprel günlərinə də münasibət bildirməyin vacibliyini sessiya iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdır. Heydər Əliyevin çıxışında belə bir məsələ xüsusilə vurğulanmışdır ki, Azərbaycan iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Heydər Əliyev, Dağlıq Qarabağ, itirilmiş torpaqlar, ittifaq müqaviləsi, müstəqillik, istiqlaliyyət.*

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri olmaqla yanaşı, həm də respublika Ali Sovetinin deputatı idi. O, təcrübəli siyasətçi kimi xalq deputatı statusunun ona verdiyi səlahiyyətlərdən milli maraqlar naminə məharətlə istifadə etmək bacarığı göstərirdi. Belə ki, o parlamentin tribunasından çıxış edərək keçmiş SSRİ-də, Azərbaycanda baş verən proseslər barədə öz fikirlərini bölüşür, xalqı narahat edən məsələləri heç nədən çəkinmədən açıq şəkildə bildirirdi. Heydər Əliyev onun proqram xarakterli çıxışlarına hər cür mane olmaq istəyənlərə məhəl qoymadan nadir siyasətçilərə məxsus möhkəm iradə nümayiş etdirirdi. Onun reallıqlara söykənən, dərin məzmunlu çıxışlarını hakim dairələr qulaqardına vursalar da, xalq ruh yüksəkliyi ilə qarşılayırdı.

XII çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il fevralın 5-də birinci sessiyası öz işinə başladı. Sessiyada 340 deputat iştirak edirdi [6, s. 628-629].

Sessiyanın gündəliyinə 35 məsələ daxil edilmişdi: Azərbaycan SSR Ali Sovetinin müvəqqəti rəqlamenti, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədrinin və onun müavinlərinin seçilməsi, respublikanın adının dəyişdirilməsi haqqında, respublikanın dövlət bayrağı, gerbi, himninin mətni və fərqlənmə nişanları, Naxçıvan respublikasının adının dəyişdirilməsi, Azərbaycanın dövlət quruluşunun dirçəliş günü 28 mayın istirahət günü elan edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Prezidentinin fərmanının və Azərbaycan SSR Prezidentinin başqa fərmanlarının təsdiq edilməsi barəsində, respublikanın dövlət idarə sisteminin təkmilləşdirilməsi və bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi, Nazirlər Kabinetinin tərkibi haqqında Prezidentin təklifi, Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi quruluşu,

Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi quruluşunda dəyişiklər, DQMV-də vəziyyəti normallaşdırmaq tədbirləri haqqında, 1990-cı ilin yanvarında Bakıda baş vermiş hadisələr üzrə Azərbaycan SSR Ali Soveti komissiyalarının işi barəsində, SSRİ-nin qorunub saxlanması məsələsinə dair SSRİ referendumunda respublikanın iştirakı, Azərbaycan SSR-in yeni konstitusiyası layihəsinin hazırlanması üzrə Ali Sovetin komissiyasının yaradılması, yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsinin hazırlanması haqqında və b. məsələlər daxil edilmişdi [1, v. 6-9].

Gündəlikdəki məsələlər ardıcılıqla müzakirə edildi və qərar qəbul olundu.

Azərbaycan SSR xalq deputatı Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il fevralın 5-də keçirilən birinci sessiyasında iştirak etdi. Heydər Əliyevin çıxış etməsi heç də iqtidarda olanların ürəyincə deyildi, lakin o, çıxış etdi.

Parlamentdə Heydər Əliyevin çıxışı hay-küylə qarşılandı. Öyrədilmiş deputatlar onun danışmağına imkan vermirdilər. Lakin heç nə möhkəm iradəli deputatı sındıra bilmədi. O, cəsarətlə, təmkinlə, arqumentlərlə, mübariz əhval-ruhiyyədə öz fikirlərini söylədi. Deputat V.V.Polyaniçkonun DQMV-də vəziyyəti normal hala salmaq haqqında məlumatından sonra, 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin on ikinci çağırış birinci sessiyasında 340 №-li Nəhrəm seçki dairəsindən seçilmiş deputat Heydər Əliyev müzakirə edilən məsələ haqqında olduqca ciddi çıxış etdi.

O, çıxışında ilk növbədə seçicilərinə minnətdarlığını bildirdi və Azərbaycan Respublikasının xalq deputatı seçilməyini böyük etimad kimi qəbul etdiyini söylədi.

Azərbaycana qayıtmasına və deputat seçilməyinə aydınlıq gətirdi: *“Mənim Azərbaycana qayıtmağım, xalq deputatı seçilməyim barədə cürbəcür şayiələr yayılıb. Bunlara cavab olaraq bəyan edirəm ki, doğma Vətən torpağına heç də yenidən hakimiyyətə qalxmaq, kimdənsə qisas almaq üçün yox, ancaq və ancaq respublikanın bu ağır və çətin dövründə xalqın dərdinə şərik olmağa, vətəndaşlıq borcumu yerinə yetirməyə, azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmağa gəlmişəm...”* [7, s. 215].

Heydər Əliyev çıxışını üç məsələ üzərində qurmuş, qətiyyət və cəsarətlə, faktlarla parlamentə çatdırmışdır. O, ilk növbədə Sovet İttifaqında yaranmış mövcud vəziyyətdən bəhs etmiş, ölkənin, sovet cəmiyyətinin, dövlət üsul-idarəsinin siyasi və iqtisadi böhran içərisində olduğunu göstərərək bunun səbəblərini izah etmişdir: *“Şübhəsiz ki, əmələ gəlmiş vəziyyətə keçmişin ayrı-ayrı mərhələlərində buraxılmış səhvlərin təsirini inkar etmək olmaz. Fəqət əsas səbəblər “perestroyka” adlandırdığımız dövrdə həyatımızın bütün sahələrində buraxılmış ciddi, kobud və bağışlanmaz səhvlərdir...”*

Tam qətiyyətlə demək olar ki, 1985-ci ildə ölkəmizdə başlanmış dəyişikliklərin elmi, siyasi və iqtisadi əsaslarla işlənilib hazırlanmış uzunmüddətli strategiyası olmamış və tələm-tələsik şəkildə həyata keçirilmiş, bəzən bir-birinə zidd olan tədbirlər təbiidir ki, müsbət nəticələr verməmişdir” [7, s. 216].

Heydər Əliyev Sovet ittifaqının dağılmaqda olduğunun səbəbi kimi millətlərarası münasibətlərin gərginləşməsi və milli siyasət sahəsində buraxılmış böyük səhvlərdə də görür: *“Milli siyasət sahəsində buraxılmış böyük səhvlər ölkənin bir çox respublikalarında faciəli vəziyyət yaratmışdır. Alma-Atada, Tbilisidə, Fərqanədə, Bakıda, Novı Uzendə, Oşda, Baltikyanı respublikalarda baş vermiş hadisələr müttəfiq respublikaların hüquqlarının tapdalanmasının, mərkəzin imperiya siyasətinin nəticəsidir”* [7, s. 216].

Sovetlər Birliyində yaranmış vəziyyətin günahlarını o, hakimiyyətdə olan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, partiya və dövlət hakimiyyətini ələ keçirmiş Qorbaçovda görür. Son beş ildə Qorbaçov xalqa çox vədlər verib, lakin onların heç birini həyata keçirə bilməyib.

Heydər Əliyev çıxışında Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın idarəçiliyindən çıxarılmasından, SSRİ rəhbərlərinin ikili siyasətindən, Azərbaycan rəhbərlərinin Mərkəzin xəttinin Azərbaycanda kor-koranə həyata keçirməsindən və başqa cəhətlərdən danışır. Dağlıq Qarabağ məsələsindən bəhs edərək qeyd edir ki, “*Üç ildən artıqdır ki, respublikamız, Azərbaycan xalqı Ermənistan tərəfindən ardı-arası kəsilməyən təcavüzlərə məruz qalır. Nəticədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozulub, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Şaumyan rayonu (yaxşı ki, o bu gün ləğv olundu), Çaykənd kəndi faktiki olaraq Azərbaycanın dövlət idarə tabeliyindən çıxıb, Ermənistanla geniş siyasi-iqtisadi və mənəvi əlaqələr həyata keçirir...*

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 3 ildir ki, Azərbaycan üçün böyük bəla olub. Bu gün sessiyada bu məsələnin müzakirəsini ürəkdən alqışlayıram. Çünki sessiyadan qabaq bu məsələ ilə maraqlanarkən mənə məlum oldu ki, üç il müddətində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında DQMV-də vəziyyət haqqında ətraflı, dərin, lazımi səviyyədə məsələ müzakirə olunmayıb, səmərəli tədbirlər görülməyib” [7, s. 217].

Ona görə də Heydər Əliyev məsələni belə təqdim edirdi ki, “*...biz gərək problemi dərin-dən təhlil edək, Azərbaycan xalqının başına gəlmiş bəladan xilas olmağın yollarını tapaq və belə bir suala cavab axtarılmalıdır ki, nə cür oldu ki, biz Dağlıq Qarabağı əldən verdik?*”. Heydər Əliyev məsələni izah edərkən bu məsələlərə diqqət yetirdi: “*Azərbaycan xalqı 20-ci ildən indiyədək bu cür ağır, çətin və çıxılmaz vəziyyətdə olmayıb. Düzdür, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi 20-ci ildən bəri vaxtaşırı əldən gedib... Biz 22-ci ildən SSRİ-nin tərkibindəyik. SSRİ tərkibində olan heç bir müttəfiq respublikanın başına belə bəla gəlməyib. Heç bir müttəfiq respublika başqa müttəfiq respublikanın təcavüzünə məruz qalmayıb... Dağlıq Qarabağda vəziyyətin normallaşdırılması məsələnin dar çərçivədə qoyulması deməkdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması – məsələ belə qoyulmalıdır və biz bunun üçün çarə, çıxış yolu tapmalıyıq... Üç il bundan qabaq Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində idi. Pis idi, yaxşı idi, Azərbaycanın tərkibində idi. Düzdür, Dağlıq Qarabağ məsələsi 1920-ci ildən başlanıb. 1923-cü ildə DQMV yaranıb. Sonrakı illərdə bu məsələ erməni millətçiləri tərəfindən qaldırılıb. Ancaq gəlin tarixə düzgün qiymət verək. Gəlin etiraf edək ki, o dövrlərdə erməni millətçilərinin qarşısı alınmışdı. Bəs nə cür oldu ki, respublikamız bu qədər böyüdü, yüksəldi, nüfuz qazandı, ölkədə, dünyada tanındı, lakin 1988-ci ildə Azərbaycan torpağının bir hissəsi əlindən getdi?*” [7, s. 218-219].

Məsələ belə qoyulurdu ki, biz torpağımızı özümüzə qaytarmalıyıq, orada hakimiyyətimizi bərpa etməliyik, biz respublikanın suverenliyini təmin etməliyik. Bu tarixi məsələ Azərbaycan xalqının tarixində ən çətin, ən ləkəli dövrdür. Məsələnin Milli Məclisdə geniş müzakirə edilməsi deyilirdi. Kimin, yaxud kimlərin günahı ucbatından torpaqlar əldən verilib.

Məlumdur ki, Dağlıq Qarabağın əldən getməsində, Azərbaycana qarşı xəyanət mövqeyi tutmasında ölkənin rəhbəri Qorbaçov günahkardır. Çünki 1987-ci ilin sonunda bu məsələ qalxanda onun qarşısı alınmışdı, ancaq alınmadı. 1988-ci ilin fevral ayında böhran vəziyyəti gəlib çatanda da bu məsələnin qarşısını almaq mümkün idi. Ancaq alınmadı. Nə üçün alınmayıb?

Heydər Əliyevin qətiyyətli çıxışında buna cavab verilib: “*1987-ci ilin son aylarında erməni millətçiləri müəyyən mövqeləri əldə etdikdən sonra Dağlıq Qarabağın ələ keçirilməsi üçün əlverişli şərait yarandığını hiss edərək, güclü siyasi kampaniyaya başladılar. O kampaniyanın qarşısını nə Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi ala bildi, nə də ki, Moskva respublikamıza, Azərbaycan xalqına kömək etdi... O vaxt onun qarşısı alınsaydı, nə Ermənistan*

tanla Azərbaycan arasında münasibətlər pozulardı, nə bizim millətlər arasında belə ziddiyyətlər əmələ gələrdi, nə də bir belə qanlar tökülərdi... Bunu ancaq İttifaqa rəhbərlik edən müdrik adam edə bilərdi. Ancaq Qorbaçovda bu müdriklik çatmadı və Azərbaycan rəhbərlərində də cürət, namus, cəsarət çatmadı ki, öz xalqının mənafeyini, öz xalqının namusunu qorusunlar” [7, s. 220].

Dağlıq Qarabağ məsələsi ittifaq səviyyəsində, partiya, dövlət və icra orqanlarında dəfələrlə müzakirə edilmiş, qərarlar qəbul edilmişdi. Azərbaycan rəhbərliyinin zəifliyi ucbatından qəbul olunmuş qərarlar Azərbaycanın nəinki xeyrinə olmamış, hadisələri bir qədər də qəlizləşdirmiş, Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın idarəetməsindən çıxarıb, ermənilərin Dağlıq Qarabağın işlərinə qarışmaq imkanını verirdi. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin xüsusi idarəetmə komitəsinin təşkil olunması xalqımız üçün xəyanət idi. Ermənilər Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldıranda belə bir cəhətə əsaslanırdılar ki, guya Azərbaycan hakimiyyəti Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına lazımı diqqət yetirməmiş və onlar lazımı səviyyədə inkişaf edə bilməmişlər. Heydər Əliyev parlamentdəki çıxışında çox vacib və əhəmiyyətli məsələlərdən bəhs edərək demişdir: “1988-ci ilin mart ayında Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi, SSRİ Nazirlər Soveti Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafı üçün qərar qəbul etdilər. Bu qərar Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının necə deyərlər, kürəyinə süngü sancmaq idi. O qərara qol çəkən, razılıq verən adamlar Azərbaycan xalqının mənafeyi haqqında düşünməli idi. Belə bir qərarın qəbul olunmasına yol vermək olmazdı, o böyük səhv idi... 1988-ci ilin iyul ayında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sessiyasında Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirə olundu. Azərbaycan deputatları ilə Ermənistan deputatları eyni hüquqda orada iştirak edirdilər. Axı Ermənistan Respublikasından olan deputatlar nə hüquqla orada iştirak etməli idilər. Çünki mart ayında qəbul olunmuş qərarla Ermənistan Respublikasının rəhbərlərinə Dağlıq Qarabağın işlərinə qarışmaq üçün ixtiyar verildi... belə bir imkanı Qorbaçov və onun ətrafı Ermənistan rəhbərləri üçün yaratdılar... Azərbaycan xalqı üçün ən böyük xəyanət olan DQMV-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin xüsusi idarəetmə komitəsinin təşkil olunmasını qeyd etmək lazımdır... Volski idarə üsulu Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmağı tamamilə təmin etdi” [7, s. 220-221].

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında qərar Azərbaycan Konstitusiyasının kobud pozulması idi. A. Volskinin köməyi ilə ermənilər silahlandırılaraq Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılması üçün iqtisadi-hüquqi əsas yaradırdılar. Ümummilli liderin sözlərinə görə, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə DQMV-dəki idarə və müəssisələrin Azərbaycan SSR-in təbəçiliyindən çıxarılaraq Mərkəzə verilməsi Azərbaycan xalqına qarşı yönəlmiş xəyanət idi.

Böyük öndər çıxışında bildirdi ki, Azərbaycan Sovet Respublikasının mövcud olduğu 70 ildə torpağımızı əlimizdən vermişik. Volski üsul-idarəsi ləğv olunsada, indi Volski Azərbaycan Respublikasını SSRİ Ali Sovetində təmsil edir. O, Azərbaycan Respublikasına nəinki xeyir verməyir, əksinə xəyanət edir... Bir Volski deyil, o vaxtlar Balayan da, Poqosyan da, Dadamyanyan da bizim respublikadan deputat seçildi. Onlar orada Azərbaycan Respublikasına daha da xəyanət etmək üçün böyük hüquqlar əldə ediblər.

Heydər Əliyev çıxışında bildirdi ki, təkcə A. Volskinin Xüsusi İdarə Komitəsi dövründə Xankəndindən 15 min azərbaycanlı qovulmuş, 250 ev tamamilə yandırılmışdır. Əgər biz bir neçə ilə Dağlıq Qarabağda Azərbaycan hakimiyyətini bərpa edə bilməsək, bu məsələ böyük problemə çevriləcək.

Heydər Əliyev çıxışının üçüncü hissəsində Azərbaycanın itirilmiş tarixi torpaqları haqqında sessiya iştirakçlarına faktiki materiallara istinad edərək məlumatlar çatdırdı, 1920-ci ildən indiyədək Ermənistanla verilən torpaqların haqq-hesabı aparılsın və Ermənistan təcavüzkar dövlət adlandırılınsın. Onun çıxışında bu məsələ öz kəskinliyi ilə bildirildi: “...*Ermənistan Mərkəzin havadarlığına söykənərək respublikamıza qarşı torpaq iddiaları edib, təxribat əməliyyatları aparıb, nəticədə xeyli torpağımız zəbt olunub... Təkcə 1929-cu ildən sonra Naxçıvan Respublikasının ərazisindən 625 kv. kilometr torpaq sahəsi, yəni 9 kənd Ermənistanla verilib... 1918-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ərazisi 114 min kv. kilometr olub. İndi isə 86 min kv. kilometrdir.*

...Təklif edirəm ki, bir Dağlıq Qarabağ məsələsi yox, bütün 1920-ci ildən indiyədək Azərbaycan ərazisindən Ermənistanla verilmiş torpaqların hamısının haqq-hesabı aparılsın, torpaqların hansı qərarlarla, kim tərəfindən verilməsi müəyyən olunsun... Torpaqların geri qaytarılması üçün mübarizə aparaq. İndi biz mübarizəyə keçməliyik və mən də bu mübarizəyə hazırım” [7, s. 223-224].

Son üç ildə respublika Ali Sovetinin ilk dəfə Dağlıq Qarabağdakı vəziyyəti müzakirə etdiyini qeyd edən Heydər Əliyev DQMV-də vəziyyətin normallaşması üçün ciddi tədbirlərin görülməsinin vacibliyini vurğuladı: “*Mənim respublikaya rəhbərlik etdiyim 1969-cu il iyulun 14-dən 1982-ci ilin sonuna qədər olan dövrdə ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları olmayıb. Yalnız 1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi qaldırılıb və mənim tərəfimdən də dərhal qarşısı alınıb. 1987-ci ildə erməni millətçiləri əlverişli məqam yarandığını görərək Qarabağın Azərbaycandan qoparılması məqsədilə güclü siyasi kampaniyaya başlamışdılar. O dövrdə respublika rəhbərliyi bu hadisələrin qarşısını ala bilmədi və Moskva, o cümlədən M.Qorbaçov Azərbaycana kömək etmədi. Bu məsələləri indi həll edə bilməsək, biz gələcək nəsillər üçün çox böyük çətinliklər yaratmış olarıq” [7, s. 114].*

Heydər Əliyev çıxış edərkən Azərbaycan torpaqlarını hansı dövrdə, hansı sərhəd sahəsində, hansı qərarla, kim tərəfindən verilməsi məsələsini deyərək zaldakı deputatlardan kimsə Heydər Əliyevə yerdən sual verərək soruşmuşdu ki, o torpaqları kim verib?

Heydər Əliyev cavab vermişdi ki, “*Mən təklif edirəm ki, aydınlaşdırılsın. Eyni zamanda arayış verə bilərəm ki, 1969-cu il 14 iyuldan (mən başa düşdüm, o sualı mənə niyə verdilər), Azərbaycana rəhbərlik etdiyim dövrdən, 1982-ci ilin dekabrına qədər Azərbaycan ərazisindən bir qarış da olsa, Ermənistanla torpaq verilməyib. Mən buna cavab verirəm və özümü çox xoşbəxt hesab edirəm ki, o dövrdə ermənilərin torpaq iddialarının qarşısını ala bildik. V.Polyaniçko dedi ki, 1977-ci ildə də Dağlıq Qarabağ məsələsi qalxmışdı. Bəli, qalxmışdı. Lakin biz o hərəkətlərin qarşısını dərhal aldığımızı” [7, s. 224].*

Heydər Əliyev sessiyadakı çıxışında respublikada yaranmış vəziyyətin səbəblərini təhlil etdi və göstərdi ki, “*biz torpaqlarımızı özümüzə qaytarmalıyıq, orada hakimiyyətimizi bərpa etməliyik, biz respublikamızın suverenliyini təmin etməliyik” [4, s. 120].*

Heydər Əliyevin bu çıxışı bütün qüvvələri səfərbər edib, müdafiədən hücumla keçmək barədə tarixi çağırış idi. Heydər Əliyevin irəli sürdüyü təkliflərin xalqda böyük rəğbət doğuracağından, bununla güclü bir hərəkət başlanacağından qorxuya düşən qaragüruhuçu iqtidar əlaltıları sessiyada səs-küy saldılar və onun çıxışına mane olmağa çalışdılar. Bu cəhdləri millət vəkili, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə sessiyadakı çıxışında ifşa etdi: “*Biz bu gün böyük həyat təcrübəsinə malik olan, bütün ömrü boyu siyasət qazanında qaynayıb-bərkiyən bu vətən oğlunun ağılından, təcrübəsindən istifadə etmək əvəzinə, vətənin taleyinə tüpürüb şəxsi ambisiyamızı qabağa çəkdik” [2, v. 268].*

On ikinci çağırış Azərbaycan Respublikası Ali Soveti birinci sessiyasının davamı martın 5-də oldu. Sessiyanın gündəliyində respublikada idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında qanun layihəsi, 1989-cu il dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi və 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafına dair dövlət planı haqqında məsələnin müzakirəsi dayanırdı [3, v. 1, 105].

Birinci məsələ barəsində A.Mütəllibov çıxış edərək SSRİ-nin saxlanılmasına dair referendumun keçirilməsinin vacibliyi üzərində dayandı və onun əhəmiyyətli olacağını bildirdi. Demokratik Azərbaycan blokunun nümayəndələri referendumun əleyhinə çıxış etdilər.

Martın 6-da deputatlar müzakirə edilən məsələ barəsində mülahizələrini söylədilər. Sessiya öz işini martın 7-də davam etdirdi. Yeni ittifaq müqaviləsində iştirak edib-etməmək haqqında mülahizələrini bildiren Heydər Əliyev dedi: *“Yeni İttifaq müqaviləsi ilə əlaqədar olaraq təyin olunmuş referendumda iştirak etmək və ya etməmək çox mühüm məsələdir. Azərbaycan xalqının gələcək taleyi həll olunur. Ona görə də mülahizə və təkliflərimi mən də bildirmək istəyirəm”* [3, v. 266].

1922-ci ildən sonra SSRİ-nin tərkibində Azərbaycanın keçdiyi yola diqqət yönəldən Heydər Əliyev bildirdi ki, xalqımızın səadəti, xoşbəxtliyi üçün hamımız, tam əksəriyyətimiz bu ittifaqa həddindən artıq sədaqətlə xidmət etmişik, xalqımızın xoşbəxtliyini bu ittifaqın daxilində görmüşük. Fəqət son illərdə dünyada, ölkədə gedən ictimai, siyasi proseslər keçmişimizə münasibəti və ümumi dünyagörüşünü dəyişmişdir. Sovet İttifaqında Mərkəzlə respublikalar arasında olan iqtisadi, siyasi əlaqələr açılmış, çılpaqlaşmış, hansı tərəfin daha çox xeyir götürdüyü və zərər çəkdiyi aydınlaşmışdır. Respublikada son vaxtlar baş verən proseslər və yaranmış şərait üzərində dayanan, Mərkəzin siyasətinin və yeni ittifaq müqaviləsinin yararsız olduğunu söyləyən Heydər Əliyev birmənalı olaraq vurğuladı: *“Bir neçə respublikada baş vermiş milli demokratik hərəkətlərin ittifaq dövləti tərəfindən zorakılıqla, hərbi qoşun hissələri vasitəsilə boğulması tədbirləri ittifaqın imperiya siyasəti apardığını tam aşkar etmişdir, ittifaq dağılmağa başlamışdır. Ölkənin rəhbərliyi 70 il mövcud olan ittifaqın yararsız olduğunu bəyan edərək, respublikaları yeni ittifaq yaratmağa dəvət edir. Qorbaçov bir neçə çıxışında hətta belə demişdir ki, guya ölkədə indiyə qədər həqiqi ittifaq olmayıb, respublikalar heç də ittifaqda yaşamayıb, əsl ittifaq bundan sonra yaranacaqdır. Həqiqəti götürsək isə, yeni ittifaq müqaviləsinin layihəsi əvvəlkindən də yararsızdır”* [7, s. 226].

Sessiyada çıxışına davam edən Heydər Əliyev yeni İttifaq müqaviləsinə qoşulmağın qəti şəkildə əleyhinə və Azərbaycanın tam müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu, yeni bir ittifaqa girməyi Azərbaycan xalqı üçün rəva görmədiyini bildirdi: *“...Bizim xalqımız üçün yetmiş illik imtahan bəsdir. Yeni bir ittifaqa girməyi Azərbaycan xalqı üçün rəva bilmirəm... Bir sözlə, mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin heç bir şərt qoymadan əleyhinəyəm. Bu, bütün seçicilərimin, deputatı olduğum Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi deputatlarının yekdil fikridir. Azərbaycanın tam istiqlaliyyət, azadlıq, iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam. Azərbaycan xalqı artıq bu yola çıxmışdır”* [3, v. 268].

Çıxışında daha sonra Heydər Əliyev Ali Sovetin fevralın 5-də keçirilən sessiyasında Azərbaycan Respublikasının adının, dövlət bayrağının dəyişdirilməsi, “28 May” günü haqqındakı qərarları nəzərdə tutaraq dedi ki, təəssüf ki, bu qərarlar müzakirə olunmadı, onların qəbul edilmə səbəbləri izah olunmadı, qərarların özündə də onların məna və mahiyyəti göstərilmədi. Bununla əlaqədar olaraq Heydər Əliyev çıxışında aşağıdakıları xüsusi olaraq vurğuladı: *“Şübhəsiz ki, bu qərarlar forma naminə qəbul olunmayıb. Bəs belə olan halda nə üçün*

onların böyük siyasi, tarixi əhəmiyyəti Ali Sovetin sənədlərində öz əksini tapmayıb? Yetmiş il respublikamız sovet sosialist məzmunu daşıyıb. İndi biz respublikamızın adını bu sözlərdən azad etdik. Bəs indi biz hansı yeni siyasi quruluşu qəbul edirik? Məlum deyil. Yetmiş il bizim respublikamız Oktyabr inqilabı bayrağı altında yaşayıb. Biz o bayraqdan imtina etdik. Yeni bayraq qəbul etdik. Fəqət, bu heç də yeni bayraq deyil. O, 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli dövlət bayrağıdır. Bu mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edən fakt nə üçün qeyd olunmadı? Məmməd Əmin Rəsulzadə partiyasının ideyasını təmsil edən bayraqa, ona zidd olan ideyanın banisinin büstünün sessiya keçən salonda yan-yanada durması da təəccüb doğurur. Sadəcə desək, bu uyğunsuzluğu anlamaq çətinidir. Bəlkə buna bir izahat vermək lazım idi? 28 May Azərbaycan dövlət quruluşunun dirçəliş günü kimi – istirahət günü elan olundu. Məlumdur ki, 28 may 1918-ci ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmışdır. Belə olan halda bu hadisəyə və 28 aprel 1920-ci il hadisəsinə siyasi qiymət vermək lazımdır. Bu məsələlər gərək Ali Sovetin sessiyasında müzakirə olunsun. İkitərəfli, daha açıq desək, ikiüzlü Qorbaçov siyasəti xalqda inam doğura bilməz... Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət etmək üçün bütün imkanlara malikdir” [3, v. 269-270].

Azərbaycanda vəziyyətin ağırlığının səbəbinin respublikada Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürtəce siyasəti və buraxdığı kobud və bağışlanılmaz səhvlər olduğunu izah edən Heydər Əliyevə qarşı yenə də zaldan hay-küy qaldırdılar. Natiq təmkinlə və prinsiplillə öz aramını pozmadan çıxışını axıra qədər davam etdirdi. O, Azərbaycanın gələcəyi ilə bağlı öz fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə etdi: “*Fikrimcə, əgər Azərbaycan tam müstəqil dövlət olarsa, o, indi ittifaqda olan respublikaların hər biri ilə, hətta ittifaq qalarsa, onunla da qarşılıqlı, bərabər hüquqlu, iki tərəfə də faydalı iqtisadi əlaqələr yarada bilər və bu isə müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün daha səmərəli olar. Azərbaycan xalqının başqa xalqlarla dostluq əlaqələri müstəqil xarakter daşıyır, daha səmimi, daha möhkəm olar*” [7, s. 228-229].

Heydər Əliyev Azərbaycanın İttifaq müqaviləsindən imtina etməsinin əsasları üzərində dayandı və belə bir fikri parlament üzvlərinə çatdıraraq qeyd etdi ki, Azərbaycan xalqına qarşı edilən haqsızlıqlar onun İttifaq müqaviləsindən imtina etməsi üçün əsaslar yaratmışdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozulmuşdur, ittifaq dövləti sadəcə seyrçi mövqeyi tutmuşdur. Bununla əlaqədar Heydər Əliyev çıxışında aşağıdakıları söylədi: “*...Azərbaycan xalqının başqa xalqlara nisbətən yeni İttifaq müqaviləsindən imtina etməsinə daha çox əsası var. Üç ildir ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi pozulub. Lakin İttifaq dövləti bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün səmərəli tədbirlər görməyib.*

1990-cı il yanvarın 20-də İttifaq dövləti tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz edilmişdir. Heç bir əsas olmadan, xəbər vermədən, dövlət qanunlarını kobudcasına pozaraq, Bakı şəhərinə müasir silahlı sovet ordusunun qoşun hissələri yeridilmiş, onlar vəhşilik, qəddarlıq etmiş, nəticədə nahaq qan tökülmüş, yüzlərlə adam həlak olmuş, xəsarət almış, itkin düşmüşdür.

Təəssüf ki, bu təcavüz indiyə qədər davam edir. Bir ildən artıqdır ki, Azərbaycanın paytaxtı fəvqəladə vəziyyət şəraitində yaşayır. Bizim sessiyamız da bu şəraitdə keçirilir. Bir ildən artıqdır ki, Azərbaycan xalqı şəhidlərə matəm saxlayır. Respublikanın şəhərlərində, qəsəbələrində, kəndlərində şəhidlərin xatirəsinə abidələr ucaldılır. Fəqət qatillər indiyə qədər aşkar olunmayıb. Buna heç vəchlə bəraət qazandırmaq olmaz... 20 Yanvar faciəsinə Ali Sovetin sessiyası siyasi qiymət verməlidir, onun günahkarlarını müəyyən etməlidir... Məsələnin müzakirəsinin təxirə salınması, uzadılması 20 Yanvar faciəsini ört-basdır etmək niyyəti kimi qəbul

oluna bilər... Ali Sovetin qarşısında çox böyük və mürəkkəb vəzifələr durur. Lakin ən əsas vəzifə respublikanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və xalqımızı erməni təcavüzündən qorumaqdır... Respublikanın müstəqil müdafiəsini təmin etmək üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün respublikada ümumxalq birliyinə nail olmaq lazımdır” [3, v. 272].

Heydər Əliyev bu istiqamətdəki çıxışını aşağıdakı fikirlərlə yekunlaşdırdı və birmənalı olaraq dedi: *“Azərbaycan xalqının birliyi yeni, demokratik, heç kəsdən asılı olmayan dövlət qurulması yolu ilə təmin oluna bilər. Doğrudur, bu yolda çətinliklər də az olmayacaqdır, fəqət, nəyin bahasına olursa-olsun biz buna nail olmalıyıq. Biz bu yola düşməsək, bunu gələcək nəsillər edəcəkdir. Və onlar, tarix bizi bağışlamayacaqdır... Xalqın müqəddəratı hər şeydən üstün olmalıdır. Azərbaycan xalqı birləşməli, öz müqəddəs doğma torpağını göz bəbəyi kimi qorumaq lazımdır. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır” [7, s. 231].*

Bu möhtəşəm çıxışdan sonra Heydər Əliyev qarşı Azərbaycan rəhbərliyinin göstərişi ilə hücumlar başladı. Deputat N.Mehdiyev Azərbaycan KP MK-nin Birinci katibi vəzifəsində işlədiyi dövrdə Heydər Əliyevin fəaliyyətini yoxlamaq üçün komissiya yaratmağı təklif etdi. Heydər Əliyev bununla əlaqədar olaraq qətiyyətlə dedi: *“Nə komissiya yaratmaq istəyirsiniz? Nə komissiya yaratmaq istəyirsiniz? Ayıb deyilmi sizə? Mən öz sözümlü deyirəm burda. Mən söz deyən kimi mənim əleyhimə komissiya yaratmaq – bu nə qədər demokratik işdir? Bir vicdanınız olsun. Mən keçən dəfə dedim... Keçmişdə bir mən Azərbaycanda fəaliyyət göstərmişəm, sən də göstərmisən, yoldaş Orucov (Telman Orucov sessiya iclasını apararı – İ.H.). O birisi yoldaşlar da göstəriblər. Hamımız bir yerdə göstərmişik... Bəzidir bu təhqirlər, bəzidir bu təzyiqlər. Mənim bir vətəndaş kimi, deputat kimi öz sözümlü deməyə ixtiyarım var. Və mən bu sözü də demişəm, xahiş edirəm mənim ətrafımda bu cür təzyiqlər yaratmayasınız. Heç bir komissiyaya tabe deyiləm” [3, v. 278].*

Heydər Əliyevin belə sərt reaksiyasından sonra A.Mütəllibov T.Orucova müraciətə dedi ki, bəzidir, bizi siyasi oyuna çəkməyin. A.Mütəllibov bu sözləri söyləsə də, Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nin Birinci katibi olduğu dövrdə fəaliyyəti ilə bağlı materialların yoxlanılmasını təşkil etmək barədə deputat N.Mehdiyevin təklifi əsasında protokol qaydasında qərar qəbul edildi. Vaxtı ilə SSRİ səviyyəsində də belə bir komissiya yaradılmış, onların fəaliyyəti nəticəsiz qurtarmışdı. İkinci belə bir komissiyanın da fəaliyyəti bir nəticə vermədi.

Ali Sovetin bu qərarı Azərbaycan rəhbərliyinin milli birlik yaratmaqdan uzaq olduğunu, Heydər Əliyevin isə xalq arasında yüksək nüfuzunun olmasından çəkdiyini, gələcəkdə əlverişli şərait yaranacağı təqdirdə ona qarşı çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün “zəmin” hazırladığını və fürsət gözlədiyini göstərdi.

A.Mütəllibov deputatlara “məni istəyirsinizsə referendumla getməyə dair qərara səs verməyinizi xahiş edirəm” müraciət etdi. Nəticədə, o dövrdə iqtidar ciddi etirazlara baxmayaraq, parlamentdə SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirak etmək barədə qərara nail oldu. Heydər Əliyev və demokratik blokun nümayəndələri qərarın əleyhinə səs verdilər. Çox maraqlıdır ki, Ermənistan referendumda iştirak etmədi. 1991-ci il martın 17-də keçirilmiş referendumun nəticələri saxtalaşdırıldı. Heydər Əliyev o dövrü belə xatırlayırdı: *“1991-ci ildə, 1992-ci ilin birinci yarısında respublikaya rəhbərlik edən şəxslər dünyada və SSRİ-də gedən proseslər, dünya hadisələrinin inkişaf meyillərinə tam zidd siyasət yeridərək, xalqın müstəqillik iradəsinin əksinə gedərək, bütün mümkün vasitələrlə SSRİ-ni qoruyub saxlamağa çalışanlarla bir mövqedə dayanır və nəyin bahasına olursa-olsun, Azərbaycanın bu dövlətin tərkibindən çıxmasına yol verməməyə cəhdlər göstərirdilər” [3, v. 148].*

Bu dövrdə respublikanın Ali Soveti siyasi prosesləri vaxtında və düzgün qiymətləndirə bilməyərək hadisələrin müşahidəçisinə çevrilmişdi. İmperiyayı saxlamaq cəhdləri SSRİ-nin dağılması və müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi. Yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikası martın 17-də SSRİ-nin saxlanması ilə əlaqədar keçirilən referendumda iştirak etməyərək hadisələri qabaqlaya bilmişdi. Heydər Əliyev deyirdi: “*Naxçıvan parlamenti özünün sessiyalarında Azərbaycanın müstəqilliyi barəsində dəfələrlə məsələ qaldırıb. Naxçıvan 17 mart – yeni İttifaq yaranması haqqında referendumda iştirak etməyib və yeni İttifaqın yaranmasının əleyhinədir, Azərbaycan Respublikasının yeni bir İttifaqa girməsinin tamamilə əleyhinədir*” [3, v. 148].

Heydər Əliyevin Azərbaycan Ali Sovetinin 5 fevral və 7 mart iclaslarındakı çıxışları və həmin çıxışlarda irəli sürdüyü müddəalar – həm Dağlıq Qarabağın itirilməsinin yolverilməzliyi və geri qaytarılması, həm də SSRİ-nin saxlanması üçün Ali Sovetin qəbul etdiyi qərarın, referendumda iştirak etməyin əleyhinə olması – onun müdrik siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi olduğunu bir daha təsdiq etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin arxivi (AR MMA): f. 2941, siy. 1a, iş 226.
2. AR MMA: f. 2941, siy. 1a, iş 239.
3. AR MMA: f. 2941, siy. 1a, iş 245.
4. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2003). I c.: Heydər Əliyev dövrü, Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 704 s.
5. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan parlamentinin banisidir / Tərtibçilər: S.Mirzəyev, M.Qayıbov. Bakı, 2008, 496 s.
6. Qasımlı M., Muradova B., Qafarov V. Azərbaycan parlamentarizmi tarixi: 2 cildə, I c., Bakı: Mütərcim, 2018, 688 s.
7. Parlament tariximizin Heydər Əliyev dövrü / Tərtibçi-müəlliflər S.Mirzəyev, M.Qayıbov. Bakı: ARMM-in nəşri, 2013, 560 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: haciyev.i1951@gmail.com

Ismayil Hacıyev

HISTORICAL SPEECHES OF HEYDAR ALIYEV AT THE MEETINGS OF THE SUPREME SOVIET OF THE AZERBAIJAN SSR AND THE CALL FOR INDEPENDENCE (1991, February 5 and March 7 meetings)

The paper deals with the meetings of the Supreme Soviet of Azerbaijan SSR of the XII convocation on February 5 and March 7, issues discussed here, and speeches of deputy Heydar Aliyev.

In both meetings, strong statesman Heydar Aliyev made a speech and expressed his objective and resolute position on several issues. In his first speech, he focused primarily on the situation created in the Soviet Union and Azerbaijan, the withdrawal of Nagorno-Karabakh from the administration of Azerbaijan, the double policy of the leaders of the USSR, blind

implementation of the Centre line by Azerbaijani leaders, talked about the causes of the loss of our lands and ways to return them.

In his speech on March 7, he stated that the New Union agreement, its essence, was against joining this contract and was not suitable for the Azerbaijani people. The great leader also highlighted the importance of commenting on the May 28 and April 28 days of the session participants. In the speech of Heydar Aliyev, such an issue was particularly emphasized that Azerbaijan must follow the path of economic and political independence and fight for complete independence.

Keywords: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, Nagorno-Karabakh, lost lands, union agreement, independence, sovereignty.*

Исмаил Гаджиев

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЫСТУПЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ПРИЗЫВ К НЕЗАВИСИМОСТИ НА ЗАСЕДАНИЯХ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (заседания 5 февраля и 7 марта 1991 года)

В статье рассматриваются заседания Верховного Совета Азербайджанской ССР XII созыва 5 февраля и 7 марта, затронутые там вопросы, выступления депутата Гейдара Алиева.

На обоих заседаниях великий государственный деятель Гейдар Алиев выступил с объективной и решительной позицией по ряду вопросов. В своем первом выступлении он остановился, прежде всего, на ситуации, сложившейся в Советском Союзе, Азербайджане, выходе Нагорного Карабаха из-под азербайджанского управления, политике двойственности руководителей СССР, слепой реализации азербайджанскими руководителями линии Центра, рассказал о причинах потери наших земель и путях их возвращения.

В своем выступлении 7 марта он рассказал о новом Союзном договоре, заявил, что против присоединения к нему, и что этот договор не служит интересам азербайджанского народа. Великий лидер довел до внимания участников сессии важность выражения своего отношения к 28 мая и 28 апреля. В своем выступлении Гейдар Алиев особо подчеркнул, что Азербайджан должен идти по пути экономической и политической независимости, бороться за полную независимость.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гейдар Алиев, Нагорный Карабах, потерянные земли, союзный договор, независимость.*

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 01.07.2022
Son variant 02.08.2022**

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AVROPALI MÜƏLLİFLƏR NUH PEYĞƏMBƏR VƏ NAXÇIVAN
BAĞLILIĞI HAQQINDA

Məqalə Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığına aid Avropalı müəlliflərin fikirlərinə həsr edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində Naxçıvanda olmuş Avropalı diplomatlar, dövlət və din xadimləri, səyyahlar və başqaları öz yol qeydlərində, gündəliklərində dünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbərin gəmisinin quruya oturduğu dağ, dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan bölgəsində olan bəzi şəhər və kəndlər haqqında məlumatlar vermişlər. Bu müəlliflərdən Qilyom de Rubruk, Jurden de Severak, Ambroco Kontarini, Jan Tavernye, Jan Şardən və başqalarını göstərmək olar. Qeyd olunan əcnəbi müəlliflərin verdiyi bu məlumatlar Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığı ilə əlaqədar Naxçıvanda aparılan tədqiqatlarla üst-üstə düşür. Bu məlumatlar hazırda Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığı ilə əlaqədar Naxçıvanda yaşayan rəvayətin orta əsrlər zamanı da bölgədə mövcud olduğunu təsdiq edən çox dəyərli mənbələrdir.

Açar sözlər: *Avropa, Azərbaycan, Naxçıvan, Nuh peyğəmbər, Nuhun gəmisini, dünya tufanı, türbə.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisi arasında yayılan rəvayətə görə, Dünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbərin və tərəfdarlarının mindiyi gəmi Ağrı dağına toxunduqdan sonra Naxçıvan ərazisinə daxil olmuşdur. Gəmi bir müddət orada hərəkət etmiş, Araz çayının cənub sahilində yerləşən Kəmki dağına, sonra isə indiki Culfa rayonu ərazisində yerləşən Haça dağa (əhali arasında İlandağ da adlandırılır) toxunmuş, oradan şimala doğru hərəkət edərək Ordubad rayonunun Nəsirvaz kəndi yaxınlığında yüksək dağın zirvəsində quruya oturmuşdur. Nuh peyğəmbər və gəmidəkilər ilk dəfə burada quruya çıxmış, tufandan bir müddət sonra Gəmiqaya adını almış bu dağda yaşamışlar. Bundan sonra Nuh peyğəmbər ailəsi və tərəfdarları ilə yüksəklikdən aşağı enmiş, bir müddət də Əshabi-Kəhfdə məskən salmışlar. Həmin vaxt Nuh peyğəmbər yaxınlıqda Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur. Naxçıvan şəhərinin adı da onun adından yaranmışdır: Nuhçıxan. Yəni Nuh peyğəmbər və tərəfdarlarının ilk dəfə quruya çıxdıqları yer. Deməli, şəhərin ilkin adı Nuxçıxan olmuş, sonradan ad tədricən dəyişilərək Naxçıvan şəklinə düşmüşdür.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Dünya tufanından sonra Nuh peyğəmbərin adı və tufanla əlaqədar yaranmış çoxlu toponimlər – yer, yurd adları vardır. Naxçıvan ərazisində indi də mövcud olan bu toponimlərdən Gəmiqaya dağı, Qarıcıq dağı, Haça dağ, Kəmki dağı, Ələngəz dağı, Nəhəcir dağı, Nuh yurdu, Nəbi yurdu, Nuhun qəbri, Nuhun bacısının qəbri, Qaranquş yaylağı, Naxçıvan şəhəri, Nuhdaban, Xəzər obası, Qız-gəlin çuxuru, Nəhəcir kəndi, Nuhgədik kəndi, Nehrəm kəndi, Nəsirvaz kəndi, Nürgüt kəndi, Üç qardaş piri, Peyğəmbər ayağı piri və başqa yer, yurd adlarını göstərmək olar.

Rəvayətə görə, Nuh peyğəmbər Naxçıvanda insanlara yaxınlıqdakı Duzdağdan duz çıxarmanı öyrətmiş, hətta özü bir müddət Duzdağda işçi kimi çalışmışdır. Nuh peyğəmbər ömrünün sonunadək Naxçıvanda yaşamış, vəfat etdikdən sonra şəhərin cənubundakı yüksəklikdə dəfn olunmuşdur. Bundan sonra onun qəbri əhali tərəfindən ziyarətə gəhə çevrilmiş, müqəddəsləşdirilmiş, üzərində türbə inşa edilmişdir. Ancaq ateizm təliminin hökmran olduğu sovet hakimiyyəti illərində bu qəbri ziyarət etmək qadağan olunmuşdur. Zaman keçdikcə uçub dağılan türbənin qalıqları isə dağıdılmış, yerlə yeksan edilmişdi. Türbənin yerləşdiyi ərazi yaşlı əhalinin dünyasını dəyişməsi, gənc nəslin isə bundan xəbərsiz olması səbəbindən unudulmuşdu.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı mədəni irsə qayğı və diqqət artırıldı. Bu iş Naxçıvan Muxtar Respublikasında daha yüksək səviyyədə həyata keçirildi. Keçmiş irsin qorunması, tədqiqi və təbliği sahəsində bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun tapşırığı ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin alimləri böyük zəhmət hesabına Nuh peyğəmbərin qəbri üzərindəki türbənin yerini müəyyənləşdirə bildilər. Ərazi zibildən, torpaqdan təmizləndi. Türbə dağıdırlarkən salamat qalan 15-20 sm hündürlükdə qalan özül aşkar edildi. Bundan sonra Ali Məclisin Sədri 28 iyun 2006-cı ildə “Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında” Sərəncam imzaladı [3, s. 22-26]. Sərəncama əsasən türbə bərpa olundu və yenidən xalqın və Naxçıvana gələn turistlərin, müxtəlif səviyyəli qonaqların ixtiyarına verildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhərində və onun yaxınlığındakı ərazilərdə Nuh peyğəmbərin ailə üzvləri ilə əlaqələndirilən digər dəfn yerləri də vardır. Belə ki, Naxçıvan şəhər əhalisinin fikrincə, Nuh peyğəmbərin bacısı Naxçıvan şəhərindən İrəvana gedən yolun sağ tərəfində yerləşən təpənin üzərində, arvadı Nuhəmzər və ya Nuhəmqar isə Cənubi Azərbaycanın Mərənd şəhərində dəfn olunmuşdur. Hətta rus alimi V.Sısoyev belə bir fikirdədir ki, Mərənd şəhərinin adı bu məsələ ilə əlaqədar (“Mayr-and”, yəni “Ana oradadır”) yaranmışdır [10, s. 106].

Dünya tufanından – daşqından keçən müddət ərzində Naxçıvan əhalisi arasında bu hadisə ilə əlaqədar çoxlu əfsanə və rəvayətlər, miflər, inanclar, bayatılar və s. yaranmışdır. Folklorşünas alimlər tərəfindən toplanaraq nəşr etdirilən şifahi xalq ədəbiyyatı materialları indi də əhali arasında yaşamaqdadır. Bütün bunlar, xüsusilə ərazidə mövcud olan toponimlər Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığını təsdiq edən çox sanballı sübutlardır. Ancaq ateizm təbliğatının hökmran olduğu Sovet hakimiyyəti illərində bu mövzu, xüsusilə Nuh peyğəmbər və Naxçıvan bağlılığı məsələsi diqqətdən kənar qalmış, hətta onun tədqiqat obyektinə çevrilməsinə ustalıqla qadağa qoyulmuş, bu mövzuya müraciət edənlər təqib olunmuş, cəzalandırılmışlar. Məsələn, filologiya elmləri namizədi Əbülfəz Hüseyni “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin 30 yanvar 1986-cı il nömrəsində Dünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbərin gəmisinin bu ərazilərdə hərəkət etməsi, Ordubad rayonundakı hazırda Gəmiqaya adlanan dağda quruya oturması, ümumiyyətlə Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığından bəhs edən “Xalqımızın mənlük heykəli” adlı məqalə [2] nəşr etdirməsinə görə Moskvanın təzyiqi ilə güclü təqiblərə məruz qalmış, infarkt keçirərək dünyasını dəyişmişdir.

Yalnız Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyev 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra belə hallara son qoyuldu. AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması ilə əlaqədar 12 avqust 2002-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində keçirilən müşavirədə ümummilli lider Heydər Əliyev bu hadisəni xatırlamış, ona münasibət bildirmiş, Siyasi Büro üzvlərinin bu məsələdən xəbərdar olduğundan söhbət açmış və qeyd etmişdir ki, “...ermənilər deyirmişlər ki, bu abidə Azərbaycanın deyil ermənilərinindir. Amma həqiqətən də bu Azərbaycanındır. Həmin abidənin Azərbaycana məxsus olması barədə bir söz deyəndə, görürsünüzmü, söhbət hansı səviyyəyə gedib çatmışdı və buna necə reaksiya verilmişdi. İndi heç kəs heç nədən qorxmasın, belə şeylərdən ötrü heç kəsi cəzalandırmaq mümkün deyildir. Heç kəs müstəqil Azərbaycanın işinə qarışa bilməz. Mən də Azərbaycan Prezidenti kimi sizə və bütün əhalimizə, bütün alimlərimizə, ziyalılarıımıza bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycanın, onun xalqının tarixini, mədəniyyətini, keçmişini dürüst, əsaslı şəkildə sübut edən hər bir əsər

bəyənəcəkdir. Bu barədə heç kimə nə millətçi damğası vurulacaq, nə də kimsə günahlandırılacaqdır” [1, s. 21]. Bundan sonra Azərbaycan tarixi ilə bağlı bu və digər mövzuların üzərindən yasaq götürüldü və bu sahədə geniş tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Hətta Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 10 fevral 2009-cu ildə imzaladığı Sərəncama əsasən həmin ilin iyul ayında Naxçıvan şəhərində “Nuh peyğəmbər: dünya tufanı və Naxçıvan” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirildi. Xarici və yerli alimlərin iştirakı ilə keçirilən simpoziumda Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığı ilə ətraflı müzakirələr aparıldı. Simpoziumun materialları ayrıca kitab şəklində nəşr olundu [4].

Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığı ilə əlaqədar orta əsr qaynaqlarında da maraqlı məlumatlar vardır. Bu məsələ ilə əlaqədar məlumatlar orta əsrlər zamanı Naxçıvanda olan avropalı səyyahların, diplomatların, din xadimlərinin və başqa müəlliflərin əsərlərində, yol qeydlərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Fransa kralı IX Lüdovikin Menkü xanın yanına göndərdiyi diplomatik missiyasına rəhbərlik etmiş flamand səyyahı Gilyom de Rubruk 1254-cü ildə Qaraqorumdən qayıdarkən bir sıra Azərbaycan ərazilərində, o cümlədən Naxçıvanda da olmuşdur. Araz çayı, Naxçıvan haqqında qısa məlumat verən səyyah Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığı ilə əlaqədar məlumat verərək yazır: [Naxçıvan] şəhərinin yaxınlığında deyildiyi kimi Nuhun gəmisinin dayandığı dağ vardır [7, s. 184-185]. Bu dağlar ikidir. Biri o birindən böyükdür. Araz onların ətəyindən axır (Söhbət Ağrı dağından gedir – H.S.).

Yaxud da, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış fransız monaxı Jurden de Severak bu ərazilər haqqında bəhs edərkən yazır ki, “Mən burada çox yüksək və nəhəng dağ gördüm... Dağda ev vardır, hansı ki, deyildiyinə görə Nuh peyğəmbər gəmisini tərk etdikdən sonra özü ucaltmışdır. Həmçinin deyirlər ki, dağda harada isə Nuh peyğəmbər tərəfindən salınmış üzüm bağı vardır. Tənəklərdə Nuh giləmeyvələri o qədər böyükdür ki, sadəcə olaraq insanlar öz gözlərinə inana bilmirlər” [8, s. 136].

1394-cü ildə baş verən Nikopol döyüşü zamanı türklərə əsir düşmüş, sultan Bəyazidin 1402-ci ildə Teymura məğlub olmasından sonra onun əsirliyinə düşən, Teymurun ölümündən sonra isə başqalarının əsirliyinə keçən Bavariya əsgəri İohan Şiltberqer 1394-1427-ci illərdə əsir kimi Avropa və Asiyanın bir sıra ölkələrində, o cümlədən İran, Gürcüstan, Şirvan, Yunanıstan, Krım və s. yerlərdə olmuş, özünün yol qeydlərini yazmışdır. Bu məlumatlar əsasında hazırladığı əsərində o, Naxçıvan şəhəri haqqında bəhs edərək yazır: “Nuh peyğəmbərin olduğu gəminin dayandığı dağın ətəyində Naxçıvan adlanan daha bir şəhər vardır. Bu şəhərin ətrafı məhsuldardır. Həmçinin Marağa, Xilat və Karni adlı üç şəhəri olan ölkə vardır. Dağda yerləşmiş Maku adlı şəhər də vardır” [9, s. 47-48]. İ.Şiltberqer fikrinə davam edərək yazır ki, “Həmçinin Tamerlanın (Teymurun – H.S.) 16 illik (14 illik – H.S.) mühasirədən sonra ələ keçirdiyi Əlincə şəhəri vardır” [9, s. 50].

XV əsrdə yaşamış Venetsiya diplomatı və səyyahı, 1474-cü ildən 1477-ci ilədək İsfahana səyahət etmiş Ambroco Kontarininin qeydlərində də Naxçıvan ərazisi ilə bağlı məlumata rast gəlirik: “Ayın 27-də (1474-cü il iyulun 27-də – H.S.) işıqlanmamış biz yola düşdük və dağları aşıb, onun ətəyində olan, gündüzlər ora gedilməsi təhlükəli olan türk kəndinin yanından ötüb keçməyə çalışdıq. Xoşbəxtlikdən biz oradan ələ keçə bildik ki, o zaman bizi heç kəs görə bilməzdi. Şəhər açılanda biz artıq gözəl bir vadiyə gəlib çatmışdıq. Və bu yolu dincəlmədən çox sürətlə gəlmişdik. Axşamı biz təmiz havada keçirib, bu yolla xeyli gedib 28-i tarixində zirvəsindən ətəyinə qədər qarla örtülmüş Nuh dağına çatdıq. Bizə deyirdilər ki, çoxları bu dağın zirvəsinə qalxmaq üçün cəhd etmişlər, ancaq ya tamamilə məhv olmuşlar, yaxud da böyük

inamla qayıtmışlar ki, bu qəti olaraq mümkün deyil. Bəzi yerlərində kiçik təpələrə rast gəlinən, qeyd olunan vadi ilə bu qayda ilə yolumuza davam edib ayın 30-da Xiaqriyə (indiki Babək rayonunun Cəhri kəndinə – H.S.) çatdıq”.

XV əsrdə yaşamış başqa bir Venetsiya dövlət xadimi, diplomatı və səyyahı İosafat Barbaro Nuhun gəmisinin dayandığı dağ, Cəhri kəndi və s. haqqında məlumat vermişdir: “...Sonra, daha bir dağı adlayaraq siz Həsənbəy ölkəsinə daxil olarsınız. Buradan 3 günlük yolda siz Lori qalasına gedərsiniz, oradan siz dörd gündən sonra daşqından sonra Nuhun gəmisinin dayandığı dağa çatarsınız. İki günlük yolda Cəhri yerləşir” [14, s. 58-59].

XVII əsrdə yaşamış fransız monaxı Aleksandr de Rodesin də yol qeydlərində Nuh peyğəmbərin gəmisinin dayandığı dağ haqqında məlumata rast gəlirik: “Biz bir neçə gün sonra Culfada dayandıq və min altı yüz qırx səkkizinci ilin sentyabrın əvvəlində Nuhun gəmisinin dayandığı böyük dağın ətəyinə gəldik” [11, s. 417].

1655, 1664 və 1668-ci illərdə Osmanlı dövlətindən İrana və Şərqi Hindistana səyahət etmiş, Jan Batist Taverniye də öz yol qeydlərində Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığı ilə əlaqədar məsələlərdən bəhs etmişdir: “İrəvandan Təbrizə 10 günlük karvan yoludur və Naxçıvan həmin yolun tən ortasında yerləşir. İlk gün geniş bir düzənlikdən keçdik. Bu düzənlikdə xeyli düyü əkininə və neçə axar çaya rast gəldik. İkinci gün həmin düzənlikdən keçərkən çoxsaylı məbədləri olan Ağrı dağ cənub tərəfdə qalırdı. Əhali bu dağı Gəmi dağı adlandırır, çünki Nuhun gəmişi bu dağın üzərində dayanmışdır” [13, s. 15]. Səyyah fikrinə davam edərək yazır: “Yerli əhəlinin fikrincə dünyada ən qədim şəhər olan Naxçıvan şəhəri Nuhun gəmisinin dayandığı dağdan 3 lyö məsafədə salınmışdır və adını da Nuhdan almışdır... Bu şəhər (Naxçıvan – H.S.) çox qədimdir. Yerli əhali xəbər verir ki, Nuh gəmidən düşəndən sonra yaşamaq üçün bura gəlmişdir. Onun dəfn olunduğu yer də buradadır. Həyat yoldaşının məzarı isə Təbriz yolu üzərindəki Mərənddədir...”

Naxçıvanın tikililəri içərisində bir məscidin xarabalıqları (söhbət Əcəmi Naxçıvaninin XII əsrin sonlarında Naxçıvan şəhərində inşa etdiyi Came məscidindən gedir – H.S.) görünür. Bir zamanlar bu, dünyanın ən yaxşı və gözəl məscidlərindən biri olub. Deyirlər ki, Nuhun dəfn olunduğu yerin xatirəsinə bina edilmişdir. Şəhər kənarında axan çayın yaxınlığında bir bürc müşahidə olunur ki, memarlıq baxımdan ən gözəl binadır. Orada bir-birinə yapışıq 4 günbəz vardır. Onların üzərində piramida kimi konusvarı 12 bürc yerləşmişdir. Lakin oraya çatdıqda şəkilləri dəyişir və 4 surət zahir olur, yuxarı qalxdıqda iynə kimi ucları birləşir. Bütün bina kərpicdən tikilmişdir. Binanın daxili və xarici divarlarının üzləri gül və budaqları ilə naxışlanmış kaşlarla örtülmüşdür. Çox ehtimal ki, Teymurləngin tikdirdiyi binadır ki, İrani fəth edərkən onu Nuh peyğəmbərin qəbrinə yadigar olaraq tikdirmişdir” [13, s. 15-16].

Səyyahın təsvir etdiyi bina haqqında fikir Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin inşa etdiyi Came məscidinə aiddir. Məscid XII əsrin sonlarına yaxın inşa edilmişdir. Səyyahın məscidin inşasına aid etdiyi Əmir Teymur isə Naxçıvanda XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində olmuşdur. Ona görə də səyyah məscidin inşasını Əmir Teymura aid etməkdə yanlışlığa yol vermişdir.

XVII əsrin ortalarında Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Jan Şardən “Səyahətnaməsi”ndə yazır: “8 aprel 1673-cü ildə gün çıxandan bir saat əvvəl İrivandan yola düşdüm, təpələrdən və vadilərdən keçib dörd lyö qət etdim. Keçib getdiyim ölkə şəhərciklərlə dolu idi. Çox böyük və gözəl bir şəhərdə yerləşdim. Onun adı Dvin idi. 9 aprel 1673. Çox düzən və barlı-bəhərli bir ölkə ilə 5 lyö getdik. O dağlarla əhatə olunmuşdu. Sağdakı dağları Nuh dağı adlandırırlar. Biz Qaynar adlı kiçik bir şəhərdə mənzil saldıq. 10 aprel 1673. Biz həmin yolla

gedib səkkiz lyö qət etdik. Yolun yarısında, sol tərəfdə Sədərək adlı böyük bir şəhərciyin yanından ötüb keçdik. Mahalın sultanı da bu şəhərcikdə yaşayır. 11 aprel 1673. Həmin yolla, həmçinin gözəl, lakin düzənliyi az, daş və təpələrlə örtülü bir ölkə ilə 4 lyö getdik. Bütün qonşu torpaqları suvaran Arpasu adlanan çaydan keçdik. O bu hissədə paytaxtı İrivan olan bəylərbəyliyi İrivanın digər hissəsindən ayırır. Bu hissənin paytaxtı Naxçıvandır. 12 aprel 1673. 5 lyö qət edib bol bəhrəli və çox hamar düzənlikdən keçib Naxçıvana gəlib çatdıq... Fars tarixçiləri əvvəllər orada 40 min ev olduğunu təsdiq edirlər. Onlar, həmçinin ərəblər bu ölkəni tərk etməmişdən əvvəl burada Fars şahı Bəhram Çubin tərəfindən 5 şəhər salındığını deyirlər. Şəhərə kənardan baxdıqda, onları qorumağa gücü çatmadığını hiss edən I Şah Abbas tərəfindən keçən əsrin sonunda dağıdılan çoxlu istehkamlar (qalaça) və böyük bir qalanın viranələri görünür”. Bəzi müəlliflər tufandan sonra Nuhun orada məskən salıb, onu tikməyə başlamasını deməklə Naxçıvanı daha da qədimlərə çəkirlər. Bu şəhərin adının etimologiyasını həmin mənbəyə bağlayırlar [5, s. 62-64].

XVII əsr İtaliya səyyahı John Francis Cemelli Kareri 1693-cü ildə başladığı dünya səyahəti zamanı 1694-cü ildə Naxçıvanda da olmuşdur. Səyyah və hüquqşünas Cemelli Kareri indiki Kəngərli rayonuna daxil olan Qarabağlar kəndi ilə əlaqədar yazır: “Qarabağlar kəndindəki karvansarayə çatdıq... Yazda daş fontandan yaxşı su axır (Həmin vaxt şəhər statusunda olan Qarabağlar kəndindəki karvansaranın hovuzunun fontanından bəhs olunur – H.S.). Deyilənə görə, bunu Nuhun oğlu Sam düzəltdir. İkinci gün, ayın 8-də (iyun ayının 8-də – H.S.) 15 mil gedərək Naxçıvana gəldik... Bəziləri Nuhun Ağrı dağından düşməsi ilə əlaqələndirərək cəmi 30 mil aralıda yerləşən və Nuhun özünün də dəfn olduğu Naxçıvanı dünyada ən qədim şəhər hesab edirlər. Onlar öz fikirlərini şəhərin adının etimologiyası ilə möhkəmləndirirlər”. Həmçinin Cemelli Kareri Culfa şəhərində, Ələk adlı yerdə və özünün yazdığı kimi Nuhun arvadının dəfn olduğu, həmin vaxt qəsəbə statusunda olan Mərənddə də olmuşdur [12, s. 115].

Göründüyü kimi, Nuh peyğəmbərin gəmisinin dayandığı dağ, Naxçıvan şəhəri və s. məsələlər müxtəlif vaxtlarda Naxçıvana gələn əcnəbilərin diqqətini cəlb etmiş və onlar özlərinin yol qeydlərində, gündəliklərində, xatirələrində bu haqda məlumat vermişlər. Bu məlumatlar hazırda Nuh peyğəmbər Naxçıvan bağlılığı ilə əlaqədar Naxçıvanda yaşayan rəvayətin orta əsrlər zamanı da bölgədə mövcud olduğunu təsdiq edən çox dəyərli mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi / Tərtib edən: İsmayıl Hacıyev. Bakı: Nurlan, 2005, 156 s.
2. Hüseyini Ə. Xalqımızın mənlük heykəli. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1986, 30 yanvar.
3. Milli dəyərlərimiz rəsmi sənədlərdə. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, s. 22-26.
4. Nuh peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan: 24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.
5. Şardən J. Səyahətnamə / Fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
6. Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в 15 веке / Перевод Е.Ч.Скрипинской, М.Михайловского. Ленинград: Наука, 1971, 274 с.
7. Рубрук, Гильом де. Путешествие в Восточные страны Вилгелме де Рубрука в лето Благости 1253 г. / Перевод А.И.Малевина. Москва: Географгиз, 1957, 272 с.
Kitab.net.ru/archiveli/13.php.

8. Северак, Журден де. Чудеса, описанные братом Журденом из ордена проповедников, уроженцем Северака и епископом города Колумба, что в Индии наибольшей.
www.vostlit.info/texts/rus7/.../frametext.htm
9. Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год / Перевод с немецкого Ф.Брунь. Т. I, Одесса: Типография Л.Нитче, 1867.
10. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР (отчет о поездке летом 1926 г.) / Известия “Азкомстарис”а. Вып. 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с. 87-121.
11. Rhodes, Alexandre de. Voyages et missions du père Alexandre de Rhodes de la Compagnie de Jésus en la Chine et autres royaumes de L’orient (1648).
12. Careri J. F. G. A Collection of voyages and travels, some now first printed from original manuscripts voyage round the world. books.google.az/books,id= jORWAAAA cAAJ.
13. The six Voyages of John Baptista Tavernier. A Noble Man of France now living, through Turkey into Perfia, and the East-Indies, finished in the year 1670. Giving an account of the state of those countries. London, 1678.
14. Viaggi dello istesso Messer Iosaphat Barbaro in Persia // Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India, et in Costantinopoli: con la descrizione particolare di Citta, Luoghi, Siti, Costumi et della Porta del gran Turco: di tutte le Intrate, spese, modo di governo sio, della ultima Imprasa contra Portoghesi. ALDUS. IN VINEGIA. M. D. XLIII (1543).
15. www.vostlit.info/Texts/rus10/.../frametext1.htm.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: seferli949@mail.ru

Fakhraddin Safarli

EUROPEAN AUTHORS ON THE RELATIONS OF THE PROPHET NOAH WITH NAKHCHIVAN

The paper is devoted to the views of European authors on the connection of the Prophet Noah with Nakhchivan. It is noted that European diplomats, politicians, and religious figures, travelers, and others who visited Nakhchivan in different periods of the Middle Ages, in their travel notes, diaries, gave information about the mountain to which the ark of the Prophet Noah moored during the Flood, about one of the most ancient settlements in the world – the city of Nakhchivan and some villages and cities of the Nakhchivan region. Such authors include Guillaume de Rubruk, Jourdain de Severac, Ambrogio Contarini, Jean Tavernier, and Jean Chardin. These data, provided by the mentioned foreign authors, coincide with the studies conducted in Nakhchivan regarding the connections of the Prophet Noah with Nakhchivan. These data are precious sources confirming that the narrations about the connections of the Prophet Noah with Nakhchivan that have come down to us also existed in the region in the Middle Ages.

Keywords: *Europe, Azerbaijan, Nakhchivan, prophet Noah, Noah's ark, Flood, mausoleum.*

Фахреддин Сафарли

ЕВРОПЕЙСКИЕ АВТОРЫ О СВЯЗЯХ ПРОРОКА НОЯ С НАХЧЫВАНОМ

Статья посвящена взглядам европейских авторов на связи пророка Ноя с Нахчываном. Отмечено, что европейские дипломаты, государственные и религиозные деятели, путешественники и другие, побывавшие в Нахчыване в разные периоды средних веков, в своих путевых заметках, дневниках давали сведения о горе, к которой причалил ковчег пророка Ноя во время всемирного потопа, об одном из древнейших поселений в мире – городе Нахчыван и некоторых селах и городах Нахчыванского региона. К таким авторам можно отнести Гильома де Рубрука, Журдена де Северака, Амброджо Контарини, Жана Тавернье, Жана Шардена и других. Эти данные, предоставленные упомянутыми иностранными авторами, совпадают с исследованиями, проводившимися в Нахчыване касательно связей пророка Ноя с Нахчываном. Эти данные являются очень ценными источниками, подтверждающими, что дошедшие до нас повествования о связях пророка Ноя с Нахчываном существовали в регионе и в средние века.

Ключевые слова: *Европа, Азербайджан, Нахчыван, пророк Ной, ковчег Ноя, всемирный потоп, мавзолей.*

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.07.2022

Son variant 09.08.2022

UOT 94(479.24)

TAMAM CƏFƏROVA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN
İSLAHATLAR VƏ DÖVLƏT QADIN SİYASƏTİ (2003-2017-ci illər)

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən müasir dövrdə qadın siyasəti sahəsində həyata keçirilən islahatlar və irimiqyaslı tədbirlərdən bəhs olunur. Müəllif qeyd edir ki, Prezident İlham Əliyev qadınların cəmiyyətdəki rolu və sosial mövqeyinə, dövlət idarəçiliyində iştirak etmələrinə və inzibati idarə sahəsində irəliləmələrinə böyük diqqət ayırır. Göstərilən dövr ərzində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi qadın hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun olaraq nizamlanmışdır. Dövlətin proqram hədəfləri və milli hədəflər müəyyən edilərək uğurla həyata keçirilmişdir. Məqalədə qeyd olunur ki, ölkədə həyata keçirilən bir sıra dövlət proqramları qadınların sosial problemlərinin həllinə yönəlmiş gender komponentlərini əhatə edir. Gender bərabərliyinin müdafiəsi, qadınların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi hər il dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən qadınlar barəsində həyata keçirilən siyasət hər növ ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına və qadınlar üçün bərabər hüquq və imkanların yaradılmasına yönəldilmişdir. Məqalə Milli Məclisin arxivindən əldə edilmiş materiallar və zəngin faktiki materiallar əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: *dövlət müstəqilliyi, qadın siyasəti, qadın hərəkatı, gender bərabərliyi, qadın hüquqlarının müdafiəsi.*

1998-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının tərəqqisini məhz “insan meyarı”nın inkişaf etdirilməsində görərək, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ilk fundamental sənəd olan Milli Dövlət Proqramını təsdiq etdi. Proqramda nəzərdə tutulmuş müddəaların həyata keçirilməsi nəticəsində demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, insan hüquq və azadlıqlarının səmərəli müdafiəsi istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin qadın siyasəti bu istiqamətdə ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu ənənələr üzrə ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yüksələn xətlə davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev qadınların cəmiyyətdəki roluna və sosial statusuna, dövlət idarəçiliyində təmsil olunmalarına və idarəetmənin bütün sahələrində irəli çəkilmələrinə xüsusi diqqətlə yanaşır. Qadın hüquqları sahəsində normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, dövlətin məqsədli proqramlarının müəyyənləşdirilməsi, gender bərabərliyi mədəniyyətinin təbliği və bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması da prioritet məsələ kimi ön sıraya çəkilmişdir. 2004-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı”nın həyata keçirilməsinə başlanılmış, ölkəmiz bu sahədə mövcud olan beynəlxalq konvensiya və protokollara qoşulmuşdur [6, s. 2; 11].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il 11 noyabr tarixli sərəncamı ilə “Dемоqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı”nı təsdiq edilmişdir. Proqramın həyata keçirilməsi Azərbaycanda insan potensialının, o cümlədən sayca ən böyük sosial qrup olan qadınların tərəqqisi və rifahının yaxşılaşdırılması, onların cəmiyyət həyatında daha fəal iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmış oldu.

“Dövlət Proqramı”nın “Dемоqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində dövlət si-

yasətinin prioritet istiqamətləri” adlı bölməsində qeyd olunur ki, demoqrafiya və əhali sakinliyi sahəsində dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 9 dekabr tarixli 290 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” ilə müəyyən olunur. “Dövlət Proqramı”nın ayrı-ayrı bölmələrində: 1) Doğum səviyyəsinin optimallaşdırılması; 2) Analıq və uşaqlığın mühafizəsi; 3) Gənc ailə və nikahların davamlılığının artırılması; 4) Qadınların əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması; 5) Əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və ömür müddətinin artırılması; 6) Yaşlı insanlara qayğı kimi prioritet istiqamətlər qadınların demoqrafik inkişafı üzrə əsas məqsədlər kimi müəyyənləşdirilmişdi [2, s. 1-2].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev sosial-iqtisadi inkişaf prosesində qadınların rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: *“Biz hamımız dinamik inkişaf edən ölkəmizin irimiqyaslı iqtisadi layihələrin iştirakçısı kimi əldə etdiyi yüksək göstəricilərlə haqlı olaraq fəxr edirik. Bu tərəqqinin bəhrələri respublikamızın hər bir guşəsində özünü aydın hiss etdirir. Həmin nailiyyətlərdə Azərbaycan qadınlarının böyük rolu danılmazdır. Qədim zamanlardan bəri vətənə və torpağa sədaqəti ilə seçilən qadınlarımız milli məfkurəyə sadıq qalaraq bu gün də suveren Azərbaycan Respublikasının güclənməsi naminə töhfələr verirlər. Onlara xas olan işgüzarlıq, müdriklik, yüksək daxili mədəniyyət və xalqımızın yüzillər boyu təşəkkül tapmış zəngin milli-mənəvi sərvətlərinə sədaqət müasir Azərbaycan qadınının ictimai həyatımızda mövqeyini və simasını müəyyən edir”* [24, s. 1].

Dövlət qadın siyasəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas prioritet sahələrindəndir. Azərbaycanda gender bərabərliyinin təmin olunması məqsədilə bir çox beynəlxalq sənədlər ratifikasiya edilmiş, bir çox dövlət proqramları və milli fəaliyyət planları qəbul olunmuşdur. Ölkəmizdə reallaşdırılan bir sıra dövlət proqramlarında qadınların sosial problemlərinin həllini nəzərdə tutan gender komponentləri daxil edilmişdir. Gender bərabərliyinin qorunması və qadınların imkanlarının genişləndirilməsi üçün hər il dövlət büdcəsindən vəsait ayrılır. Bu sahədə aparılan işlərin yekun nəticələrini təhlil edən BMT-nin İnkişaf Proqramı və Norveç Hökuməti 2004-cü ildə Azərbaycanda Gender Münasibətlərinə dair İnsan İnkişafı üzrə Milli Hesabat hazırlamışdı. Bu tədqiqat Azərbaycanda genderin rolu və gender münasibətlərinin təbiətini araşdırmaqla, gender dəyərləri və münasibətləri üzrə milli müzakirələrin stimullaşdırılması üçün vasitə kimi istifadə edilməli və gələcək siyasət və proqramların formalaşması prosesini informasiya ilə təmin etməli idi. Bu sahədə ümumiləşdirilmiş təhlillər aparılmış və beynəlxalq gender qiymətləndirilməsinə əsaslanan hesabat dərc edilmişdi.

Azərbaycanın Birinci xanımı Mehriban Əliyeva “Azərbaycanda gender münasibətləri: meyllər və cəhdlər” adlı hesabat yazdığı ön sözdə insan inkişafını göstərən gender tədqiqatlarının məqsədinin heç nəyi gizləmədən gender münasibətlərinin mənzərəsini, müasir Azərbaycanın gender diskursunu – xalqın minilliklər boyunca toplanmış mədəni sərvətini, son onilliklərdə baş vermiş iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin, 30 ilə yaxın davam etmiş hərbi təcavüz və ölkə ərazisinin beşdə birinin işğalı nəticəsində kişi və qadınların çiyinə müxtəlif forma və dərəcələrdə düşən ağırlığın yaratdığı problemləri açıb göstərmək olduğunu vurğulayaraq yazır: *“Biz insanı yuxarı başa qoyan, iqtisadi tərəqqiyə inkişafın son məqsədi deyil, bir vasitəsi kimi baxan insan potensialının inkişafı konsepsiyasını dəstəkləyirik. Lakin bu konsepsiyanın effektiv şəkildə həyata keçirilməsi ölkədə gender bərabərliyinin təmin olunmasından – gender baxımından balanslaşdırılmış dövlət siyasətinin işlənilməsindən, gender məsələlərinə qarşı həssas olan vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasından, gender bəra-*

bərliyi ideyalarının adi həyat tərzinə çevrilməsindən asılıdır. Yalnız bu halda hər bir vətəndaşın tələbatlarını ödəməsi, şəxsiyyət və intellektual potensialını inkişaf etdirməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq olar, yalnız bu halda XXI əsrin azad şəxsiyyətini formalaşdırmaq olar” [9, s. 4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2005-ci il 4 avqust tarixli Fərmanında bu problemin daha səmərəli həll edilməsi məqsədilə müvafiq qanunvericilik, təşkilati, monitoring və reabilitasiya tədbirlərinin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur [21, s. 1].

Cəmiyyətdə ailə münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi, qadın və kişi arasında ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi, ictimai, siyasi və iqtisadi həyatın bütün sahələrində iki aparıcı cinsin – qadın və kişilərin hüquq bərabərliyinin tam təmin edilməsinin mühüm sosial əhəmiyyəti vardır. 2006-cı il oktyabrın 10-da “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları” haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, “bu Qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir [13, s. 1].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli 1880 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı”nda 2007-2008-ci illər ərzində icraçı orqanlar olaraq Daxili İşlər Nazirliyinə, Ədliyyə Nazirliyinə, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə, İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilə (Ombudsmana), Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə, Gənclər və İdman Nazirliyinə qadınlara qarşı zorakılıq, o cümlədən məişət zorakılığı ilə mübarizənin gücləndirilməsi, bu cür zorakılığın qurbanları üçün hüquqi müdafiə vasitələrinin, zəruri kompensasiyanın, reabilitasiyanın, tibbi və psixoloji yardımın təmin olunması, bu sahədə geniş maarifləndirmə işinin təşkil edilməsi, həmçinin mütəmadi olaraq uşaq əməyinə dair müvafiq beynəlxalq konvensiyalardan, həmçinin BƏT-in sənədlərindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə tədbirlərin gücləndirilməsi və yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı ilə mübarizə və sosial reabilitasiyası sahəsində QHT və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edilməsi tapşırılmışdı. “Fəaliyyət Planı”nda YUNESKO-nun “Təhsil hamı üçün” prinsipinin təbliği, hüquqi maarifləndirmə işinin genişləndirilməsi və insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli müdafiəsi məqsədilə insan hüquqlarının müxtəlif kateqoriyaları üzrə (mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar) əhalinin müxtəlif qrupları (qadınlar, uşaqlar, gənclər, əlillər, ahıllar, qaçqın və məcburi köçkünlər, məhkumlar, hərbi qulluqçular, narkomaniya və HIV/AIDS-ə yoluxmuş insanlar) üçün həmin qrup və yerli icmaların köməyindən istifadə etməklə hüquqi maarifləndirmə sahəsində müəllimlərin, məruzəçilərin, təlimatçıların hazırlanması da nəzərdə tutulmuşdu [4].

Ölkədə qadın hüquqlarının müdafiəsi və gender bərabərliyinin inkişafı ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarının araşdırmaları da qadın hüquqlarının təbliği ilə bağlı faktiki situasiyanın təhlil olunmasına kömək edirdi. Azərbaycan Gender Assosiasiyası – “Simmetriya” ictimai birliyi tərəfindən Açıq Cəmiyyət İnstitutunun Qadın Şəbəkə proqramının dəstəyi ilə Azərbaycanın şəhər və regionlarında 16 yaşından 75 yaşınadək olan 1500 qadın arasında aparılan sorğuda qadınların 70 faizindən çoxu qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi barədə belə bir hüquqi sənədin olmasından, 38 faizdən çoxu isə ölkə Konstitusiyasında və qanunların qadın və kişilərə bərabər hüquqlar verdiyindən xəbərsiz olduğunu

bildirmişdi. Bu məqsədlə hazırlanan hesabatda Konvensiyanın maddələrinin (de-fakto və de-yure) yerinə yetirilməsi, onun həyata keçirilməsinə nəzarət, real situasiyanın qiymətləndirilməsi, Konvensiya maddələrinin və götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyac və boşluqların müəyyən edilməsinin monitorinqi aparılmış və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdı [25, s. 350-362].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 25 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Dемоqrafik cəmiyyətdə gündəlik zorakılıqla mübarizə üzrə Respublika Kompleks Proqramında” cinsi və digər növ qeyri-bərabərliyin, ailə zorakılığının, cəmiyyətdə qəddarlığın qarşısının alınması məqsədilə hər cür strateji planların işlənib hazırlanması, qadınların onlara qarşı törədilən zorakılıqdan müdafiə edilməsi, o cümlədən BMT-nin “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiya”nın həyata keçirilməsini tənzimləyən qanunların hazırlanması haqqında təkliflərin işlənib hazırlanması nəzərdə tutulurdu. Proqramın məqsədi ölkə əhalisinin sosial həyatının müxtəlif sahələrində xüsusi tədbirlər vasitəsilə məişət zorakılığı hallarının azaldılması və zorakı davranış hallarının azaldılması idi [14, s. 468].

2006-cı ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmiş və müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Bu sənədlərdən “İnsan alveri qurbanları üçün xüsusi müəssisələrin yaradılması, maliyyələşdirilməsi, fəaliyyəti, habelə onların fəaliyyətinə nəzarət qaydaları”; “İnsan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyasının həyata keçirilməsi qaydaları”; “İnsan alveri qurbanlarının dərhal və maneəsiz xüsusi polis qurumuna təhvil verilməsi qaydaları”; “İnsan alverindən zərər çəkmiş şəxslərə reintegrasiya dövründə ödənilən müavinətin məbləğinin müəyyən edilməsi barədə qərar”; “İnsan alveri qurbanlarına kömək fondu haqqında Əsasnamə”ni qeyd etmək olar [18, s. 1; 19, s. 1; 17; 20, s. 1; 18, s. 1].

Azərbaycan Respublikası dövlətin maliyyə resurslarının cinslər arasında bərabər bölünməsinin təmin edilməsi məqsədilə gender büdcələşməsi sistemini də yaratmışdır. Belə ki, hökumət gender bərabərliyinin təmin edilməsi və qadınların irəli çəkilməsi sahəsində nəzərdə tutulan tədbirlər üçün dövlət büdcəsində 2008-ci ildə 100 min AZN, 2009-cu ildə isə 500 min AZN məbləğində ayırmalar etmişdir [5, s. 4].

2009-2013-cü illər üçün İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə qəbul edilən ikinci və Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair 2014-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 24 iyul tarixli Sərəncamı “Milli Fəaliyyət Planı”nda məqsəd insan alverinin bütün formalarının aşkar edilməsi və qarşısının alınması, habelə nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsi idi. Milli Fəaliyyət Planı insan alverinə qarşı mübarizədə digər ölkələrin təcrübəsindən istifadəni, beynəlxalq təşəbbüslərdə iştirak edilməsini, eləcə də bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq qurumlar və digər tərəfdaşların əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu [7, s. 1; 8, s. 3, 7].

Qadın hüquqlarının müdafiəsi, məişətdə, xüsusilə qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması baxımından 22 iyun 2010-cu ildə qəbul edilmiş “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun mühüm əhəmiyyəti vardır. Qanunun preambulasında göstəriləyi kimi, “bu qanun yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması, məişət zorakılığından zərər

çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi, habelə məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri müəyyən edir və tənzimləyir” [23, s. 4]. Həmçinin 2010-cu il mayın 11-də Avropa Şurasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 2005-ci il mayın 16-da Varşava şəhərində imzalanmış Konvensiyası Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir [1, s. 2].

2006-cı ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” insan hüquqlarının təmin edilməsi prosesinin keyfiyyətcə yeni müstəviyə keçməsinə, universal və regional səviyyədə yeni əməkdaşlıq strategiyasının qurulmasına, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət etmişdir [3].

Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında 2007-ci ilə aid BMT-nin hesabatının ön sözündə deyilir: “Azərbaycan fəxr edə bilər ki, cəmiyyətdə qadınlara daha böyük rol imkanı verməkdə yüksək göstəricilərə malikdir. Tarix göstərir ki, İslam aləmində ilk qızlar məktəbi Bakıda açılıb. Azərbaycan Demokratik Respublikası qadınlara səsvermə hüququ verən ilk dövlətlərdən olub. Bu ənənə Azərbaycan yenidən müstəqil olandan sonra da davam edir. Qadınların və kişilərin hüquqları ölkə Konstitusiyası ilə qorunur və Azərbaycan BMT-nin Qadınlara Qarşı Ayrı-seçkiliyin bütün Formalarının Aradan Qaldırılmasına dair Konvensiyasını (CEDAW) ratifikasiya edib [9].

2011-ci ilin may ayında müvafiq icraedici orqanlar, digər dövlət strukturları və vətəndaşlar arasında əlaqələndirmənin və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş gender bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə Milli Məclisin Aparatında “Gender məsələləri” sektoru yaradılmışdır. Sektor gender siyasətini təhlili ilə məşğul olur və Azərbaycan Respublikasının gender bərabərliyi sahəsində milli qanunvericiliyin beynəlxalq qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması və icra olunmasında Milli Məclisə dəstək məqsədi ilə Tvinning layihəsi hazırlamışdır. Layihənin icrası zamanı bu sahədə milli qanunvericilik BMT-nin Konvensiyası və Avropa İttifaqının gender direktivləri baxımından nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edilən sektor fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində gender sahəsində çalışan müxtəlif beynəlxalq qurumlarla görüşlər keçirmişdir. Azərbaycanda qadın və kişilər arasında bərabərlik yaradan uzun və qısamüddətli strategiyaların icrası və monitorinqi üzrə effektiv mexanizmlərin işlənməsi, bu sahədə hökumət qurumları və sosial tərəfdaşların potensialının artırılması, gender bərabərliyi qanunvericiliyinin icra mexanizmlərinin tətbiqi üzrə uğurlu pilot layihələr həyata keçirilmişdir [12, s. 76-77].

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni həyatında qadınların rolunun artırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi” haqqında konvensiyaya (CEDAW) qoşulması ilə əlaqədar Azərbaycan hökuməti dövlətlərarası hesabatlar verir. Artıq hər hesabatdan sonra verilən tövsiyələrin sayının azalması göstərir ki, ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında qadınların rolunu artırmaq, onların beynəlxalq səviyyədə təmsil olunmalarını təmin etmək üçün Azərbaycanda qadınlara kişilərlə bərabər imkan və hüquqlar ildən-ilə artırılır.

Xüsusilə, təhsildə gender bərabərliyi təmin olunsa da, bu bərabərliyin ölkədə baş verən çevik sosial-iqtisadi dəyişikliklər zamanı qorunub saxlanması əsas məsələlərdən biridir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, təhsilin pilləsi artdıqca, təhsil alan qızların say nisbəti azalır.

Xüsusilə kənd yerlərində, qızların təhsilin əsas və orta pillələrində məktəbi tərk etməsi halları var idi. Buna görə də, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq davamlı monitorinqlərin keçirilməsi zəruri hesab edilmişdi [15, s. 1]. Azərbaycanda 2015-ci ildən sonra davamlı inkişafa nail olunması üçün 10 əsas prioritet sahə müəyyənləşdirilən bu sənəddə qadınların inkişafı ayrıca prioritet kimi göstərilmişdir:

- birinci prioritet: iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və inklyuziv artım;
- ikinci prioritet: kənd (rayon) yerlərinin inkişafı və keyfiyyətli infrastruktur;
- üçüncü prioritet: keyfiyyətin artırılması və səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanı;
- dördüncü prioritet: gənclər üçün imkanların genişləndirilməsi;
- beşinci prioritet: gender bərabərliyi və qadınların imkanlarının genişləndirilməsi;
- altıncı prioritet: məcburi köçkünlərdə özünə inamın artırılması;
- yeddinci prioritet: yaxşı idarəçilik və səmərəli institutlaşma;
- səkkizinci prioritet: ərzaq və qida təhlükəsizliyinin təminatı;
- doqquzuncu prioritet: ekoloji dayanıqlıq;
- onuncu prioritet: səmərəli miqrasiya idarəçiliyi [10].

Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi və BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən həyata keçirilən “Həssas əhali qruplarının sosial-iqtisadi hüquqlarının artırılması üçün vətəndaş cəmiyyətinin rolunun gücləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində hazırlanmış hesabatla görə Gender Bərabərsizliyi İndeksi üzrə Azərbaycan 2015-ci ildə 0,326 balla 188 ölkə arasında 78-ci yeri tutub. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən tərtib edilən və 160 ölkəni əhatə edən Sosial İnstitutlar və Gender İndeksi üzrə Azərbaycan 2014-cü ildə 0,2403 balla yüksək diskriminasiya olan kateqoriyaya daxil edilib. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 144 ölkə üzrə aparılan Qlobal Gender Fərqi İndeksində ölkəmiz 2017-ci ildə 98-ci yerdə qərarlaşıb. “Qadınların Səlahiyyətləndirilməsi İndeksində dair” hesabatda Azərbaycanda qadınların iqtisadi, siyasi və biznes sahələrində iştirakını və qərar qəbulu prosesinə təsir imkanları, başqa sözlə, səlahiyyətləndirilmə səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Sonuncu hesabatda təqdim edilən təxmini hesablamalar 2007-2017-ci illərdə Azərbaycanda gender fərqi dərəcəsinin Qlobal Gender Fərqi İndeksində dair Hesabatların metodologiyasına əsasən dəyərləndirmişdir. 2007-2017-ci illərdə gender fərqlərinin dinamikası müvafiq olaraq aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunur: Qlobal Gender Fərqi İndeksi üzrə Azərbaycanın kişilər və qadınlar üzrə topladığı bal müvafiq olaraq – 0,678 və 0,676; Azərbaycanın tutduğu yer – 59-cu və 98-ci yer; iqtisadi iştirakçılıq və karyera imkanları subindeksi üzrə topladığı bal – 0,732 və 0,717; iqtisadi iştirakçılıq və karyera imkanları subindeksi üzrə tutduğu yer – 19-cu və 45-ci; təhsil nailiyyətləri subindeksi üzrə topladığı bal – 0,971 və 0,978; təhsil nailiyyətləri subindeksi üzrə tutduğu yer – 82-ci və 91-ci; sağlamlıq və sağ qalma subindeksi üzrə topladığı bal – 0,926 və 0,941; sağlamlıq və sağ qalma subindeksi üzrə tutduğu yer – 127 və 142; siyasi səlahiyyətləndirmə subindeksi üzrə topladığı bal – 0,083 və 0,063; siyasi səlahiyyətləndirmə subindeksi üzrə tutduğu yer – 85 və 131 olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, “Azərbaycanın bölgələrində hüquqi çərçivə və qadınların sosial-iqtisadi səlahiyyətlərinin artırılması vasitəsilə gender bərabərliyinin təşviq edilməsi üçün gücləndirilmiş vətəndaş cəmiyyəti dəstəyi” layihəsi çərçivəsində dərc olunan hesabat heç bir şəkildə Avropa İttifaqının və BMT-nin İnkişaf Proqramının mövqeyini əks etdirmir [22, s. 4-5, 8, 10, 15].

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dövlət qadın siyasətinin prioritet istiqamətlərinin əsasını insan inkişafı və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Azərbaycan qadınının həm ailədə, həm işdə, həm də cəmiyyətdəki layiqli mövqeyi dövlətimizin uğurlu, xoşbəxt sabahına, xalqımızın firavanlığına ən ciddi təminatlardan biridir. Respublikamızda bərqərar olan demokratik mühit ölkə qadınlarının zəngin potensialının gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Azərbaycan dövlətinin qadınlarla bağlı həyata keçirdiyi siyasət hər cür ayrı-seçkiliyi aradan qaldıraraq qadınların bərabər hüquqlarını və imkanlarını təmin etməyə yönəlmişdir. Bu siyasət daimi və dönməz mahiyyət daşımaqla bütövlükdə qadınların cəmiyyətdə layiqli mövqeyini zaman qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa Şurasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 11 may 2010-cu il. “Azərbaycan” qəz., 2010, 26 may.
2. “Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2004-cü il tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2004, 12 noyabr.
3. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli sərəncamı. Bakı, 2007, 31 s.
4. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Bakı, 2007, 31 s.
5. Azərbaycan Respublikasının BMT-nin “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyası üzrə 4-cü dövrü hesabatı. Bakı, 2009, 68 s., s. 4.
6. Azərbaycan Respublikasının İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı. “Azərbaycan”, 2004, 6 may.
7. “Azərbaycan Respublikasının İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planının (2009-2013-cü illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2009-cu il tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2009, 7 fevral.
8. “Azərbaycan Respublikasının İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planının (2014-2018-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyul 2014-cü il tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2014, 25 iyul.
9. Azərbaycanda gender münasibətləri: meyllər və cəhdlər. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat. Bakı: BMT-nin İnkişaf Proqramının Azərbaycandakı ofisi, 2007, 104 s.
10. Azərbaycanda 2015-ci ildən sonrakı inkişaf çərçivəsinə dair məsləhətləşmələr. Yekun hesabat. Bakı, 2013.
11. BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” Konvensiyasının, onu tamamlayan “İnsan alverininin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında” və “Miqrantların quru, dəniz və hava ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsinə qarşı” Protokolların təsdiq edilməsi barədə.
[http:// meclis.gov.az/?az/legislation/ view/ 592](http://meclis.gov.az/?az/legislation/view/592).

12. Əfəndiyeva V. Azərbaycanda gender məsələsi uğurla həll edilir. Milli Məclis, 2012 (sentyabr-oktyabr), s. 76-77.
13. “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Azərbaycan” qəz., 2006, 11 oktyabr.
14. Hüseynova H. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanda ailə siyasəti / Heydər Əliyev yolu: Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində: Konfrans materialları. Yeni Azərbaycan Partiyası. Bakı: Azərbaycan, 2007, 864 s.
15. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli 3043 sayılı Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2008, 15 sentyabr.
16. “İnsan alveri qurbanları üçün xüsusi müəssisələrin yaradılması, maliyyələşdirilməsi, fəaliyyəti, habelə onların fəaliyyətinə nəzarət Qaydaları” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 9 noyabr tarixli 203 nömrəli qərarı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005, № 11, maddə 1063; 2006, № 5, maddə 476; 2013, № 8, maddə 995; “Azərbaycan” qəz., 2015, 7 iyul.
17. “İnsan alveri qurbanları üçün xüsusi müəssisələrin yaradılması, maliyyələşdirilməsi, fəaliyyəti, habelə onların fəaliyyətinə nəzarət Qaydaları” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 9 noyabr tarixli 203 nömrəli qərarı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005, № 11, maddə 1063; 2006, № 5, maddə 476.
18. “İnsan alveri qurbanlarına kömək Fondu haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 12 yanvar tarixli 8 nömrəli qərarı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2006, № 1; “Azərbaycan” qəz., 2015, 7 iyul.
19. “İnsan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyasının həyata keçirilməsi Qaydaları” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 6 mart tarixli 62 nömrəli qərarı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2006, № 3, maddə 290; 2010, № 2, maddə 162; “Azərbaycan” qəz., 2015, 8 iyul.
20. “İnsan alverindən zərər çəkmiş şəxslərə reintegrasiya dövründə ödənilən müavinətin məbləğinin müəyyən edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 17 iyun tarixli 152 nömrəli Qərarı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2006, № 6, maddə 579; 2010, № 5, maddə 476; 2012, № 8, maddə 821; “Xalq qəzeti” qəz., 2019, 9 iyun.
21. “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 4 avqust tarixli 272 nömrəli Fərmanı. “Azərbaycan” qəz., 2005, 5 avqust.
22. Qadınların Səlahiyyətləndirilməsi üzrə İndeks (Women Empowerment Index) Hesabat. BMT-nin İnkişaf Proqramı. Bakı, 2017.
23. “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Azərbaycan” qəz., 2010, 7 oktyabr.
24. Prezident İlham Əliyevin 8 mart – Beynəlxalq Qadınlar günü münasibəti ilə Azərbaycan qadınlarına təbriki. “Azərbaycan” qəz., 2009, 8 mart.

25. Nacafzadeh M. Women's Empowering Carework in post-soviet Azerbaijan / Global Dimensions of Gender and Carework. Stanford Social Sciences. An imprint of Stanford University Press. Stanford, California, 2006, 365 p.

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: tjafarova59@mail.ru*

Tamam Jafarova

REFORMS AND STATE WOMAN POLICY CARRIED OUT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (2003-2017)

The reforms and large-scale measures President Ilham Aliyev of the Republic of Azerbaijan implemented in the field of state women's policy in modern times are analyzed in detail. It is stated in the article that President Ilham Aliyev pays heed to the role and social status of women in society, their representation in public administration, and promotion in all areas of governance. During this period, the legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of women's rights was harmonized with international standards, and the state-targeted programs and national action plans were identified and successfully implemented. It is stated in the article that some state programs implemented in the country include gender components aimed at solving women's social problems. The state budget funds the protection of gender equality and broadening of women's empowerment annually. The Azerbaijani state's policy towards women aims to eliminate all forms of discrimination and ensure equal rights and opportunities for women. The author wrote the paper based on the Milli Majlis archival documents and rich factual materials.

Keywords: *state independence, women's politics, women's movements, gender equality, protection of women's rights.*

Тамам Джафарова

РЕФОРМЫ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН, ПРОВОДИМЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (2003-2017 годы)

В статье подробно рассмотрены реформы и масштабные меры, осуществляемые Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым в сфере женской политики правительства в настоящее время. Автор отмечает, что Президент Ильхам Алиев уделяет пристальное внимание роли и социальному статусу женщин в обществе, участию их в государственном управлении и продвижению во всех сферах административного управления. За указанный период законодательство Азербайджанской Республики в области защиты прав женщин было урегулировано в соответствии с международными стандартами. Были определены и успешно внедрены в жизнь цели государственных программ и национальные планы. В статье отмечается, что ряд государственных программ, реализованный в стране, включает гендерные компоненты, направленные на ре-

шение социальных проблем женщин. Защита гендерного равенства, расширение прав и возможностей женщин ежегодно финансируются из государственного бюджета. Политика, проводимая правительством Азербайджанской Республики в отношении женщин, направлена на устранение всех форм дискриминации и на обеспечение равных прав и возможностей для женщин. Статья написана на основе архивных документов Милли Меджлиса и богатого фактического материала.

Ключевые слова: *государственная независимость, женская политика, женские движения, гендерное равенство, защита прав женщин.*

Daxilolma tarixi: İlk variant 25.08.2022

Son variant 15.09.2022

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

YAŞAR RƏHİMOV

1908-1914-CÜ İLLƏRDƏ NAXÇIVANIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI

Məqalədə 1908-1914-cü illərdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatı tədqiq edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycanın tarixçi-alimlərinin və rus müəlliflərinin əsərlərində olan fakt və məlumatlar araşdırılmışdır. Həmin illərdə Naxçıvan bölgəsinin təsərrüfat həyatına dair məsələlər aktualıq kəsb etdiyindən belə bir mövzu seçilmişdir. Mənbələrdə, arxiv sənədlərində və tarixi ədəbiyyatlarda Naxçıvan bölgəsində bu illərdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin – üzümçülüyn, ipəkçiliyin, pambıqçılığın, bostançılığın, tərəvəzçiliyin və çəltikçiliyin vəziyyəti araşdırılmışdır. 1908-1914-cü illərdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatı çoxsahəli və rəngarəng olmuşdur. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, həmin illərdə Naxçıvan əhalisi üzümçülük, bostançılıq, tərəvəzçilik, ipəkçilik, pambıqçılıq və çəltikçiliklə məşğul olmuşdur. Naxçıvanda istehsal edilmiş düyü, kişmiş, qaysı və s. kənd təsərrüfatı məhsulları Noraşen, Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa və b. stansiyalardan yola salınmışdır.

Açar sözlər: *təsərrüfat, mənbə, Naxçıvan, bölgə, müəllif.*

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, 1908-1914-cü illərdə Naxçıvan bölgəsində təsərrüfat çoxsahəli və rəngarəng olmuşdur. Məlumdur ki, bölgəmizdə qədim təsərrüfat sahəsi olan üzümçülüynün inkişafı ilə bağlı şərab istehsalı da olmuşdur. Tarixi mənbələrdə və arxiv sənədlərində bu illərdə Naxçıvanda və onun bölgələrində üzüm əkilən sahələrin həcmi, yığılan məhsulun və istehsal edilən şərabın miqdarı və s. haqqında maraqlı faktlar vardır. 1908-ci ildə burada 75000, 1909-cu ildə 68000, 1910-cu ildə 84000, 1911-ci ildə 45320, 1913-cü ildə 351000, 1914-cü ildə 59000 vedrə şərab istehsal edilmişdi [6, s. 55]. Bu rəqəmlər Naxçıvanın Azərbaycan üzrə şərab istehsalında payının çox cüzi olduğunu göstərir. Mənbələrin təhlilindən məlum olur ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında şərab istehsalı Uluxanlı-Culfa dəmir-yolunun inşasından sonra sürətlə artmışdı. Bu bölgədə 1913-cü ildə 351 min vedrə şərab istehsal edilmişdi [4, s. 125]. Digər bir tarixi mənbədə 1913-cü ildə Naxçıvanda 2104 hektar üzüm bağı, götürülən məhsulun isə 550000 pud olduğu bildirilir [2, s. 132]. Həmin mənbənin 128-ci səhifəsindəki məlumata əsasən 1911-ci ildə 81176 pud üzüm götürülmüş, hektardan məhsuldarlıq çox aşağı olmuşdur. Lakin üzümçülük təsərrüfatı pambıqçılıq kimi geniş əmtəə xarakteri daşıya bilmədiyindən, mövcud imkanlara nisbətən o zaman az inkişaf etmişdi [3, s. 40].

1908-1914-cü illərdə Naxçıvan bölgəsi əhalisi bostançılıq və tərəvəzçiliklə də məşğul olurdu. Uluxanlı-Culfa dəmiryolu istifadəyə verildikdən sonra Naxçıvan qəzasından da, meyvə və bostan-tərəvəz məhsulları, xüsusən quru meyvə ixracı kəskin surətdə artmışdı. Dəmir yolu statistikasının məlumatına görə, Culfa stansiyasından 1908-ci ildə 409 min pud, 1909-cu ildə 745 min pud, 1913-cü ildə isə 1452 min pud kişmiş, qaysı və s. kimi məhsullar yola salınmışdı [4, s. 153].

İpəkçilik o illərin əsas inkişaf etmiş sahələrindən biri idi. Təsərrüfatın bu sahəsi ilə Ordubadda 41 kənd, Naxçıvanda isə Kültəpə, Tumbul, Təzəkənd, Yaycı, Cəhri, Şıxmahmud kəndlərində məşğul olurdular. 1911-ci ilin məlumatına görə Naxçıvan qəzasında ipəkçiliklə məşğul olanlara 1459 qutu toxum paylanmış, Naxçıvanda 4378 pud, Şərurda isə 45 pud barama məhsulu əldə edilmişdir. Ordubadda hər il 60 min qutu barama toxumu hazırlanıb İrana, Türkiyəyə və s. yerlərə satılırdı. 1911-ci ildə Ordubadda və onun kəndlərində 325 fəhləsi olan 12 zavod fəaliyyət göstərirdi [2, s. 128].

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda, o cümlədən Ordubadda ipək emalı sənayesinə aid həm Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində, həm də əcnəbi müəlliflərin (xüsusən rus müəlliflə-

rinin) əsərlərində xeyli məlumat vardır. Bu mənbələrin arxiv materialları ilə qarşılıqlı tədqiqi maraqlı faktları ortaya qoyur. Həmin mənbələrdən birində deyilirdi ki, 1908-ci ildə ipək sənayesində 110-a qədər buxar qazanı, 93 buxar və daxili yanacaq mühərrik, 55 buxar turbini, fabriklərdən 88-də 2800 baramaaçan tiyan və 2760 dəzgah, 105 burma maşını olan 106 fabrik vardı. Onlardan 10-u Naxçıvan qəzasının payına düşürdü. 1915-ci ildə Azərbaycanın ipək sənayesi üzrə fabriklərinin sayı 123-ü keçmişdi. Bu fabriklərin 85-i Nuxa qəzasında, 2-si Zaqatalada, 24 Şuşa və 12-si Naxçıvan qəzalarında yerləşirdi [6, s. 56].

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan iqtisadiyyatı, o cümlədən ipək emalı sənayesi haqqında bəhs edən mənbədə yazılırdı ki, ümumiyyətlə, 1910-1912-ci illərdə Naxçıvan qəzası kəndlərinin 32 faizi barama istehsalı ilə məşğul olurdu. Baramaçılıq Ordubad rayonu ərazisində geniş yayılmışdı. Rayon ərazisində olan 46 kənddən 43-də baramaçılıq az-çox inkişaf etmişdi. Həmin dövrdə Naxçıvan qəzasında baramaçılıq başqa yerlərə nisbətən yüksək məhsul verirdi. 1911-1913-cü illərdə Naxçıvan şəraitində hər qutudan 5 pud barama alınması normal hadisə hesab olunurdu. İpəkçilik müəssisələri ən çox Ordubad (12 müəssisə), Naxçıvan şəhərində, Əbrəqunus və Çənnəb kəndlərində mərkəzləşmişdi [5, s. 17]. Göstərilən bu rəqəmlər digər bir mənbədə də təsdiqlənir və onun müəllifi bu rəqəmlərin düzgünlüyünü təsdiq edir. 1914-cü ildə Ordubadda 13 ipək zavodu işləyirdisə, milli qırğın dövründən sonra 7 zavod qalmışdır. Barama becərən kəndlərdə məhsuldarlıq təqribən hər bir qutuda 4 puda çatırdı [2, s. 133].

Naxçıvan əhalisi hələ qədim zamanlardan pambıqçılıqla məşğul olurdu. Buna görə də bəhs edilən illərdə bölgədə pambıqtəmizləmə müəssisələri əsas və vacib yer tuturdu. 1908-1914-cü illərdə burada pambıqtəmizləmə kустar və yarımkuстар xarakterini saxlayırdı. Rus müəllifi N.Sokolskinin əsərində bu barədə zəngin məlumat vardır. Həmin rus müəllifi Naxçıvanda pambıqçılığın tarixindən bəhs edərək yazırdı ki, 1912-ci ilin noyabr ayında Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz – Y.R.) pambıqçılarının Tiflisdə keçirilən qurultayında Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin anketində müxbirlərə verilən cavab belə olmuşdur: Şərur-Dərələyəzdə, Ulya-Noraşendə (indiki Oğlanqala kəndi – Y.R.) və Xanlıqlar kəndində (Şərur rayonunda eyniadlı kənd – Y.R.) pambıq bu kəndlərin yarandığı tarixdən-yəni 1827-ci ildən, Sərxanlıda (Şərur rayonu) isə bundan çox əvvəl əkilirdi [8, s. 44]. Fikrinə davam edən həmin rus müəllifi 45-ci səhifədə yazırdı ki, Naxçıvanda 1909-cu ildə 8500 desyatin (desyatin = 1,0925 hektara bərabər ölçü idi – Y.R.), 1910-cu ildə 9700 desyatin, 1911-ci ildə 11 300 desyatin, 1912-ci ildə 9800 desyatin, 1913-cü ildə 8300 desyatin, 1914-cü ildə 9300 desyatin sahədə pambıq əkilirdi. Əlverişli iqlim şəraiti Cənubi Qafqazın digər ərazilərinə nisbətən Naxçıvan bölgəsində, o cümlədən Şərur-Dərələyəz qəzasında yüksək məhsuldarlığa səbəb olurdu. 1912-ci il Şərur-Dərələyəzdə pambıq yığımının nəticələrinə dair Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin məlumatında göstərilirdi ki, 1909-1913-cü illərdə Naxçıvan qəzasında hər desyatindən 54 pud, Şərur-Dərələyəzdə 72,7 pud, bütövlükdə Naxçıvan bölgəsi üzrə 59 pud pambıq toplanmışdır [8, s. 46].

1912-ci ilin məlumatına əsaslanan müəlliflər yazırdı ki, Şərur və Naxçıvanda 85 pambıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan da 53-ü su ilə hərəkətə gətirilirdi [6, s. 56; 7, s. 214].

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda pambıqtəmizləmə zavodlarının yerləşmə coğrafiyası və mahlic təmizləmə göstəriciləri haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Rus müəllifi Rudolf Nikolayeviç İvanovun yazdığına görə, Şərur üzrə Yengicə kəndində 5 zavod olub, mahlic təmizlənməsi 110 000 pud, Başnoraşendə 1 və 6000, Düdəngədə 2 və 1800, Zeyvədə 2 və 400, Qarxunda 1 və 300, Mahmudkənddə 2 və 500, Siyaqutda 2 və 2500, Ulya-Noraşendə (indiki Oğlanqala – Y.R.) 4 və 4000, İbadullada 1 və 500, Tumaslıda 1 və 200, Xanlıqlarda 3

və 25000, Vərməziyada 3 və 3000, Aralıqbəyda 1 və 300, Quşçu-Dəmirçidə 1 və 1000, Yayıda 4 və 800, Axurada 4 və 500, Yuxarı Danzıkdə 2 və 1200, Dərələyəzin Arpa kəndində 4 və 2400, Ertiçdə 2 və 400, Koqulda (hazırda Qozulca – Y.R.) 2 və 2000 idi [51, s. 214-215]. Şərur və Dərələyəz üzrə 49 müəssisədə 168400 pud mahlıç istehsal edildiyini bildirən rus müəllifi kitabının 215-ci səhifəsində Naxçıvan qəzası üzrə göstəriciləri aşağıdakı kimi göstərirdi: Naxçıvan şəhərində 4 və 2440, Tumbul kəndində 2 və 1,673, Yamxanada 1 və 925, Təzəkənddə 3 və 1.850, Şəkərabadda 1 və 275, Qoşadizədə 1 və 300, Şıxmahmudda 2 və 1100, Badaşxanda 1 və 500, Kərimbəydizədə 1 və 2000, Xəlillidə 1 və 200, Yarımcada 1 və 200, Qıvrıqda 2 və 2000, Qarabağlarda 1 və 700, Xokda 2 və 1200, Cəhridə 4 və 4460, Vayxırda 1 və 340, Əbrəqunisdə 1 və 500, Camaldində 1 və 300, Küznütdə 2 və 500, Nehrəmdə 1 və 1500, Düylündə 2 və 1000, Yuxarı Azada 2 və 1000, Yayıda 3 və 150, Culfada 1 və 210, Ordubad şəhərində 3 və 6000 idi. Digər tarixi mənbədə Naxçıvan və Şərur pambıqçılarının gəlirindən bəhs edən müəllif vurğulayır ki, əgər 1912-ci il normal il kimi qəbul olunsa, Şərur pambıqçıları xam pambığın pudu 4 manat olmaqla 2 200 000, Naxçıvan pambıqçıları isə 416 000 manat gəlir götürmüşdü [131, s. 56]. İmperialist müharibəsinin başlaması, xüsusilə vətəndaş müharibəsi iqtisadiyyatın digər sahələri kimi pambıqçılığa da ağır zərbə vurmuş və bölgədə əkilən pambıq sahələrinin ərazisi xeyli azalmışdı.

1908-ci ildə Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarına xidmət edən Naxçıvan stansiyasından 37 min pud, Noraşen (Şərur) stansiyasından 46 min pud, cəmi 83 min pud pambıq göndərildi halda, 1913-cü ildə bu rəqəm 318 min puda yüksəlmiş və ya beş il ərzində 3,9 dəfə artmışdı [31, s. 148].

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın pambıqçılıq təsərrüfatlarında əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edirdi. Bu barədə rus mənbələrində müəyyən məlumatlar vardır. Qafqazşünas R.N.İvanovun 213-cü səhifədəki məlumatına görə “1913-cü ildə Şərurun bütün düzənlik kəndlərinin iqtisadiyyatı pambıq maraqları ətrafında fırlanırdı. Burada Başnoraşen, Ulya-Noraşen, Yengicə və Xanlıqlar kənd cəmiyyətləri xüsusilə fərqlənirdi”. Bu rus mənbəsi ndə pambıq üzrə bir sıra kredit və borc əmanət birlikləri yaradıldığı qeyd olunur. Xanlıqlar borc-əmanət birliyi üzvlərinin tapşırığı ilə girov qoyulmuş 15000 pud təmizlənmiş pambığın pudunu yerli qiymətlərdən 50 qəpik baha satmışdı. Bundan başqa, qonşu Ulya Noraşen birliyi də üzvlərinin tapşırığı ilə 100000 pud təmizlənmiş pambıq satmışdı. Lakin bir sıra sosial problemlər, o cümlədən su çatışmazlığı, torpaq azlığı və b. səbəblər təsərrüfatın digər sahələri kimi pambıqçılığın genişlənməsinə əngəl törədirdi. Əldə olan məlumatlara görə Şərur-Dərələyəzdə bu dövrdə pambıqçılıq inkişaf etdirilirdi. 1913-cü il məlumatına görə Şərurda 4258 hektar pambıq, 1914-cü ildə hər iki qəzada 12,5 min hektar pambıq əkilmiş, hər hektardan orta məhsuldarlıq 12,5 pud olmuşdur [9, s. 128].

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif amillər bölgədə pambıqçılığın inkişafına mane olur və əngəl törədirdi. Pambıqçılığın rastlaşdığı çətinliklərdən ən böyüyü hər il xeyli pambıq əkini sahəsini məhv edən çəyirtkə idi. 1910-ci ildə çəyirtkə Lənkəran, Cavad, Qaryagin və Naxçıvan qəzalarında pambıq əkinlərini məhv etmişdi. Pambıqçılığa əngəl törədən amillərdən biri də Azərbaycanda geniş yayılmış möhtəkirlik idi [2, s. 42-43].

1908-1914-cü illərdə Naxçıvan bölgəsində əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Şərurda 1912-ci ildə 600 min pud çəltik məhsulu alınmışdı. Bu məhsul növü əsasən su və günəş bol olan yerdə bitir ki, Şərurun ərazisi bunun üçün yararlı idi. Çəltik Xanlıqlar və Daşarx kəndlərini çıxmaq şərti ilə demək olar ki, bütün kəndlərdə əkilirdi. Əldə olunan məhsul İran və Türkiyəyə ixrac olunurdu [9, s. 128]. 1911-ci ildə Uluxanlı dəmiryol stansiyasından 18 min pud, Noraşendən 9 min pud çəltik göndərilmişdi [31, s. 146].

XX əsrin əvvəllərində Şərur çəltik əkilən sahələrin ərazisinə görə İrəvan quberniyasında ikinci yeri (Zəngibasardan sonra) tuturdu. 1916 və 1917-ci ilin məlumatına görə Şərur-Dərələyəzin 65 kəndində çəltik əkilmişdi. Cənubi Qafqazın ən azsulu və quraq bölgələrindən olan Naxçıvanda çəltik Gilançayın və Ordubadçayın ətrafında, xüsusilə Hüseynbəy Dizə, Mirzə-Həsən Dizə, Kələntər Dizə, Xudaverdibəy Dizə, Subatan Dizə, Yarımca və b. kəndlərdə əkilirdi. Bol su və düzənlik tələb edən çəltiyin məhsuldarlığı yüksək olurdu. Düyü ən çox ehtiyac duyulan qonşu qəzalara, Şərur ətrafı bölgələrə, hətta İrana və Türkiyəyə ixrac olunurdu. Yeri gəlmişkən hazır məhsul qonşu qəzalara quru yolla, İran və Türkiyəyə isə kontrabanda yolu ilə (Araz çayı vasitəsilə) göndərilirdi. Mənbələr bu illərdə bölgədə və onun müxtəlif ərazilərində düyü təmizləyən və un dəyirmanlarının da fəaliyyət göstərdiyini nəzərimizə çatdırırlar. Arxiv materiallarına əsaslanan tarixçi-alim, AMEA-nın müxbir üzvü Z.Şahverdiyev yazırdı ki, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasında 291 unüyütmə dəyirmanı, Şərurda Dərələyəzlə birlikdə 353 unüyütmə və düyü təmizləmə dəyirmanları var idi [131, s. 55].

Düyünün göndərildiyi dəmiryol stansiyalarından alınmış 1912-ci ilin statistik məlumatlarına istinad edən qafqazşünas R.N.İvanov "Basqın" əsərində yazırdı ki, həmin ildə Noraşen stansiyasından 24,383 pud, Şahtaxtı stansiyasından 209 pud, Naxçıvan stansiyasından 933 pud, Culfa stansiyasından 110 pud düyü yola salınmış, müvafiq olaraq Noraşen stansiyasına 5169 pud, Şahtaxtı stansiyasına 1959 pud, Naxçıvan stansiyasına 3199 pud, Nehrəm stansiyasına 20 pud, Culfa stansiyasına 40285 pud düyü gətirilmişdir [51, s. 220]. 1908-1914-cü illərdə Naxçıvan bölgəsindən yığılmış 600000 pud çəltiyin bazar qiyməti normal olaraq 600000 manata (rubla) bərabər olmuşdur.

Beləliklə, 1908-1914-cü illərdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatı çoxsahəli və rəngarəng olmuşdur. Həmin illərdə Naxçıvan əhalisi üzümçülük, bostançılıq, tərəvəzçilik, ipəkçilik, pambıqçılıq və çəltikçiliklə məşğul olmuşdur. İstehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları Noraşen, Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa və b. stansiyalardan yola salınmışdır. Bu məhsullar içərisində düyü, kişmiş, qaysı və s. məhsullar əsas yer tutmuşdur. Ordubad rayonunda, Naxçıvan qəzasında və Şərurda hazırlanmış yüksək keyfiyyətli barama toxumu İrana, Türkiyəyə və s. yerlərə satılmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c.: 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
2. Bağırov M. XIX əsrin I yarısında Naxçıvan iqtisadiyyatı (1900-1940-cı illər) / Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi очерklər). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, s. 126-127.
3. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 s.
4. Əliyev Q. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsr-XX əsrin ilk onillikləri). Bakı: Elm, 2001, 244 s.
5. Nadirov A., Nuriyev Ə., Muradov Ş. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 100 s.
6. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2008, 264 s.
7. Иванов Р. Нашествие. Москва: Герои Отечества, 2009, 448 с., 39 илл., прил.
8. Сокольски Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Изд. 2, Тифлис: ЗакГиз, 1933, 184 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: yasarrahimov@yahoo.com

Yashar Rahimov

ECONOMIC LIFE OF NAKHCHIVAN BETWEEN 1908 AND 1914

The paper considers the economic life of Nakhchivan between 1908 and 1914. The facts and materials from the works of Azerbaijani historians and Russian authors related to this problem have been studied. This topic has been chosen because, in those years, issues related to the economic life of the Nakhchivan region were relevant. According to sources, archival documents, and historical literature, the state of various sectors of the economy of the Nakhchivan region in these years – viticulture, sericulture, cotton growing, melon growing, vegetable growing, and rice growing was studied. Materials related to the economic life of the region by authors M.Bagirov, N.Ahmedov, G.Aliyev, A.Nadirov, Z.Shahverdiyev and Russian authors R.Ivanov, N.Sokolsky were studied. It is determined that from 1908-1914 the economic life of Nakhchivan was diverse and multifaceted. It is concluded that the people of Nakhchivan were engaged in viticulture, melon growing, vegetable growing, sericulture, cotton growing, and rice growing in those years. Rice, raisins, apricots, and other agricultural products produced in Nakhchivan were exported from Norashen, Shahtakhty, Nakhchivan, Julfa, and other stations.

Keywords: *economy, source, Nakhchivan, region, author.*

Яшар Рагимов

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ НАХЧЫВАНА В 1908-1914 ГОДАХ

В статье исследована хозяйственная жизнь Нахчывана в 1908-1914 гг. Изучены факты и материалы из трудов азербайджанских ученых-историков и русских авторов, связанные с этой проблемой. Данная тема была выбрана потому, что в те годы вопросы, связанные с экономической жизнью Нахчыванского края, являлись актуальными. По источникам, архивным документам и исторической литературе изучено состояние различных отраслей хозяйства Нахчыванского края в эти годы – виноградарства, шелководства, хлопководства, бахчеводства, овощеводства и рисоводства. Исследованы материалы относящиеся к хозяйственной жизни края авторов М.Багирова, Н.Ахмедова, Г.Алиева, А.Надилова, З.Шахвердиева и русских авторов Р.Иванова, Н.Сокольского. Определено, что в 1908-1914 годы хозяйственная жизнь Нахчывана была разнообразной и многосторонней. Сделан вывод, что в те годы нахчыванцы занимались виноградарством, бахчеводством, овощеводством, шелководством, хлопководством и рисоводством. Рис, кишмиш, абрикосы и др. произведенная в Нахчыване сельскохозяйственная продукция отправлялась на экспорт со станций Норашен, Шахтагты, Нахчыван, Джульфа и др.

Ключевые слова: *хозяйство, источник, Нахчыван, регион, автор.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 02.07.2022

Son variant 03.08.2022

UOT 94(479.24)

EMİN ŞIXƏLİYEV

**ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMI
CİNAYƏTLƏRİNİN “HAI-TAHT DOKTRİNASI”
ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ**

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri “Hai-Taht” doktrinasının rəhbər tutduğu “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətini genişləndirərək öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə doğma yurdlarından qovmaqla etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətini həyata keçirməyə başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə azərbaycanlılar 4 dəfə – 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və nəhayət, 1988-1993-cü illərdə erməni millətçiləri tərəfindən soyqırımı və etnik təmizləmələrə məruz qalmışlar. Beynəlxalq hüquqa görə, soyqırımı sülh və insanlıq əleyhinə yönələn əməldir və ən ağır cinayət hesab edilir. Bu barədə BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1948-ci il tarixli qətnaməsi qəbul edilmiş və 12 yanvar 1951-ci ildən qüvvəyə minən “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması” konvensiyasında soyqırımı cinayətinin hüquqi əsası təsbit olunmuşdur. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü zamanı həmin konvensiyada təsbit edilmiş soyqırımı cinayətini təşkil edən bütün əməllər azərbaycanlılara qarşı tətbiq olunmuşdur.

Açar sözlər: “Böyük Ermənistan” ideologiyası, “Hai-Taht doktrinası”, soyqırımı cinayətləri, etnik təmizləmə siyasəti, böyük güclər.

Ermənilər tərəfindən Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını, tarixin müəyyən mərhələlərində törətmiş olduqları qətlə və cinayətlərin, terror hadisələrinin səbəblərini araşdırıb təhlil edərkən bu iddia və cinayətlərin əsasını təşkil edən ideologiya və doktrinanın nə olduğunu öyrənmək lazım gəlir. Bu doktrina “Hai-Taht doktrinası”dır ki, Ermənistan dövləti, erməni kilsəsi, erməni lobbisi və siyasi təşkilatları məhz həmin ideologiyayı rəhbər tutur. Bu doktrinanın əsasını da erməni milli maraqlarının reallaşması, dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan dövlətinin yaradılması və bunun üçün guya itirilmiş torpaqların qaytarılması təşkil edir. İddia edilən itirilmiş torpaqlar Şərqi Anadolunu – *ki, bu bölgələr ermənilər tərəfindən Qərbi Ermənistan olaraq qəbul edilir* – Azərbaycanın Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ və Kür çayına qədər olan ərazilərini – *bu bölgələr də Şərqi Ermənistan olaraq qəbul edilir* – eyni zamanda Gürcüstanın Borçalı, Cavaxetiya bölgələrini və s. əraziləri əhatə edir. Erməni şüurununda həqiqət və haqq-ədalət mənasını daşıyan bu iddialar “Böyük Ermənistan” düşüncəsindən və bu düşüncənin coğrafi sərhədlərindən qaynaqlanır.

Erməni ideoloqlarına görə, “Hai-Taht” doktrinası çərçivəsində “Böyük Ermənistan”ın gerçəkləşməsi üçün inqilab, silahlı mübarizələr, terror, cinayət və qətl hadisələri zəruridir. Qeyd edilməlidir ki, bizlər tərəfindən qəbul edilən “terror, cinayət və qətl hadisələri” məfhumları ermənilər tərəfindən haqq-ədalət simvolu kimi mənimsənmişdir. Erməni terror qrupları törətdikləri cinayətləri qəbul etsələr də, bu hərəkətlərini qanuniləşdirirlər. Hətta erməni millətinin və qurumlarının böyük əksəriyyəti də bu cinayətləri qəbul edirlər, lakin bu terror cinayətlərinin səbəblərini qanuni yollardan izah etməyə cəhd göstərərək, özlərinə bəraət qazandırmağa çalışırlar. Halbuki terrordan hər hansı bir şərt daxilində qanuni metod olaraq istifadə edilməsi beynəlxalq qanunlara ziddir. Onlar eyni zamanda din faktorundan da istifadə edərək, xristian dövlətlərin dəstəyini qazanmış və “dünyanın ilk xristian etnosu və dövləti, eyni zamanda xristianlığın ilk şəhid milləti” adı altında müsəlman türklərdən intiqam almağı hədəfləmişlər

ki, müəyyən mənada da buna nail olmuşlar. Radikal erməni qrupları türklərə qarşı müəyyən etdikləri hədəf və məqsədlərini həyata keçirmək üçün hər vasitədən istifadə etməyi vacib sayırlar. Əcdadları və milləti üçün “ədalət” tələbi ilə fəaliyyət göstərən bu qruplar öz istəklərini guya əxlaqi və mənəvi dəyərlər üzərində qururlar. Erməni milli psixologiyasına görə, əgər terrordan daha şiddətli bir metod olsa, ermənilər “ədalət” naminə ondan da istifadə etməlidirlər. Bu vəziyyət ermənilər arasındakı nifrətin və terroru qidalandıran ana damarın nə qədər güclü bir məqama çatdığını ortaya qoyur. Erməni ideoloqlarından Hrant Markaryan yazır ki, dünyada qanunların yox, gücün hakim olduğu müddət içərisində Daşnaksutyun siyasi və ideoloji hərəkətlərlə birlikdə qanuni və inqilabi qüvvə olaraq fəaliyyət göstərmək məcburiyyətindədir [10, s. 44].

Bu düşüncəyə görə, inqilabi mübarizə metodunun qeyri-qanuni olması qəbul edilmir, eyni zamanda haqq və ədalətin yerini tapması məqsədilə məqbul və mümkün vasitə kimi də mənimsənilə bilər. Bunu digər erməni ideoloqu Eduard Oqanesyanın münasibətində daha açıq görmək mümkündür: “*Ədalət müqəddəs bir dəyər qədər qanundan həmişə üstə dayanır. Bu yüksək dəyərin gerçəkləşməsi üçün qanunlara əhəmiyyət verməmək, hətta lazım gəlsə bu qanunları zorakılıq yolu ilə ortadan qaldırmaq mümkündür*” [10, s. 44].

Düşüncə göründüyü kimi, çox açıqdır. Öz davalarını yüksək dəyər və ədalət olaraq qəbul edən bütün erməni siyasi partiyaları üçün iddia edilən itirilmiş torpaqların qaytarılması üçün inqilab, silahlı mübarizələr, terror, soyqırımı və cinayətlər uyğun görülən ən böyük vasitəyə çevrilmiş və tətbiq olunmuşdur.

Tarixin müəyyən dövrlərində xalqımıza qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri də məhz “Hai-Taht” doktrinası çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Bəlkə də tarixdə yeganə millətdir ki, Azərbaycan türkləri bir əsrdə bir neçə dəfə soyqırımı cinayətlərinə məruz qalmış və hələ də bunun acısını yaşamaqdadır. Azərbaycanın bütün bölgələrində baş verən hadisələrin arxasında böyük güclərin hər birinin öz marağı olmuşdur. Bununla yanaşı, bu dövlətlərin hər birini birləşdirən yeganə amil isə antitürk zehniyyətdən qaynaqlanmışdır. Türk Dünyasının güc qazanmasının qarşısını almaq, Türkiyə ilə Azərbaycanın, Türk Dünyasının əlaqələrini kəsmək, Türk yurdunu erməniləşdirmək onları birləşdirən vahid amal idi.

XX əsrin əvvəlləri elə bir dövrə təsadüf edir ki, bir tərəfdən Osmanlı dövlətinin süqutu ərəfəsi idi, bir tərəfdən Qərb dövlətlərinin keçmişdən bəri davam edən intiqam duyğularının daha da alovlanaraq Osmanlı imperiyasının torpaqlarını bölüşdürmək və üzərində yeni dövlətlər yaratmaq cəhdləri, digər tərəfdən də müəyyən vədlərlə qızışdırılan ermənilərin “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan dövləti” yaratmaq cəhdləri vardı.

Tək millət və dövlət şüuru ilə bütünləşən, eyni zamanda Anadoluda təcrübə qazanmış olan radikal erməni dəstələri öz fəaliyyətlərini Qafqaza yönəltdilər və “Böyük Ermənistan” üçün ikinci cəbhəni – Azərbaycan cəbhəsini açdılar. Çünki Azərbaycanda onları maraqlandıran önəmli bir məsələ ortaya çıxmışdı: **Bakının neft şəhəri mövqeyinə çevrilməsi.**

Bakı önəmli pul qaynağı idi və ermənilər baxımından onların siyasi iddialarını gerçəkləşdirmək üçün zəmin hazırlaya bilərdi. Bu iqtisadi güc bölgəyə çox sayda erməninin axın etməsinə yol açdı. Bakı şəhərində Bakıda iqtisadi baxımdan böyük gücə sahib olan erməni burjuaziyası meydana gəlmişdi. Bu burjuaziya böyük iqtisadi güc idi və bölgəyə çox sayda erməni əhalisini çəkirdi. Erməni kapitalistləri olan Mantaşyan, Liazanov, Mirzoyevin sahib olduqları müəssisələrdə çalışan işçilərin hamısı ermənilərdən ibarət idi. Bu vəziyyət ermənilərin milli baxımdan necə təşkilatlandığının, ermənilər arasında millətçiliyin necə bir həddə çatdığının bariz nümunəsidir. Qərb alimlərindən G.R.Sani yazırdı ki, müsəlman türklər, yəni

azərbaycanlılar üçün bağlılıq birinci olaraq dindir, ermənilər üçün isə sinif deyil, millətçilikdir [12, s. 33].

Həqiqətən də nəinki Bakıda, bütün Azərbaycanda, Qafqazda ermənilər erkən deyilə biləcək bir tarixdə millət şüuruna qovuşmuşdular. Bu milli şüurun güclənməsində Qriqoryanlıq anlayışının da böyük təsiri olmuşdu. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, demoqrafik baxımdan azərbaycanlılar böyük üstünlüyə sahib olsalar da, millətin əksəriyyəti öz dini duyğularını milli kimlik olaraq tanıyırdılar. Ona görə də o dövrdə münaqişə baş verəndə məsələni erməni-azərbaycanlı davası olaraq deyil, erməni-müsəlman davası adlandırırdılar. Digər bir tərəfdən, işsizlər ordusu da azərbaycanlılardan mütəşəkkil idi. Ermənilər arasında sərbəst iş yerləri açanların nisbəti 4,83% ikən və getdikcə artarkən, azərbaycanlılar arasında bu nisbət 0,7%-ə ancaq çatırdı. Azərbaycanlılar olduqca çətin şərtlər altında aydınlanma prosesini başlatmışdılar. Amma ermənilər antitürk zehniyyət və tək millət şüuru altında birləşmişdilər [8, s. 246].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan türklərinə qarşı nifrət duyğuları hər sahədə özünü göstərirdi. Bu nifrət psixologiyası teatr səhnələrinə belə sirayət etmişdi. Məsələ ilə bağlı bir fraqment: Türkiyədə erməni iğtişələri başlamazdan əvvəl 1891-ci ilin yanvar ayında Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyev adına teatrda Safrazyanın 4 pərdədən ibarət pyesi səhnəyə qoyulur. Birinci hissədə erməni qadınına işgəncə edən bir Türk təsvir edilir, 2-ci hissədə bu qadının öz azadlığı uğrunda mübarizəsi, 3-cü hissədə bu qızın Türkü öldürməsiylə başlayan sevinci, 4-cü hissədə isə erməni qızının timsalında müstəqilliyinə qovuşmuş Ermənistan təsvir edilir. Əsərin müəllifi Safrazyan bu pyesdən dolayı Bakının makleri adına layiq görülür [15, vv. 208].

Ermənilərdə milli şüurun güclənməsi türk düşmənçiliyi ilə paralel olaraq inkişaf edirdi. Təbii ki, bu düşmənçiliyi qızıqdıranların başında Rusiya dayanırdı. O dövrdə Rusiyanın Qafqazdakı canişini Vorontsov-Daşkov çar II Nikolaya *“davanın başlaması üçün kiçik bir bəhanənin kifayət edəcəyini”* yazırdı [14, s. 119].

Bu kiçik bəhanə nə ola bilərdi? Bir nəfərin öldürülməsi, yəni kiçik bir qətilim böyük partlayışa səbəb ola bilərdi. Bir nəfərin öldürülməsi ilə milli münaqişə başlayacaq, sonra tərəflər arasında daha da qızışacaqdı. İlk toqquşma Bakıda baş verdi. Fevral ayının 2-də bir azərbaycanlı erməni komitəçiləri tərəfindən qətlə yetirildi. Belə işlər müsəlmanları son dərəcə qəmgin edib çaşırdığı halda müsəlman başçılarından intiqam üçün hökm verilmədi. Nəhayət, fevralın 6-da istintaq və ya sair bir iş üçün aparılan müsəlman məhbusu yolda erməni əsgəri tərəfindən günahsız öldürüldü və müsəlmanlar daha da dağdar edildilər [6, s. 12]. 1905-ci ilin fevral ayının əvvəllərindən başlayan münaqişə Gəncədə, İrəvanda, Tiflisdə, Naxçıvanda və Azərbaycanın digər bölgələrində ardıcıl şəkildə davam etdi.

1905-ci il hadisələrinin şahidi olan M.S.Ordubadi *“Qanlı illər”* adlı əsərində münaqişənin ortaya çıxmasının səbəblərini belə izah edir: 1) Erməni Daşnaksutyun komitəsinin müstəbid idarə üsulunu təşkil etməsi, qızıqdırıcı mövqe tutması; 2) Məhəlli hökumət məmurlarının etinasızlığı və Çar üsul-idarəsinin ikili oyunu; 3) Müsəlman əhalinin elmsizliyi və baş verən siyasi hadisələrdən bixəbər olması və 4) Ermənilərin avtonomiya – idarə muxtariyyəti həvəsində olmaları [6, s. 8-19].

M.S.Ordubadinin verdiyi məlumatlara görə, növbəti fitnəkarlıq 1905-ci ilin mayın 5-6-da Naxçıvan qəzasının Cəhri kəndində 3 nəfər müsəlmanın ağır yaralanması və 7-də bir nəfərin Tumbulda öldürülməsi ilə qızışmışdır. Ermənilərin məqsədi Ordubadinin təbirincə, İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaq, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan kəndləri dağıdıb erməni qüvvələrini birləşdirmək və əhalini qırmaq kimi alçaq xəyallardan ibarət idi [6, s. 18].

Hadisələri daha da qızıışdırmaq üçün erməni daşnakları may ayının 11-də Xaçatur adlı varlı ermənini ailəsi ilə birlikdə qətlə yetirdilər. Ermənilər də bunu müsəlman camaatına nisbət verdilər [6, s. 19]. Daşnaklar Kültəpə cinayətinin bəhanə edərək Naxçıvan şəhərini iki saatdan çox ara vermədən atəşə tutdular. Müsəlmanlar mayın 12-də hadisələrin bilavasitə şahidi olan vitse-qubernator Baranovskiyyə şikayət etsələr də, “*əgər onlar sizə atəş açırlarsa, siz də tutub onların tapançalarını alın. Mən bilmərəm*” cavabını aldılar [6, s. 20].

Göründüyü kimi, ermənilərin silahlanmasından və hərəkətlərindən Rusiyanın məhəlli hökumət məmurları xəbərdar idilər. Çarizmin hadisələrə ikili yanaşması Rusiyanın bu münafiqədə özünəməxsus maraqları olduğunun bariz nişanəsi idi. Tarixi sənədlərdə erməni daşnakları ilə birlikdə çar məmurlarının da milli münafiqəni bilavasitə qızıışdırdıqları, evlərin, mağazaların talan edilməsində, qətliaamların törədilməsində birbaşa rol oynadıqları yer almaqdadır.

Ermənilərin türkə olan nifrət psixologiyası və türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi 1918-ci ildə də davam etdi. Uzun müddət Sovet tarixşünaslığında vətəndaş müharibəsi kimi xarakterizə olunsa da, bunun bir səbəbi vardı: əsrlər boyu ermənilərdə, onların daxilində qabaran türk düşmənçiliyi, türkə nifrət psixologiyası, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi. Məhz bunun nəticəsidir ki, Mart soyqırımını olaraq tarixə keçən 1918-ci il hadisələrində hədsiz sayda insan erməni zülmünün qurbanı oldu. Bakıdakı hadisələr 3 gün davam etmişdi və bu 3 gün içərisində törədilən soyqırımını əvvəlcədən planlaşdırılmış, ən incə detallarına qədər enilmişdir. Hazırlıq mərhələsi olaraq ermənilər Ərzurum yaxınlığındakı Yaşılıyaylada 3 min türkü qətlə yetirmişdilər [16, vv. 18]. Öz qətliaamlarına da bəraət qazandırmmaq üçün belə şüarlar irəli sürürdülər ki, guya azərbaycanlılar Avropa xristian mədəniyyətini dağıdacaq Böyük Azərbaycan və yaxud Hindistandan Volqaya qədər Böyük Müsəlman dövləti fikrinə düşmüşdülər. Erməni siyasi partiyaları da türklərin bu ideologiyasını elə beşikdəcə boğmaq üçün belə bir hərəkətə baş vurmuşdular.

Arxiv materiallarında göstərilir ki, əla silahlanmış və mükəmməl təlim görmüş ermənilər müsəlmanların evlərinə hücum edərək onları öldürür, 3-4 günlük çağaları xəncər və süngüylə qətlə yetirir, uşaqları alovların içinə atırdılar [17, vv. 75-77]. Sadəcə insanlar soyqırımına məruz qalmaqda, Türk və İslam mədəniyyət mərkəzləri, tarixi abidələr də yox edildi.

Ermənilərin törətdikləri soyqırımını yalnız Bakı ilə məhdudlaşmırdı. Azərbaycanın bütün bölgələrində – Şamaxıda, Qubada, Gəncədə, Lənkəranda, Qarabağda eyni qayda və ssenari ilə əhali ağır işgəncələrlə qətlə yetirilirdi. Dro, Njde, Hamazasp, Yapon, Andranik kimi cəlladlar Azərbaycan xalqının qanına susamışdılar. Naxçıvanda baş verən cinayətlər haqqında xüsusilə bəhs etmək lazım gəlir. Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, respublika rəhbərliyi müəyyən səbəblərdən və çətinliklərdən Naxçıvana lazımi dəstək verə bilmirdi. Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımda Andranik Ozanyan, Dro, Njde, Doluxanov, Yapon və digər cəlladların başçılıq etdikləri dəstələr böyük rol oynamışlar. Özünəməxsus vəhşiliyi ilə Andranik öz adını ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımını tarixinə xüsusi nifrətlə yazmışdır. Mənbələr onun kimliyi haqqında o qədər də dolğun məlumat verməsə də, törətdiyi cinayətlər barədə kifayət qədər məlumatlar verir. Andranikin Naxçıvana hücumu 1918-ci ilin iyun ayına təsadüf edir. Andranik Naxçıvana hərbi yürüşlərindən əvvəl Türkiyənin Ərzurum, Alaça, İlgə, Yaşılıyaylada türk qatili kimi tanınmış, Ərzurum soyqırımının əsas təşkilatçılarından olmuşdu. Bu insan elə bir cinayətlərə imza atıb ki, məsələn, Araz çayı sahilindəki 4 min nəfərə yaxın əhalisi olan Yaycı kəndini yerlə yeksan etmiş, kənd əhalisinin 2000-2500 nəfərini qətlə yetirmiş və Araz çayına tökmüşdü. Andranikin Araz çayına

tökdiyü insanların cəsədlərini nüvədililər çayın kəndlərinin yaxınlığından keçən hissəsində sahilə çıxararaq dəfn etmişdilər. Cəsədlərin sayı o qədər çox idi ki, böyük bir qəbiristanlıq yaranmışdı. O vaxtdan bu Yayıc qəbiristanlığı olaraq tarixə düşmüşdür [1, s. 249; 5, s. 58].

Yayıcdan Ordubada doğru irəliləyən Andranik qarşısına çıxan azərbaycanlı kəndlərini dağda-dağda bu məsafədə 2 min azərbaycanlını öldürmüşdür. Ordubad ətrafı, Əlinçəçay boyu, Şahbuz kəndlərinin əhalisi tərkisilah olunub, xeyli hissəsi qətlə yetirilmişdir. Nursu, Kolanı, Hənzər, Mahmudoba, Əbrəqunus, Qazançı, Paradaş, Xanağa, Bənəniyar, Camaldın, Ərəzin, Kırna kəndlərində də dəhşətli qırğınlar törədilmişdir [1, s. 250].

Tarixi sənədlərdə Şərur bölgəsinə bağlı 45 kəndin də erməni komitəçilərinin hücumuna məruz qaldığı və əhalisinin də Araz çayına atılması ilə bağlı məsələlər göstərilir. Müsəlmanlar tərəfindən ələ keçirilən ermənilər Naxçıvanda və onun bütün kəndlərində türklərin qətlə yetiriləcəkləri və hamısının Araz çayına atılacağına dair əmr aldıqlarını etiraf etmişdilər. Erməni dəstələrinə yazılı olaraq göndərilən əmrdə aşağıdakı ifadələr yer alırdı: “*Şərur əhalisini Araz çayına atmaq üçüncü alay komandanlığının əsas vəzifəsidir*” [19, s. 45-46].

Digər bir fakt: Andranikin qoşunları Sirab kəndinə istiqamət aldığı vaxt Sirab kəndi ətrafında çoxlu qaçqın toplaşmışdı. Onlar kəndin özündən, habelə uzaq və ətraf kəndlərdən gələnlər idi. 15 mindən artıq erməni quldurlarının silahsız, müdafiəsiz insanların üzərinə hücumu nəticəsində bir gün ərzində 10 mindən artıq günahsız insan qətlə yetirildi. Bu vaxt Duzdağ tərəfdən açılan top səslərini Andranik eşitməseydi, orada bir nəfər də sağ qalmayacaqdı. Bu elə bir cinayət idi ki, mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, 20 gün ərzində kənd içərisində bir-birinin üstünə qalanmış meyitləri daşıyıb qurtarmaq mümkün olmurdu [4, s. 105-106].

Andranikin dəstəsi Naxçıvan və onun ətraf kəndlərində törətdiyi vəhşiliklərdən sonra 1918-ci ilin sentyabr ayında Sisyana, noyabr ayında isə Gorusa gəlir və orada məskən salır. Bu tarixdən Zəngəzurun və bütün Qarabağın qara günləri başlayır. Sisyandan başlamış Şuşayadək Azərbaycan kəndlərini oda yaxıb viran qoymuş, sonra Dərələyəzə qayıtmış, Keşikənddə Yapon adlı digər erməni daşnakı ilə birləşərək Çivə kəndinə hərəkət etmiş, yolüstü Əmov kəndində qırğın təşkil etmişdir. O, Şərur rayonunun Danzik, Dizə kəndlərinə də hücum etmək istəmiş, lakin məğlub olmuşdu. Andranik bu məğlubiyyətin əvəzini Qarağacda və Şabili kəndlərini yandıraraq əhaliyə divan tutmaqla çıxır. Törətdiyi qırğınların miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik öz qanlı cinayətləri ilə artıq Naxçıvanı öz hakimiyyətinə tabe etdiyini düşünürdü. Onun məqsədi Şuşadan başlamış Aralıq dənizindəkə uzanan əraziləri nəzarət altına almaq idi. Bu minvalla Azərbaycan və Türkiyənin 6 əyaləti Böyük Ermənistanın tərkibinə daxil olmalı, yəni dənizdən dənizə terrorçu, hərbişdirilmiş Daşnak Partiyasının ruhuna uyğun hökumət yaradılmalı idi.

Nümunələrin sayını artırmaq mümkündür, lakin məsələ ilə bağlı ortaya çoxsaylı suallar çıxır: 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda törətdikləri cinayətlərin arxasında hansı dövlət dayanırdı? Xarici dəstək olmasaydı, ermənilər belə cinayətlərə əl ata bilərdilər mi? Faktlara müraciət edək:

London İngilis-Erməni Komitəsinin sədri və İngiltərə Parlamentinin üzvü Anerin Uilyams 4 dekabr 1917-ci ildə İngiltərənin məşhur diplomatlarından olan Xarici İşlər nazirinin müavini Lord Robert Sesilə göndərdiyi məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin zəruri olduğunu bildirir, eyni zamanda ermənilərin silahlandırılmasını və Andranik kimi silahlı dəstə liderlərindən istifadə edilməsini son dərəcə gərəklili hesab edirdi [24]. Məktubda ingilis, fransız və amerikan hökumətlərinin də erməni ordusuna maddi dəstək vermələrinin vacib olduğunu

bildirilmiş, sərhədlərdən kənarında yaşayan ermənilərin pul yardımını ilə Şərqi Anadoluya və Qafqaza gətirilmələrinin qaçılmaz olduğu yazılmışdı [24].

İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyi də öz növbəsində erməni könüllü dəstələrinin Qafqaza fərqli yollardan gəlməsinə də köməklik göstərəcəkdə [20]. Hətta İngiltərənin Hərbi Kəşfiyyat fondlarından da ermənilərə pay ayrılmışdı [26, p. 101].

Rum mənşəli tarixçi Stefanos Yerasimos “*Millətlər və sərhədlər. Balkanlar, Qafqaz və Yaxın Şərq*” adlı məşhur əsərində İngiltərə tərəfindən ermənilərin dəstəklənməsi üçün ayrılan yardımın təxminən 20 milyon sterlinq olduğunu qeyd edir [13, s. 293].

İngilis tarixçisi Peter Hopkirk isə “*İstanbulun şərqində bitməyən oyun*” adlı kitabında isə 1917-ci ilin sonları və 1918-ci ilin əvvəllərində ingilislər tərəfindən Tehrandan Bakıya, oradan da ermənilərə verilməsi üçün Tiflisə külli miqdarda qızıl və pul göndərildiyini detallı şəkildə göstərir [9, s. 329].

Qeyd etmək lazımdır ki, pul, qızıl, müxtəlif silah və sursatlar ermənilərə Panturanizm təhlükəsinə qarşı baryer təşkil etmək üçün verildi [23]. Bu dəstək sayəsində külli miqdarda silah və sursat təmin edən ermənilər Azərbaycanın bir çox bölgələrində ciddi etnik təmizlik siyasəti gerçəkləşdirdilər. Xüsusilə Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda və s. bölgələrdə törədilən qırğınlar erməni silahlı dəstələrinin rəhbəri kimi, adı sonralar erməni milli qəhrəmanı kimi özdəşləşən Andranik Ozanyan və onun kimi radikal türk düşmənçiliyi ilə tanınan Njde, Dro, Doluxanyan və s. rəhbərliyi altındakı erməni gücləri tərəfindən həyata keçirilmişdi. Bu komitəçilər Anadolu və Qafqazdakı qanlı hadisələrin əsas cavabdehləri kimi ilk sırada dayanırdılar. İngiltərənin arxiv materialları törədilən cinayətlərlə bağlı Andranikin silahların və hərbi sursatların ingilislərdən aldığı təsdiq edir. İngiltərənin Qafqazdakı Ali komissarı Oliver Uordrop İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi bir raportda Andranikin Böyük Britaniya ordusunun mayoru Qibbondan aldığı bütün silahları erməni dəstələrinə payladığını bildirirdi [21].

Arxiv materiallarında yuxarıda adları çəkilən erməni komitəçilərinin, xüsusilə də Andranik Ozanyanın silahlı dəstələrinin İrəvan əyalətində 200-dən çox, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad nahiyələrində də 50-dən çox müsəlman kəndlərinə silahlı hücumlar təşkil etdiklərinə, kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin də qətlə yetirildiyinə dair önəmli məlumatlar yer almaqdadır [18, vv. 103-105]. Türkiyənin arxiv materiallarında ingilislərin bölgədə ermənilərin törətdikləri bu cinayətləri çox vaxt görməzdən gəldiklərinə dair kifayət qədər sənədlər mövcuddur [20, s. 150-154].

Törətdiyi cinayətlərin miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik bu hərəkətləri ilə Naxçıvanı öz idarəsinə tabe etdiyini düşünürdü. Onun məqsədi ələ keçirdiyi hər bir türk bölgəsində etnik, milli təmizlik siyasəti yeritmək, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək idi. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir [2, s. 29; 3, s. 147]. 1915-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda isə ingilislərin və rusların təşviqi ilə təşkilatlanan və silahlanan erməni ordusunun qətlə yetirdiyi insanların sayı 90000 nəfərin üzərində idi [8, s. 248].

Bu acı gerçəklər ermənilərdə türklərə qarşı nifrət psixologiyasının, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsinin bariz nümunəsi və əlaməti olmaqla yanaşı, törədilən bu cinayətlərin arxasında böyük dövlətlərin dəstəyi olduğu, eləcə də İngiltərə tərəfindən verilən qızıl və sterlinqlərin, eyni zamanda silah və sursatların təsiri də xüsusilə qeyd edilməlidir. Düzdür, dinc əhaliyə qarşı törədilən bu cinayətlər ingilislərin planları daxilində yer almada, sırf Panturanizm təhlükəsinə qarşı silahlandırılan ermənilər həmin yardımdan faydalanaraq

kütləvi qırğınlara baş vurmaqdan çəkinməmişlər. Heç təsadüfi deyildir ki, Qafqazda erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi bu cinayətlər ingilis hökumətinin narahatlığına səbəb olmuş, bu barədə Poqos Nubar paşa vasitəsilə ermənilərə ciddi xəbərdarlıq belə edilmişdir [27]. Çünki ermənilərin türkləri qətlə yetirmələri azərbaycanlılarda İngiltərə hökumətinə qarşı narazılıq yaratmış və xalqda ingilislərin qərəzli şəkildə antiislam siyasət yeritməsi fikri formalaşmışdı [25]. Belə bir hərəkət İngiltərənin bölgədəki nüfuzuna ciddi xələl gətirirdi. Lakin ortada bir dəyişməyən həqiqət vardı ki, bu da ingilislərin məqsədlərindən asılı olmayaraq erməniləri maddi, hərbi baxımdan dəstəkləməsi və silahlandırması idi.

Gəlinən nəticə bundan ibarətdir ki, 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlərin arxasında birbaşa Rusiya dayanırdısa, 1918-1920-ci illərdə baş verən soyqırımı cinayətlərinin arxasında bolşeviklərlə yanaşı, əsas olaraq İngiltərə dayanmışdır.

Çoxsaylı tarixi sənədlər sübut edir ki, 1905-1907, 1918-1920-ci illər Qafqazda öz tarixi etnik ərazilərində etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinə məruz qalmış minlərlə azərbaycanlı kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, ata-baba yurdlarından didərgin salınmışdır. Təəssüf ki, 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi, növbəti deportasiyaların başlanması və soyqırımı siyasəti dünya dövlətlərinin sükutu ilə qarşılanmışdır. Məhz böyük dövlətlərin gizli və açıq dəstəyinin nəticəsi idi ki, keçmişdə olduğu kimi, yaxın dövrdə də ermənilər eyni ssenari üzrə növbəti soyqırımlara imza ataraq, Qaradağlı, Xocalı, Ağdaban, Ballıqaya cinayətlərini törətdilər.

Qaradağlı, Xocalı, Ağdaban, Ballıqaya cinayətləri mülki əhaliyə qarşı törədilən terrorizmin ən dəhşətli nümunələrindəndir.

Qaradağlı cinayəti 1992-ci il fevralın 17-də Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində Ermənistan silahlı qüvvələri və Rusiyanın 366-cı alayı tərəfindən törədilən soyqırımındır. Bu soyqırımını ikinci Xocalı da adlandırırlar. Belə ki, bu kənd sakinlərindən 104 nəfəri girov götürüldükdən sonra qoca və cavanlar ayrı-ayrı maşınlarla doldurularaq yolboyu kəndlərdə düşürülmüş və ən qəddar üsullarla qətlə yetirilmişlər. Hətta kənd sakinlərinə də müraciət olunub ki, kim azərbaycanlı öldürmək istəyirsə, gəlib istədiyi girovu öldürə bilər. Beləliklə, ermənilər girov götürülənlərdən 67 nəfəri öldürdükdən sonra qazdıqları quyuya doldurmuşlar. Öldürülənlərdən 10-u qadın, 8-i uşaq idi. İki ailənin hər birindən 4 nəfər şəhid olub, 42 ailə öz başçısını itirib, 140-a yaxın uşaq yetim qalıb. İşğal nəticəsində kənddə 200 ev, 1 mədəniyyət evi, 320 yerlik orta məktəb binası, 25 çarpayılıq xəstəxana binası və digər obyektlər dağıdılıb. Kəndin 800 nəfərə yaxın sakini məcburi köçkün düşüb [28].

Beləliklə, fevral ayının 17-də Qaradağlı soyqırımının törədilməsi ilə Xocalıya gedən yol tamamilə açıldı. Ermənilərin Xocalını hədəfə almaqda başlıca məqsədi bir tərəfdən Qarabağın dağlıq hissəsində azərbaycanlılardan ibarət olan, strateji əhəmiyyətli maneəni aradan qaldırmaq idisə, digər tərəfdən ümumiyyətlə, Xocalını yer üzündən birdəfəlik silmək idi. Bu hadisə daha uzağa hesablanmış bir məqsəd idi. Əsas niyyət Dağlıq Qarabağı və Azərbaycanın digər torpaqlarını ələ keçirmək, xalqımızın müstəqillik və mübarizə əzmini qırmaq idi. Ermənilərin diqqətini Xocalıya cəlb edən önəmli səbəblərdən biri onun geostrateji mövqeyi idi. 7000 əhalisi olan Xocalı Qarabağ dağının silsiləsində, Ağdam-Şuşa, Əsgəran-Xankəndi yollarının üstündə yerləşirdi. Qarabağdakı yeganə hava limanı da məhz Xocalıda idi. Ermənilərin əsas istəklərindən biri buradakı hava limanı vasitəsilə Ermənistanla daha rahat əlaqə yaradılmasına nail olmaq idi.

Qaradağlı soyqırımı ilə kifayətlənməyən ermənilər Xocalıda da daha amansız hərəkətlərə

imza atdılar. Şübhəsiz ki, bu faciə zamanı törədilən vəhşilikləri sözlə təsvir etmək mümkün deyil. Bütöv ailələrin məhv edilməsi, insanların diri-diri yandırılması, öldürülən azərbaycanlıların cəsədlərinin belə təhqir olunması, insanların qulaqlarının kəsilməsi, dərisinin soyulması, azyaşlı uşaqların başlarının kəsilməsi, hamilə qadınların qarınlarını süngülərlə deşib, bətnlərindən körpələrin çıxarılması – ümumiyyətlə, belə faktlar erməni vandalizminin əlamətləridir.

Ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı, dinc əhalinin, qocaların, qadınların, uşaqların acımadan və bundan xüsusi həzz alınaraq öldürülməsi, ölənlərin cəsədləri üzərində təhqir edici əməliyyatların aparılması, qafa taslarının çıxarılması, üz və baş dərilərinin soyulması, zinət əşyalarının çıxarılması üçün barmaqların kəsilməsi – bütün bunlar Azərbaycan xalqına qarşı son dərəcə düşünülmüş psixoloji bir zərbədir. Əsas məqsəd bütün Azərbaycan xalqında kollektiv sarsıntı yarada bilmək, əhalidə ermənilərin “qorxu, təhlükə mənbəyi” imicini formalaşdırmaq idi. Dinc əhalinin xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmələrində bir sıra məqsədlər də güdülmüşdür: Azərbaycanlılar arasında təşvişin yaradılması, ermənilərin hücumlarına müqavimətin zəifləməsi, cəmiyyətin iflic vəziyyətinə salınması, mümkün qədər çox ərəzilərin işğal edilməsi [bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: 7, s. 132-136].

Eyni cinayətlərin davamı kimi Ağdaban (8 aprel 1992), Ballıqaya (28 avqust 1992) və s. çox sayda ermənilər tərəfindən törədilmiş digər faciələr Azərbaycanın qan yaddaşına həkk olunmuşdur. Bu kimi hadisələri özündə ehtiva edən faktlara nəzər saldıqca düşünürsən ki, görəsən belə qəddarlıq, barbarlıq ola bilərmi? İnsan da belə bir metoda əl ata bilərmi? Bu sualın cavabını ermənilərin Azərbaycan türklərinə, ümumiyyətlə türklüyə qarşı nifrət psixologiyasında, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsində axtarmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, törətdikləri cinayətlərə baxmayaraq, ermənilər uzun illərdir dünya ictimaiyyətinin şüuraltında “qurban” obrazını təbliğ edirlər. “Qurban” obrazı həqiqətən də uduşlu bir obrazdır. Bu obrazla ermənilər hər vəchlə real faktları gizlətməyə və ya diskreditasiya etməyə çalışmışlar. Təsadüfi deyildir ki, Xocalıda törədilmiş cinayətlər ermənilər tərəfindən inkar olunur, hətta həmin soyqırımında ölənlərin azərbaycanlılar deyil, məhz ermənilərin olduğu önə sürülərək azərbaycanlılar ittiham edilir.

Əldə olan faktlar onu deməyə imkan verir ki, Azərbaycan tarixinin ən ağır və acılı səhifələrindən olan Qaradağlı, Xocalı və Ballıqaya faciələri mübahisəsiz bir soyqırımıdır. Günümüzdə hər hansı bir faciənin soyqırımı olaraq tərif edilməsi üçün saylara diqqət çəkilməkdə və əgər yüz minlərlə insan məhv edilərsə, bunun soyqırımı olaraq xarakterizə oluna biləcəyi düşünülür. Belə bir vəziyyət bir gecədə 613 insanın qətl edildiyi Xocalı faciəsinin soyqırımı olaraq tanınmasına yönəlik şübhə oyandırmamalıdır. Çünki 9 dekabr 1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul edilən “*Soyqırımı Cinayətinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması Sözləşməsi*”ndəki tərifdə müəyyən edici ünsür say deyil, millət, din, soy ya da irq kimi xüsusiyyətlər üzərində qurulan bir qrupun sistematik və məqsədli olaraq tamamilə ya da qismən məhv edilməsi planıdır [10, s. 203].

Məhz bu baxımdan ermənilərin Xocalıda törətdikləri vəhşiliklər insanların (qrupun) planlı və sistematik olaraq məhv edilməsinə yönəlik məqsəd və cinayətlərin təzahürləridir. Ermənistan 1993-cü ildə BMT-nin “*Soyqırımı Cinayətinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması Sözləşməsi*”ni imzaladığı üçün bu nizamnamə qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Ermənilərin “quzu cildinə girmiş canavar” obrazını ifşa etmək üçün üzərimizə böyük məsuliyyət düşür. Azərbaycanın “erməni saxtakarlığı və cinayətləri” ilə bağlı qarşılaşdığı problemlər açıqca ortaya qoymuşdur ki, yeni strategiyaların müəyyən edilməsi və güclən-

dirilməsi qaçılmazdır. Bu mübarizədə uğurlar əldə etməyin başlıca yolu isə psixoloji müharibəyə daha yaxşı hazırlaşmaq və bunu qarşı tərəfə qəbul etdirə bilməkdir.

Düzdür, 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan “Dəmir yumruq” əməliyyatı adı altında aparılan şanlı Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusu dastan yazdı, Ermənistan ordusu qarşısında açıq üstünlük nümayiş etdirərək onu məhv etdi və işğal altındakı torpaqlarını qurtardı. Müharibə savaş meydanında Azərbaycanın tarixi qələbəsi ilə başa çatsa da, siyasi, diplomatik və informativ müstəvidə hələ də davam edir. Bunu nəzərə alan Azərbaycan gedişata uyğun olaraq hər həmləyə qarşı yeni bir strategiya müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münafiqəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 280 s.
2. Cəfərov F. Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 2009, 186 s.
3. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
4. Qasimov M. Acı xatirələr: Azərbaycanın hər yerində ermənilər qanlı iz qoyublar // Naxçıvan: İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, 2001, № 5, s. 105-106.
5. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1920). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
6. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1907-ci illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, 144 s.
7. Şıxəliyev E. Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münafiqəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 384 s.
8. Attar A. Ermeni ulusalcılığının siyasal oluşumu / Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri. I c., Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 2007, s. 231-252.
9. Hopkirk P. İstanbul'un doğusunda bitmeyen oyun. İstanbul: Yeni Yüzyıl – Sabah yayınları, 1995, 516 s.
10. İbrahimli H. Değişen Avrasya'da Kafkasya. Ankara: ASAM yayınları, 2001, 96 s.
11. Pazarcı H. Uluslararası hukuk. Ankara: Turhan kitabevi, 2006, 703 s.
12. Suny G.R. Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf. İstanbul: Belge yayınları, 1990, 374 s.
13. Yerasimos S. Milliyetler ve sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2000, 504 s.
14. Из Писем И.И.Воронцова-Дашкова Николаю Романову / История Азербайджана по Документам и Публикациям. Баку: ЭЛМ, 1990, с. 118-120.
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA): F. 25, siy. 2, vv. 208.
16. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): F. 276, siy. 2, iş 20, vv. 18.
17. ARPIİSSA: F. 276, siy. 2, iş 22.
18. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 314, siy. 5, iş 71.
19. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: 4 ciltte. II c., Ankara, 1995, sayın № 24, 458 s.

20. Osmanlı belgelerinde ermeni-ingiliz ilişkileri (1896-1922). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: 4 ciltte. IV c., Ankara, 2006, belge № 76, yayın No. 76, 460 s.
21. Oriental and India Office Collections (British Library): India Office Records IOR/L/P&S/11/166, Decypher. Mr. Wardrop (Tiflis), No. 209, 17th December 1919.
22. The National Archives of United Kingdom: Public Record Office Foreign Office Documents (PRO. FO): 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.
23. PRO. FO: 371/3018/245628, Foreign Office to Sir G.Buchanan, December 30th, 1917.
24. PRO. FO: 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.
25. PRO. FO: 371/3301/131359, C-in-C. India to War Office, No. 56896, July 20th, 1918.
26. PRO CAB (Cabinet Papers): 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7th, 1917, at 5:30 PM.
27. PRO. FO: 371/3301/131359, Foreign Office to Lord Derby (Paris), No. 1540, July 27th, 1918.
28. Xocalı soyqırımına gedən yol Qaradağlı qətliamından başlayıb. az.itv.az/azerbaijan/8017.html.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: emin.amea@yahoo.com

Emin Shikhaliyev

ASSESSMENT OF GENOCIDE CRIMES COMMITTED BY ARMENIANS IN THE CONTEXT OF THE “HAI-TAKHT DOCTRINE”

As it is known, at the beginning of the 20th century, Armenian nationalists expanded their activities to implement the idea of “Great Armenia”, put forward in the Hai-Takht doctrine, and, having begun the systematic expulsion of Azerbaijanis living on their historical lands from their homes, began to implement a policy of ethnic purge and genocide. It should be noted that in the twentieth century, Azerbaijanis were subjected to genocide and ethnic cleansing by Armenian nationalists four times – in 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, and finally, in 1988-1993. According to international law, genocide is an act against peace and humanity and is considered the most severe crime. In this regard, the UN General Assembly December 9 resolution, 1948 was adopted, and its convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, which entered into force on January 12, 1951, enshrines the legal basis for the crime of genocide. All the deeds enshrined in this convention constituting the genocide crime were applied during the aggression of Armenia against Azerbaijan and Azerbaijanis.

Keywords: *ideology of "Great Armenia", "Hai-Takht doctrine", genocide crimes, policy of ethnic cleansing, great powers.*

Эмин Шихалиев

**ОЦЕНКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННЫХ
АРМЯНАМИ, В КОНТЕКСТЕ «ДОКТРИНЫ ХАЙ-ТАХТ»**

Как известно, в начале XX столетия армянские националисты расширили деятельность по реализации идеи «Великой Армении», выдвинутой в доктрине «Хай-Тахт», и, приступив к планомерному изгнанию азербайджанцев, проживающих на своих исторических землях, из родных очагов, начали осуществлять политику этнической чистки и геноцида. Надо отметить, что в XX столетии азербайджанцы четырежды – в 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, и наконец, 1988-1993 годах – подвергались со стороны армянских националистов геноциду и этническим чисткам. Согласно международному праву, геноцид является деянием, направленным против мира и человечности, и считается самым тяжким преступлением. В этой связи принята резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года, а в ее конвенции «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него», вступившей в силу 12 января 1951 года, закреплена правовая основа преступления геноцида. В ходе агрессии Армении против Азербайджана в отношении азербайджанцев были применены все закрепленные в данной конвенции деяния, составляющие преступление геноцида.

Ключевые слова: идеология «Великой Армении», «доктрина Хай-Тахт», преступления геноцида, политика этнической чистки, великие державы.

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlk variant 07.07.2022
Son variant 05.08.2022**

UOT 94(479.24)

İLHAMİ ƏLİYEV

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN İNZİBATI
ƏRAZI QURULUŞUNDAKI DƏYİŞİKLİKLƏR

Məqalədə Səfəvilər dövründə Naxçıvan bölgəsinin inzibati-ərazi bölgüsü və inzibati-ərazi quruluşundakı dəyişikliklərdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, bu zaman Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövlətinin bölündüyü bəylərbəyiliklərdən əvvəlcə Azərbaycan, XVII əsrin əvvəllərindən isə Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində ölkə inzibati-ərazi vahidi statusu daşmışdır. Məqalədə, həmçinin Naxçıvan ölkəsinin bölündüyü inzibati-ərazi vahidləri və bir sıra səbəblərdən bu ərazi vahidlərinin dəyişilməsi araşdırılmışdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, bəhs edilən dövrdə bölgə ərazilərinin müəyyən hissəsi olmuş Dərələyəz və Sisyan kimi böyük, tarixi Azərbaycan torpaqları XX əsrin 20-ci illərində bolşevik Rusiyasının dəstəyi ilə ermənilərə verilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan bölgəsi, Səfəvilər, inzibati bölgü, tarixi coğrafiya, nahiyə, ölkə.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində əvəzəlməz mövqeyi ilə seçilən Səfəvilər dövləti mövcud olduğu dövrdə (1501-1736) çox geniş ərazilərə sahib olmuşdur. Qədim Azərbaycan torpaqları bu dövlətin ərazisinin bir hissəsini təşkil etmişdir. İnzibati-ərazi bölgüsü baxımından 13 bəylərbəyliyə – şimal-qərbdə Azərbaycan, Çuxursəd, Gəncə-Qarabağ və Şirvan, şimalda Astarabad, şərqdə Məşhəd, Mərv, Herat, Qəndəhar, cənubda Kirman, Kūh-Gilüyə, mərkəzdə Qəzvin və Həmədan bəylərbəyilikləri və 4 valiliyə (Ərəbistan, Gürcüstan, Luristan və Kürdüstan) bölünmüş [15, s. 163; 1, s. 101] bu dövlətin şimal-qərb hissəsini Azərbaycan torpaqları əhatə etmişdir. Mərkəzi Təbriz şəhəri olduğu üçün Təbriz bəylərbəyliyi də adlandırılan Azərbaycan bəylərbəyliyi əksər hissəsini Cənubi Azərbaycan torpaqları, az bir qismini isə Şimali Azərbaycanın cənub bölgələri əhatə etmişdir. Çuxursəd, Gəncə-Qarabağ və Şirvan bəylərbəyilikləri isə Arazdan şimaldakı tarixi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olmuşdur.

Səfəvilər dövründə hər bir bəylərbəyilik ayrı-ayrı vilayət, ölkə, mahal və nahiyələrdən ibarət idi. Bu dövrdə Naxçıvan ölkə inzibati-ərazi vahidi statusunu daşmışdır. Səfəvilər dövründə “ölkə” (türkcə “ulka”) ümumi termin kimi müxtəlif əsaslarla bağlılanmış ərazini ifadə edirdi. Şahın hədiyyə etdiyi irsi ölkələrdən biri də Naxçıvan olmuşdur [13, s. 102-103]. Bəhs edilən dövrdə digər Azərbaycan bölgələri kimi, Naxçıvan da iki dəfə – 1588-1603-cü və 1724-1736-cı illərdə Osmanlı İmperiyası tərəfindən tutularaq bu dövlətin hakimiyyəti altında idarə edilmişdir ki, bu zaman Naxçıvan ölkəsi sancaq inzibati-ərazi vahidi statusu daşmışdır. Qeyd edək ki, Osmanlı dövlətinin inzibati idarəçilik qanunlarına görə əyalət idarəçiliyində hər bir əyalət sancaqlıqlara, sancaqlıqlar qəzalara, qəzalar nahiyələrə, nahiyələr isə kəndlərə, qəsəbələrə və s. bölünürdü. XV yüzillikdən etibarən sancaqlıq inzibati-ərazi vahidi Osmanlı idarəçiliyində geniş şəkildə istifadə edilməyə başlanmışdır [17, s. 47-48].

Naxçıvan ölkəsi əvvəlcə – XVI-XVII əsrin əvvəllərində Təbriz (Azərbaycan) bəylərbəyliyi, XVII əsrin birinci yarısından isə Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində idarə olunmuşdur. Bu yerdəyişmə həmin əsrin birinci yarısında baş vermişdi. I Şah Abbasın ölümündən sonra adıçəkilən bəylərbəyliyi inzibati-ərazi quruluşuna I Şah Səfi (1629-1642) tərəfindən dəyişiklik edilmişdir. O, 1629-1634-cü illər arasında bir sıra vilayətlərin sərhədlərinə etdiyi dəyişiklik zamanı Naxçıvan və Makunu Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibinə keçirmiş, Pəmbək və Borçalını isə onun tərkibindən çıxararaq Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibinə daxil

etmişdir [3, s. 42]. Lakin bu tarixdən əvvəl də Naxçıvan müəyyən müddətə Çuxursəd bəylərbəyliyi tabeliyində olmuşdu. Belə ki, XVI əsrin sonu XVII əsrin başlanğıcında burada mövcud olmuş Osmanlı idarəçiliyi zamanı da bölgə İrəvan əyalətinə tabe idi ki, bu da elə Çuxursəd bəylərbəyliyi sayılırdı. Türk tarixçisi İ. Peçevi 1605-ci il siyasi hadisələrində Naxçıvandan bəhs edərkən onun İrəvan əyalətinə daxil olduğunu göstərmişdir [14, s. 79].

Qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan ölkəsi Səfəvilər dövlətinin tərkibində olduğu zaman geniş sərhədləri daxilində ayrı-ayrı nahiyələrə bölünmüşdür. Həmin nahiyələr bir çox tarixi Azərbaycan torpaqlarını əhatə etmişdir. Bunu bir sıra arxiv sənədləri və orta əsr mənbələri sübut edir [2, s. 164-183; 6, s. 24-36; 7, s. 24]. Belə mənbələri dərinlən və ətraflı şəkildə araşdırdıqda məlum olur ki, Naxçıvan ölkəsi Səfəvilər dövlətinin tərkibində olduğu zaman şərqdə Ordubad nahiyəsi, qərbdə Şərur nahiyəsi, şimalda Dərələyəz, Zar, Zəbil nahiyələri, şimal-şərqdə Sisyan nahiyəsi, cənubda və cənub qərbdə Araz çayı, müəyyən vaxtlarda isə Arazın sağ sahilindəki torpaqların bir qismini özündə birləşdirən Qışlağat nahiyəsi daxil olmaqla böyük tarixi bir əraziyə sahib olmuşdur. Bəzi Səfəvi hökmdarları və Osmanlı hakim dairələri tərəfindən bölgənin tutulması zamanı (1588-1603; 1724-1736-cı illər) dövlətin inzibati-ərazi bölgüsünə edilən müəyyən dəyişikliklər Naxçıvan ölkəsinin sərhədlərinə də təsir etmişdir. Belə ki, Şərur, Dərələyəz, Zar, Zəbil və Qışlağat kimi nahiyələr bəzi hallarda bölgənin tərkibindən müəyyən müddətə çıxarıldığından və ya daxil edildiyindən onun inzibati-ərazi bölgüsü və buna uyğun olaraq sərhədləri də dəyişməli olmuşdur.

Dövrün ayrı-ayrı Səfəvi hökmdarlarının imzaladığı fərmanlar və əmrlərdən bəhs edən sənədlər Naxçıvan ölkəsinin nahiyələri haqqında ətraflı məlumat verir. E. Seyidbəylinin “Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri” əsərində 1693-cü ilə aid 5 sayılı, 1700-cü ilə aid 6 sayılı, 1717-ci ilə aid 3 sayılı sənədlər bəhs edilən illərdə Dərələyəz mahalının Naxçıvan ölkəsinin tərkibində, onun eyni adlı nahiyələrindən biri olduğunu sübut edir [7, s. 22-33, 38-44]. Bu sənədlərdə göstərilmiş qeydlər və XVIII əsrin 20-30-cu illərinə aid Osmanlı mənbələrindən biri olan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” [6] də XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Dərələyəzin Naxçıvan ölkəsinə tabe olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq edir.

A. D. Papazyanın İrəvanda 1956, 1959 və 1968-ci illərdə çapdan çıxmış “Matenadaranın fars dilli sənədləri” adlı tərcümə əsərlərindəki bir sıra sənədlərdə tədqiq edilən dövrdə Naxçıvan ölkəsinin bir neçə nahiyəsi haqqında məlumat verilir. Onun 1956-cı ildə buraxdırdığı məcmuədə 1510-cü ilə aid 11 sayılı sənəddə Naxçıvan tıməninin Sisəcan (Sisyan – İ. Ə.), 1544-cü ilə aid 12 sayılı sənəddə Azadciran, 1557-ci ilə aid 15 sayılı sənəddə və 1562-ci ilə aid 17 sayılı sənəddə yenə Sisəcan [11, s. 177, 178, 180, 184], 1959-cu ildə buraxdığı məcmuədə 1604-cü ilə aid 2 sayılı sənəddə Dərəşam, 1604-cü ilə aid sənəddə Şorlut, 1621-ci ilə aid 17 sayılı sənəddə yenə Azadciran, 1631-ci ilə aid 20 sayılı sənəddə yenə Dərəşam [12, s. 310-311, 313, 333, 337] nahiyələrinin Naxçıvan ölkəsinə tabe olduğu göstərilmişdir. Bu sənədlər təsdiq edir ki, XVI-XVII əsrin birinci yarısında bölgə ərazisində Azadciran, Şorlut, Dərəşam və Sisyan nahiyələri olmuşdur.

Bölgənin şimal-qərb hissəsində yerləşən nahiyələrdən biri də Qarabağlar idi. Bu haqda XVII əsr türk səyyahı E. Çələbi də məlumat vermişdir [8, s. 565]. “Naxçıvan Qarabağı”ndan F. Kırzioğlu da 1514-cü il siyasi hadisələrində bəhs etmişdir [9, s. 108]. Yəni qeyd edilən nahiyələrin sırasına Qarabağlar da daxil idi.

Səfəvilər dövründə Naxçıvan ölkəsinin tarixi coğrafiyası ilə bağlı obyektiv və dəyərli məlumat verən mənbələrdən biri Osmanlı mənbələridir. Bunlar “İrəvan əyalətinin icmal

dəftəri” [2] və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” [6] adlı Osmanlı hakim dairələri tərəfindən tərtib edilmiş dövlət sənədləridir. Həmin sənədlərdə XVI əsrin sonu-XVII əsrin başlanğıcı və XVIII əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan sancağının iqtisadi həyatı ilə yanaşı bölgənin o zamankı sərhədləri və inzibati-ərazi quruluşu haqqında da geniş bəhs edilmişdir.

“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əsasən XVI əsrin sonunda mövcud olmuş İrəvan əyalətinə tabe olan Naxçıvan sancağı Naxçıvan, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şorlut və Dərənürgüt adlı 16 nahiyə və 2 qəzanı (Naxçıvan və Ordubad) özündə birləşdirmişdir [2, s. 159-183]. 1590-1595-ci illər arasında hazırlanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əsasən XVI əsrin sonu XVII əsrin başlanğıcında Naxçıvan sancağında 2 şəhər, 281 kənd, 27 məzrəə, 3 dizə, 28 yaylaq, 4 qışlaq olmuşdur. Bu isə ümumilikdə 345 yaşayış məntəqəsi edir.

XVIII yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsi ərazisinin çox hissəsi Çuxursəd bəylərbəyliyi tərkibində olmuşdur. Yalnız Ordubad Azərbaycan (Təbriz) bəylərbəyliyinə tabe idi [5, s. 38]. 1724-cü ildə digər Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan bölgəsi də osmanlılar tərəfindən tutulduqdan sonra yeni yaradılan Naxçıvan sancağı inzibati-ərazi bölgüsü ilə 1736-cı ilədək idarə olundu. Başqa sözlə desək, osmanlılar Naxçıvan sancağının inzibati-ərazi bölgüsünü yenidən bərpa etdilər. Bu zaman tərtib edilən “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” 1727-ci ildə qüvvəyə minmişdir [6, s. 24]. Lakin XVI əsrin sonunda hazırlanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndəkindən fərqli olaraq burada inzibati sərhədlər və onların daxilindəki nahiyələrə müəyyən qədər dəyişiklik edilmişdir. Həmin vaxt Naxçıvan sancağı aşağıda adı çəkilən 14 nahiyədən ibarət olmuşdur: Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz [6, s. 24-36]. Buradan görünür ki, tətbiq olunan yeni inzibati-ərazi bölgüsünə görə əvvəlki 16 nahiyənin yerində 14-ü saxlanılmışdır. Ordubad və Bazarçayı nahiyələri ləğv edilmiş, Sair Məvazi və Qışlağat adlı yeni nahiyələr yaradılaraq, sancaq təsis edilməmişdən əvvəl də Naxçıvan ölkəsinin tərkibində olan Dərələyəz nahiyəsi ilə birlikdə bu inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, osmanlılar 1724-1726-cı illər ərəfəsində Naxçıvan sancağı ilə yanaşı bu bölgədə Ordubad sancağını da təşkil etmiş, lakin dəftər qüvvəyə minən vaxt onun saxlanılmasını lazım bilməmişlər [6, s. 11]. 97 kəndi və 9 məzrəni özündə birləşdirən Dərələyəz nahiyəsi bu zaman Naxçıvan sancağının ən iri inzibati-ərazi bölgüsü olmuşdur.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” əsəri üzrə aparılan hesablamaların nəticəsindən məlum olmuşdur ki, 1727-ci ildə qüvvəyə minən “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” üzrə 331 şəhər, qəsəbə, kənd və s. yaşayış yeri qeydə alınmışdır [6, s. 37-360]. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əsasən XVI əsrin sonu XVII əsrin başlanğıcında Naxçıvan sancağında yaşayış yerlərinin ümumi sayı (345) XVIII əsrin 20-30-cu illərindəkindən (331) çox olmuşdur. Sonrakı yüzillikdə yaşayış yerlərinin sayının azalmasının bir səbəbi bölgədə aparılmış Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin təsiri ilə məcburi köçürmələr və ya müharibə təhlükəsindən öz yerlərini tərk etmələr nəticəsində bəzi yaşayış yerlərinin tamamilə boşalması və yaxud dağıdılması üzündən idisə, digər səbəbi isə yuxarıda göstəriləyi kimi inzibati-ərazi quruluşuna edilən dəyişikliklər idi. Bu dəyişikliklər Şah I Səfinin zamanında Naxçıvanın inzibati idarə quruluşunda onun tabe edildiyi bəylərbəyilikdə edilmişdirsə, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Osmanlı idarəçiliyi illərində isə onun inzibati bölgü quruluşuna edilmişdir.

Beləliklə, Səfəvilər dövründə Naxçıvan ölkəsinin inzibati-ərazi quruluşuna edilən dəyişikliklərlə bağlı araşdırmalar apardıqdan sonra məlum olur ki, o zaman Naxçıvan bölgəsi

bugünkü ərazisi ilə yanaşı Dərələyöz və Sisyan kimi böyük, tarixi Azərbaycan torpaqlarını əhatə etmişdir. Bu gün ən uzun sərhəd xətti (246 km) indiki Ermənistan Respublikası ilə olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının bəhs edilən dövrdə qonşuluğunda Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ərazisindən başqa heç bir digər dövlətin ərazisi olmamışdı. Bu bir daha ermənilərin bu gün Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının nəinki əsassız olduğunu, onların özlərinin Azərbaycan torpaqlarında sonradan məskunlaşdığını sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı: ADPU, 2006, 258 s.
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Mahmudov Y.M., Mustafazadə T.T., Məmmədov S.A. və b. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: CBS, 2010, 620 s.
4. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 158 s.
5. Mustafazadə T.T. Naxçıvan vilayəti XVIII yüzillikdə / Naxçıvan Muxtar Respublikası: Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 38-62.
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
7. Seyidbəyli E.M. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 229 s.
8. Çelebi E. Seyahatnamesi / Sadeleştiren, tevsik temel kuran Necati Aktaş, baskıya hazırlayan Mumin Çevik: 10 ciltte. I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767 s.
9. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1451-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 550 s.
10. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII вв. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1972, 303 с.
11. Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск I (XV-XVI вв.) / Составитель А.Д.Папазян. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1956, 315 с.
12. Персидские документы Матенадарана. Указы. Выпуск II (1601-1650 гг.) / Составитель А.Д.Папазян. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1959, 593 с.
13. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
14. Печеви И.Э. История (Извлечения по истории Азербайджана и сопредельных стран, и областей периода 1520-1640 гг.) / Перевод с турецкого языка и примечания акад. АН Азербайджанской ССР З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1988, 100 с.
15. Tadhkirat al-Muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or. 9496) / Translated and explained by V.Minorsky. London: Luzac and Co., 46 Great Russelt street, 1943, 218 p.
16. Сафаров Р. Некоторые вопросы исторической географии Чухурсаада (XV-XVII вв.) <http://www.myazerbaijan.org/index.php?p=history/49>

17. Gök U., Qasimov C., Kimya O. Klasik dönem Osmanlı devlet teşkilatında sancak biriminin idari yapısı ve işleyişi // Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 2021, № 2 (1), s. 44-62 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1153871>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

İlhami Aliyev

CHANGES IN THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE NAKHCHIVAN REGION DURING THE SAFAVIDS' PERIOD

The paper discusses the changes in the administrative-territorial division and the administrative-territorial structure of the Nakhchivan region during the Safavid period. It is noted that at that time, the Safavids' state was divided into governorships (beylerbeyness), and the Nakhchivan region had the status of an administrative-territorial unit “country” first as part of Azerbaijan, and from the beginning of the 17th century – as part of the Chukhursad beylerbeyness. The paper also discusses the administrative-territorial units forming this country of Nakhchivan and the change in these territorial units for several reasons. From the studies carried out, it became known that the vast historical Azerbaijani lands, such as Daralayaz and Sisian, which were part of the region at that time, were transferred to the Armenians in the 1920s with the support of Bolshevik Russia.

Keywords: *Nakhchivan region, Safavids, administrative division, historical geography, region, country.*

Ильхами Алиев

ИЗМЕНЕНИЯ В АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ УСТРОЙСТВЕ НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В СЕФЕВИДСКИЙ ПЕРИОД

В статье рассматриваются изменения в административно-территориальном делении и административно-территориальном устройстве Нахчыванской области в период Сефевидов. Отмечается, что в то время государство Сефевидов разделялось на наместничества (бейлербейства), а Нахчыванская область имела статус административно-территориальной единицы «страна» сначала в составе Азербайджанского, и с начала XVII века – в составе Чухурсадского бейлербейства. В статье также рассматриваются административно-территориальные единицы, на которые была поделена эта страна Нахчыван, и изменение этих территориальных единиц по ряду причин. Из проведенных исследований стало известно, что обширные исторические азербайджанские земли, такие как Даралаяз и Сисиан, входившие в то время в состав региона, были переданы армянам в 1920-х годах при поддержке большевистской России.

Ключевые слова: *Нахчыванская область, Сефевиды, административное деление, историческая география, район, страна.*

UOT 94 (479.24)

MUSA QULİYEV

**ALEKSANDR SERGEYEVİÇ QRİBOYEDOVUN YAZDIĞI
GÜNDƏLİKLƏRDƏ VƏ MƏKTUBLARDA NAXÇIVAN
TARİXİ İLƏ BAĞLI APARILAN ARAŞDIRMALAR**

Məqalədə rus yazıçısı, dramaturqu, diplomatı və ictimai-siyasi xadimi Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun 1819-cu ildən başlayaraq Peterburq-Mozdok-Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Təbriz-Tehran xətti ilə İrana diplomatik fəaliyyətə getdiyi zaman və həmin ilin sentyabrında İrandan qayıdan zaman Naxçıvanda, Əlincə çayı sahilində yerləşən Qazançı kəndində qalmasından, oradan rəisi Mazaroviçə yazdığı məktubdan və digər məktublardan danışılır. A.S.Qriboyedovun 1827-ci ildə Rusiya qoşunlarının İrəvana yürüşü zamanı onlarla birlikdə Naxçıvana da gəlməsindən, bu zaman yazdığı gündəliklərdə Naxçıvanla bağlı məsələlərdən, onun bir aydan çox Naxçıvanda – Xan sarayında yazıçı-tərcüməçi Abbasqulu Ağa Bakıxanovla birlikdə qalmasından da söhbət açılır.

Məqalədə A.S.Qriboyedovun hazırladığı və A.A.Bakıxanovla birlikdə iştirak etdiyi Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması, rus diplomatının sonralar İrana səfir göndərilərkən yenidən Naxçıvanda olmasından və İranda vəhşicəsinə öldürüldükdən sonra, 1829-cu il mayın 1-də onun cənazəsinin Naxçıvan şəhərinə gətirilməsindən və Tiflisə yola salınmasından da danışılır.

Məqalə Gürcüstan Milli Arxivində saxlanan “Türkmənçay Arxivi”ndəki sənədlər və qriboyedovşünasların yazdıqları əsərlərdəki materiallar əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: *A.S.Qriboyedov, A.A.Bakıxanov, Naxçıvan şəhəri, Haçadağ, Əlincə çayı, Qazançı kəndi, Abbasabad qalası, Təbriz.*

Rusiyanın Şərq siyasi tarixində şair, diplomat və ictimai-siyasi xadim A.S.Qriboyedovun hərtərəfli fəaliyyəti diqqəti həmişə cəlb edir. A.S.Qriboyedov 15 yanvar 1795-ci ildə Moskva şəhərində zadəgan ailəsində doğulmuşdur. O, 1810-cu ildə Moskva Universitetinin hüquq və ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Həmin fakültəni bitirdikdən sonra o, həmin universitetin fizika və riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuş və 1817-ci ildə universitetdə təhsilini əla qiymətlərlə başa vurmuşdur [1, s. 238]. Elə həmin ildə Peterburqda Xarici İşlər Kollegiyasında qulluğa girmiş, köhnə stillə (təqvimlə) 15 aprel 1818-ci ildə öz dostu S.N.Beqiçevə bu haqda məktubunda yazmışdı: “...Təsəvvür et ki, məni mütləq harasa göndərmək istəyirlər, sənəcə hara göndərsələr yaxşıdır?! – İrana, özü də orada yaşamalıyam. Nə qədər boyun qaçırıramsa bir şey çıxmır...” A.S.Qriboyedovun yazdığı səfər gündəliyindən məlum olur ki, o, Moskvadan Tiflisə olan birinci səfərində at arabasında üç min kilometrədən çox yol getməli olur. 13 oktyabr 1818-ci ildə yazdığı məktubdan aydın olur ki, artıq həmin vaxt o, Mozdokda imiş. Səfər gündəliyində Mozdokdan Tiflisə qədər gördüklərini lakonik dillə qələmə alan A.S.Qriboyedov yanvar ayında Tiflisə çatır. O, buradan dostu Stepan Nikitiç Beqiçevə ətraflı məktub yazıb [9, s. 5].

A.S.Qriboyedov birinci səfərində 28 nəfər müşayiətçi atlı dəstəsi ilə Tiflis-Qaxax yolu ilə hərəkət edərək Xram çayının sahilinə yetişir. Onun diqqətini ilk cəlb edən şey Xram çayı üstündəki tağlı körpü olur. Romalılar tərəfindən salınan bu tağlı körpü haqqında o, 31 yanvar 1818-ci ildəki yol qeydlərində geniş məlumat verib. Şair-diplomatın yol gündəliyindən məlum olur ki, onlar Qazağın içindən ötüb Dilican dərəsi istiqamətində İrəvana yola düşüblər. O, bu haqda 1819-cu il fevralın 2-də yazdığı məktubunda bildirir: “... Dörd gündür ki, atlı-eşşəkli Tiflisdən yola düşmüşük. İrəvana çatmağa üç günlük yol qalır; bizi Dilican dərəsi ilə çox qorxudurlar...” [2, s. 13-15].

Fevral ayının əvvəlində İrəvana çatan şair-diplomat 4-ü və 5-i fevralda İrəvandan yazdığı məktublarda İrəvan təəssüratlarını qələmə alıb.

Fevralın 9-da Naxçıvana çatdıqları məlum olur. O yazır: “3 gündən sonra ayın 7-də, biz İrəvandan yola düşdük və bu gün bura (Naxçıvana – müəllif) çatdıq. Ümumilikdə yol 133 1/2 verstdir. Yorğunluq məni əzir. Qışın soyuqluğu dözülməzdir. Heç kəs buralarda belə soyuğu xatırlamır. Cənub bitkilərinin hamısı donub. Bir sözlə burada hər şey məni boğaza yığıb...” A.S.Qriboyedovun yazdığı gündəlikdən aşkar olur ki, onlar Naxçıvanda az qalıblar. Atlı dəstə sonra Təbrizə yola düşüb. Rusiyanın Xarici İşlər Kollegiyası 16 iyulda (1818) rəsmi məktub göndərərək bildirir ki, İranla aparılacaq danışıqlarda Mazaroviç başçı təyin edilib. Onun katibi kollegiyanın tərcüməçisi A.S.Qriboyedovdur, dəftərxana xidmətçisi isə Amburgerdir [9, s. 101]. Araşdırmalar göstərir ki, A.S.Qriboyedov 1819-cu ilin sentyabrına qədər İranda qalmışdır. Onun Miyanədən, Təbrizdən, Herherdən, Mərənddən və Tehrandan yazdığı məktublarda İranda gördüyü işlərdən söhbət açır.

Qeyd edək ki, Rusiya diplomatı A.S.Qriboyedov Naxçıvandan 10 məktub yazmışdır. O, 11-13 sentyabr 1819-cu ildə fransız dilində yazdığı məktubda olduğu yeri Qazançı-Pırnaut kimi qeyd etmişdir. A.S.Qriboyedov məktubu rəisi S.İ.Mazaroviçə yazmışdır. Məktubun mətnindən məlum olur ki, diplomat İranda olan rus əsirlərindən 158-ni Tiflisə aparmaq üçün sentyabrın 11-də Naxçıvana gəlmişdir. O yazdığı məktubunda Naxçıvan xanlığı və Naxçıvan xanı Kalbalı xan Kəngərli haqqında da məlumat vermişdir. Özünü müəyyən qədər ərköyün aparan rus diplomatının bu yazdığı məktubda giley dolu cümlələr də var. Amma o, rus hərbi əsirlərini İrandan apardığı üçün Fətəli şahın və Abbas Mirzənin daxili narazılığına səbəb olmuşdu. Onlar özlərindən asılı xanlara göstəriş vermişdilər ki, diplomatın dəstəsinə rəğbət göstərilməsin. Ona görə Naxçıvan xanlığında olan Qriboyedov Kalbalı xanla görüşə bilməmişdi. Bu səbəbdən A.S.Qriboyedov rəisinə yazdığı məktubda gileylər və yolda gələrkən 2 əsir itdiyini də xəbər verir [6, s. 459-464].

Rus diplomatının yazdığı məktubdan məlum olur ki, o, əsir düşmüş rus əsgərlərinin müəyyən bir dəstəsi ilə sentyabrın 4-də Təbrizdən yola düşüblər. 6 gündən sonra, yəni sentyabrın 10-da Naxçıvana gəlib çatmışlar. Naxçıvanda iki gün gözlədikdən sonra dəstə ilə birlikdə Əlinə çayı kənarında yerləşən Qazançı kəndinə yola düşmüşlər. O, məktubunda yazır: “Biz dağlara qalxdıq, bir neçə saatlıq yoldan sonra, təxminən dörd yarım fərsəng keçəndən sonra, məşhur İlanlı dağın (Haça dağın) yanına çatdıq. Buradan Qazançı adlanan kəndə qalxdıq, oradan sizə məktub yazıram. Deyilənlərə görə sabah səkkiz fərsəng daşlı dağ yolu ilə gedəndən sonra bizə məxsus olan Pırnaut kəndinə çatacağıq”. A.S.Qriboyedov Qazançı-Ərəfsə yolu ilə Kəbinqaya yüksəkliyindən aşıb, çətin yolla əsir rus əsgərlərini Pırnauta aparmış, Gorus-Şuşa-Yevlax yolu ilə Gəncəyə, oradan isə Tiflisə getmişdir [6, s. 459-464].

1826-cı il avqust ayında rus diplomatı A.S.Qriboyedov üçüncü dəfə Tiflisə gəlir. İkinci Rusiya-İran müharibəsinin ağır vaxtları idi. Rusiya çarı I Nikolay Rusiyanın Qafqazdakı ordusunun baş komandanı Yermolovu yenisi ilə əvəz etmişdi. Artıq o, 1827-ci ilin martında Rusiyanın Qafqazdakı ordusunun baş komandanı vəzifəsinə qraf İ.Paskeviç təyin etmişdi. Qraf Paskeviç işə başladığı ilk gündən diplomat A.S.Qriboyedova belə bir tapşırıq vermişdi: “Türkiyə və İranla olan mübahisəli sərhəd məsələlərinin həllini sənə tapşırıram. Buna görə dəftərxana və arxivdə olan rəsmi yazışmalardan istifadə etmək üçün sənə lazım olan tərcüməçilərdən kimi məsləhət bilirsənsə, ondan istifadə et” [6, s. 57]. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, A.S.Qriboyedov Tiflisdən dostlaşdığı Abbasqulu ağa Bakıxanovu özünə ən yaxın köməkçi və tərcüməçi təyin edir. İran və Türkiyənin sərhəd məsələləri ilə bağlı, həmçinin Türkmənçay

müqaviləsinin hazırlanması ərəfəsində aparılan bütün danışıqlarda Abbasqulu ağa Bakıxanov A.S.Qriboyedova yaxından köməklik göstərmişdir.

Fətəli şahın iradəsizliyi, Abbas Mirzənin istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycan xanlıqlarına ögey münasibəti, onların müstəqilliklərini qəbul etməməsi onun meydanda tək qalmasına səbəb oldu və bu təklif məğlubiyətlə nəticələndi. Qeyd edək ki, Abbas Mirzə atası Fətəli şahın tapşırığı ilə Abbasabad qalasında döyüşən Naxçıvan Kəngərli döyüşçülərinə də qarşı ögey münasibət bəsləyirdi. Bu da onu uduzduran əsas səbəblərdən biri idi. Çünki, bu hadisələri xatırlayan bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən rus şairi və diplomatı V.N.Qriqoryev 1833-cü ildə yazdığı əsərində qeyd edir ki, Naxçıvan kəngərliləri çox cəsur və bacarıqlı döyüşçülərdir [8, s. 39]. Abbasabad qalasının işğalı Rusiyaya imkan verdi ki, özünün gizli planlarını həyata keçirməyə, həmçinin Abbas Mirzəni alçaldıcı Dehqarqan və Türkmənçay danışıqlarına aparmağa məcbur etsin.

Rus qoşunları Abbasabad qalasını işğal etdikdən sonra Rusiya dövləti İrana öz şərtlərini və təkliflərini qəti şəkildə bildirməyə başladı. Bu şərtlər o qədər ciddi və gözlənilməz idi ki, Abbas Mirzə kimi hünərli bir sərkərdə çaş-baş qaldı. O, hər vəchlə danışıqları yubatmaqla vaxt qazanmağa çalışdı. Amma Paskeviç tələsirdi. O, rus diplomatı A.S.Qriboyedova hələ Peterburqdan hazırlanmış şərtlər daxilində sülh müqaviləsi bağlamaq üçün lazım olan məsələləri həll etməyi həvalə etdi [4, s. 101].

Abbasabad qalasında gedən döyüşlərdə məğlub olan Abbas Mirzə iyul ayında yenidən Rusiya ilə danışıqlara başlamayı qərara aldı. O, öz katibi Mirzə Salehi məktubla qraf Paskeviçin yanına göndərdi. İran ilə danışıqlara diplomat A.S.Qriboyedov göndərildi [7, s. 76].

19 iyul 1827-ci ildə Qriboyedov özünün baş tərcüməçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovla Abbas Mirzənin hərbi düşərgəsinə gəldi. Danışıqlar Qaraziyəddin deyilən yerdə bir neçə gün davam etdi. Rusiya tərəfi hərbi təzminat, həmçinin Naxçıvan və İrəvan xanlığını istəyirdi. Abbas Mirzə isə döyüşlərin 10 ay müddətinə dayandırılmasına çalışırdı. Qaraziyəddində aparılan danışıqlar nəticəsiz qaldı. Bu haqda Qriboyedov qraf Paskeviçə geniş, ətraflı bir raport hazırladı. Maraqlıdır ki, çar hökuməti bunun mətbuatda çapını qadağan etmişdi. Yalnız 1873-cü ildə "Russkaya starina" jurnalında çap üzü gördü [7, s. 76-77].

Gürcüstan Milli Arxivində Türkmənçay danışıqlarına qədər və o danışıqlara aid maraqlı arxiv sənədləri saxlanılır. 11-ci fondada saxlanılan "Diplomatik dəftərxananın işi" başlığı ilə "Türkmənçayda İran ilə bağlanan sülh müqaviləsi haqqında" olan iş orijinal olduğu üçün çox maraqlıdır. Qovluqdakı sənədlər elə həmin vaxtlar yazılanlardır. 142 səhifə olan bu iş 12 fevralda başlayıb 20 avqustda qurtarıb. Sənədlər 1828-ci ilə aiddir [10].

Türkmənçayda aparılan gizli danışıqlardan əvvəlki danışıqları bilmədən məsələni araşdırmaq olmur. Qeyd edək ki, 11-ci fondada saxlanılan "Abbas Mirzə ilə danışıqlara saray müşaviri Qriboyedovun Qarababadan göndərilməsi" adlı işdə çox maraqlı dialoqlar var. Bu sənəd 6 saatlıq danışıqın mətnidir [11]. Burada o qədər diqqət çəkən məsələlər var ki, çar hökuməti sonralar İran ilə dostluğu pozmasın deyə, onun çapına qadağa qoymuşdu. Bu sənədi diqqətlə oxuyub dərinləndirən təhlil edəndə aşkar oldu ki, hər iki tərəf üçün bu danışıqlar çətin olub.

Təzminat məsələsində Rusiya tərəfi heç cür güzəştə getmək istəmirdi. Çünki onlar bu təzminatla düşmən tərəfi uzun illər iqtisadi cəhətdən zəif saxlamaq məqsədini güdürdülər. Müharibədə isə hərbi uğurların əsasını iqtisadi güc qoymuş olur.

A.S.Qriboyedov və yeni baş komandan qraf İ.F.Paskeviç danışıqların nəticəsiz olduğunu görən kimi oktyabr ayında İrəvanı da işğal etdi. Hələ 1826-cı ilin axırından Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olan rus qoşunları Təbriz istiqamətində hücumu genişləndirdilər. 13

oktyabrda Təbriz şəhəri rusların əlinə keçdi. Rus qoşunlarının bu qələbəsini görən İran hökuməti danışıqlara başlamaq arzusunda olduğunu Rusiya tərəfinə bildirdi [7, s. 81-82].

Rəsmi olaraq danışıqlar 6 noyabr 1827-ci ildə başlandı. O vaxtlar ərazi sərhədlərini dəqiqləşdirmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Danışıqlar Dehqarqan kəndində 10 noyabr gündüz saat 12-də başlandı. Rusiya nümayəndə heyətinə general İ.F.Paskeviç, A.S.Qriboyedov, A.M.Obrezkov, A.K.Amburger, N.D.Kiselyov və tərcüməçilər A.B.Bakıxanov və Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin kollegiya üzvü Q.M.Vlanqalı daxil idilər. İran tərəfindən vəliəhd Abbas Mirzə, qaimməqam Fərrahani, bəylərbəyi Fətəlixan, katib Mirzə Məhəmməd Əli və fransız dili tərcüməçisi Mirzə Məsud danışıqlarda iştirak edirdi. Qraf Paskeviç aşağıdakı şərtləri qoymuşdu: 1) İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya güzəşt edilməsi, 2) Talış xanlığından İran qoşunlarının çıxarılması, 3) 15 kurur (təxminən 30 milyon rus rublu) miqdarında təzminat verilməsi.

Qraf Paskeviçin belə bir şərti də vardı ki, əgər İran tərəfi bu pulu verməkdən imtina etsə, onda Rusiya tərəfi Azərbaycan əyalətini – Təbrizlə birlikdə Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının hamısını – Rusiya ərazisinə birləşdirəcək. Əslində qraf Paskeviç elə bu yöndə iş aparıb, xanlıqların xanlarının hamısını razı salmışdı. İki iclasın nəticələri haqqında məlumat İrana bildirildi. 26 noyabrda İran tərəfinin təklifləri dinlənildi. İran şahı Rusiyanın tələbləri ilə razılaşdı, amma təzminatın 10 kurur olmasını istəyirdi [3, s. 63; 10].

Konfransın 4-cü və 5-ci iclası (29 noyabr, 9 dekabr) sakit keçdi. Burada müzakirə edilən o qədər də vacib məsələlər olmadığı üçün mübahisə yaratmırdı. Ancaq kapitan Volxovskinin gətirdiyi xəbər yenə də münasibətləri kəskinləşdirdi. Onun məlumatına görə, İran tərəfi belə qərara alır ki, əgər Rusiya qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxarılsa, 5 kurur təzminat ödəniləcək. Qalan təzminat hissə-hissə ödəniləcək. Bu xəbər Abbas Mirzəni çox narahat etdi. Çünki hərbi əməliyyatlar yenidən başlayacaqdı. Narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları yenidən hücumla keçməklə İrana təzyiqli gücləndirildilər. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu [5]. Rus qoşunları Miyanəyə gəlib çatdılar. Ucan qalasına çatmamış İngiltərənin Tehrandakı səlahiyyətli səfiri Makdonald xəbər gətirdi ki, şah şərtlərə razıdır.

Miyanədən 33 kilometr şimal-qərbdə olan Türkmənçay kəndi sülh danışıqları üçün seçildi. Fevralın 6-da rus diplomatik korpusu da gəlib buraya çıxdı. İran tərəfindən Mənuçöhr xan və Mirzə Əbülhəsən xan da səlahiyyətli nümayəndələr kimi nümayəndə heyətinə daxil edildilər. Adı çəkilən Mənuçöhr xan əslən erməni və yəhudi qarışıqlı olub, bir vaxtlar İrana əsir gətirilsə də danışıqlarda şahın vəziri kimi iştirak edirdi. Familiası Yenikolopov olan bu şəxs Azərbaycana İran ermənilərinin köçürülməsində əlahiddə işlər görüb.

Sayca 7-ci iclas 10 fevrala təyin edildi. Rusiya tərəfi konfransın materiallarının işini Qriboyedova tapşırırdı [7, s. 109].

1828-ci il fevralın 9-dan 10-na keçən gecə (hicri tarixlə 1243-cü il şaban ayının 5-də) saat 12.00-da Abbas Mirzənin münəccimi tərəfindən müəyyən edilmiş vaxtda Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin orijinalına qraf İ.Paskeviç və A.Obrezkov qol çəkmişlər. Bu müqavilə imzalandıqda rus toplarından 101 yaylım atəşi açıldı. Müqavilə 16 maddədən ibarət idi [10].

Tbilisidə Milli Tarix Arxivində saxlanılan sənədləri araşdırarkən aydın oldu ki, bu sənədlərdən istifadə edərək çox məsələlərə aydınlıq gətirmək olar. Arxivdə 84 vərəqlik bir iş yenə bu müqaviləyə aiddir [12]. Digər maraqlı sənədlər də vardır.

Rusiya diplomatı A.S.Qriboyedovun İrandakı diplomatik fəaliyyəti baş komandanlar

A.Yermolov və İ.Paskeviç tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1828-ci il martın 16-da Peterburqda, Qış sarayında A.S.Qriboyedov üçün böyük qəbul təşkil edildi. Rusiya çarı özü bu qəbulda iştirak etdi. A.S.Qriboyedov mülki müşavir rütbəsi, II dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni və qraf Paskeviçin xahiş etdiyi kimi 4000 çervon məbləğində pulla mükafatlandırıldı. A.S.Qriboyedovun Rusiya çarı tərəfindən qəbul edildiyi gün İranla müharibənin qurtarması şərəfinə “İran müharibəsi uğrunda” medalı təsis edildi və rusiyalılardan birinci olaraq A.S.Qriboyedov bu medalın kavaleri oldu [2, s. 59].

A.S.Qriboyedovun yol gündəliyindən məlum olur ki, o, 12 may-1 iyul 1827-ci il tarixdə İrəvan yürüşündə iştirak edən Rusiya qoşunlarının içində olub. O, 22 iyunda Sədərəkdə, 23 iyunda Şərur dağlarında və Arpaçayında, 25 iyunda Xok kəndində, 26 iyunda isə Naxçıvana gəlib və Xan sarayında yerləşib [6, s. 439-440]. Həmin ilin 28 iyununda, sübh çağı Naxçıvandan Tiflisdə yaşayan P.N.Axverdovaya məktub yazıb. Qriboyedov bu məktubunda Axverdovların kürəkəni N.N.Muravyovdan, onun Abbasabad qalasının tutulması üçün gördüyü işlərdən və digər məsələlərdən söhbət açıb. Hətta temperaturun 47 dərəcə olduğunu da qeyd edib. Məktub fransız dilində yazılıb [6, s. 543-544]. 7 iyul 1827-ci ildə Qriboyedov yenə də fransız dilində Praskovya Nikolayevna Axverdovaya məktub yazıb. Bu məktubun əvvəlində qeyd edilib: 3 iyul 1827. Abbasabad qalasının divarları altındakı Baş mənzil.

O, bu məktubunda qalanın yaxınlığına göndərilən 50 nəfər kazakın olduğu qalanın divarlarına yaxın bir yerə atını sürməsindən, Rusiya qoşunları ilə qalanın mühasirəyə alınmasından söhbət açır. Qeyd edir ki, səhər saat 10-na kimi başımıza güllələr yağdırırdılar. Sonra baş komandanın əmrinə görə 2 ulan, 2 kazak və 1 draqun polku 22 yüngül artilleriya silahları ilə ciddi hərəkətə keçdilər. Buradakı hərbi istehkamları və gedişləri qələmə alan Qriboyedov Abbasabad qalasını və ətrafının təbii mənzərəsinə maraqlı dillə təsvir edir. Ətrafi dövrələyən qayaları Pompey qayaları adlandıraraq dağları təbiətin möcüzəsi adlandırır və s. Daha sonra yazır ki, üç gündür ki, Abbasabad qalasının ətrafında saldıığımız düşərgədəyik. Açıqları tranşeya ilə generalın arxasınca gedərək orada nələr baş verdiyini izləməsindən də söhbət açır [6, s. 543-546].

A.S.Qriboyedov P.N.Axverdovaya fransız dilində olan digər məktubu Şahbuz dağlarında olan Qarababadan yazıb. Məktubun əvvəlində qeyd belədir: 15-19 iyul 1827. Qarababa. Məktub kiçik məzmunludur. O, qeyd edir ki, iyunun 5-indəki işlərdən və Abbasabad qalasının alınması bizim xoşbəxt günlərimiz sayıla bilər. İsti, dözülməz hava şəraitinə baxmayaraq Mazaroviçin missiyası öz işini davam etdirir. Sizin kürəkəniniz (Muravyov-müəllif) qraf Suxtelenin gəlişindən razıdır, çünki onun köməkçisi olacaq. Mənsə heç nədən razı deyiləm – deyər Qriboyedov məktubunu bitirir [6, s. 546].

A.S.Qriboyedovun İ.F.Paskeviçə fransız dilində 26 iyul 1827-ci ildə Abbasabad qalasından yazdığı məktub da çox maraqlıdır. O, İran tərəfi ilə Qaraziyəddin kəndində apardığı danışıqlar haqqında baş komandan qraf Paskeviçə məlumat verir və bəzi məsələlərdə onun əmrini gözlədiyini yazır. 30 iyul 1827-ci il tarixdə Qarababa kəndinin yaxınlığındakı düşərgədən Xarici İşlər Kollegiyasının saray müşaviri A.S.Qriboyedovun Qafqaz Əlahiddə korpusunun komandiri, infanteriya generalı, general-adyutant və kavalər Paskeviçə yazdığı rəsmi məktubda Naxçıvan hərbi tarixi ilə bağlı məsələlər qələmə alınıb. Məktub geniş yazılıb. Burada A.S.Qriboyedovun Abbas Mirzə və digər İran rəsmisi ilə görüşlərində aparılan söhbətlərin məzmunu haqqında rəsmi məlumat vardır [6, s. 546-547]. 14 avqust 1828-ci ildə diplomat Qriboyedovun P.N.Axverdovaya Qarababadan fransızca yazdığı məktubda özünün vəziyyətin-

dən, yayın çox isti keçməsindən, Salvartı yaylağına və oradakı dəmirli suya getməsindən, orada Rayevski ilə görüşməsindən söhbət açır [6, s. 562].

1 oktyabr 1828-ci ildə, Culfanın əks tərəfində olan Arazın ətrafındakı keçiddən A.S.Qriboyedovun knyaz A.Q.Çavçavadzeyə yazdığı məktubunda Naxçıvana köçən Mərənd xanlarından söhbət açır. Bu məktubda o, əsasən Türkmənçay müqaviləsinin XIV maddəsinin necə yerinə yetirilməsindən bəhs edir [6, s. 589].

1 oktyabr 1828-ci ildə A.S.Qriboyedovun yenə həmin yerdən qraf İ.F.Paskeviçə yazdığı məktubda ermənilərin İrandan Naxçıvanın Nehrəm, Qaraxanbəyli, Tumbul, Qazançı, Bənəniyar, Ərəzin və Güznüt, Yarımca kəndlərinə köçürülməsindən məlumat verir. Onun yazdığı məktubda yeni köçürülən ermənilərin sayı da göstərilib. Həmin tarixdə bütün əyalətə köçürülən ermənilərin sayı, şəhərlərdən başqa, 943 nəfər olmuşdur. Naxçıvan şəhərinə isə 285 erməni ailəsi köçürülüb. Ermənilər yaratdığı sıxlığı və çətinlikləri qələmə alan diplomat Naxçıvan xanlarından Nəzərəli xana, Şeyxəli xana və Ehsan xana ehtiram göstərməyin, pul mükafatı və s. təqdim etməyin zəruriliyindən söhbət açır [6, s. 611-614]. Bu yazılanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan və onun tarixi A.S.Qriboyedovun diplomatik fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur. 1829-cu ilin yanvarında diplomat Qriboyedov Tehrana gəlir. O, burada yenə də əsir düşən rus əsgərlərinin vətənə qayıtmaları üçün ciddi cəhdlə işə girişir. Amma Tehrandə bəzi qaragüruh adamlar Rusiya səfirliyinə hücum edirlər. A.S.Qriboyedovu və diplomatik missiyanın üzvlərini vəhşicəsinə öldürürlər. O illərdə yazılan məlumatlara görə 54 adam bu hücum nəticəsində həlak olub. May ayının 1-də vəziri-muxtar Qriboyedovun cənazəsi Naxçıvana gətirilir. Naxçıvanlılar diplomatın cənazəsini ehtiramla qarşıladılar. Mayın 3-də şair-diplomat Qriboyedovun cənazəsi Naxçıvandan Tiflisə yola salınır.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası): III c., Bakı, 1979, 599 s.
2. Qriboedov A.S.: Şair-diplomat. Naxçıvan, 2018, 120 s.
3. Enikolopov I.K. A.S.Qriboyedovun həyatı. Bakı: Azərənəşr, 1946, 100 s.
4. Əliyev F.M., Əliyev M.M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Azərənəşr, 1996, 106 s.; təkrar nəşr, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
5. Əliyarov S., Şükürov K. Türkmənçay müqaviləsi. "Vətən səsi" qəz., 1990, 30 may.
6. Грибоедов А.С. Сочинения. Москва, 1998, 751 с.
7. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области / История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, 384 с.
8. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 263 с.
9. Ениколопов. Грибоедов и Восток. Баку, 1998, 184 с.
10. НАГ (Национальный Архив Грузии): ф. 11, оп. 1, д. 11. Дело о заключении мира с Персией в Туркменчае (12 февраль-20 август 1828), на 142 листах.
11. НАГ: ф. 11, оп. 1, д. 9, 1828 г. (текст в копии).
12. НАГ: ф. 11, д. 10, 23 апреля 1828-3 февраля 1834 года. О награждении медалями и денгами разного звания людей, оказ. нам. служ., на 84 листах.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

Musa Guliyev

**STUDIES IN CONNECTION WITH THE HISTORY OF NAKHCHIVAN
CARRIED OUT ON THE DIARIES AND LETTERS OF ALEXANDER
SERGEEVICH GRIBOEDOV**

The paper tells about the stay of the Russian writer, playwright, diplomat, and public and political figure Alexander Sergeevich Griboedov in the village of Kazanchi, located on the banks of the Alinja River, during his diplomatic trips to Iran along the route Petersburg-Mozdok-Tbilisi-Irevan-Nakhchivan-Tabriz-Tehran, starting in 1819, and returning from Iran in September of the same year, about the letters that he wrote from there to his boss Mazarovich and other addresses. A.S.Griboedov, together with the Russian troops, arrived in Nakhchivan in 1827 during a campaign against Iravan. In his diaries, written at that time, he touched upon some issues related to Nakhchivan. For more than a month, he lived with writer-translator A. Bakikhanov in this city, in the palace of the Nakhchivan khans.

The paper also refers to the conclusion of the Turkmenchay Treaty, in the preparation and conclusion of which A.S.Griboedov participated together with A.A.Bakikhanov, that the Russian diplomat again visited Nakhchivan when he was appointed ambassador to Iran, and after, as he was brutally murdered in Iran, on May 1, 1829, his body was taken to Nakhchivan and sent to Tbilisi.

The paper is written according to the documents of the “Turkmenchay Archive” stored in the National Archive of Georgia and based on the materials of works written by mushroom experts.

Keywords: *A.S.Griboedov, A.A.Bakikhanov, Nakhchivan city, Khachadag, Alinja river, Kazanchi village, Abbasabad fortress, Tabriz.*

Муса Гулиев

**ИССЛЕДОВАНИЯ В СВЯЗИ С ИСТОРИЕЙ НАХЧЫВАНА,
ПРОВЕДЕННЫЕ ПО ДНЕВНИКАМ И ПИСЬМАМ АЛЕКСАНДРА
СЕРГЕЕВИЧА ГРИБОЕДОВА**

В статье рассказывается о пребывании русского писателя, драматурга, дипломата и общественно-политического деятеля Александра Сергеевича Грибоедова в селении Казанчы, расположенном на берегу реки Алинджа, во время его поездок по дипломатическим делам в Иран по маршруту Петербург-Моздок-Тбилиси-Ираван-Нахчыван-Табриз-Тегеран, начиная с 1819 г., и возвращения из Ирана в сентябре того же года, о письмах, которые он написал оттуда своему начальнику Мазаровичу и другим адресатам. А.С.Грибоедов в 1827 году вместе с русскими войсками во время похода на Ираван прибыл в Нахчыван. В своих дневниках, написанных в это время, он затронул некоторые вопросы, связанные с Нахчываном, более месяца он проживал вместе с писателем-переводчиком А.Бакыхановым в этом городе, во дворце Нахчыванских ханов.

В статье также говорится о заключении Туркменчайского договора, в подготовке и заключении которого А.С.Грибоедов участвовал вместе с А.А.Бакыхановым, о том,

что российский дипломат снова побывал в Нахчыване, когда он был назначен послом в Иран, и после того, как он был зверски убит в Иране, 1 мая 1829 года его тело было доставлено в Нахчыван и отправлено в Тбилиси.

Статья написана на основах документов «Туркменчайского Архива» сохранённого в Национальном Архиве Грузии и по материалам трудов, написанных грибоедовцами.

Ключевые слова: *А.С.Грибоедов, А.А.Бакыханов, город Нахчыван, Хачадаг, река Алинджа, деревня Казанчы, крепость Аббасабад, Тебриз.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 05.07.2022

Son variant 08.08.2022

UOT 94(479.24)

İRADƏ NURİYEVA

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANIN MÜLKİ ƏHALİSİNƏ
QARŞI TÖRƏTDİYİ MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ

Məqalədə Ermənistan silahlı qüvvələrinin 2020-ci il iyul, avqust və sentyabr aylarında Azərbaycan dövlətinin ərazilərinə hücum etməsi nəticəsində İkinci Qarabağ müharibəsinin başlanması və törədilən cinayətlər öz əksini tapmışdır. Ermənistanın terrorçu silahlı qüvvələri, nəinki Azərbaycan Ordusunun hərbi mövqelərini, eləcə də, Gəncə, Mingəçevir, Tərtər, Ağcabədi, Goranboy, Bərdə, Füzuli, Ağdam, Xızı və Abşeron ərazilərində yaşayan dinc əhalini “Toçka-U”, “Smerç”, “Skad” və digər raketlərlə atəşə tutaraq daha çox mülki insan qətlə yetirmək, bununla da, regionda mövcud olan sabilliyi və danışıqlar prosesini pozmaq məqsədi daşıyırdı. Ermənistan Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrini, mülki sakinlərini ballistik raketlərlə atəşə tutaraq terrorçu dövlət olduğunu bir daha sübut etdi. Bu, müharibə cinayətidir; Cenevrə Konvensiyasına zidd olan bir hərəkətdir.

Açar sözlər: *terrorçu Ermənistan, ballistik raketlər, mülki əhali.*

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20%-nin Ermənistan dövləti tərəfindən işğal və 30 ildən sonra 27 sentyabr 2020-ci il tarixindən etibarən yeni ərazilər işğal etmək məqsədi ilə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlaması bir daha sübut edirdi ki, Ermənistan digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətlərdən çəkinməsinə nəzərdə tutan beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norma və prinsiplərini kobud şəkildə pozur. Ermənistan Respublikasına beynəlxalq təzyiq göstərilməsi nəticəsində bu münaqişəni əsaslı və ədalətli həll etmək olardı. Dünya birliyinin və beynəlxalq təşkilatların terrorçu Ermənistan dövlətinin BMT-nin Nizamnaməsinin məlum prinsiplərinə, beynəlxalq konvensiyalara əməl etməməsinə laqeyd və ikili standartlardan yanaşması, törətdiyi cinayətlərə görə cəzasız qalması onun işğalçı siyasətinin reallaşmasına şərait yaradırdı.

2020-ci il iyul, avqust və sentyabr aylarında Ermənistan dövlətinin silahlı qüvvələri Azərbaycan dövlətinin ərazilərinə hücum etdilər. Azərbaycan Ordusu cavab atəşi ilə hərbi hədəfləri məhv edərək onları geri oturtdu, bir sıra işğal olunmuş məntəqələrimizi erməni quldur dəstələrindən azad etdi. Azərbaycan Ordusunun qüvvələrindən fərqli olaraq Ermənistan terrorçu silahlı qüvvələri mülki əhalinin sıx yaşadığı şəhər və kəndləri “Toçka-U”, “Smerç”, “Skad” və digər raketlərlə atəşə tutması nəticəsində mülki şəxslər arasında çoxlu sayda ölən və yaralananlar oldu. Azərbaycan Moskvada əldə olunmuş 2020-ci il oktyabrın 10-u saat 12.00-dan etibarən humanitar atəşkəs rejiminə əməl etsə də, Ermənistan mülki əhaliyə qarşı vandalizm aktı törətdi. Təmas xəttindən uzaqda yerləşən Gəncə şəhəri oktyabrın 11-də gecə saat 2 radələrində Ermənistan dövlətinin Vardenis rayonundan ortamənzilli ballistik “SKAD” raketləri ilə [6] atəşə tutulması nəticəsində 10 dinc sakin həlak oldu, 34 nəfər yaralandı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Baş Prokurorluğunun 27.09.2020-15.10.2020 tarixi saat 12:00-a olan məlumatına görə Ermənistan silahlı qüvvələrinin vandalizmi nəticəsində bu vaxtadək 43 mülki şəxs həlak oldu, 218 nəfər yaralandı, 1592 yaşayış evi, 79 çoxmərtəbəli yaşayış binası və 290 mülki obyekt yarırsız vəziyyətə düşdü [3].

Beynəlxalq təşkilatlar hərbi cinayətlər törədən və mülki əhalini atəşə tutan Ermənistan dövlətinə siyasi təzyiq göstərməli idilər. ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri – ABŞ, Rusiya

və Fransa tərəfindən dəfələrlə Ermənistan dövlətinə BMT-nin TŞ-nin qəbul etdiyi 4 qətnamənin şərtlərini yerinə yetirməyə çağırmışlar, lakin, Ermənistan bu qətnamələrə məhəl qoymamağa davam edirdi və ona qarşı ciddi tədbir görülmürdü.

Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının professoru, siyasi elmlər doktoru Ramiz Sevdimaliyevin AZƏRTAC-a müsahibəsində dediyi kimi: BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan dövləti individual və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna malikdir. Azərbaycan bu hüquqa əsaslanaraq əks-hücum əməliyyatlarını həyata keçirir. Bu əməliyyatların əsas məqsədi işgala son qoymaq, daim Ermənistan dövləti tərəfindən intensiv olaraq artilleriya atəşinə məruz qalan dinc əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Ona görə də, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatlarında ermənilər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə yerləşdirilən hərbi obyektləri və silahlı qüvvələri hədəfə alır. Cinayətkar Ermənistan dövlətindən fərqli olaraq Azərbaycan dövləti beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət edir və mülki əhaliyə atəş açmır [12].

Belə ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin sentyabrın 27-dən oktyabrın 30-dək Azərbaycanın mülki əhalisinin yaşadığı məntəqələrini, mülki şəxsləri ağır artilleriyadan və ballistik raketlərlə atəşə tutması nəticəsində 7 ailə tamamilə məhv edilib, 4 uşaq valideynlərin hər ikisini itirib. Ümumilikdə, oktyabrın 30-dək 91 nəfər mülki şəxs: 1 körpə, 10 uşaq, 27 qadın, 53 kişi, 15 yaşlı insan həlak olub.

Belə ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin oktyabr ayının 4-ü, 5-i, 8-i, 11-i və 17-sində Gəncə şəhərinin mülki əhalisini ağır artilleriya və raket atəşlərinə tutması nəticəsində 26 nəfər (10 qadın, 6 uşaq) həlak olub, 142 nəfər (onlardan 57-si qadın, 32-si uşaqdır) yaralanıb. Bərdə rayonunda isə 27 nəfər mülki şəxs (8 qadın, 1 uşaq) həlak olub, 26-sı qadın və 14-ü uşaq olmaqla 101 nəfər dinc sakin xəsarət alıb. Tərtər rayonunun 17 (1 uşaq, 1 qadın), Goranboy rayonunun 8 (2 qadın, 5 uşaq), Ağdam rayonunun 7 (1 qadın), Füzuli rayonunun 3 nəfər dinc sakini, Beyləqan rayonunda 2 nəfər qadın və Ağcabədi şəhərində isə 1 nəfər uşaq erməni vandalizminin qurbanı olub [7]. Bundan başqa, mülki infrastruktur obyektləri, tarixi-mədəni irsimizin abidələri, nəqliyyat vasitələri məhv edilib.

Təəccüb doğuran odur ki, aşağıda sadalanan müqavilələr beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuşdur, lakin, Ermənistan dövləti heç vaxt bu konvensiyalara məhəl qoymamışdır və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən bu konvensiyaları yerinə yetirməyə məcbur edilmir:

1) Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948-ci il);

2) İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (1966-cı il);

3) Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (1981-ci il);

4) İşgəncə əleyhinə BMT Konvensiyası (1984-cü il);

5) Uşaq hüquqları Konvensiyası (1989-cu il);

6) Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında BMT Konvensiyası (1990-cı il);

7) Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statusu (BCM) (2002-ci il) [13, s. 221].

Ermənistan dövlətinin hər gün Azərbaycana qarşı törətdiyi terror aktlarına və qadağan olunmuş silahlardan mülki əhaliyə atəş açması ilə reallaşan müharibə cinayətlərinə dünya birliyi, ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiləri həmişə səssiz qalıblar, bu cinayətkar dövlətə qarşı heç bir təzyiq göstərmirdilər. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi: “Əgər beynəlxalq birlik Ermənistanı törədilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmək istəmərsə,

necə ki, Xocalı soyqırımına görə heç kim onları məsuliyyətə cəlb etməyib, biz özümüz onları məsuliyyətə cəlb edəcəyik. Biz özümüz onların cəzasını verəcəyik, özümüz onları cəzalandıracağıq və bizim cəzamız ədalətli cəza olacaqdır. Onlar ən ağır cəzaya layiqdirlər. Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi cinayətkarlardır və biz bu cinayətkarları cəzalandıracağıq” [4].

İkinci Qarabağ savaşında işğalçı Ermənistan Respublikası cəbhədə məğlub olmasının qisasını terrora əl atmaqla çıxdı. Ermənistan dövlət səviyyəsində Azərbaycan Respublikasının mülki əhalisinə qarşı öz ənənəvi metodu olan terror aktları həyata keçirdi. O, Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrini, mülki sakinlərini ballistik raketlərlə atəşə tutaraq terrorçu dövlət olduğunu bir daha sübut etdi. Bu, əslində, müharibə cinayətidir, Cenevrə Konvensiyasına zidd bir hərəkətdir. Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın mühüm strateji obyektləri olan Mingəçevir Su və İstilik Elektrik Stansiyaları, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Novorossiysk neft kəmərləri, Cənubi Qafqaz Boru kəmərləri, Qərb İxrac Boru Kəməri, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri hədəfə alınaraq raket atəşlərinə tutulmuşdur. “Çarəsizliyin barbar ifadəsi” – deyə bu terror aktları haqqında Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi və Prezident Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev bildirmişdi [8].

Gəncə, Mingəçevir, Tərtər, Ağcabədi, Goranboy, Bərdə, Füzuli, Ağdam, Xızı və Abşeron ərazilərində yaşayan dinc əhalini atəşə tutan Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin niyyəti terror törətməklə daha çox mülki əhali qətlə yetirmək, bununla da, regionda mövcud olan stabilliyi və danışıqlar prosesini pozmaqdır. Müharibə ərazisindən 100 kilometrə kənarda Azərbaycan ərazilərini müxtəlif növ artilleriya və raket (2 ədəd 122 mm-lik D-4 ağ fosfor (P-4) tərkibli top mərmisi, 1 ədəd 300 mm-lik raket (9M528), 1 ədəd hərbi məqsədlər üçün istifadə edilən meteoroloji radiopelenqator və 25 ədəd partlamış mərmii qalıqları) atəşlərinə tutan Ermənistan bir dövlət kimi terrorçu mahiyyətini, işğalçı mövqeyini yenə bütün dünyaya bəyan etdi. Ermənistan terrorçu dövlət kimi, – Respublika Prezidenti İlham Əliyevin sözləri ilə desək – “...bütün dünyanın gözü önündə mülki əhaliyə qarşı cinayət törətdi. Bütün dünya görürdü ki, Azərbaycan hansı mənfur, vəhşi düşməndən öz doğma torpaqlarını azad edir” [2].

“Mülki şəxslərə və ya mülki obyektlərə, həmçinin meşələrə və ya bitki örtüyünün başqa növlərinə ağ fosforlu mərmilərlə hücumlar BMT-nin 1980-ci ildə “Bəzi silah növlərinin qadağan olunması haqqında” Konvensiyasının “Yandırıcı silahın tətbiqinin qadağan olunması və ya məhdudluğu haqqında” III Protokolu ilə qadağan olunub”, – deyə Prezidentin köməkçisi Hikmət Hacıyev qeyd etmişdi [10].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi terror aktları və işğalçılıq siyasəti nəticəsində 30 il müddətində və İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə yüz minlərlə uşaq beynəlxalq sənədlərdə, habelə, Uşaq Hüquqları Konvensiyasında BMT-nin Nizamnaməsinin prinsiplərini əks etdirən hüquqlardan məhrum edilibdir. Ermənistan dövləti öz mahiyyətinə uyğun olaraq 1949-cu il Mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyasına və I Əlavə Protokoluna əsasən uşaqların müdafiəsi, onların yaşamaq hüququnun qorunması, onlara qarşı təqib, fiziki cəza, işgəncə, alçaldıcı, insanlıqdan kənar davranış və zorakılıq formalarının, kollektiv cəzaların qadağan olunması, bundan başqa bu sənədlərdə təsbit edilmiş müharibə qaydalarını, xüsusilə, mülki əhali ilə döyüşçülər arasında fərq qoyulmasının zəruriliyi və mülki insanlara, əsasən, uşaqlara və qadınlara qarşı hücumların, mənzillərin dağıdılmasının, yaşadıkları yerlərdən zorla qovulmasının, repressiya, qəddarlıq metodlarının qadağan olunması və bu kimi qaydaları daim pozubdur [11].

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğun mətbuat xidmətinin sentyabrın 27.09-07.12 tarixlərində dinc əhaliyə qarşı törədilən cinayətlərin statistikasına əsasən Ermənistan

Silahlı Qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin raket və ağır artilleriya qurğularından atəşə tutulması nəticəsində mülki insanlardan 100 nəfər həlak olmuş, 416 nəfər isə ağır yaralanmış, 4186 ev, 135 çoxmənzilli yaşayış binası və 548 mülki infrastruktur obyektinə zərər dəymişdir [9]. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindəki yaşayış binalarının və mülki infrastrukturun, tarixi, dini və mədəni irsimizə aid abidələrin yerlə yeksan edilməsinə, yandırılmasına və dağıdılmasına əlavə olaraq, işğalçı erməni quldurları tərəfindən minlərlə hektar meşələrin məhv edilməsi, yerüstü və yeraltı təbii sərvətlərimizin talanması ilə həyata keçirilən Ermənistanın “Yandırılmış torpaq” siyasəti 1992-ci ildən etibarən bu günə kimi – Ermənistanın təslim olduqdan və kapitulyasiya aktına imza atdıqdan sonra da azad olunmuş Azərbaycan ərazilərinin boşaldılması prosesində davam edir. “Külə döndərmək” strategiyası adlanan üç “Hər şey” məfumu “hər şeyi öldür”, “hər şeyi yandır” və “hər şeyi qarət et” prinsipinə əsaslanır. “Yandırılmış torpaq” taktikası 1977-ci il Cenevrə Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 54-cü maddəsi ilə, təbii mühitə zərər verilməsi isə 55-ci maddəsi ilə qadağan edilir [5].

Bu cinayətlər uzun illərdən bəri Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü vandalizm siyasətinin təzahürüdür. Prezident İlham Əliyevin “Haber Global” telekanalına müsahibəsində dediyi kimi “...xarici səfirliklərin nümayəndələri... bir daha görürlər ki, kim bu münaqişənin səbəbkarıdır, kim təcavüzkar siyasət aparır, kim mülki əhaliyə qarşı cinayət törədir. Ermənistan dövləti terror dövlətidir, faşist dövlətidir. İnsanlığa qarşı törədilmiş cinayət bunu bir daha göstərir” [1]. Tarixi abidələrimizin dağıdılması, məscidlərimizin mal-heyvan tövləsinə çevrilməsi, işğal olunmuş ərazilərdə mülki əhaliyə qarşı soyqırım törədilməsi, təbii sərvətlərimizə zərər vurulması, talan edilməsi, meşələrimizin kütləvi surətdə qırılması, yandırılması, Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabı”na düşən ağacların məhv edilməsi, çaylarımızın məcrasının dəyişdirilməsi, 27 sentyabrdan 10 noyabradək davam edən İkinci Qarabağ savaşında müharibə bölgəsi olmayan rayonlarda dinc əhaliyə qarşı ballistik raket atəşlərindən istifadə edilməsi, əsirlərə qarşı qeyri-insani cəza tədbirlərinin, işgəncələrin görülməsi, onların yandırılması və digər faktlar Ermənistanın bir terror dövləti olduğunu bir daha sübut edir. Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini kobud şəkildə pozan Ermənistan dövlətinin beynəlxalq təzyiqli göstərilməsi nəticəsində törətdiyi cinayətlərə görə cəzalandırılması mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // <https://static2.president.az/media/>, maddə 25.
2. Azərbaycan Prezidenti: “Ermənistan terror, faşist dövlətidir” // https://apa.az/az/dagliq_qarabag/Azrbaycan-Prezidenti-Ermnistan-terror-fasist-dovltidir-609955.
3. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Mətbuat xidmətinin məlumatı: 27.09.2020-15.10.2020-ci il saat 12:00-a olan məlumat-Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dinc əhalisinə qarşı törədilmiş cinayətlərin statistikasını // <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3025>.
4. Azərbaycanın diplomatik, hərbi uğurları və böyük güclərin ermənipərəst siyasəti. Bakı, 24 oktyabr, AZƏRTAC // https://azertac.az/xeber/Azərbaycanın_diplomatik_hərbi_uğurları_ve_böyük_güclərin_erməniperest_siyaseti-1622977.
5. Азербайджан в рядах ООН // <http://library.aliyev-heritage.org/ru/9646663.html.p.3>.
6. Ermənistanın Gəncəyə atdığı “SKAD” raketini – Əsl məqsəd nə olub? // <https://polise.az/erm>

7. Ermənistan ordusunun mülki əhalini atəşə tutması nəticəsində 7 ailə məhv olub. 30 Oktyabr, 15:45 // <http://www.aztv.az/az/news/10085/ermenistan-ordusunun-mulki-ehalini-atese-tutmasi-neticesinde-7-aile-mehv-olub>.
8. Ermənilər Mingəçevirə raket hücumu təşkil edib. 04 oktyabr 2020 // <https://ikisahil.az/post/ermeniler-mingechevire-raket-hucumu-teshkil-edib>.
9. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı törətdiyi cinayətlər nəticəsində həlak olanların sayı 100-ə çatıb. 03 Yanvar 2021 // <http://www.azerbaijan-news.az/view-206350/ermenistan-silahlı-quvvelerinin-azerbaycanin-mulki-ehalisine-qarsi-torettdiyi-cinayetler-neticesinde-helak-olanların-sayı-100-e>.
10. Hikmət Hacıyev Ermənistanın BMT konvensiyasını pozduğunu açıqlayıb // <http://www.azerbaijan-news.az/view-203340/hikmet-haciyev-ermenistanin-bmt-konvensiyasin>.
11. Hüquqi dövlət və beynəlxalq hüquq: Cenevrə konvensiyaları // <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2011/noyabr/213112.htm>.
12. Ramiz Sevdimaliyev: Ermənistanın işğalçı dövlət olması faktı beynəlxalq sənədlərdə də təsdiq olunub. 14.10.2020 // https://azertag.az/xeber/Ramiz_Sevdimaliyev_Ermenistanin_ishgalchi_dovlet_olmasi_fakti_beynel_xalq_senedlerde_de_tesdiq_olunub-1613579.
13. Nuriyeva İ.T. (2021). Ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyin etmə prinsiplərinə etnosiyasi yanaşma: Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 352 s.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: iradanuri@gmail.com

İrada Nuriyeva

ARMENIAN WAR CRIMES AGAINST AZERBAIJANI CIVILIAN POPULATION

The paper covers the beginning of the Second Karabakh War and the crimes committed due to the Armenian armed forces' attacks on the territories of Azerbaijan in July, August, and September 2020. Terrorist Armenian armed forces destroyed not only the military positions of the Azerbaijan army but also fired on civilians living in Ganja, Mingachevir, Tartar, Agjabadi, Goranboy, Barda, Fuzuli, Aghdam, Khizi and Absheron territories with “Toçka-U”, “Smerç”, “Skad” and other missiles, in this way destroyed stability in the region and breached negotiation process. By firing ballistic missiles at Azerbaijani civilian settlements, Armenia has once again proved it is a terrorist state. Therefore, it is a war crime, a violation of the Geneva Conventions.

Keywords: *terrorist Armenia, ballistic missiles, civilian population.*

Ирада Нуриева

ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ АРМЕНИИ ПРОТИВ ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье нашли отражение начало Второй Карабахской войны и преступления, совершенные в результате нападений вооруженных сил Армении на территорию Азербайджана.

байджанского государства в июле, августе и сентябре 2020 года. Армянские террористические вооруженные силы уничтожили не только военные позиции Азербайджанской Армии, но также населенные пункты гражданского населения, проживающего на территориях Гянджи, Мингячевира, Тертера, Агджабеди, Геранбоя, Барды, Физули, Агдама, Хызы и Абшерона, обстреляв ракетами «Точка-У», «Смерч», «Скад» и другими, чтобы убить больше мирных жителей, тем самым дестабилизировав регион и переговорный процесс. Армения в очередной раз доказала, что является террористическим государством, обстреляв баллистическими ракетами мирные азербайджанские населенные пункты. Это военное преступление, нарушение Женевских конвенций.

Ключевые слова: *террористическая Армения, баллистические ракеты, гражданское население.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.07.2022

Son variant 04.08.2022

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

BƏXTİYAR HƏSƏNOV

ÇAR RUSİYASININ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ
İQTİSADI SİYASƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Məqalədə çar Rusiyasının Qarabağ bölgəsinin məktəblərində həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət və bölgədə olan məktəblərdə hökumətinin maraqlarına uyğun olan dərslərin keçirilməsi haqqında məlumatlar verilmişdir. Həmçinin, bölgənin məktəblərində ipəkçilik sahəsində kadrların hazırlanması, bu siyasətinin nəticəsi olaraq çar hökuməti tərəfindən ucuz işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi və bölgənin qəzalarında azyaşlı uşaqların əməyə cəlb edilməsi məsələləri də işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, məktəblərdə ipəkçilik dərsləri, uşaq əməyi, iqtisadi siyasət.*

1828-ci ildə çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bölgədə iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün qəzaların iqtisadi göstəricilərinə uyğun olaraq yerlərdə islahatlar həyata keçirməyə başladı.

Bu islahatlardan biri də XIX əsrin sonlarına yaxın qəza və kənd məktəblərində peşəyönlü dərslərin keçirilməsi oldu. Cənubi Qafqazda, Şimali Azərbaycanda o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsində XIX əsrin sonlarından başlayaraq çar Rusiyası tərəfindən bölgənin iqtisadiyyatının imperiyanın iqtisadi maraqlarına xidmət etməsini təmin etmək üçün bu sahədə islahatlar həyata keçirdi.

İqtisadi islahatlarla yanaşı öz siyasi maraqlarını təmin etmək üçün işğaldan sonra Rusiya imperiyası bu ərazidə yaşayan əhalini itaət altında saxlamaq məqsədilə Şimali Azərbaycanda çarizmin siyasətini təbliğ edən məktəblərin açılmasını təmin etməyə çalışırdı.

İmperiya tərəfindən məktəblərlə bağlı həyata keçirilən bu siyasətin ifadəsi olaraq “1908-ci il aprelin 3-də Hərbi idarənin təqdim etdiyi dövlət müdafiəsi planının layihəsi barədə xalq maarifi naziri A.A.Şvarts hökumətin mövqeyini əks etdirən rəy ilə çıxışında məktəblərdə rus milli hissini inkişaf etdirməyi və möhkəmləndirməyi, buna görə də özgə xalqların məktəbi milliləşdirmək meylinin qarşısını almağı təklif etmişdir” [12, s. 103].

Belə məktəblərin açılması ilə bağlı XIX əsrin ikinci yarısında admiral Mordvinov yazırdı: “Yerli əhalinin adətlərinə müvəffəqiyyətlə təsir göstərmək və bizim adət və qaydaları onlara aşılamaq üçün gənc knyazları və xalq ağsaqqallarının uşaqlarını tərbiyə etmək məqsədilə bizim məktəbləri şəhərlərə gətirmək faydalı olardı. Həm də bu məktəbləri elə təşkil etmək lazımdır ki, orada yerli əhali özünün adət-ənənələrini, qayda-qanunlarını görsün” [16, s. 952].

Müstəmləkəçi siyasət həyata keçirən imperiya rəhbərliyi bölgələrdə gəlirli sənət sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün qəzalarda məhsuldarlığı ilə seçilən sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Qarabağ bölgəsinin qəzalarında əsasən kənd təsərrüfatı sahələrindən maldarlıq, heyvandarlıq, əkinçilik, ipəkçilik, pambıqçılıq, bağçılıq aparıcı rol oynayırdı.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində tədqiqatçılar bölgədə bir çox sənət və peşə sahiblərinin adlarını çəkirlər.

Bu sənət sahələrindən tacir, dəllal, zərgər, ipəkçi, kümçü, çarıqçı, qalayçı, aşpaz, kababçı, halvaçı, sabunçu, bazigər, baqqal, bəzzaz, əttar, xəbbaz (çörəkçi), qəssab, dabbağ, culah (toxucu), əllaf, şərbaf, çərtab, həllac, sərrac, ərradəçi (arabaçı), belçi, nəccar, xəyyat, külahduz, pitipəz, həccam, dəllək, nalbənd, ahəngər (dəmirçi), xanəndə, rəqqas, qəzəlخان, çəngi, fayton-

çu, bənna, kərpicçi, gəcpəz, möhrəkeş, kankan, təbib, navasaz, çöpçü, kəhhal (göz həkimi), rəmmal, buzçu, qələndər, hambal, mirab, bağban, dəyirmançı, dulusçu, qoltuqçu, zurnaçı, kəf-faş, bıçaqçı, şamçı, kəndirbaz, palanduz, xərkeş, memar və s. göstərmək olar [7, s. 332-333; 9, s. 72-74].

Çar Rusiyasının yerlərdə olan məmurları bu peşələrdən ancaq imperiyanın iqtisadi siya-sətini təmin edən sahələri seçib inkişaf etdirməyə çalışırdılar ki, bununla da imperiyanın iq-tisadi maraqlarını təmin etməklə yanaşı əldə edilmiş xammalın Rusiya bazarlarına çıxmasını təmin etsinlər.

Bu sahədə XIX əsrin sonlarında sənət-peşə təlimi üzrə məktəblər açıldı. Bu da bölgədə məktəb-maarif işinin təşkilində irəliyə doğru atılan mühüm addımlardan biri oldu. 8 noyabr 1884-cü ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının mərkəzi Gəncədə metal emalı üzrə təlim verən sənət məktəbi, onun ardınca meyvə emalı və konservləşdirilməsi üzrə ustalar hazırlayan Yelizavetpol Mixaylov məktəbi Cənubi Qafqazda xeyli şöhrət qazandı. Həmin məktəbdə (me-tal emalı üzrə təlim verən sənət məktəbində) 27 çilingər, 4 dəmirçi və 23 nəfər də kənd təsər-rüfatı işlərini öyrənməyə başladı [13, s. 97].

Bu tipli peşə dərsləri Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qarabağ bölgəsinin qəzalarındakı məktəblərdə də tədris edilirdi. Cənubi Qafqazda ilk təsis edilən (1874-cü il) Şuşa şəhər məktəbi şagird çoxluğuna görə Qafqazda seçilirdi. Qafqaz Təhsil Dairəsinin 1875-ci ilin hesa-batında 106 şagirdi olan Şuşa məktəbinin fərqləndiyi qeyd edilir və yerli əhalinin bu məktəbə son dərəcə rəğbətlə yanaşdığı göstərilirdi [20, s. 29].

1876-cı ildə Şuşa şəhər məktəbində təkcə bir sinifdə 70, 1877-ci ildə isə 160 nəfər şagird var idi. 1876-cı ildə məktəbə qəbul olmaq istəyənlərin sayı 200 nəfərə çatmışdı. 1878-ci ildə burada artıq 375 şagird təhsil alırdı. Bu qədər çox şagirdə malik olan şəhər məktəbi həmin dövrdə nəinki Qafqazda, hətta Rusiyanın özündə belə yox idi [6, s. 176].

1880-ci ildən başlayaraq Şuşa şəhər məktəbində də şagirdlərə peşə öyrədilməsi sahəsin-də işlər görülməyə başlandı. Məktəbin nəzdində ipəkçilik şöbəsi yaradıldı. Burada uşaqlara ipəkqurdunun yetişdirilməsilə bağlı təlimlər keçirilirdi. Bunun nəticəsində uşaqlar bəslədikləri ipək qurdlarından sağlam toxum əldə edir, barama hazırlayırdılar [1, s. 19].

Şuşa qəzası ilə yanaşı əsas 1876-cı il qoyulmuş Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kənd mək-təbində də 1890-cı ildən ipəkçilik dərslərinin tədrisinə başlanıldı [6, s. 310].

Cəbrayıl qəzasında ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi və ipəkqurdunun düzgün bəslənməsi, məhsuldarlığın artırılması istiqamətində Cəbrayıl kənd məktəbində şagirdlərə ipəkçilik dərsləri keçən Fərəc bəy Sultanovun böyük xidmətləri olmuşdur [18, s. 95-110].

O, zaman Fərəc bəy Sultanovun yetişdirdiyi şagirdlər Qarabağ bölgəsində bu sahədə məhsuldarlığın artmasına və ipəkçiliyin inkişafına öz töhfələrini verirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsinin bir çox qəza və kənd məktəblərində ipəkçilik dərsləri tədris edilirdi ki, bu da o zaman Cənubi Qafqazda gəlirli sahələrdən sayılan ipəkçiliyin inkişafına yaxşı təsir göstərirdi.

Qarabağ bölgəsinin qəzalarında ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün ən çox əhalinin sıx məskunlaşdığı yerlərdə Ağdam, Bərdə, Alpaut, Hadrut, Ləmbəran, Tuğ kənd məktəblərində də ipəkçilik dərsləri tədris edilirdi [18, s. 278].

İpəkçilik dərsləri bu sahəni yaxşı bilən mütəxəssislər tərəfindən tədris edilirdi. Bu mütəxəssislər məktəblərdə müəllim kimi öz biliklərini şagirdlərə öyrədirdilər.

XIX əsrin sonlarında Qarabağ bölgəsinin qəzalarında ipəkçilik dərslərini tədris edən müəllimlərdən Bərdə məktəbində Həsən bəy Bağırov, Ağdam məktəbində İbrahimbəyov,

Ağdaş məktəbində Əmircanov və Xocayev, Hadrut məktəbində Davidbəyov və Nərimanbəyovu qeyd etmək olar [18, s. 278-288]. Məktəblərdə mütəxəssislər tərəfindən bu dərslərin tədrisi ümumilikdə regionda ipəkçiliyin inkişafına müsbət təsir göstərirdi.

Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının qəzalarının kənd məktəblərində də ipəkçiliklə bağlı tədris edilən dərslərin də Qarabağ bölgəsində ipəkçiliyin inkişafına öz təsirini göstərirdi. Quberniya məktəblərində ipəkçilik sahəsində yetişən mütəxəssislər Qarabağın qəzalarında bu sahənin inkişaf etməsində öz xidmətlərini göstərirdi.

Çaykənd və Qaraçinar məktəblərində ipəkçilik dərsləri alan şagirdlərin bir hissəsi mütəxəssis kimi quberniyanın qəzalarında aldıkları peşə dərslərinə uyğun öz işlərini davam etdirirdilər. Tək Qaraçinar məktəbində 15 şagird ipəkçilik biliklərinə yiyələnirdi [18, s. 229].

Bu məktəbdə Qaraçinar məktəbində ipəkçilik dərsləri Mustafayev tərəfindən tədris olunurdu [18, s. 288].

Rusiyası imperiyası ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün məktəblərdə ipəkçilik dərslərinin tədrisi ilə yanaşı regionlarda ipəkçilik stansiyaları da yaradırdı. 1887-ci ildə Tiflisdə Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının yaradılması, sonrakı illərdə isə onun Vartaşen (Oğuz), Ləmbəran, Nuxa (Şəki), Qax, Ağdam və digər yerlərdə şöbələrinin açılması [19, s. 176] yerlərdə ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsinə münbit şərait yaradırdı. Qafqaz ipəkçilik stansiyası və onun yerli şöbələri baramaçılara ipəkqurdunun yemlənməsi, saxlanması üzrə məsləhətlər verirdi. XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Qafqaz Tədris Dairəsi yerlərdə məktəb müəllimlərini ipəkçiliyin öyrənilməsinə və yayılmasına cəlb etdi. Artıq 1891-ci ildən Şimali Azərbaycanın 18 məktəbində şagirdlərə ipəkçilik üzrə dərslər keçirilirdi [2, s. 244] ki, bu məktəblərin bir hissəsi Qarabağ bölgəsinin qəzalarında yerləşirdi.

1888-ci ildə Tiflisdə ilk Qafqaz ipəkçilik stansiyası açılmışdı. 2 il sonra bu stansiya Vartaşen (Oğuz) və Lənbəranda, 1894-cü ildə isə Qax, Nuxa (Şəki), Ağdam, Bərgüşad və Hadrutda, habelə Ağdam yaxınlığındakı Seyidbəyli kəndində öz şöbələrini açdı. 1885-ci ildən etibarən Qafqaz tədris dairəsi müəllimləri ipəkçiliyin öyrənilməsinə cəlb etməyə başladı, onlar da öz növbələrində məktəb şagirdləri və yerli ipəkçilərə bu sənəti öyrətməli idilər. 1889-cu ildə Ağdam məktəbinin nəzarətçisi B.D.İbrahimbəyov, Bərdə məktəbinin nəzarətçisi Həsən bəy Bağırov, Qutqaşen məktəbinin nəzarətçisi Rəşid bəy Əfəndiyev ipəkçilik üzrə nəzəri və praktiki kursları dinləmək üçün Qafqaz ipəkçilik stansiyasına ezam olunmuşdular [3, s. 201].

Qarabağ bölgəsinin Zəngəzur qəzasının Qubadlı kənd məktəbində də ipəkçilik dərsləri tədris olunurdu. Bu məktəbdə 1888-ci ildə ipəkçilik dərslərinin keçirilməsi haqqında məlumat verən Nərimanbəyov yazırdı: “Məktəbdə bütün işlər ibtidai qaydada keçirilməsinə baxmayaraq, böyük irəliləyişə nail olunmuşdur. Mən Bezobrazovun “Kəndli təsərrüfatlarında ipək qurdunun yetişdirilməsində məsləhətlər” adlı kitabını şagirdlərə və kəndlilərə paylamışam. Mən qəza rəisi, cənab Qarayevdən ipək qurdunun İtaliya növünü istəyəndə, o mənim xahişimi yerə salmadı” [18, s. 233].

Göründüyü kimi artıq regionda yetişən mütəxəssislər yerli ipək növləri ilə yanaşı xarici ipək növlərinə də maraq göstərirdilər.

Qarabağın qəzalarında məktəblərdə ipəkçilik dərslərinin keçirilməsi müsbət nəticəsini verirdi. Belə ki, Ağcabədi ibtidai kənd məktəbində tədris edilən ipəkçilik dərslərinin nəticəsi olaraq imperiya tərəfində təşkil edilmiş sərğilərdə Qarabağ bölgəsinin məktəbləri də iştirak etmişdir və göstərdikləri nəticələrə görə diplomla təltif edilmişdir. 1889-cu ilin payızında Tiflis şəhərində keçirilmiş kənd təsərrüfatı və sənaye sərğisində Ağcabədi ibtidai kənd məktəbi III dərəcəli diplom və bürünc medala layiq görülmüşdü [18, s. 277].

Çarizm tərəfindən məktəblilər arasında bu sərğilərin təşkil edilməsi uşaqların bu işə marağının artırılmasına xidmət edirdi. Bu da daha çox məktəblilərin ipəkçilik sənayesində işə cəlb edilməsi deməkdir ki, bu da uşaq əməyinin istismarı idi.

İmperiya ipəkçiliklə yanaşı bağçılığın inkişaf etdirilməsi üçün də tədbirlər görürdü. Çünki, baramanın yetişdirilməsi üçün tut bağlarının salınmasına ehtiyac var idi. Bu sahədə Rusiya imperiyasının yaratdığı Bağçılıq Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin rolu çox idi. Çünki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı həyatında bağçılıq təsərrüfatının əhəmiyyəti böyük idi. Bunun səbəblərindən biri iqlim şəraitinin münasib olması, digər səbəbi isə çar Rusiyasının daxili quberniyalarında bağ məhsullarına tələbatın yüksək olması idi. Bununla bağlı Bağçılıq Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin nəzdində müsabiqələr keçirir və bağçılıq mədəniyyəti üzrə qurultaylar təşkil edirdi. Cəmiyyətin Qafqaz şöbəsi tərəfindən diyarın 11 məntəqəsində ipəkçilik üzrə sərği-müsabiqələrin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Sərğilərdə nümayiş etdirilən barama nümunələri yerli ekspertiza tərəfindən götürülərək Tiflisdəki ipəkçilik stansiyasına göndərilmişdir. Burada yeni texniki ekspertiza aparıldıqdan sonra məhsullardan ən layiqlilər Qafqaz şöbəsi tərəfindən 300 müxtəlif hədiyyə, medal və s. ilə mükafatlandırılmışdı [17, s. 372].

İpəkçilik sahəsinin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri tut ağacı plantasiyalarının genişlənməsi idi. Bu plantasiyalar Azərbaycanda əsas etibarilə Nuxa (Şuşa), Ərəş, Naxçıvan (Ordubad) qəzalarında və Zaqatala dairəsində geniş sahələri əhatə edirdi. XX yüzilliyin əvvəllərinə yaxın Zaqatala dairəsində tut bağlarının sahəsi 1300 desyatın, Yelizavetpol quberniyasında isə 10 min desyatından çox idi. İpəqurdunun yemlənməsi və barama alınması üçün xüsusi məntəqələr var idi [4, s. 40].

Bu dövr ərzində ipəqurdu bəslənməsi üçün yararlı olan tut bağlarının sahəsi 2 dəfəyə qədər artmışdı [14, s. 21].

Ancaq buna baxmayaraq müstəmləkəçi imperiya rəhbərliyi tərəfindən bağçılıqla bağlı tədris proqramında tədris edilən dərslər tədrisi vacib olmayan fənlər sırasına daxil edilmişdi [22, v. 1].

Çar hökuməti nümayəndələri ipəkçiliyi inkişaf etdirmək məqsədi ilə yerlərdə təcrübə mübadiləsi üçün müşavirələr keçirirdilər. 1898-ci ildə Göyçayda, 1899-cu ildə Nuxada ipək məhsulları sərğisi təşkil edilmişdi. 1901-ci ildə Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının Nuxa şöbəsi ipək qurdu bəslənməsi qaydalarını bir neçə dəfə nümayiş etdirmişdi [10, s. 101].

Rusiya toxuculuq sənayesi üçün mühüm xammal olan baramaçılığın inkişaf etdirmək üçün Tiflisdə “Qafqaz ipəkçiliyi stansiyası” təşkil edilmiş, onun Şuşa və Şəki kimi şəhərlərdə filialları açılmışdı. Stansiya və onun filialları yerlərdə ipək qurdu bəslənməsi qaydalarını nümayiş etdirir, lazımı izahatlar verir və bəzi hallarda kümçülərin müşavirələrini keçirirdi. Hətta 1902-ci ildə kənd sahibkarlarının Tiflisdə qurultayı açılmış və burada baramaçılığın, ümumiyyətlə, ipəkçiliyin inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdi. İpəkçilik stansiyası əhalinin kənd təsərrüfatı biliyini artırmaq üçün məktəblər də açmışdı. Məsələn, belə məktəblər Göyçay və Kürdəmirdə fəaliyyət göstərirdi [4, s. 41].

1905-1906-cı illərdə Qarabağ bölgəsinin qəzalarında ermənilər tərəfində törədilən kütləvi qırğınlar bu sahənin inkişafına çox mənfi təsir göstərdi. Fabriklərin bağlanması orada çalışan işçilərin işsiz qalmasına səbəb oldu. İşçilərin bu ağır vəziyyəti 1905-1907-ci illərdə işçi hərəkatının başlanmasına gətirib çıxardı. Çar Rusiyası Qarabağ bölgəsində vəziyyətin nəzarətdən çıxacağını görüb əvvəlcədən bu ərazilərə köçürdüyü və silahlandığı daşnak ermənilərlə birlikdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırğınlar törətməyə başladı. Çar Rusiyası bununla əhalinin diqqətin hərəkatdan yayındırmağa çalışmışdı.

Şuşa və Nuxa şəhərində ipək emalı sənayesi işçilərinin tətilləri tez-tez olurdu. Tətillilər 8 saatlıq iş günü, 20-25% artırılmış əmək haqqı, həmkarlar təşkilatlarının azad fəaliyyət göstərməsi və s. haqqında tələblər irəli sürdülər [11, s. 73-75].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində 27 ipək emalı müəssisəsi vardı. Onlardan 22-si Şuşa qəzasında, o cümlədən 3-ü Şuşa şəhərində idi, qalanları isə qəzanın kəndlərinə səpələnmişdi. Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında 5 ipək emalı müəssisəsi vardı. Bu ipək emalı müəssisələrinin çoxu çar Rusiyası imperiyası tərəfindən 1905-ci ilin avqust ayının 16-21-də təşkil edilmiş erməni-müsəlman qırğını zamanı, ermənilər tərəfindən talan edilmiş, bir hissəsi isə dağıdılmışdır. O dövrə aid mənbələrin birində belə yazmışdılar: “Ərəkül kəndində erməni-müsəlman nifaqı başlayan kimi ipəksarıma-ipəkburma fabriklərində işlər dayandırıldı və işçilər fabrikləri tərk etməyə məcbur oldular” [11, s. 66-67].

Regionda baş verən hadisələrlə bağlı ipək emalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətində durğunluq olsa da, sonrakı illərdə görülən tədbirlər nəticəsində yenidən canlanma olmuşdur.

Belə ki, 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyası kənd məktəbləri müəllimlərini ipəkçiliyin təkmilləşdirilmiş üsulları ilə tanış etmək üçün qurultay çağırılmışdı. Məqsəd müəllimlərin yerlərdə ipəkçiliklə məşğul olanlara necə kömək göstərmələri məsələsini müzakirə etmək idi. 1913-cü il noyabrın 10-da isə Nuxada ipəkçilərin və ipək sənayesinin ehtiyaclarını müzakirə etmək üçün xüsusi müşavirə çağırılmışdı [21, s. 45, 48-49; 4, s. 41].

Görülən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan baramaçıları hər il 100 minlərlə qutu barama qurdu toxumu alırdılar. Məsələn, 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyasına 165 min qutu ipək qurdu toxumu gətirilmiş, onun 53 min qutusu Ərəş qəzasında, Nuxa, Şuşa, Qaryagin qəzalarının hər birində 30 min qutu, qalanı isə başqa qəzalarda yerləşdirilmişdi [4, s. 41].

Bütün bu addımlar XX əsrin əvvəllərində ipəkçiliyin sürətli inkişafını təmin etdi. Əgər XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycanda 1100 kənd ipəkçiliklə məşğul olurdusa, 1914-cü ildə onların sayı 2200-ə çatmışdı [14, s. 83]. Nəticədə 1914-cü ildə ölkəmizdə barama istehsalı 231 min puda yüksəlmişdi [14, s. 21].

Ümumiyyətlə XIX-əsrin “80-90-cı illərində Şuşa və Qaryagin (Cəbrayıl) qəzalarının ipək emalı müəssisələrindən 2164 sapsarıyan dəzgah və başqa texniki avadanlıq vardı. Ümumi istehsal məbləği 1 mln rubla qədər idi” [2, s. 184].

Məktəblərdə ipəkçilik dərslərinin tədrisi burada ipəkçiliyi öyrənən məktəblilərin ipək sənayesində işləməsini təmin etmək üçün idi. XX əsrin əvvəllərində ipək emalı sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. 1905-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 2944 işçisi olan 435 fabrik 1305 mln rublluq məhsul vermişdi. 1913-cü ilə yaxın fabriklərin sayı 80-ə enmiş, istehsal həcmi isə üç dəfə artaraq 5 mln rubl olmuşdu. Sayca azalma onu göstərir ki, bir çox kiçik müəssisələr ya iflasa uğramış, ya da iri sahibkarların ixtiyarına keçmişdi. İpəkçiliyin əsas mərkəzi olan Nuxa qəzasında 109 fabrik fəaliyyətdə idi. Onlardan 45-i maşınlar və buxar mühərrikləri ilə təmin olunmuşdu, işçilərin sayı isə 150-300 nəfərə çatırdı. Şuşa qəzasındakı 21 fabrikdən yalnız 8-i belə texnika ilə təmin olunmuşdu və işçilərin sayı 100-150 nəfər idi. Bir qədər iri kapitalist müəssisələri zəif, kустar müəssisələri özlərinə tabe etmişdi. İri fabriklərin nəzdində ipək əyirici şöbələr yaranmışdı [4, s. 32-33].

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Şuşa və Qaryagin qəzalarında “1906-1907-ci illərdə ipək emalı sənayesində işçilərin gündəlik əmək haqqı təxminən aşağıdakı kimi olmuşdu: ...Şuşa-Qaryagin qəzaları üzrə: kişilər 55 qəpik, yaşlı qadınlar 45 qəpik, yeniyetmə oğlanlar 40 qəpik, yeniyetmə qızlar 30 qəpik, azyaşlı oğlan uşaqları 25 qəpik, azyaşlı qız uşaqları 20

qəpik". O dövrdə qəzetlərdən birində bu barədə yazırdılar: "6-7 yaşındakı fabriyə göndərilən qız uşaqları ilk vaxtlar gündə 5 qəpikdən 7 qəpiyə qədər alır, sonra isə işə alışıqca onların əmək haqları artaraq 20-25 qəpiyə çatırdı"... Cüzi əmək haqqı alınması üzündən işçilər və onların ailə üzvləri doyunca yeməyə həsrət idilər" [11, s. 41-42].

Verilmiş rəqəmlərdən görünür ki, bu sahənin böyük məharət tələb etməsinə baxmayaraq, insanların əməyi üçün verilən məvacib çox aşağı səviyyədə olub. İpəkçiliyin gəlirli sahə olması hər il müəssisələrin artımında özünü göstərirdi.

İpək emalı istehsalında Qarabağ bölgəsində qadınlar və qız uşaqları üstünlüyə malik idilər. Ümumiyyətlə, bu sahədə qadınlar işçilərin beşdə dördünü təşkil edirdi. Qadın, yeniyetmə və uşaq əməyinin tətbiqinə görə Azərbaycanda Qarabağ bölgəsi birinci yerdə dururdu. 1903-cü ildə Azərbaycanın Qarabağ və Naxçıvan ipək emalı fabriklərində 1036 azyaşlı qız, 76 nəfər 8-15 yaşında olan oğlanlar, 144 nəfər isə yeniyetmələr və yaşlı kişilər çalışırdılar [11, s. 41-42].

Əslində məktəblərdə peşə dərslərinin tədrisi gənclərin istedad və qabiliyyətinin reallaşdırılması, müstəqil həyata və peşə seçiminə hazırlanmasını təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Lakin, çar Rusiyasının Qarabağ bölgəsinin məktəblərində ipəkçiliklə bağlı tətbiq etdiyi peşə dərsləri əsasən azyaşlı uşaqların əməyinin istismarına yönəldilmişdir. Çünki bu sahədə çalışan azyaşlı uşaqlara əməkhaqqı çox cüzi miqdarda ödənilirdi. İmperiya tərəfindən o dövrdə azyaşlı uşaqların məqsədli şəkildə əməyə cəlb olunması, bu uşaqların əməyinin istismar edilməsi idi.

Çarizm tərəfindən iqtisadi sahədə həyata keçirilən bu siyasətin nəticəsi olaraq XIX əsrin sonlarında məktəblərdə yeni peşəyönümlü dərslərin tədrisinə başlandı. Bu dərslərin tədrisində imperiyanın əsas məqsədi qəzalarda özünün iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün kadr hazırlamaq idisə, digər səbəbi isə bu sahədə uşaq əməyindən ucuz işçi qüvvəsi kimi istifadə etmək idi. Bununla da müstəmləkəçi hökumət həm də təhsil almaq üçün məktəbə gedən şagirdlərin fikrini təhsildən yayındırmağa çalışırdı.

1915-ci ildə fabriklərin sayı, 1900-cü ilə nisbətən iki dəfədən çox artaraq 123-ə çatdı. Bu, bütün müəssisələrin 4/5 hissəsindən çoxunu təşkil edirdi. Fabriklər bütün məhsulun 95 faizini verirdi. Fabriklərin 85-i Nuxa qəzasında, 2-si Zaqatalada, 24-ü Şuşa və 12-si Naxçıvan qəzalarında idi [10, s. 17].

Müharibə illərində Qarabağ bölgəsində ipəksarım fabriklərinin çoxu barama çatışmazlığı üzündən fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Bu da 1916-1917-ci illərdə Qarabağ bölgəsində ipəkçilik sənayesini tənəzzülə uğratmışdır.

Bildiyimiz kimi bu sahədə bir müddət durğunluq olsa da, 2016-cı il sentyabrın 15-də İpəkçiliyin inkişafına dövlət dəstəyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən sərəncam imzalandı. Sərəncamda bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək, bu sahənin rəqabət qabiliyyətini və barama istehsalı ilə bağlı əhalinin məşğulluğunu artırmaq, marağını gücləndirmək və sosial rifahını daha da yaxşılaşdırmaq qərara alınmışdır. Həmçinin barama istehsalı ilə məşğul olan şəxslərə barama emalı və ipək istehsalı müəssisələrinin qəbul etdiyi yaş baramanın hər kiloqramına görə subsidiya müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı imzaladığı fərman və sərəncamların nəticəsində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində qədim ənənələrə söykənən baramaçılığın və ipəkçiliyin bərpası, 44 günlük Qarabağ savaşından sonra ordumuz tərəfindən azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilərsə bu gələcəkdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda gəlirli sahələrdən birinə çevrilməsinə gətirib çıxara bilər. Çünki, hal-hazırda ipək

dünyanın aparıcı şirkətlərinin istehsal etdiyi qiymətli məhsulların bir çoxunun qablaşdırılmasında istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. 150 yaşlı Şuşa məktəbi. Bakı: Maarif, 1983, 64 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 508 s.; V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c.: XIX əsr, Bakı: Elm, 2007, 504 s. + 48 s. illüstrasiya.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c.: 1900-1920-ci illər, Bakı: Elm, 2008, 696 s. + 40 s. illüstrasiya.
5. Əhmədov H. XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişaf tarixi: Tarix elm. dokt. ... diss. Bakı, 1972, 176 s.
6. Əhmədov H. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 5 c., Bakı: Maarif ABU, 2003, 365 s.
7. Fəzail V.İ. Azərbaycanın milli-mənəvi və maddi dəyərləri. Bakı: Mütərcim, 2018.
8. Həsənova R.Y. Ədəbi əlaqələr tarixindən. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 74 s.
9. Hüseyinov R. Ağa İsmayıl Zəbihin Gəncə şəhrəngizi // Azərb SSR. EA Məruzələri, , 1982, 38 c., № 2, s. 37-64.
10. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 240 s.
11. Vəliyev T., Məmmədov F. İnkilab bərrikadalarında. s. 73-75.
12. Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Ulduz, 1998, 187 s.
13. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. I c., Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.
14. Vəliyev T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi. Bakı: Elm, 1977, 148 s.
15. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariyatı. Bakı: Elm, 1987, 256 s.
16. Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией. Т. V, Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского, 1873, 1198 с., 952.
17. Вестник финансов промышленности и торговли. С.-Петербург: Типография Министерства Финансов (В. Киршбаума), 1899, № 18, 372 с.
18. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: Типография Канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1891, отдел 2, 320 с., с. 95-110.
19. Кавказская Шелководственная Станция. Ее устройство и деятельность с 1887 по 1905 гг. Тифлис, 1906, 276 с.
20. Циркуляр по управлению КУО, № 9, 1876; Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1875 г., с. 29.
21. Обзор Елизаветпольской губернии за 1913 гг. Тифлис: Издание Елизаветпольского Губернского Статического Комитета, 1915, 125 с.
22. Отношение попечителя Кавказского учебного округа г. Закавказскому Шейх Уль Исламу. 12 января 1886 г. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: f. 290, siy. 1, iş 459, v. 1.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: bosa6983@gmail.com

Bakhtiyar Hasanov

**SOME FEATURES OF THE ECONOMIC POLICY IMPLEMENTED
BY TSARIST RUSSIA IN THE KARABAGH REGION**

The paper provides information about the economic policy implemented by tsarist Russia in the schools of the Karabakh region and about conducting classes in schools of the region according to the interests of the government. Besides, the author also considers issues of personnel training in the field of sericulture in the region's schools, training, cheap labor force preparation by the tsarist government as a result of this policy, and the involvement of young children in labor in local uyezds.

Keywords: *Karabakh, sericulture classes in schools, child labor, economic policy.*

Бахтияр Гасанов

**О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ,
ОСУЩЕСТВЛЯЕМОЙ ЦАРСКОЙ РОССИЕЙ В КАРАБАХСКОЙ ОБЛАСТИ**

В статье представлена информация об экономической политике, проводимой царской Россией в школах Карабахской области и о проведении занятий в школах области в соответствии с интересами правительства. Также были освещены вопросы подготовки кадров в области шелководства в школах области, подготовки дешевой рабочей силы царским правительством в результате этой политики, привлечения детей раннего возраста в районах области.

Ключевые слова: *Карабах, уроки шелководства в школах, детский труд, экономическая политика.*

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 27.07.2022
Son variant 06.09.2022**

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

UOT 94(479.24)

ARZU ABDULLAYEV

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN MƏHƏLLƏLƏR ÜZRƏ TƏSVİRİ
(XIX ƏSR)

XIX əsrə aid qaynaqlar Naxçıvan şəhərinin məhəllələr üzrə təsvirini vermiş və şəhərin quruluşu ilə bağlı zəngin məlumatları saxlamışlar. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhəri qala şəhəri olmuş və şəhərin əsas hissəsi qala divarları ilə əhatələnmişdi. Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində 13 məhəllə mövcud olmuşdur. Şəhərin idarəçiliyi, iqtisadi, sosial və mədəni funksiyalarının böyük bir qismi buradan həyata keçirildi. Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanı bir çox komplekslərlə əhatələnmişdi ki, bu da orta əsr şəhərləri üçün xarakterik olan hal idi.

Açar sözlər: məhəllə, qala, türbə, sənətkarlıq, peşə, XIX əsr, şəhər, mədəniyyət.

Naxçıvan şəhərinin XIX əsr tarixindən bəhs edərkən tədqiqi vacib olan məsələlərdən biri də bu dövrdə şəhərin tarixi coğrafiyasının və şəhər quruluşunun öyrənilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların əksəriyyəti, ümumilikdə, bölgənin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsinə diqqət yetirmişlər. Naxçıvan şəhərinin tarixi coğrafiyasına həsr edilmiş xüsusi tədqiqat əsəri olmasa da, müxtəlif tədqiqatçıların, ümumilikdə, Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsinə həsr etdikləri əsərlərdə Naxçıvan şəhərinin tarixi coğrafiyası ilə bağlı məsələlərə də toxunmuşlar.

XIX əsrin 70-ci illərində Naxçıvan şəhəri Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa, Zaqatala, Ordubadla birlikdə Şimali Azərbaycanda şəhər statusuna malik olan 10 şəhərdən biri idi. Bu dövrdə Şimali Azərbaycanda rus şəhərsalma mədəniyyətinin təcrübəsi yayılırdı. Tədqiqatçılar bu qənaətdədirlər ki, ən iri şəhərlər olan Bakının, Şamaxının, Naxçıvanın, Gəncənin rus hərbi mühəndisləri tərəfindən tərtib edilmiş planları bu şəhərlərin gələcəkdə hazırlanacaq baş planlarının başlanğıcı olmuşdur [2, s. 171].

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhəri qala şəhəri olmuş və şəhərin əsas hissəsi qala divarları ilə əhatələnmişdi.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində 13 məhəllə mövcud olmuşdur [1, s. 4]. İ.Şopen rus işğalının ilk dövrlərinə aid məlumatlarında Sarvanlar, Oruc məhəlləsi, Köhnə qala, Xoşulu, Çaparxana, Ziyilarx, Bilici, Şahab, Qala və Təzəkənd məhəllələrinin adını çəkmişdir [15, s. 477].

V.Qriqoryev “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”ndə Əlixan, Şahab, Sarvanlar və Qurdlar məhəllələrinin adlarını çəkir [13, s. 68]. Bəhs olunan dövrdə bu dörd məhəllədə 700 ev var idi ki, bu təsərrüfatlardan da 260-nın sakinləri vergi verən təbəqəyə aid idilər [13, s. 68]. V.Qriqoryevin bu məlumatını əsas götürsək və bir ailədə o dövrün şərtlərinə görə ən azı 5 nəfər olduğunu nəzərə alsaq, bu dörd məhəllədə ən az 3500 sakinin yaşadığını söyləyə bilərik. Bu sakinlərdən ən azı 1300 nəfəri vergi ödəyicisi idi.

Məhəllələrin adlandırılması bəzən o məhəllələrdə məskunlaşmış tayfa və tirələrin adları ilə bağlı olur, ya da müəyyən sənət və peşə adamlarına görə müəyyən edilirdi. Mənbələrdən də məlumdur ki, Naxçıvan şəhəri ərazisində məskunlaşmış Kəngərlilərin Cığataylı, Sarvanlar, Əlixanlı kimi tirələrinin [13, s. 32] məskunlaşdıqları məhəllələr məhz onların adları ilə adlandırılmışdır.

Məhəllələrin idarəçiliyi hələ Səfəvilər dövründən başlayaraq məhəllə başçılarına və sənətkarların ağsaqqallarına başçılıq edən – kələntər tərəfindən həyata keçirilirdi [7, s. 39]. Kələntərlər adətən ən zəngin tacirlər və xacələr içərisindən seçilirdi. Tarixçi M.Quliyev apardığı tədqiqatlar nəticəsində XVIII əsrin sonlarında Naxçıvan şəhərinin kələntəri olmuş iki şəxs – Mirzə Məhəmməd Kələntər və Mirzə Rəhimin adını müəyyən edə bilmişdir [10, s. 36].

Qala məhəlləsi. Bu məhəllə Əcəmi seyrangahının ərazisindən başlamış, hal-hazırda Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Sarayının yerləşdiyi əraziyə qədər uzanırdı. Xoylu məhəlləsi ilə qonşuluqda yerləşirdi [8, s. 311]. Vaxtilə Qala məhəlləsinin bir hissəsi Kəngərli məhəlləsi adlanmışdır [8, s. 288]. Sonralar isə bu məhəllə adı unudulmuşdur. XIX əsrdə Rusiyanın mərkəzi vilayətlərindən köçürülmüş molokanların bir qismi məhz bu məhəllədə məskunlaşdırılmışdılar [4, s. 56].

Əlixanlı məhəlləsi. Şəhərin şimal hissəsində yerləşən bu məhəllənin adı artıq qeyd etdiyimiz kimi, Kəngərlilərin Əlixanlı tirəsinin adı ilə bağlı olmuş və burada kəngərlilərin bu tirəsinə mənsub əhali məskunlaşmışdı. XVIII əsrin sonlarında doğru Qazax mahalından bir neçə nəsil köçərək Əlixan məhəlləsində məskunlaşmışlar. Tarixçi Ə.Əliyevin yazdığına görə məhz bu köçənlər tədricən öz malikanələrini genişləndirib Qazax-Dilican-Naxçıvan yolunun sol tərəfində mülk salmış və həmin yeri Əliabad adlandırmışlar [6, s. 48]. Sonralar gəlmələrin böyük bir hissəsi Dərələyəz mahalına köçmüşlər. XIX əsrdə bu məhəllə Naxçıvan şəhərinin əsas sənətkarlıq məhəllələrindən biri olmuşdur. XIX əsrin ortalarında bu məhəllədə 97 nəfər sənətkar məskunlaşmışdı [11, s. 82]. Məhəllənin ərazisi indiki Bəhruz Kəngərli Parkının ərazisindən başlayır, İ.Əliyev adına Olimpiya İdman Kompleksinin yerləşdiyi əraziyə qədər uzanırdı.

Şahab məhəlləsi. Sənətkarların sıx məskunlaşdıqları məhəllələrdən digər biri isə Şahab məhəlləsi idi. Bu məhəllədə XIX əsrin 30-40-cı illərində 91 nəfər sənətkar yaşayırdı [11, s. 82]. Məhəllənin adı ilə bağlı bir neçə versiya mövcuddur. Naxçıvan şəhərinin arxitekturasından bəhs edən R.Salayeva “şahab” sözünün mənasını “axan ulduz”, “meteorit” kimi izah etmişdir [14, s. 14]. Müəlliflərdən birinin iddiasına görə “Şahab” sözünün mənşəyi – “leysan yağmurunda göydən düşən adam”la əlaqələndirilir. XVIII əsrdə İslam dini bərqərar olduqdan sonra güclü yağmurlar zamanı göydən düşmüş səma cisminin-meteoritin tapılması nəticəsində yaranmışdır [5, s. 101]. Bunlardan birinə görə ərazinin gursulu olması ilə əlaqədar əhali məhəlləni fars dilində “şah-ab” (gur-su) adlandırmışdır. Digər versiyaya görə isə şəhərin adı Kəngərlilərin bir qolu olan Şahbanuların adı ilə bağlıdır [9, s. 284]. Bizim qənaətimizə görə də məhəllənin adı Kəngərli tayfaları ilə bağlıdır. XIX əsrdə Naxçıvan şəhərinin əsas məhəllələrindən olmuş bu məhəllə Yusif Küseyir oğlu türbəsinin ətrafındakı əraziləri əhatə edirdi. İ.Əzimbəyov da 1926-cı ildə hazırladığı bir məruzəsində Yusif Küseyir oğlu türbəsinin (İ.Əzimbəyov bu türbəni “Atababa gümbəzi” kimi qeyd etmişdir – A.A.) məhz Şahab məhəlləsində yerləşdiyini yazmışdır [12, s. 45, 78].

Sarvanlar məhəlləsi. Bu məhəllənin adı Kəngərlilərin bir qolu olan Sarvanlar türk tayfasının adı ilə bağlıdır. XIX əsrdə bu məhəllədə əsasən bu tayfanın nümayəndələri yaşayırdılar. Məhəllə Möminə Xatın türbəsinə şimal-qərb istiqamətindəki ərazini əhatə edirdi [9, s. 247]. Məhəllə şimaldan Sallaqxana məhəlləsi ilə həmsərhəd idi. Hazırda Naxçıvan şəhərində Heydər məscidi (Həzrəti Zəhra Məscidinin) yerləşdiyi ərazi də Sarvanlar məhəlləsinə aid idi. Bu məhəllədə əsasən faytonçuluq, dəvəçilik və arabaçılıqla məşğul olan əhali məskunlaşmışdı. Məhəllədə məskunlaşan sənətkarların sayı 56 nəfər olmuşdur [11, s. 82].

Qurdlar məhəlləsi. “Naxçıvan Ensiklopediyası”nın I cildində bu məhəllənin adı qədim türklərdə müqəddəs hesab edilən Boz Qurd totemi ilə əlaqələndirilir [8, s. 353]. Qeyd edək

ki, bu məhəllə Naxçıvan şəhərinin ən qədim məhəllələrindən biri hesab edilir. Bu məhəllə şimali-qərbdən Şahab, şimali-şərqdən isə Qoçüstü məhəllələri ilə həmsərhəd idi. XIX əsrdə məhəllədəki əkin yerlərinin suvarılmasında “Bəktaş arxı”nın sularından istifadə edilmişdir [4, s. 69].

Bilici məhəlləsi. XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhəri ərazisində mövcud olmuş Bilici məhəlləsinin adı XIX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövrə aid qaynaqlarda çəkilir. Məhəllənin adı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Kəngərlilərin Bilici qolunun adı ilə bağlıdır. Bilicilərin əsas məskunlaşma arealı Naxçıvan xanlığının Arazdan cənubdakı torpaqları və Azadçıran ərazisi olsa da, görünür XIX əsrin birinci yarısında Naxçıvan şəhərində də Bilicilər məskun olmuşlar. Tədqiqatlar göstərir ki, 1813-cü ildə Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin fərmanı ilə Məhəmməd bəy Kəngərli kəcli və bilici qolları da daxil olmaqla Kəngərli tayfasının ağsaqqalı və kəndxudası vəzifəsinə təyin edilmişdi [8, s. 89].

Çaparxana məhəlləsi. İ.Şopenin adını qeydə aldığı məhəllələrdən biri də məhz bu məhəllə olmuşdur. Bəzi qaynaqlarda isə məhəllənin adı Çaparxanlı olaraq qeyd olunmuşdur. Mülahizələrə görə Çaparxanlı məhəlləsinin adı “çapar”, “qasid” sözləri ilə əlaqədardır. Bu mülahizə tərəfdarlarını fikrincə keçmişdə çaparların, “poçt atları” saxlayanların çoxu bu məhəllədə yaşadığından məhəllə belə adlandırılıb [8, s. 118]. Məhəllə Bazarçayının üst tərəfində, indiki Naxçıvan şəhər 12 sayılı orta məktəbin yerləşdiyi ərazidən M.S.Ordubadi adına Muxtar Respublika Kitabxanasının yerləşdiyi əraziyə qədər uzanırdı [4, s. 54]. Naxçıvan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin qarşısından keçən küçə də bu məhəlləyə adı idi. XX əsrin 20-ci illərindən 60-cı illərinin ortalarına qədər Çaparxana məhəlləsi “Oktyabr” küçəsi adlandırılmışdır. Bəzi müəlliflərə görə məhəllədə ingilis poçt-teleqrafxana binası olmuşdur ki, London-Kəraçi (Bombey) teleqraf xəttinin Naxçıvan dayaq stansiyası da məhz burda yerləşmişdir [4, s. 54].

Xoşulu məhəlləsi. İ.Şopenin XIX əsr adını çəkdiyi məhəllələrdən biri Xoşulu məhəlləsi olmuşdur. R.Salayeva bu məhəllənin adını Dərbənd şəhərinin cənub qərbində yerləşən Xoşnu adlı kəndin adı ilə bağlamış və bu kənddən köçənlərin məhz bu məhəlləni kəndlərinin adı ilə adlandırması fikrini irəli sürmüşdür [14, s. 14]. Lakin tarixi mənbələrdə hələlik belə bir miqrasiya ilə bağlı fakta rast gəlmədiyimizdən və bunun üçün məntiqi əsas da olmadığından biz məhəllə adının bu cür izahını inandırıcı hesab etmirik. R.Salayeva Xoşulu məhəlləsinin Əlixan və Xıncab məhəllələri arasında yerləşdiyini göstərmişdir. Lakin bizim tədqiqatlarımız göstərir ki, Əlixan məhəlləsi ilə Xıncab məhəlləsi arasında Cıdıllı, Qarağac və Xoşulu məhəllələri yerləşmişdir. Məhəllənin dəqiq sərhəddi isə belədir. Məhəllə şərq tərəfdən Qarağac məhəlləsi, qərb tərəfdən isə Xıncov məhəlləsi ilə həmsərhəd idi. Məhəllə cənubdan Sarvanlar məhəlləsinə qovuşurdu.

Xoylu məhəlləsi. Bir sıra tədqiqatçılar Xoşulu və Xoylu məhəllələrinin ad bənzərliyinə görə bu məhəllələri eyniləşdirmişlər. İ.Şopen və V.Qriqoryevin adını çəkmədiyi, lakin hələ XVIII əsrdən etibarən Naxçıvan şəhəri ərazisində mövcud olan məhəllələrdən biri Xoylu olmuşdur. Bu məhəllədə hələ XVIII əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən köçüb gələn əhali məskunlaşmışdı [8, s. 255]. Məhəllə indiki Qızlar Bulağının yerləşdiyi ərazidən aşağıya doğru uzanırdı.

Ziyilarx məhəlləsi. Tarixçi S.Budaqova bu məhəllənin də Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvana ermənilər köçürüldükdən sonra əmələ gəldiyini yazmışdır. Lakin belə bir qənaətə niyə gəldiyini göstərməmişdir.

Dabbağxana məhəlləsi. Məhəllə Naxçıvan şəhərindəki indiki Şəhidlər Xiyabanının və

Şəhidlər Muzeyinin yerləşdiyi ərazidən başlayır, cənuba doğru uzanırdı. Bu günə qədər qalmaqda olan Buzxana məhz bu məhəllənin ərazisinə düşürdü [3, s. 55]. Məhəllədə əsasən dabbağlı peşəsi ilə məşğul olan sənətkarlar yaşayırdı.

Sallaqxana məhəlləsi. Bu məhəllə də Naxçıvan şəhərində sənət və peşə ilə əlaqədar formalaşmış məhəllələrdən biri olmuşdur. Ərəbcə “sallaq” (qəssab) və farsca “xanə” (ev) sözləri əsasında yaranmışdır. Şəhərdə arabaçı, faytonçu işləyənlərin, qəssablıqla məşğul olanların əksəriyyəti bu məhəllədə yaşamışdır [9, s. 243]. Şərqdən Sarvanlar, şimaldan Xıncov məhəllələri ilə həmsərhəd olan bu məhəllənin indiki adı Çuxur məhəlləsidir [4, s. 70]. Çuxur məhəlləsi adı məhəllənin yerləşdiyi coğrafi ərazinin relyefi ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır.

Qoçüstü məhəlləsi. XVIII əsrin sonunda şəhərin əsas məhəllələrindən biri Naxçıvançayın sağ sahilində yerləşən Qoçüstü məhəlləsi olmuşdur. Ola bilsin ki, əvvəllər bu məhəllə Naxçıvan şəhərinin əsas hissəsinə aid olmayan müstəqil yaşayış yeri olmuş, sonralar isə şəhərin böyüməsi ilə əlaqədar Naxçıvan şəhərinin məhəllələrindən birinə çevrilmişdir. Çünki arxeoloqlar apardıqları ilkin kəşfiyyat işləri nəticəsində buranı 11-18-ci əsrlərə aid yaşayış yeri kimi qiymətləndirmişlər [8, s. 334-335]. Bundan başqa göstərmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhərində Qoçaltı adlı məhəllə də mövcud olmuşdur [8, s. 344]. Bəzi müəlliflər məhəllənin adının hələ IX əsrdən etibarən burada yerləşən meydanda guya qoç heykəlinin qoyulması ilə bağlı olduğunu yazmışlar [4, s. 69]. Fikrimizcə, məhəllənin adının formalaşması erkək qoyun – qoç adı ilə bağlı deyildir. Toponimin izahı ilə bağlı iki fikir irəli sürmək mümkündür. Bunlardan biri məhəllənin Kəngərliyə bir qolu olan Qəcoların və ya Kəclilərin adı ilə bağlı olmasıdır. Qəcoların yaşadığı yuxarı məhəllə “Qəco-üst” və yaxud “Qoç üstü”, aşağı məhəllə isə “Qəco-altı” və yaxud “Qoçaltı” adlandırılmışdır. İkinci versiya isə bundan ibarətdir ki, Naxçıvançayının bu ərazinin yaxınlığından keçən hissəsində karvan keçidi mövcud olmuş. Məhəllələrdən biri “Keç(id)üstü”, digəri isə “Keç(id)altı” adlandırılmış, sonralar isə xalq dilində fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq “Qoçüstü” və “Qoçaltı” şəklinə düşmüşdür.

Pirqəmiş məhəlləsi. Şəhərin məhəllələrindən piri də Pirqəmiş və yaxud Pırxamuş məhəlləsi olmuşdur. Bu məhəllə şəhərin ən qədim məhəllələrindən sayıla bilər. Məhəllənin adı dini etiqadla bağlı olaraq formalaşmış [9, s. 224] və Pırxamuş xanəqahı və yaxud Pırxəmiş məscidi bu məhəllədə yerləşmişdir.

Beləliklə, XIX əsr Naxçıvan şəhərinin tarixi-coğrafi yerləşməsinə, quruluşunu təhlil etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlirik ki, yüzilliyin birinci yarısında Naxçıvan şəhəri orta əsr Şərqi şəhərləri üçün xarakterik olan dörd əsas xüsusiyyəti birləşdirən tipik orta əsr şəhəri quruluşunu əsasən qoruyub saxlamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan MDTA: f. 24, siy. I, sənəd 353, v. 4.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c.: XIX əsr, Bakı: Elm, 2007, 504 s.
3. Bağirov F. Naxçıvan şəhərində qədim məhəllə adları / Mədəni-maarif jurnalı, № 6, 2008, s. 53-56.
4. Bağirov F. Naxçıvan şəhərində qədim məhəllə adları / Mədəni-maarif jurnalı, № 7, 2008, s. 69-72.
5. Bağirov F. Nuh yurduna səyahət. Naxçıvan, 2008, 134 s.
6. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1997, 304 s.
7. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı: Azərb. SSR EA, 1965, 132 s.

8. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 356 s.
9. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 376 s.
10. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
11. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
12. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 196 s.
13. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг., 1833, 264 с.
14. Салаева Р. Нахчыван – наследие архитектуры. Баку: Азербайджан, 2002, электрон resurs 90 s.
15. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1231 с.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: a.ordubadi@yahoo.com

Arzu Abdullayev

DESCRIPTION OF THE CITY OF NAKHCHIVAN ACCORDING TO BLOCKS (XIX CENTURY)

Sources of the 19th century describe the city of Nakhchivan by blocks and contain rich information about the city's structure. First of all, it should be noted that the city of Nakhchivan was fortified, and fortress walls surrounded the central part of the city. Archival documents show that at the beginning of the 19th century, there were 13 blocks in Nakhchivan. Most of the administrative, economic, social, and cultural functions of the city were implemented here. The central square of the city of Nakhchivan was surrounded by many complexes, which is typical for medieval cities.

Keywords: *block, fortress, tomb, craft, profession, 19th century, city, culture.*

Арзу Абдуллаев

ПОКВАРТАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ ГОРОДА НАХЧЫВАН (XIX ВЕК)

Источники 19 века приводят описание города Нахчывана по кварталам и содержат богатые сведения об устройстве города. Прежде всего, следует отметить, что город Нахчыван был укрепленным городом, а основная часть города была окружена крепостными стенами. Из архивных документов видно, что в начале XIX века в Нахчыване было 13 кварталов. Здесь реализовывалось большинство управленческих, экономических, социальных и культурных функций города. Центральная площадь города Нахчыван была окружена множеством комплексов, что характерно для средневековых городов.

Ключевые слова: *квартал, крепость, гробница, ремесло, профессия, XIX век, город, культура.*

(Tarix elmləri doktoru Emin Şixəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 08.07.2022

Son variant 11.08.2022

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFİYA**UOT 902****VƏLİ BAXŞƏLİYEV****UÇAN AĞILDA ARXEOLÖJİ ARAŞDIRMALAR**

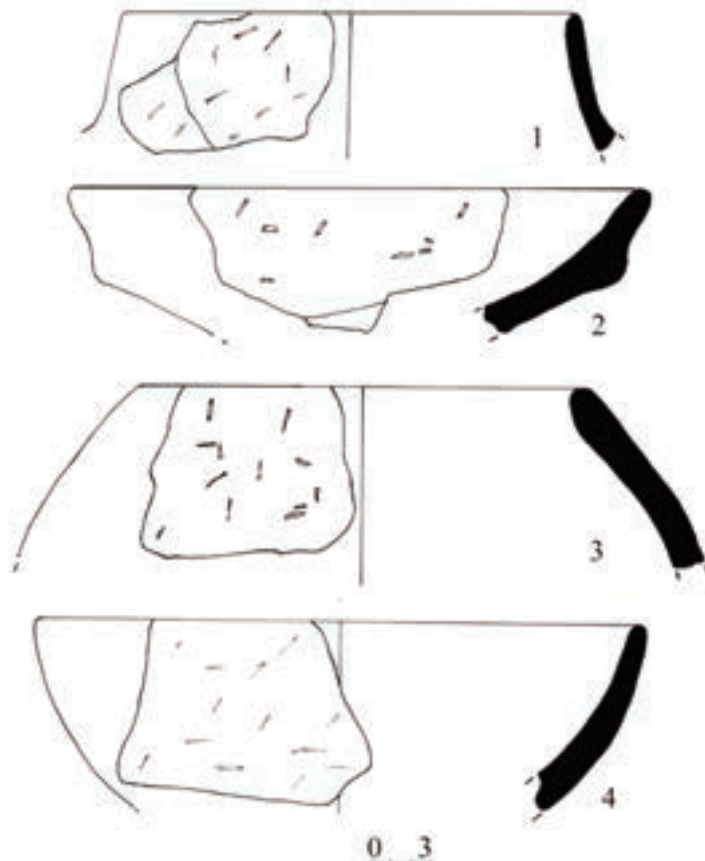
Araşdırmalar göstərir ki, Erkən Eneolit dövründə Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yaşayan insanlar əkinçiliklə və köçmə maldarlıqla məşğul olmuşlar. Köçmə maldarlıq insanların müxtəlif faydalı qazıntıları, o cümlədən mis və obsidian yataqlarından istifadəsi üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Eneolit dövrünə aid mövsümi yaşayış yerləri məhz qədim Naxçıvan sakinlərinin Zəngəzur dağlarının zəngin xammal mənbələrinə, o cümlədən metal yataqlarına gedən yollar üzərində salınmışdır. Cənubi Qafqazın zəngin xammal mənbələri Yaxın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Uçan Ağıl yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı Erkən Eneolit dövrü təbəqəsinin aşkar olunması Son Neolitdən Eneolitə keçidi, həmçinin Yaxın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Yaxın Şərqi, Cənubi Qafqaz, Naxçıvan, Eneolit dövrü, Uçan Ağıl.*

Giriş. 2015-ci ildən başlayaraq Naxçıvançay və Sirabçay vadisində aparılan araşdırmalar zamanı e.ə. V minilliyin birinci yarısına aid Eneolit abidələri aşkar olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Kültəpə və onun ətrafında yaşayan insanlar əkinçiliklə və köçmə maldarlıqla məşğul olmuşlar. Köçmə maldarlıq insanların müxtəlif faydalı qazıntıları, o cümlədən mislə tanışlığına səbəb olmuşdur. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Eneolit dövrünə aid mövsümi yaşayış yerləri məhz qədim Naxçıvan sakinlərinin Zəngəzur dağlarının zəngin metal yataqlarına gedən yollar üzərində salınmışdır. I Kültəpə yaşayış yerində həyat e.ə. VI minillik boyu davam etsə də e.ə. V minillikdə burada həyat kəsilməmişdir. Kültəpədən tapılan bəzi keramika məmulatı e.ə. V minillikdə burada həyatın epizodik xarakter daşdığını, daimi məskunlaşma olmadığını göstərir. Bununla belə e.ə. V minilliyin birinci yarısında Kültəpə ətrafında yaşayış davam etmişdir. Uzunoba və Uçan Ağıl yaşayış yerlərində aparılan araşdırmalar zamanı e.ə. V minilliyin birinci yarısına aid maddi mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl, Naxçıvançay vadisində yerləşən Uzunoba və Naxçıvantəpə yaşayış yerlərinin araşdırılması e.ə. V minilliyin əvvəllərində qədim insanların çay vadilərinə daha yaxın ərazidə məskunlaşdığını göstərir ki, bu da iqlim dəyişmələri, daha doğrusu quraq iqlimlə bağlı ola bilər [7, s. 108-121]. Bu tip abidələr indiyədək Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində aşkar olunmamışdır. Bu abidələr Son Neolit ilə Son Eneolit arasındakı boşluğu doldurmaq və Azərbaycanda arxeoloji mədəniyyətlərin fasiləsizliyini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu abidələrdən biri də Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl yaşayış yeridir. Uçan Ağıl yaşayış yerindən aşkar edilən Erkən Eneolit dövrünə aid arxeoloji tapıntılar bu dövrdə yaşayan insanların həyat tərzini və iqtisadi-mədəni əlaqələrini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Uçan Ağıl yaşayış yeri. Uçan Ağıl yaşayış yeri Araz çayı vadisini Sirab dağlarının ətəkləri ilə birləşdirən dərənin sonundakı burunda yerləşir. Əvvəlki illərdə aparılan tədqiqatlar zamanı mis mədənciliyi və köçmə maldarlıqla bağlı tapıntılar aşkar olunmuşdu. Yerüstü keramika məmulatı saman qarışıq gildən hazırlanmış, qırmızı rəngin müxtəlif çalarlarında

bişirilmişdir. Keramika məmulatının bir qismi boyalıdır. Yerüstü materiallar arasında bir ədəd daş çəkiç də vardır. Bu çəkiç Duzdağ mədənlərində istifadə olunan alətlərlə bənzərdir. 2015-ci ildə yaşayış yerində üç sahədə qazıntı başlanmışdır. Onlarının ikisinin ölçüsü 5×5 m, birinin ölçüsü isə 5×10 m olmuşdur [7, s. 108-121]. Qazıntılar 2021-ci ilədək davam etdirilmiş, Orta Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı və obsidian məmulatı aşkar olunmuşdur. Tədqiqat zamanı Erkən Tunc dövründə də burada yaşayış olduğu və Eneolit dövrü mədəni təbəqəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsi ilə kəsildiyi müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı yaşayış yerinin yaxınlığında olan kurqanın da Erkən Tunc dövrünə aid olduğu da müəyyənləşdirilmişdir. Ancaq tədqiqat zamanı aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyəti Eneolit dövrünə aiddir. Arxeoloji qazıntılar zamanı arxitektura qalıqları aşkar olunmamışdır. Lakin yaşayış yerinin alt təbəqəsində qeydə alınan çoxsaylı dirək yerləri Uçan Ağıl sakinlərinin dirəklər vasitəsi ilə qurulmuş, dördkünc formalı yüngül konstruksiyalı evlərdən istifadə etdiyini göstərir. Yaşayış yerindən götürülən kömür nümunələrinin birinin analizi e.ə. 4690-4450-ci illəri, digəri isə e.ə. 4497-4344-cü ili göstərdiyi üçün yaşayış yerinin Orta Eneolit dövrünə aid olduğu düşünüldü. Lakin 2019 və 2021-ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntılar yaşayış yerində həyatın e.ə. V minilliyin birinci yarısından başladığını göstərir. Aşkar olunan tapıntılar Uçan Ağıl yaşayış yerinin Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsini əks etdirdiyini təsdiq edir.

Şəkil 1. Uçan Ağılın sadə keramikası.

Uçan Ağılda yeni araşdırmalar. 2021-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı da mədən-

çiliklə bağlı alətin tapılması olduqca maraqlıdır. Tədqiqatlar zamanı relyefdən asılı olaraq Eneolit təbəqəsinin təqribən 1-2, 5 m qalınlığında saxlandığı müəyyən edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, yaşayış yerinin bəzi hissələrində mədəni təbəqənin üzəri lil və sel sularının yuyub gətirdiyi torpaq və qum qatı ilə örtülmüşdür. Bu da yaşayış yerində həyatın mövsümi xarakterdə olduğunu və onun müəyyən zaman ərzində tərk edildiyini göstərir. Yaşayış yeri tərk edildikdən sonra sel suları torpaq qatını təbəqənin üzərinə gətirmişdir.

2021-ci ildə Uçan Ağılda başlıca olaraq iki sahədə tədqiqat aparılmışdır. Birinci sahə təpənin ətəyində yerləşirdi. Burada 5×10 sahədə aparılan araşdırmalar mədəni təbəqənin davam etdiyini göstərirdi. Buna görə də burada qazıntı sahəsi genişləndirildi və ölçüsü 10×10 m olan sahədə qazıntılar davam etdirildi. Əvvəlki illərdə sahənin şərq qurtaracağına dairəvi formalı dirək yerləri aşkar olunmuşdu. Bu ilki araşdırmalar sahənin bu hissəsində mədəni təbəqənin bitdiyini göstərirdi. Lakin sahənin qərb tərəfində az bir hissədə mədəni təbəqə davam edirdi. Araşdırma zamanı yaşayış yerinin bu hissəsindən Erkən Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı, heyvan sümüyü və obsidian parçaları aşkar olundu. Aşkar olunan keramika parçaları arasında basmanaxışlı bir neçə keramika parçası xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Bu tip basmanaxışlı keramika başlıca olaraq Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Bu tip keramika nümunələri Naxçıvantəpə yaşayış yerindən bol miqdarda tapılmışdır.

Şəkil 2. Uçan Ağılın basmanaxışlı keramikası.

Qazıntılar zamanı sahənin digər yarımhissəsində dairəvi ocaq yeri, onun ətrafında isə bərk döşəmə qalıqları aşkar olundu. Araşdırma zamanı bu ocağın ikiyaruslu olduğu və üst hissəsinin odluğa çökdüyü müəyyənləşdirildi. Lakin hər iki kameranı birləşdirən dairəvi deşik-

lərin qalıqlarını aydın şəkildə izləmək mümkün idi. Lakin kürənin təyinatı, onun ətrafından götürülən şlak qalıqlarının analizə ehtiyacı olduğundan, tam olaraq müəyyən olunmamışdır.

Yaşayış yerinin şimal tərəfində mədəni təbəqə bir qədər yüksəkdə yerləşdiyindən burada təbəqənin kəsiyi alınmışdı. Kəsikdə çuxur qalıqları və Eneolit dövrünə aid təbəqənin qalıqları aydın seçilirdi. Bu sahədə aparılan araşdırmalar Uçan Ağıl yaşayış yerində evlərin bir qisminin yarımqazma tipli olduğunu deməyə imkan verir. Ehtimal ki, insanlar ilk vaxtlar dirəklər vasitəsi ilə qurulan yüngül konstruksiyalı evlərdən, daha sonra isə yarımqazmalardan istifadə etmişlər. Araşdırma zamanı yaşayış yerinin bu hissəsindən keramika məmulatı, obsidian alətlər, ocaq qalıqları aşkar olunmuşdur. Dairəvi formalı ocaqların külü bəzən ətrafa yayılmışdı. Bu sahənin mərkəzi hissəsində bir yerə toplanmış daş topasına rast gəlinirdi. Araşdırmalar bu daş topasının torpaqda qazılmış dairəvi formalı çuxuru qapamaq üçün istifadə olunduğunu göstərdi.

Uçan Ağıl yaşayış yerinin ikinci sahəsində aparılan araşdırmalar zamanı sahənin cənub hissəsində dairəvi formalı çuxurun qalıqları aşkar olunmuşdu. Yaşayış yerinin bu hissəsində aparılan araşdırmalar zamanı oval formalı daş döşəmə qalıqları, döşəmənin yaxınlığında dən daşı aşkar olundu. Dairəvi formalı daş döşəmənin yaxınlığında kiçik bir sahədə torpaq döşəmə onun yaxınlığında isə dairəvi formalı ocaq aşkar olundu. Bu faktlar yaşayış yerində döşəmələrin tez-tez dəyişdiyini göstərir. Yaşayış yerinin bu hissəsində həmçinin yarımqazma tipli evin qalıqları izlənməkdə idi. Araşdırmalar göstərir ki, yaşayış yerində yaşayış mövsümü olduğundan döşəmələr və ocaqlar tez-tez yer dəyişmiş, sel suları yaşayış yerini basmışdır. Mədəni təbəqənin bəzi yerlərdə sel sularının gətirdiyi qumlu torpaqla örtülməsi də bunu təsdiq edir. Bu hissədə aparılan araşdırmalar nəticəsində Eneolit dövrünə aid keramika parçaları, obsidian alətlər, heyvan sümüklərinin qalıqları aşkar olunmuşdur. Qazıntı sahəsinin bu hissəsində aparılan qazıntılar zamanı çəhrayı və boz rəngli keramika nümunələri, obsidian parçaları aşkar olundu. Yaşayış yerinin şimal tərəfində mədəni təbəqənin bitməsinə baxmayaraq torpaq laylarının altından dairəvi formalı ocağın qalıqları aşkar olunmuş, onun ətrafından isə heç bir maddi-mədəniyyət qalığı aşkar olunmamışdır.

2021-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı Uçan Ağıldan aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Tapıntılar arasında Erkən Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Uçan Ağıl yaşayış yerindən aşkar olunmuş keramika məmulatını üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa sadə keramika məmulatı, ikinci qrupa boyalı keramika məmulatı, üçüncü qrupa isə basmanaxışlılar aiddir.

	<i>Sampl ID</i>	<i>Sample</i>	<i>Radiocarbon Age [BP]</i>	$\delta^{13}C$ [‰]	<i>Date BC [95,4%]</i>
1	Uçan Ağıl 2013	LTL14893A	5585 ± 45	-21.9 ± 0.7	4497-4344 BC
2	Uçan Ağıl 2015	LTL16009A	5713 ± 45	-23.4 ± 0.4	4690-4450 BC
3	Uçan Ağıl 2019	LTL19813A	5949 ± 45	-19.4 ± 0.1	4941-4721 BC

Tablo 1. Uçan Ağıldan götürülən karbon analizlərinin nəticələri.

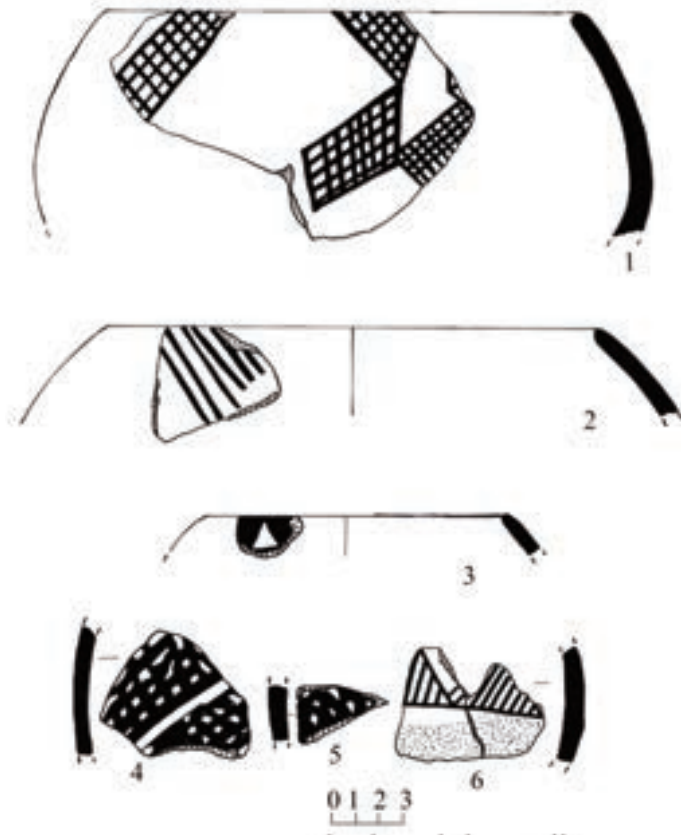
Keramika məmulatı. Tapıntıların əksəriyyəti sadə keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatı küpə və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir. Küpə tipli qablar silindrik boğazlı və qabarıq gövdəlidir. Keramika məmulatının əksəriyyətini təşkil edən kasalar əsasən qabarıq, şişkin gövdəli, bəzən isə konusvarı formalıdır. Keramika məmulatı əsasən saman qatılmış gildən hazırlanaraq orta dərəcədə bişirilmiş, hər iki üzündən yüngülcə cilalan-

mışdır (şəkil 1). Sadə keramika əsasən qırmızının müxtəlif tonlarında bişirilmiş, bəzi nümunələrin üzərinə qırmızı boya çəkilmişdir. Lakin keramika məmulatı arasında boz və qara rəngdə bişirilmiş nümunələrə də rast gəlinir. Üzərinə qırmızı boya çəkilmiş keramika Naxçıvantəpədə e.ə. V minilliyin əvvəllərindən kütləvi şəkildə aşkar olunmuşdur. Bu tip keramika həmçinin Uzunoba və Bülövqaya yaşayış yerlərindən məlumdur. Sadə keramikanın bənzərləri Yaxın Şərqi Neolit abidələrindən də məlumdur. Sadə keramikanın müəyyən nümunələri həmçinin I Kültərə, Naxçıvantərə, Uzunoba və digər abidələrdən yaxşı bəllidir ki, bu da Uçan Ağıl keramikasının I Kültərə ənənələri əsasında inkişaf etdiyini deməyə imkan verir.

Uçan Ağıl yaşayış yerində basmanaxışlı keramika az miqdardadır (şəkil 2). Yaşayış yerində barmaq basqısı ilə naxışlanmış bir nümunə və kütuclu alətlə naxışlanmış üç nümunə aşkar olunmuşdur ki, onlar da eyni bir qabın parçalarında ibarətdir. Bununla belə bu nümunələr Dalmatərə mədəniyyəti ilə əlaqələri dəyərləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Erkən Eneolit təbəqəsindən aşkar olunan ocaqdan götürülən kömür nümunəsinin analizi e.ə. 4941-4721-ci illəri göstərmişdir ki, bu da Dalmatərə ilə əlaqələrin V minilliyin əvvəllərindən başladığını deməyə imkan verir. Bu tip basmanaxışlı keramika nümunələri Naxçıvantərə [3, s. 123, şəkil 105], Dalmatərə [8, s. 124, pl. II], Seh Gabi B [9, 242-251, fiq. 49-54], Siahbid [Henrickson 1983: fiq. 104], Çoga Maran [9, fig. 105], Lavin tərə [10, s. 101, fiq. 9, 172; fiq. 10, 1069], Sonqar vadisindəki [11, fiq. 3; fiq. 5; fiq. 7-8] abidələrdən məlumdur. Basmanaxışlı keramika həmçinin Qarabağın bir çox Neolit abidələrindən, o cümlədən Qarabağda Çalağantərə [5, s. 763, tablo 378, 3], İsmayılbəytərə [1, s. 160] və İlanlitərədən [5, s. 313, tablo 189, 1-2] məlumdur.

Keramika məmulatının müəyyən hissəsi boyalı qablardan ibarətdir (şəkil 3). Boyalı keramika əsasən kasa tipli qabların parçaları ilə təmsil edilmişdir. Onlar qabarıq gövdəli və ağızda bir qədər içəri yığılan qablardan ibarətdir. Qabların üzəri torlu romb, ştrixlənmiş üçbucaqlarla naxışlanmışdır. Bu tip qablar və onların naxış motivləri Ubeyd mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Bu tip boyalı qablar Tell Arpachiyah [12, fiq. 27-28] və digər yaşayış yerlərindən məlumdur. Uçan Ağıl boyalı keramikasının bəzəmə motivi Naxçıvantərə [3, s. 87, şəkil 57], Uzunoba [4, s. 137], Bülövqaya [3, s. 94-101] kimi yaşayış yerlərindən də məlumdur. Kasalardan birinin naxış motivi (şəkil 3, 1) Ubeyd mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid keramika məmulatının naxışları ilə bənzərdir.

Yaşayış yerinin üzərindən iki daş çəkiç tapılmışdır. Bu daş çəkiçlərin Erkən Eneolit dövrünə aid olduğu düşünülməkdədir. Uzunsov formalı bu daş çəkiçlərin yuxarısında ağac dəstəyə bərkətmək üçün dərin oyuc açılmışdır. Daş çəkiçlərin uc hissəsi bərk çisimə vurulan zərbənin təsiri ilə qırılmışdır. Bu daş çəkiçlər qaba şəkildə hazırlanması ilə Erkən Tunc dövrünün analogi əmək alətlərindən fərqlənirlər. Bu tip daş alətlər I Kültərə, II Kültərə yaşayış yerlərindən, həmçinin Duzdağdan xeyli miqdarda aşkar olunmuşdur. Cənubi Qafqazda bu tip alətlərin başlıca olaraq Naxçıvan abidələrində aşkar olunması mədənciliyin bu regionda inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Naxçıvanın mis yataqları, həmçinin Naxçıvana qonşu olan Zəngəzur dağlarının mis və obsidian yataqları ilə zəngin olması mədənciliyin inkişafı və Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin yaranmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Şəkil 3. Açıq Ağılın boyalı keramikası.

Nəticə. Uçan Ağıl yaşayış yeri Eneolit mədəniyyətinin erkən və orta mərhələsinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir [6, s. 88-95]. Tədqiqatlar göstərir ki, Erkən və Orta Eneolit dövründə Sirabçay və Naxçıvançay vadisində yaşayan insanlar əkinçiliklə və köçmə maldarlıqla məşğul olmuşlar. Köçmə maldarlıq insanların müxtəlif faydalı qazıntılar, o cümlədən mis və obsidian yataqlarından istifadəsi üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Eneolit dövrünə aid mövsümi yaşayış yerləri məhz qədim Naxçıvan sakinlərinin Zəngəzur dağlarının zəngin xammal mənbələrinə, o cümlədən metal yataqlarına gedən yollar üzərində salınmışdır. Bu abidələrin tədqiqi ölkəmizin qədim sakinlərinin miqrasiyasının arealını, onların qədim Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrini öyrənməyə imkan verir. Keramik məmulatının araşdırılması Orta Eneolit mədəniyyətinin Son Neolit və Erkən Eneolit ənənələri əsasında inkişaf etdiyini göstərir. Lakin Orta Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərində Dalmatəpə tipli basma naxışlı keramika aşkar olunmamışdır. Ehtimal ki, Dalmatəpə mədəniyyəti e.ə. V minilliyin ortalarında davam etmişdir. Demək olar ki, Orta Eneolit dövründə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən arxeoloji mədəniyyət formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov X. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // Azərbaycan arxeologiyası, 2018, № 21/1, s. 152-176.

2. Baxşəliyev V. Neolit və Erkən Eneolit dövründə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 226 s.
3. Baxşəliyev E. Bülövkaya yaşayış yerinin keramikası // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri, 2021, № 1, s. 94-101.
4. Baxşəliyev V., Baxşəliyev E. Bülövkaya keramikasının Yaxın Şərqlə əlaqəsi / Naxçıvan: Mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 22-23 oktyabr 2020-ci il. Naxçıvan, 2020, s. 20-21.
5. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Карабахского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 918 с.
6. Бахшалиев В.Б. Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана // Российская Археология, № 2, 2014, с. 88-95.
7. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин. Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Баку: Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
8. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 1975, No. 13, p. 111-127.
9. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto, 1983.
10. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J., Vahdati N.H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran // Ancient Near Eastern Studies, 2012, No. 40, p. 95-117.
11. Heyderyan M., Zeydi M., Herieyan H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Kalkolitik yaşayış yerləri // Payambastanşünas, 1392, No. 19, p. 1-14.
12. Mallowan M.E.L., Cruikshank J.R. Excavations at Tall Arpachiyah, 1933 // Iraq, British Institute for the Study of Iraq, 1935, vol. 2, No. 1, p. 1-178.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Veli Bakhshaliyev

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN UÇAN AĞIL

Studies show that the populations settled in the Sirabçay and Nakhchivançay valleys were engaged in agriculture and nomadic cattle breeding. Nomadic cattle breeding created a favorable condition for developing functional mineral resources, including copper and obsidian. Based on research, it can be said that nomadic settlements were located on the paths passing to the minerals of Zangezur, including metal deposits. The rich minerals of the South Caucasus played a significant role in establishing economic and cultural relations with Middle Eastern countries. In this regard, the layer of the Early Chalcolithic Age identified at the Uçan Ağıl settlement is essential for studying the transition processes from Neolithic to Chalcolithic and relations with Middle Eastern countries.

Keywords: *Middle East, South Caucasus, Nakhchivan, Chalcolithic period, Uçan Ağıl.*

Вели Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В УЧАН АГЫЛ

Исследования показывают, что население, проживавшее в раннем энеолитическом периоде в долинах Сирабчай и Нахчыванчай, занималось земледелием и кочевым скотоводством. Кочевое скотоводство создавало благоприятные условия для разработки различных полезных ископаемых, в том числе залежей меди и обсидиана. На основе исследований можно сказать, что сезонные поселения периода энеолита древние жители Нахчывана размещали именно на путях, ведущих к богатым сырьевым источникам гор Зангезура, в том числе залежам металлов. Богатые источники сырья Южного Кавказа играли большую роль для установления экономических и культурных отношений с ближневосточными странами. В этом отношении выявление в ходе проведенных исследований в поселении Учан Агыл слоя эпохи раннего энеолита имеет значение с точки зрения изучения процесса перехода от неолита к энеолиту, а также экономико-культурных взаимоотношений с ближневосточными странами.

Ключевые слова: *Ближний Восток, Южный Кавказ, Нахчыван, период энеолита, Учан Агыл.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 09.07.2022

Son variant 10.08.2022

UOT 902

ZEYNƏB QULİYEVƏ

SƏDƏRƏK YAŞAYIŞ YERİNİN ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ KERAMİKASI

Məqalə Sədərək yaşayış yerindən 2022-ci ildə əldə edilən yerüstü materialların təhlilinə həsr edilmişdir. Yeni tapıntılar küpə, kasa, çölmək, çaynik və qədəh tipli qabların fraqmentlərindən ibarətdir. Onlar boz-qara və çəhrayı rəngli gildən hazırlanmışdır. Əsasən narın qum tərkibli gildən hazırlanan bu qabların bir qismi cilalıdır. Belə qabların səthinə basma və çərtmə üsulla dalğavarı, düz xətlərdən ibarət naxış çəkilmişdir. Onların ən yaxın paralelləri Sarıdərə, Kolanı, Şahtaxtı, I Dəmirçi nekropolundan məlumdur. Müqayisəli təhlillərə əsasən bu materiallar e.ə. XI-IX əsrlərə aid edilmişdir.

Açar sözlər: *Sədərək yaşayış yeri, Erkən Dəmir dövrü, keramika, dulus çarxi, ornament.*

Giriş. Naxçıvan ərazisində boz rəngli keramikanın boya bəzəmli qablarla paralel olaraq ortaya çıxdığı dövr uzun müddət Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü kimi xarakterizə olunmuşdur. Bu dövrün boya bəzəmli qablarını qonşu regionlarla müqayisəli olaraq təhlil edən tədqiqatçılar Van bölgəsi, Naxçıvan və Urmiya ərazisində yayılmış bu mədəniyyətin oturaq və köçəri həyat sürən tayfalar tərəfindən yaradıldığını qeyd etmişlər [4, s. 62]. İlk dəfə olaraq, Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü abidələrinin Son Tunc dövründən ayrıca şəkildə təsnifləndirilməsi V.Baxşəliyev tərəfindən 2 qrupa bölünərək təhlil edilən 18 abidənin materialları əsasında həyata keçirilmişdir [2]. Daha sonra onların sırasına əvvəllər Son Tunc dövrü abidəsi kimi təqdim olunan I Dəmirçi nekropolu və 2019-cu ildə təsadüf nəticəsində aşkar olunan II Dəmirçi nekropolu daxil edilmişdir [9; 10; 13]. Hazırda 20 abidə ilə təmsil olunan Erkən Dəmir dövrü abidələrinin sırası yeni tapıntılarla zənginləşdirilməkdədir. Belə tapıntılardan bir qismi də 2022-ci ildə Sədərək rayonunda qeydə alınmışdır. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeoloji xidmət şöbəsinin I Fonduna təhvil verilmiş yeni tapıntılar keramika, obsidian və miniatür daşların daxil olduğu 79 nümunədən ibarətdir. Sədərək yaşayış yerindən toplanan bu yerüstü materiallar Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

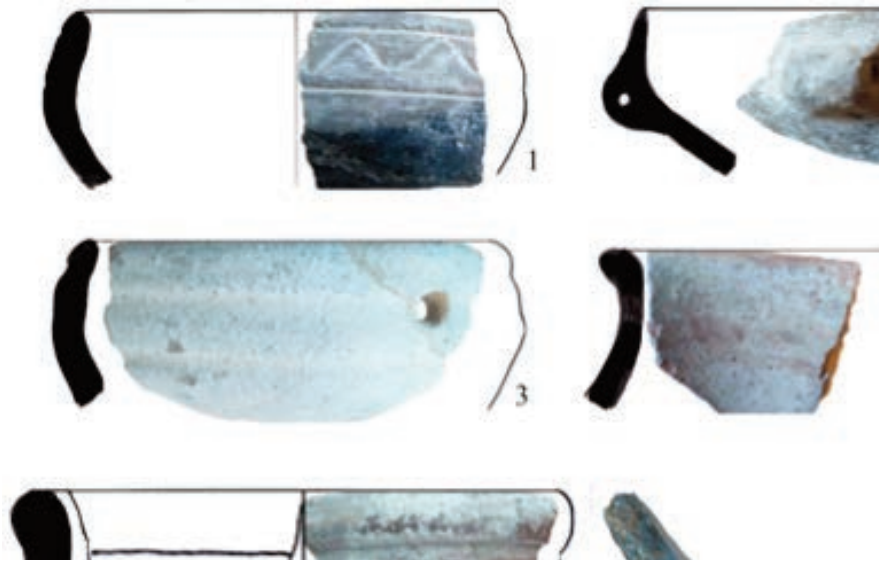
Sədərək rayonunun Erkən Dəmir dövrü abidələri. Naxçıvanın şimal-qərb sərhədində yerləşən bu bölgədə bəhs edilən dövrə aid materiallar vaxtı ilə Sədərək yaşayış yeri, Sədərək Kültəpəsi, Sədərək qalası kimi yaşayış yerləri, Sədərək kurqanı, Çapacaq nekropolu, I və II Dəmirçi nekropollarından aşkar olunmuşdur [13; 12; 8; 9; 10]. Sədərək yaşayış yeri daha geniş əraziyə malik olması və çoxtəbəqəli olması ilə digərlərindən fərqlənir.

Sədərək yaşayış yeri Naxçıvandan “Ümid” körpüsünə gedən yolun sağında, Qaraağac kəndinin cənub-şərqində düzənlik sahəni əhatə edir. Ətrafi əkin yerləri ilə əhatə olunmuşdur. Bu ərazi yerli əhali içərisində “Şəhər yeri” yaxud “Sədərək Kültəpəsi” kimi tanınır. 1958-ci ildə burada tədqiqat aparən O.Həbibullayev aşkar edilən arxeoloji materiallara əsasən yaşayış yerinin e.ə. I minillikdən orta əsrlərədək fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdir [1, s. 15]. 2010-cu ildə bu ərazidə A.Q.Seyidov və V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə 5×5 m sahədə qazıntı aparılmış, mədəni təbəqənin qalınlığının 2-2,2 m olduğu müəyyən edilmişdir. Qazıntılar nəticəsində buradan aşkar olunan Son Tunc-Erkən Dəmir Dövrünə aid xeyli keramika, sümük və obsidian parçaları, daş alətlər müxtəlif tədqiqat əsərlərində işıqlandırılmışdır [12, s. 13; 8, s. 54-55, 60].

2022-ci ildə Sədərək yaşayış yerində kəşfiyyət xarakterli araşdırmalar zamanı toplanan yerüstü materiallar başlıca olaraq saxsı məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Onların araşdırılması Sədərək yaşayış yerində Erkən Dəmir dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sədərək yaşayış yerinin Erkən Dəmir dövrü keramikasının xüsusiyyətləri. Keramikanın hazırlanma texnologiyası. Yeni tapıntılar əsasən qara və çəhrayı rəngli qabların fraqmentləri ilə təmsil olunmuşdur. Onlar təmiz tərkibli gildən hazırlanmış, bir qisminin tərkibinə narın qum qatılmışdır. Qabların əksəriyyəti əldə hazırlanmış, hər iki üzdən hamarlanmışdır. Digər qablar dulus çarxında hazırlanmışdır. Onlardan bəzisinin hər iki səthində, bəzisinin isə daxilində dulus çarxının izləri qalmışdır. Bəzi qabların boz-qara rəngli əsas gil qatı qəhvəyi rəngli incə gil təbəqəsi ilə üzələnmişdir. Belə qablar yaxşı bişirilmiş və davamlı olmuşdur. Qabların səthinin işlənməsinə görə 3 yerə bölmək olar. Birinci qrupa aid olanlar səliqəli hazırlanmış, yaxşı cilalanmış, bəzisinin səthinə sarı boya çəkilməmişdir. Onlar əsasən boz-qara rəngli nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Az sayda açıq qəhvəyi nümunələrə də rast gəlinir. Belə qabların səthinə dalğavarı, sünbülvarı və paralel xətlərdən ibarət basma naxışlar çəkilməmişdir. İkinci qrupa aid olanlar cilasızdır, səthləri texniki baxımdan işlənməmişdir. Belə qabların nahamar səthinə naxışlar çərtmə texnologiyaya ilə çəkilməmişdir. Onlardan birinin ağız kənarında dairəvi deşik açılmışdır. Üçüncü qrupa aid olanlar əldə hazırlanaraq anqoblanmışdır. Çəhrayı rəngdə olan belə nümunələrin ağız kənarı köbə şəklində qalınlaşdırılmış və naxışsızdır. Onların ağız kənarı qaralmışdır.

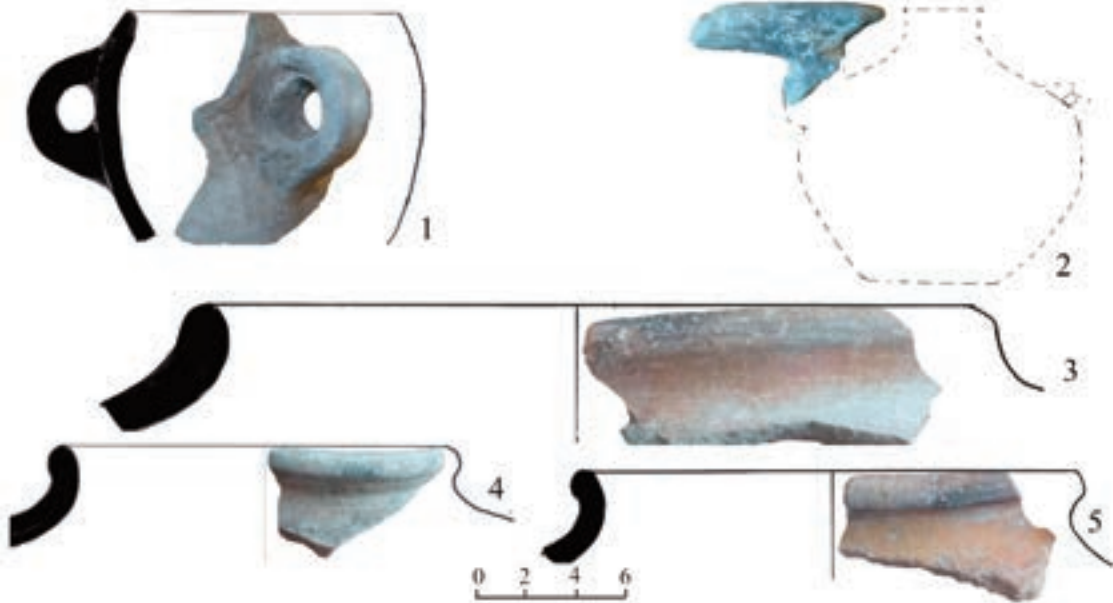
Qabların tipoloji təsnifləndirilməsi. Keramika fraqmentlərinin analitik nümunələri əsasında qrafik təsvirlər hazırlanaraq qabların tipləri müəyyənləşdirilmişdir. Fraqmentlərdən 3-ü kasa, 1-i çaynıq, 1-i qədəh, 8-i isə küpə tipli qablara aiddir (şəkil 1). Kasalar silindrik-konik və qabarıq gövdəlidir. Birinci tipə aid kasanın gövdəsində üfüqi şəkildə deşilmiş kiçik qulp yerləşdirilmiş və qəhvəyi rəngli səthi yaxşı cilalanmışdır (şəkil 1, 2). Hər iki üzdən qəhvəyi incə təbəqə ilə üzələnmiş qabın gövdəsində kiçik qulp yerləşdirilmişdir. Qabın divar qalınlığı 0,4-0,5 sm-dir. Qabarıq gövdəli kasalardan biri qara rəngli, cilalı və basma naxışlıdır (şəkil 1, 1). Kiçik həcmli olan bu kasanın divar qalınlığı ağız hissədə 0,6, gövdə hissədə 1 sm-ə çatır. Digər kasanın açıq boz rəngli səthi işlənməmiş, nahamardır. Onun gövdəsinin yuxarı hissəsini çevrələyən 2 cərgə enli kanalvarı xətlərdən biri dairəvi şəkildə deşilmişdir (şəkil 1, 3). Deşik içəridən xaricə doğru, bişmədən sonra açılıb. Kasanın divar qalınlığı 0,5 sm-dir.

Şəkil 1. Sədərək yaşayış yerinin Erkən Dəmir dövrünə aid kasa və çölmək tipli qabları.

Çölməklər qabarıq gövdəli olub ağız hissəyə doğru konusvarı şəkildə daralan boğaz quruluşuna malikdirlər. Çəhrayı rəngli nümunə təmiz tərkibli gildən hazırlanaraq az cilalanmışdır. Səthində dulus çarxının izləri qalmışdır (şəkil 1, 4). Onun divar qalınlığı 0,5-0,8 sm arasında dəyişir. Qəhvəyi rəngli digər nümunə az cilalı və ağız kənarı köbəli və qalın divarlıdır (0,9-1,2 sm). Onun xarici səthində sünbülşəkilli, daxili səthində isə dalğavarı basma naxış çəkilmişdir (şəkil 1, 5). Fraqmentlər əsasən qabların boğaz və gövdə hissəsinə aiddir. Yalnız bir nümunə yastı oturacaq fraqmenti ilə təmsil olunmuşdur. Boz-sarı rəngli, qalın divarlı (1-1,2 sm) olan bu nümunə kobud hazırlanmış və səthi nahamardır (şəkil 1, 6).

Qədəh bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Boz-qara rəngli, narın qum tərkibli olub əldə hazırlanmış və xəfif sığallanmışdır. Onun içəriyə doğru meyllənmiş ağız və qabarıq gövdəsinə aid hissə sağlam qalmışdır. Oturacaq hissəsi sınımışdır. Divar qalınlığı 0,5-0,7 sm olan qabın gövdəsində şarşəkilli qulpu var (şəkil 2, 1). Çaynik tipli qabın lülək hissəsinə aid fraqment qara rəngli və cilalıdır (şəkil 2, 2). Lüləyin uzunluğu 11 sm, eni 1,5-4 sm, qalınlığı 2,5 sm, hündürlüyü 4 sm, ortasındakı novalçanın eni 1 sm-dir. Küpələr digər qablarla müqayisədə üstünlük təşkil edir (8 ədəd). Çəhrayı, qəhvəyi, boz-qara rənglərdə olan bu qabların hamısı qabarıq gövdəli olub, ağız kənarları xaricə doğru meylləndirilmişdir (şəkil 2, 3-5).

Şəkil 2. Sədərək yaşayış yerinin Erkən Dəmir dövrünə aid qədəh, çaynik və küpə tipli qabları.

Bəzi nümunələrin səthində dulus çarxının izləri qalmışdır. Boğaz quruluşuna görə onlar 2 tipə ayrılır: silindrik boğazlı (4 ədəd) və qıfşəkilli genişlənlər (3 ədəd). Silindrik boğazlı küpələr dulus çarxında hazırlanmış, divar qalınlığı 0,5-0,7 sm arasında dəyişir. Boz-qara rəngli, narın qum qatılmış gildən hazırlanmış 2 küpənin xarici səthində ornament çəkilmişdir. Onlardan birinin səthi nahamar olub, çiyin hissəsində çərtmə naxış çəkilmişdir. İncə təbəqə ilə üzlənmiş digər nümunənin ağız kənarından boğazına doğru diaqonal şəkildə sünbülşəkilli basma naxış çəkilmişdir. Onun içəri səthində dulus çarxının izləri qalmışdır. Açıq qəhvəyi rəngli üçüncü nümunənin ağız kənarında kobud çərtmə izləri qalmışdır. Dördüncü nümunə çəhrayı rəngli, saman tərkibli gildən səliqəli hazırlanaraq cilalanmışdır. Onun hər iki səthində

sarı boyanın izi qalmışdır. İkinci tipə aid küpələrin ağız kənarı qıfşəkili formada xaricə doğru meylləndirilərək müxtəlif dərəcələrdə qalınlaşdırılmışdır. Onlar cilasızdırlar. Divar qalınlıqları 0,5-1 sm arasında dəyişir. Çəhrayı rəngli nümunələrdən biri boz təbəqəlidir, boğazında sünbülşəkili çərtmə naxış çəkilmiş, içərisində dulus çarxının izləri qalmışdır. İkinci nümunə çəhrayı rəngdə anqoblanmış və naxışsızdır. Digər nümunə boz-qara rəngli, içərisi nahamar, xaricdən hamarlanmış ağız kənarı xəfif batıq xətlə çevrələnmişdir.

Tarixləndirmə. Səderək yaşayış yerinin yerüstü materialları bir çox aspektdən Naxçıvan ərazisindəki Erkən Dəmir dövrü abidələrinin materialları ilə analogiya yaradır. Bu, ilk növbədə özünü keramikanın tərkibi, rəng çeşidi və hazırlanma texnologiyasında büruzə vermişdir. Belə ki, Səderək yaşayış yerində qeydə alınmış boz və çəhrayı rəngli keramika Erkən Dəmir dövründə geniş yayılmışdır. Bu tip keramika hələ ötən əsrin ortalarında I Kültəpənin IV təbəqəsindən, Qızılburun nekropolundan [1, s. 180, 183] aşkar edilmişdir. I Kültəpənin IV təbəqəsi vaxtı ilə O.Həbibullayev tərəfindən XI-VIII əsrlərə aid edilmiş [1, s. 203], Qızılburunun Erkən Dəmir dövrü keramikası isə V.Baxşəliyev tərəfindən Urartu öncəsi çölməkləri nəzərə alınaraq, e.ə. XI-IX əsrlərlə tarixləndirmişdir [2, s. 11-12]. Bu abidələrdən fərqli olaraq, Səderəyin yerüstü materialları içərisində boya naxışlı keramikaya rastlanmamışdır. Yalnız 1-2 nümunənin hər iki səthinə sarı rəngli boya çəkilmişdir. Boya naxışlı qabların boz rəngli keramika ilə birlikdə istifadə edilməsi I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun Şahtaxtı yaşayış yerinin repertuarı üçün xarakterikdir.

Səderəyin Erkən Dəmir dövrü keramikası boz-qara rənglərin əsas yer tutması və boya naxışların olmaması baxımından Qalacıq, Zeyvə, Aşağı Daşarx, Qarabulaq, Kolanı, Babatəpə, Sarıdərə, Kükü [2, s. 16-18, 24, 31], I və II Dəmirçi nekropolları [9, şəkil 1; 10, şəkil 1-3], həmçinin bütövlükdə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrinin materialları ilə analogiya yaradır. Xocalı-Gədəbəy abidələri e.ə. XII-XI əsrlərə aid edilir [11, s. 52]. Səderəkdən hələlik Xocalı-Gədəbəy tipli xəncərlər tapılmamışdır. Bu səbəbdən Səderək yaşayış yerinin ən yaxın paralellərini qabların tipoloji müqayisəsi üsulu ilə müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

Qabların tipologiyası baxımından Kolanı nekropolu ilə yaxınlıq daha çox izlənilir. Nekropolun keramikası təkcə rəng baxımından deyil, ağız kənarı xaricə qatlanaraq qalınlaşdırılmış küpələri, silindrik-konik formalı kasaları ilə də bizim nümunələrimizlə üst-üstə düşür [2, şəkil 23]. Silindrik-konik formalı qulaqcıqşəkili qulpu olan kasa bənzərlərini Şərurun, Sarıdərə, Kolanı və Şahtaxtının boz rəngli kasaları arasında [2, şəkil 6, 13; 9, 7, 11; 23, 11; 2, 5], həmçinin Van hövzəsinin Erkən Dəmir dövrü materialları arasında tapır [3, fiq. 4]. Onlardan fərqli olaraq, bizim nümunədə kiçik qulaqcıqşəkili qulp kasanın boğazında deyil, gövdəsində yerləşdirilmişdir. Qara rəngli, cilalı və dalğavari basma ornamentli kasanın bənzərləri Şahtaxtı, Sarıdərə, Kolanı [2, şəkil 2, 2; 9, 13; 24, 4], I Dəmirçi nekropolundan [10, şəkil 1, 1] məlumdur. Üçüncü kasa boğazının novşəkili batıqla çevrəlməsi və qabarıq gövdəli olması baxımından Şahtaxtı, Sarıdərə [2, şəkil 2, 21; 9, 8-9] kasaları ilə oxşar olsa da, ağız kənarında dairəvi deşik olması ilə onlardan fərqlənir. Ağız kənarı qalınlaşdırılmış kasanın bənzəri Quyuludağ, Oğlanqaladan aşkar edilmişdir.

Ağız kənarı qalınlaşdırılaraq xaricə qatlanmış küpələr Sarıdərə, Kolanı, Oğlanqala, qismən Bayəhməd [2, şəkil 11, 2-3, 6-9; 12, 3-7; 21, 8-9; 39, 15-17; 34, 11] küpələri ilə, silindrik boğazlı küpələr Sarıdərə, Kolanı [2, şəkil 10, 10; 23, 7], I Dəmirçi nekropolundan [9, şəkil 1] tapılan küpələrlə oxşardır. Çaynik tipli qabın fraqmenti də bu baxımdan diqqətə layiqdir. Bu qab bənzərlərini Qızılburundan, Culfadan, Maxtadan, Şahtaxtıdan [2, şəkil 1, 31, 40; 2, 9, 15; 6, 6], Qarabulaqdan və Şortəpədən [8, şəkil 62, 1, 3] aşkar edilən Erkən Dəmir dövrünə

aid qablar arasında tapır. Məlum olduğu kimi, çayniklər hələ Tunc dövrünün ortalarından geniş yayılmışdır. Onların araşdırılması göstərir ki, Erkən Dəmir dövrünə aid çayniklər səlflərindən bəzi xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Onlar əvvəlkilərdən fərqli olaraq qırmızı deyil, qara-boz rəngli olub, yaxşı cilalanmış, formaca qabarıq gövdəli, dar və qismən uzun boğazlıdır.

Qədəh tipli qabın bənzərləri vaxtı ilə Kolanı nekropolundan, Muncuqlutəpədən, Culfadan [2, şəkil 25, 2,5; 38, 29; 1, 49], Qarabulaqdan [8, şəkil 62, 2] həmçinin Urmiya hövzəsindəki Həsənli yaşayış yerinin VI təbəqəsindən [6, s. 89; 2, s. 15] və Göytəpənin A təbəqəsindən [5, s. 34] aşkar olunmuşdur.

Qabların üzərindəki basma üsulla bəzən paralel xətlər içərisində, bəzən də kompleks halda dalğavarı və çərtmə üsulla çəkilmiş ornamentlər Sədərək qalasının [8, şəkil 63, 2, 6-7, 12], I Dəmirçi nekropolunun [9, şəkil 2], Sarıdərə, Kolanı, Quyuludağ [2, şəkil 7,15; 11, 1, 19; 13, 9-10; 21, 1-2; 40, 16] keramikası üzərindəki ornamentlərlə analogiya yaradır. Çərtmə və basma üsulla tətbiq edilmiş sünbülşəkilli, dalğavarı və novşəkilli naxışlar Naxçıvanla yanaşı, Şərqi Anadolunun da Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin xarakterik ornamentlərindən olmuşdur. Sos Höyükün, Yoncatəpə nekropolunun Erkən Dəmir dövrü repertuarında yer alan tünd rəngli, çəhrayı-qəhvəyi astarlı, cilalı qablar, çiyindən gövdəyə kəskin keçidlə birləşən – bikonik formalı qablar, dalğavarı və paralel basma xətlərlə bəzəmə motivləri [7, s. 23; 3 s. 189] yuxarıdakı fikri təsdiq edən faktlardandır. Bütün bunlar Sədərək yaşayış yerinin yerüstü materiallarının Erkən Dəmir dövrü dulusçuları tərəfindən hazırlandığından xəbər verir. Ən yaxın paralellərinin tapıldığı Sarıdərə nekropolu Erkən Dəmir dövrünün əvvəllərinə, Kolanı və Bayəhməd isə son mərhələsinə aid edilir [2 s. 54-55]. Lakin Erkən Dəmir dövrünün final mərhələsinin xarakterik qablarından olan nimçə-seyin tipli qablar Sədərək materialları içərisində yoxdur. Bu da onun tarixinin bu abidələrdən bir qədər əvvələ getdiyini göstərir. Aparılan müqayisəli təhlillər Sədərək yaşayış yerinin yerüstü tapıntılarını e.ə. XI-IX əsrlərə aid etməyə imkan verir.

Nəticə. Araşdırmalar Sədərək yaşayış yerinin çox təbəqəli abidələrdən biri olduğunu göstərir. Abidədə vaxtı ilə tədqiqatçılar tərəfindən e.ə. VI-III minilliklərlə aid arxeoloji materiallar qeydə alınmışdır. Lakin yaşayış yerindən son dövrlərdə tapılan yerüstü materialların təhlili burada Son neolit dövründən başlanan məskunlaşmanın Tunc dövründə kəsilmədiyini, Erkən Dəmir dövründə də davam etdiyini göstərmişdir.

Yeni tapılmış materiallar Erkən Dəmir dövrü keramikasını Son Tunc dövründən fərqləndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

1. Bu dövrün qablarının bir qayda olaraq ağız hissədə incə (0,4-0,5 sm) olan divarları gövdəyə doğru qalınlaşaraq 1, 1,2 sm-ə çatır.

2. Qara rəngli cilalı qablar basma üsulla, çəhrayı rəngli nahamar qablar çərtmə üsulla naxışlanmışdır.

3. Ağız kənarının köbələnməsi, bəzən də yana doğru əyilməsi, iri qum yaxud parıltılı mineral qarışığının olması çəhrayı qablarda izlənilir.

Müqayisəli təhlillər göstərir ki, burada Erkən Dəmir dövrünün başlanğıc mərhələsində Xocalı-Gədəbəy tipli boz-qara rəngli keramikanın istehsalı ilə ortaya çıxan yerli mədəniyyət çəhrayı rəngli basma, çərtmə ornamentli qablarla zənginləşdirilməklə inkişaf etdirilmişdir. Bu mədəniyyətin başlanğıc mərhələsi üçün çaynik tipli qablar və ağız kənarı qalınlaşdırılaraq kənarlara əyilmiş küpələr xarakterik olmuş, final mərhələsində isə bikonik kasalar və qədəhlər geniş yayılmışdır. Lakin bu fikirlər hələlik yerüstü materialların ilkin təhlilinə əsaslanır. Burada aparılacaq yeni tədqiqatlar e.ə. VI minillikdən I minilliyədək davam etmiş uzun bir

tarixi dönmənin ardıcıl surətdə öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan arxeologiyasına mühüm töhfələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Вахşəliyev V.B. Нахçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
3. Belli O. Van – Yoncatepe Kalesi ve Nekropolu / Türk arkeolojisi ve İstanbul Universitesi (1932-1999). Ankara, 2000, s. 181-190.
4. Belli O., Bahşəliyev V. Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak ve Şömlək Kültürü. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001, 120 s.
5. Burton Brown T. Excavation in Azerbaijan 1948. London, 1995, s. 34.
6. Crawford E. Hasanlu 1960 / Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, 1961, No. 3, s. 81-90.
7. Işıklı M., Tavukçu A. Muş Bulanık Bölgesinden Bir Grup Erken Demir Çağ seramiği, 2010.
8. Quliyeva Z. Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 192 s.
9. Quliyeva Z. Dəmirçi nekropolunun erkən dəmir dövrü keramikası / Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2015, c. 18, № 1, s. 61-67.
10. Quliyeva Z. Naхçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti yeni tapıntılar işığında / Naхçıvan: tarixi, mədəniyyəti, təbii sərvətləri və müasir inkişafı. Beynəlxalq konfrans. Naхçıvan, 9 iyul 2021 (nəşrdədir).
11. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: Элм, 1989.
12. Müseyibli N. Qədim Sədərək. Bakı, 2003.
13. Seyidov A.Q., Вахşəliyev V.B. Sədərək. Bakı: Elm, 2011, 184 s.

AMEA Naхçıvan Bölməsi
E-mail: zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

Zeynab Guliyeva

CERAMICS OF THE SADARAK SETTLEMENT OF THE EARLY IRON AGE

The paper is devoted to the analysis of ground materials obtained in 2022 in the settlement of Sadarak. New finds are represented by fragments of jugs, cups, bowls, teapots and glasses. They are made mainly of black-gray and pink clay. Some of these pots, made of clay mixed with fine sand, have been polished. An ornament in the form of straight stripes and wavy lines is applied to the surface of such vessels by embossing and notching. Their closest analogues are known from the necropolises of Sarydere, Kolana, Shahtakhty, Demirchi I. According to a comparative analysis, these materials date back to the 11th-9th centuries BC.

Keywords: *Sadarak settlement, Early Iron Age, ceramics, potter's wheel, ornament.*

Зейнаб Гулиева

КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ СЕДЕРЕК ПЕРИОДА РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Статья посвящена анализу наземных материалов, полученных в 2022 г. в поселении Седерек. Новые находки представлены фрагментами кувшинов, чашек, мисок, чайников и бокалов. Они изготовлены в основном из глины черно-серого и розового цветов. Некоторые из этих горшков, сделанных из глины с примесью мелкозернистого песка, отполированы. На поверхность таких сосудов способом тиснения и насечки нанесен орнамент в виде прямых полосок, волнистых линий. Ближайшие их аналоги известны из некрополей Сарыдере, Коланы, Шахтагы, Демирчи I. Согласно сравнительному анализу, эти материалы относятся к XI-IX векам до н.э.

Ключевые слова: *поселение Седерек, период Раннего Железа, керамика, гончарный круг, орнамент.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 19.07.2022

Son variant 10.08.2022

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

CULFA RAYONUNUN ƏRAZİSİNDƏ AŞKAR EDİLMİŞ YENİ
ARXEOLoji ABİDƏLƏR

Məqalədə Culfa rayonunun ərazisində, Gülüstan türbəsinin ətrafında aparılan elmi araşdırmadan bəhs edilir. Yeni arxeoloji abidələr; qayaüstü təsvirlər öyrənilir. Müəyyən olunur ki, yaşayış yerləri Orta əsrlər dövrünə aiddir. Qayaüstü təsvirlər e.ə. II-I minillikləri əhatə edir. Yaşayış yerlərindən əldə olunmuş arxeoloji materiallar şirli və şirsiz gil qab qırıqlarıdır. Onlar naxışlı və naxışsız düzəldilmişdir. Qayaüstü təsvirin hamısı təbii daşların üzərində cızma üsulu ilə, süjetli çəkilmişdir. Aşkar olunmuş yeni qayaüstü təsvirlərdə qədim türk mədəniyyətinə aid damğa elementlərinin müşahidə olunması Naxçıvan Muxtar Respublikasının prototürk mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edən yeni faktlardır.

Açar sözlər: *prototürk mədəniyyəti, Orta əsrlər dövrü, qayaüstü təsvirlər, yeni abidələr.*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixə, mədəniyyətə malikdir. Bu ərazinin əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik olması nəticəsində insanlar tarixən bu torpaqlarda məskunlaşaraq öz abidələrini yaratmışlar. Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı arxeoloji abidələr həm Azərbaycan, həm də dünya arxeologiyasında mühüm yer tutur. Onların daha dərinə öyrənilməsi nəticəsində qədim tariximizlə bağlı bir sıra problemlərə aydınlıq gətirmək mümkündür. Bu sahədə hər zaman tədqiqatlar aparılsa da hələ də öyrənilməyən, hər daşının, torpağının altında tarix yatan abidələrimiz qalmaqdadır. Bu istiqamətdə tərəfimizdən aparılan tədqiqat zamanı Culfa rayonunun ərazisində də, bir neçə yeni arxeoloji abidə aşkar edilmişdir. Şah Abbas sarayını (şəkil 1, 1.), Oba yeri adlı yaşayış yerlərini (şəkil 1, 2), qayaüstü təsvirləri (şəkil 1, 4) buna nümunə göstərmək olar. Yaşayış yerləri Orta əsrlər dövrünə aiddir. Onlardakı tikili qalıqları dağıldığından yerlərində daş yığınları və üzərini otlar örtən çalalar qalmışdır. Abidədən əldə olunmuş arxeoloji materiallar Orta əsrlər dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid keramika parçalarından ibarət olmuşdur. Əldə olunmuş arxeoloji materiallara əsasən Oba yeri, Yurd yeri yaşayış yerlərini X-XIV əsrlərə, Şah Abbas sarayı XIV-XVI əsrlərə aid etmək olar. Oba yeri yaşayış yerlərindən fərqli olaraq Şah Abbas sarayında dağılmış tikili qalıqlarına aid xeyli daş yığınları vardır. Abidədə aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, onun yaxınlığında təbii bulağın olması, yaşayış üçün əlverişli təbii-coğrafi mövqedə yerləşməsi insanların burada yaşamasının başlıca səbəblərindən biri olmuşdur. Abidənin adı ilə bağlı hər hansı bir dəqiq fikir söyləmək bir qədər çətin olsa da, aparılan müqayisəli araşdırmalar zamanı məlum olur ki, Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvan da Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə bir çox abidələr – məscidlər, türbələr və s. tikilmişdir. Culfa rayonunun Gülüstan kəndinin qərbində, Araz çayının üzərində salınmış Şah Abbas körpüsünü, Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndindəki Şah Abbas məscidini, Ordubad şəhərində Came məscidinin giriş hissəsindəki kitabəni və digər faktları buna nümunə göstərmək olar. Buna görə də, Naxçıvanın bir çox yerlərində olduğu kimi, aşkar edilmiş yeni abidənin də, Şah Abbas sarayı adı ilə tanınmasının məntiqə uyğun olduğunu qeyd etmək olar.

Yaşayış yerlərindən əldə olunmuş yerüstü arxeoloji materiallar Orta əsrlər dövrünə aid şirli və şirsiz gil qab qırıqlarından ibarətdir (şəkil 1, 3). Onlar forma verən və forma verməyən

hissələrdən ibarətdir. Forma verən keramikalar mətbəx və təsərrüfat qablarının ağız, qulp, gövdə hissələrindən ibarətdir. Təsərrüfat qabları nisbətən qalın divarlı, şirsiz düzəldilmişdir. Mətbəxdə işlədilmiş qablar nazik divarlı və şirliyədir. Təsərrüfat və mətbəx qabları əsasən tərkibində iri qum qarışığı olan məsaməli gildən, süfrə qabları, nəfis saxsı məmulat daha çox narın gildən hazırlanmışdır. Məsaməli gildən hazırlanmış qablar möhkəmliyi və odadavamlılığı, naringilli qablar isə hamar səthli və incə olmaları nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Keramikaların hamısının formalarının eyni olmaması onu göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da dulusçular tərəfindən qablar düzəldilərkən onların hansı məqsədlə istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Mətbəxdə işlədilən qabların keyfiyyətinə, daha səliqəli hazırlanmasına və digər texnoloji məsələlərə xüsusi fikir verilmişdir. Şirli qabların üzəri göy, yaşıl, sarı, qəhvəyi və s. rənglərlə örtülmüşdür. Onların bir qismi sadə olsa da əksəriyyətinin üzəri həndəsi, nəbatı, zoomorf ornamentlərlə naxışlanmışdır. Naxışlar dulusçuların sənətkarlıq bacarığı ilə yanaşı maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı, müəyyən süjetləri əks etdirir.

Keramikalar Orta əsrlər dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aiddir. Onların hər biri özünə-məxsus xüsusiyyətə malikdir. İlk orta əsr gil məmulatı özündən əvvəlki və sonrakı dövrün gil məmulatından daha çox fərqlənir. Bu fərq əsasən gil məmulatının miqdarında deyil, onun texnologiyasında, xüsusilə formasında daha aydın hiss olunur. Belə bir vəziyyət elmi ədəbiyyatlarda bu dövrdə dulusçuluqda düşkünlük, geriləmə dövrünün olması kimi xarakterizə edilir [12, s. 10]. Keramikaların əksəriyyətinin IX-XIII əsrlərə aid olmasının başlıca səbəblərindən biri Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da həmin dövrdə dulusçuluğun yüksək inkişaf səviyyəsində olması təşkil edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycanda dulusçuluqda IX əsrdən başlayan inkişaf yüksələn xətt üzrə davam edərək XII-XIII əsrin əvvəllərində özünün yüksək səviyyəsində olmuşdur [4, s. 33]. Tədqiqatlar onu göstərir ki, Azərbaycanın bütün bölgələri kimi Naxçıvanda da IX-XIII əsrlərdə anqob və xüsusilə şirdən istifadə etmək bu dövrün ən böyük nailiyyəti hesab olunubdur. Anqoblar qabların bədii işləməsi üçün geniş imkanlar yaradıbdır. Buna görə də bu dövrün şirsiz və şirli qabları cızma xətlərlə, basma, kəsmə üsulu ilə, rəngli boya ilə yanaşı anqobla da naxışlanmışdır. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Oba yeri, Şah Abbas sarayı abidələrindən tapılan IX-XIII əsrə aid şirsiz saxsı qablar çeşidinə və formasına görə müxtəlifdir. İstər şirli (anqoblu, fayans və s.) istərsə də şirsiz qabların çox çeşidli olması onların müxtəlif məqsəd üçün istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda fiqur kərpiclərin, kaşılının və tünglərin istehsal olunması da keramika istehsalı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdəndir. Beyləqan [20, s. 149-160; 8, s. 215], Gəncə [18, s. 134], Qəbələ [19, s. 54-57; 3, s. 28-29], Şabran [6, s. 144-145] və digər yerlərlə yanaşı Naxçıvandakı Orta əsr abidələrin çoxundan, bu tip arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı məlum olur ki, Azərbaycanın bütün bölgələri kimi bu ərazidə yaşayan insanların məişətinə də IX əsrdən başlayaraq şirli qabların istehsalı daxil olmuşdur. Şir icad olunana qədər saxsı qabların səthini örtmək üçün anqob adlanan xüsusi gil məhluldan istifadə olunubdur. Bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, Cənubi Qafqazın digər bölgələrində olduğu kimi Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da şir parlaq və rəngsiz qurğuşun tozundan (qurğuşun oksidindən) alınmışdır. Qurğuşun oksidindən hazırlanan şir qabın səthinə vurulduqda, saxsının möhkəmləndiribdir, onun məsamələrini doldurmaqla su hopdurmasının qarşısını alıbdır, saxsının rəngini dəyişmədən parıldamasına səbəb olubdur. Şirin altında xətlərlə və yaxud müxtəlif rənglərlə vurulan naxışlar isə qaba xüsusi gözəllik

veribdir. Oba yeri, Şah Abbas sarayı abidələrindən əldə olunmuş şirli saxsı qablarda da qeyd olunan əlamətləri müşahidə etmək olur. Onlar hazırlanma texnikası və bədii işləməsinə görə bir rəngli və ya çoxrəngli qruplara bölünür.

Hər bir qrupa daxil olan qablar texniki xüsusiyyətlərinə və bədii işlənməsinə, xüsusilə rəsmlərin kompozisiyasına görə də müxtəlif çalarlara malikdir. Parlaq şirin altında qabın saxsısının və ya qırmızı boyanmış səthinin anqobla naxışlanması, şəffaf qurğuşun şirin altında qabın səthinin marqanes rənglə və yaxud anqobla naxışlanması, yaşıl, sarı rənglə, anqob astar üstünə enli və ya ensiz xətlərin çəkilməsi, anqob astar üstünə marqanes və yaşıl rənglərlə naxışların vurulması və digər faktlar bu bunu sübut edir.

Şirlə əsas etibarilə süfrə qabları örtülüdür. Açıq formaya malik qablar (kasa, boşqab, duzqabı və s.) əsasən içəridən, içərisi görünməyən qablar isə (bardaq, çıraq və s.) çöldən şirlənibdir. Bəzi iri boğazlı qablar isə hər iki tərəfdən şirlə örtülüdür. Bədii şirli qabların əsas kütləsini kasalar, boşqablar təşkil edir. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Oba yeri, Şah Abbas sarayı abidələrindən əldə edilmiş IX-X əsrlərə aid şirli qablar əsasən anqob boyaları ilə bəzədilmişdir. XI əsrdən etibarən dulusçularının metal oksidlərindən alınan rənglərdən geniş istifadə etməsi, bu halın XII-XIII əsrlərdə daha da geniş yayılması nəticəsində Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi bu abidələrdən tapılan qabların düzəldilməsində, rənglənməsində də dəyişiklik olmuşdur. Marqanes oksidindən (şabalıdı rəng), mis oksidindən (yaşıl rəng), dəmir oksidindən (sarı rəng), kobalt oksidindən (mavi rəng) və digər metallardan alınan rənglər keramikaya vurularaq qablara xüsusi gözəllik veribdir. Şirli qablarının hazırlanmasında, xüsusilə onların bədii işləməsində istifadə olunan bir çox texniki üslublar, hündəsi, nəbati, zoomorf ornamentlər həmin dövrdə Orta və Yaxın Şərqi ölkələri, həmçinin Cənubi Qafqaz üçün ümumi olubdur.

Hər iki abidədən əldə olunmuş IX-X, XI-XIII əsrlərin şirli saxsı məmulatından fərqli olaraq, XIV-XVII yüzilliklərdə istehsal olunmuş qabların anqob örtüyünün daha qalın və bir qədər də səliqəsiz vurulmuşdur. XVI əsrin ikinci yarısı-XVII əsrə aid saxsı məmulatında bu cəhət özünü daha qabarıq büruzə verir. Anqob astar çəkildikdən sonra qabların üzərinə naxışların vurulmasından sonra şirlənməsi bəhs olunan dövrün gil qabları üçün səciyyəvidir. Tədqiqatlar onu qeyd etməyə əsas verir ki, XIV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də ağ, çəhrayı və sarı rəngli anqob geniş yayılmışdır. Buna görə də, Qəbələ [19, s. 54-57], Şamaxı [17, s. 434-435] ilə yanaşı Naxçıvanın bütün Orta əsr abidələrindən tapılmış XIV əsrə aid saxsı məmulatında ağ rəngli anqobdan daha çox istifadə edilmişdir.

Şirli qabların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, Orta əsr dövründə Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi [13, s. 29-30]. Naxçıvanda da qabların üzərinə şirin çəkilməsində qabı şirin içərisinə batırmaq, fırça vasitəsilə şirləmə və isladılmış qaba şir tozu səpmək üsullarından istifadə edilmişdir. Fayans qabların istehsalında yerli dulusçular Şərqi mədəniyyətindən bəhrələnsə də, Azərbaycan keramika məktəbi üçün səciyyəvi olan cəhətləri də qoruyub saxlamışlar. Fayansa oxşar şirli saxsı qabların Azərbaycanda XIV əsrdən istehsal olunması haqqında mənbələrdəki məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvanda da XIV-XVII əsrlərdə saxsı məmulatı istehsalının həcmi XII əsrin səviyyəsi ilə müqayisədə müəyyən qədər məhdudlaşmış, bədii-texniki səviyyəsi nisbətən zəif olmuşdur. XVI əsrin ortalarından etibarən çoxrəngli şirli saxsı qabların istehsalı tam dayanırılmışdır [4, s. 103-106]. Ehtimal etmək olar ki, buna təsir edən əsas amillərdən biri monqol istilasından olubdur. Culfa rayonunun ərazisindəki abidələrdən (Oba yeri, Şah Abbas sarayı) əldə

olunmuş şirli qablar, Azərbaycanın digər bölgələrindən əldə olunmuş eyni dövrün keramikaları ilə yaxın bənzərlik təşkil edir. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Güllüstan türbəsi ətrafındakı abidələrdən tapılan qabların yaşıl şirli işlənməsi son orta əsrlər, kobalt şirli şirlənməsi əsasən XV-XVI əsrlər, qəhvəyi şirli şirlənməsi isə XVII əsr üçün səciyyəvidir. Qabların şirlənməsində daha çox yaşıl şirə üstünlük verilmiş, qismən də mavi, göy və qəhvəyi rənglərdən istifadə olunmuşdur. Şirsiz qablarla bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Azərbaycan tarixində şirsiz qablardan geniş istifadə olunduğu dövr IX-XI əsrləri əhatə edir. XI-XIII əsrlərdə Yaxın Şərqi müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda şirli saxsı məmulatının istehsalı geniş vüsət alıb. Bu dövrdə istehsal olunmuş şirli qabların əksəriyyəti Culfa rayonunun ərazisindəki abidələrdən tapılmış keramikalar kimi qırmızı gilli olub üzəri həndəsi, nəbati naxışlarla bəzədilib. Şirli saxsı məmulatın istehsal texnologiyası şirsiz saxsı məmulatın istehsalı üçün zəruri olan texnoloji proseslərin hamısını təkrarlamaqla yanaşı anqobun, şirin və rəngin hazırlanması, qabların müvafiq üsullarla naxışlanması kimi bir sıra əlavə texnoloji prosesləri də əhatə edir.

Qayaüstü təsvirlərlə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur təsvirlər təbii daşların üzərində qazma və döymə üsulu ilə, sxematik xarakterdə, müəyyən kompozisiyada çəkilmişdir. Ən çox dairəvi və yarım dairəvi rəsmlərdən istifadə olunmuşdur. Bundan başqa svastika, nöqtələr, sxematik xarakterli işarələrdə də çəkilmişdir. Bu təsvirlərin dövrü haqqında daha dəqiq fikir söyləmək bir qədər çətindir. Lakin apardığımız müqayisəli araşdırmaya əsasən onların Tunc dövrünün sonunda aid olduğunu ehtimal etmək olar (şəkil 1, 4). Təsvirlərin semantikasi ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olmuşdur ki, dünyanın digər yerlərindəki qayaüstü təsvirlər kimi onlar da, təsadüfən çəkilmişdir. İnsanların təfəkkürünün, düşüncə tərzinin məhsulu olmuşdur, müəyyən məntiqə əsaslanmışdır. Təsvirlərdə maraq doğuran bir çox xüsusiyyətlər, digər təsvirlərlə, damğalarla, işarələrlə oxşar cəhətlər müəyyən elmi nəticənin əldə olunmasında özünəməxsus yer tutur. Belə maraqlı xüsusiyyətlərdən birini onların bənzərlərinin qədim türk mədəniyyətində, türk damğaları arasında aşkar olunması təşkil edir. Təsvirdə olan ox (♣), bir-birinə birləşən qoşa dairə (⊙⊙), romb rəqəminə bənzər (⊠), ucları içəri qatlanmış buynuzşəkilli (⊞), uc hissələri xaricə çıxan buynuzşəkilli (⊡), qılınca bənzər (⚔) işarələr belə maraqlı təsvirlərdəndir. Aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, təsvirdəki ox (♣) işarəsinin oxşarı Cami Ət-Təvarix əsərində oğuzların bayat boyunun damğası kimi verilmişdir [15, s. 100]. Tədqiqatçı A. Qurbanov “Hünərnamə”də bu işarənin oğuzların bayat boyunun damğasını bildirdiyini də qeyd etmişdir [9, s. 272]. Qeyd olunan faktlarla yanaşı ox işarəsinin Anadoludan Avropaya yayılan türk damğaları içərisində də, əks olunmuşdur [14, s. 12, 13]. Təsvirdəki bir-birinə birləşən qoşa dairə (⊙⊙) işarəsinin damğa adı “yüyan” (suluk), “qoşa göz”dür. Onun prototipi Pazırq kurqanlarında da var. Digər təsvirlərdən fərqli olaraq qoşa dairə təsvirləri Sibirdə, Qeqam dağlarında olduğu kimi Gəmiqayada da qeydə alınmışdır. Gəmiqaya abidəsindəki belə qayaüstü təsvirlərin tunc dövrünə aid olması, dairənin ikiyə bölünməsinin sutkanı (gecə və gündüzü) bildirməsi [11, s. 27-29; 2, s. 33] və s. ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Sibir türklərinin mifologiyasına görə nöqtələrdən ibarət işarələr ulduzları simvolizə edir, qoşa dairələr isə Veneranı göstərir [21, s. 44-46]. Fikirlər müxtəlif olsa da onların hamısını birləşdirən orta xüsusiyyət bu tip rəsmlərin əsasən astral inamla bağlılıq təşkil etməsidir. Təsvirdə olan romb rəqəminə bənzər (⊠) işarə qərb mənbələrində “ki sütunlu ipsilonu” (yunan əlifbasında hərf) adlanır [9, s. 308]. İşarəyə təkcə Azərbaycanda deyil, Dərbənd və Xumara şəhərlərində, Türkiyənin maddi-mədəniyyət nümunələrində

rast gəlinir. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it Türk” əsərində buna bənzər işarə, oğuzların qayı boyunun damğasıdır [7, s. 20]. Uc hissələri xaricə çıxan buynuzşəkilli işarə (𐰇) mənbələrdə damğa işarəsi kimi “ikiağızlı balta”, “baltavar” formasında verilmişdir. İslam dininin türkdilli xalqlar arasında geniş yayılmasından sonra “qazan” kimi yozulmuş, Mərkəzi Asiyada “toskur” (təkn) adlanmışdır. Bulqarların, kırım tatarlarının, noqayların tayfa-nəsil rəmzləri içərisində oxşarları da var [9, s. 302]. Bu işarə “Təvərix-i al-i Səlcuq” əsərində oğuzların alkaevli boyunun damğası kimi də, göstərilir. Anadoludan Avropaya yayılan türk damğaları içərisində də, bənzərləri var [16, s. 84, 195]. Tyan-Şan Koçkor vadisində bu sak/skif işarələri (Tunc dövrü və e.ə. I minillik) içərisində də bənzərləri vardır [9, s. 51]. Ucları içəri qatlanmış buynuzşəkilli işarə (𐰇) Şimali Qafqazda yaşayan qaraçayların “kosxar” [qoçqar, qoşqar], tülpar, semen nəsilələrinin damğası kimi qeyd olunur. Qılınca bənzər işarənin (𐰇) damğa adı “qılınca”dır [9, s. 272]. Qoruyucu simvol xarakteri daşıyır. Göyçə qayaüstü təsvirlərində də bənzərləri var. Əbülqazi Bahadırxan Şəcəreyi-Tərakimə əsərində bu işarənin oğuzların imri boyunun damğası olduğunu qeyd edilmişdir [5, s. 51].

Şəkil 1. 1 – Şah Abbas sarayı; 2 – Oba yeri yaşayış yeri; 3 – Keramika məmulatı; 4 – Qayaüstü təsvirlər.

Yeni arxeoloji abidələrin tədqiqi sonda onu qeyd etməyə əsas verir ki, qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün bölgələrində olduğu kimi Culfa rayonu ərazisində hələ də elmə məlum olmayan abidələrimiz qalmaqdadır. Onların aşkar edilərək tədqiq edilməsi maddi və mənəvi mədəniyyətimizlə bağlı yeni faktların ortaya çıx-

masına imkan verir. Yaşayış yerlərindən olunmuş tikili qalıqları, keramika məmulatları Orta əsrlər dövründə bu ərazidə yaşamış insanların maddi və mənəvi mədəniyyətini dərinlən öyrənmək üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Qayaüstü təsvirlərdə insanların dini ideoloji görüşləri ilə yanaşı qədim türk mədəniyyətinə aid elementlərin müşahidə edilməsi, onların bənzərlərinin türk damğaları içərisində olması Naxçıvan Muxtar Respublikasının qədim və zəngin tarixindən xəbər verir. Bu bölgənin tarixən prototürk mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cildə, VI c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı: Elm, 2003, 166 s.
3. Cəbiyev Q.C., Ramazanov H.X., Hüseynova S.B. 1990-cı ildə Qəbələ şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri haqqında // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: Elm, 1991, s. 28-29.
4. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 2003, 233 s.
5. Ebülqazi B.H. Şecere-i Terakime (Türklerin soy kütüğü) / Hazırlayan Muharrem Ergin. Ankara: Kervan Kitapçılık, 1974, 203 s.
6. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan XI-XV əsrlərdə. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, 396 s.
7. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər. Bakı: Garima MMC, 2009, 110 s.
8. İbrahimov F.Ə. Örənqalada yeni quruluşlu dulus kürəsi / AMM. VI c., Bakı: 1965, s. 212-219.
9. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr. Bakı, 2014, 327 s.
10. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320 s.
11. Müseyibli N.Ə. Qobustan və Gəmiqaya pərtəqliflərində işarə və damğalar / Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Xəzər Universiteti, 2003, s. 27-31.
12. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq. Bakı: Elm, 1989, 72 s.
13. Ramazanov H.X. 1990-cı ildə Qəbələnin Qala hissəsindən tapılmış fayans nümunələri / Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: Elm, 1991, s. 29-30.
14. Gulensoy T. Orhun'dan Anadolu'ya türk damğaları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmakları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi, 1989, 90 s.
15. Reşidü'd-din F. Cami'ü't-Tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk) / Çeviren Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, 208 s.
16. Yazıcıoğlu A. Tevārih-i Āl-i Selçuq / Çeviren: Dr. Abdullah Bakır. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2009, 1096 s.
17. Джидди Г.А. Раскопки ремесленного квартала средневековой Шемахи // АО, 1982, Москва: Наука, 1984, s. 434-435.
18. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку: АН Азерб.ССР, 1949, 103 с.
19. Исмизаде О.Ш. Кабала – столица древней Кавказской Албании. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1962, s. 54-74.

20. Минкевич-Мустафаева Г.М. Некоторые итоги изучения ремесленного квартала Байлакана // Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Наука, 1965, s. 49-160.
21. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катунь. Новосибирск: Наука, 1981, 111 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

Togrul Khalilov

NEW ARCHAEOLOGICAL SITES DISCOVERED ON THE TERRITORY OF THE JULFA REGION

The paper deals with scientific research conducted on the territory of the Julfa region, around the Gulistan mausoleum. Rock carvings and new archaeological sites are being studied. It becomes clear that these settlements belong to the medieval period.

Rock carvings are dated from the II-I millennium BC. The archaeological materials in the settlements consist of fragments of enameled and non-enameled pottery. Among them, there are samples with ornament and without it. All petroglyphs have a plot; they are made by scratching on natural stones. The discovery in the newly discovered petroglyphs of elements belonging to the ancient Turkic culture is one of the new facts proving that the Nakhchivan Autonomous Republic is one of the centers of the proto-Turkic culture.

Keywords: *proto-Turkic culture, medieval period, petroglyphs, new sites.*

Тогрул Халилов

НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ, ВЫЯВЛЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ ДЖУЛЬФИНСКОГО РАЙОНА

В статье рассмотрены научные исследования, ведущиеся на территории Джульфинского района, вокруг Гюлистанского мавзолея. Изучаются наскальные изображения и новые археологические памятники. Становится ясно, что эти поселения относятся к средневековому периоду.

Наскальные изображения относятся к II-I тысячелетию до нашей эры. Найденные в поселениях археологические материалы состоят из обломков эмалированной и не эмалированной глиняной посуды. Среди них есть образцы с орнаментом и без него. Все петроглифы имеют сюжет, они выполнены техникой процарапывания на натуральных камнях. Выявление во вновь обнаруженных петроглифах элементов, принадлежащих к древнетюркской культуре, – это один из новых фактов, доказывающих, что Нахчыванская Автономная Республика является одним из центров прототюркской культуры.

Ключевые слова: *прототюркская культура, средневековый период, петроглифы, новые памятники.*

(Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 17.08.2022
Son variant 14.09.2022

UOT 902

ELMAR BAXŞƏLİYEV

XALAF VƏ UBeyD MƏDƏNİYYƏTİNİN NAXÇIVANDA ENEOLİT MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Naxçıvan ərazisində Eneolit dövrü abidələrinin, xüsusilə Naxçıvantəpə və Bülövqaya yaşayış yerlərindən əldə olunan keramika parçalarının tədqiqi bu ərazidə Eneolit mədəniyyətinin necə formalaşması və hansı təsirlərə məruz qalması haqda yeni məlumat verir. Bu yaşayış yerlərindən aşkar edilmiş keramika xüsusilə e.ə. V minilliyin birinci yarısında Naxçıvan ərazisində formalaşmış Eneolit mədəniyyətinin, Yaxın Şərq mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin mövcud olduğu haqda fikirlər deməyə əsas verir. Bu barədə əvvəlki tədqiqatlarda bəhs edilsə də, bu haqda əsaslı arqumentlər ortaya çıxarılmamışdır. Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinə aid keramikanın Naxçıvan ərazisində yayılmış keramika ilə bənzərlikləri, xüsusilə hazırlanma texnologiyası, naxışlama üsulu, gilin xəmirindəki qatqılar və bişirilmə texnikası kimi bənzərliklər, habelə orta qammal mənbələrindən istifadə, bu mədəniyyətlər arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin olduğunu təsdiq edir. Tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Naxçıvan ərazisində Erkən Eneolit mədəniyyətinin formalaşmasına Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin müəyyən təsiri olmuşdur.

Açar sözlər: *Yaxın Şərq, Naxçıvantəpə, Bülövqaya, Xalaf, Ubeyd.*

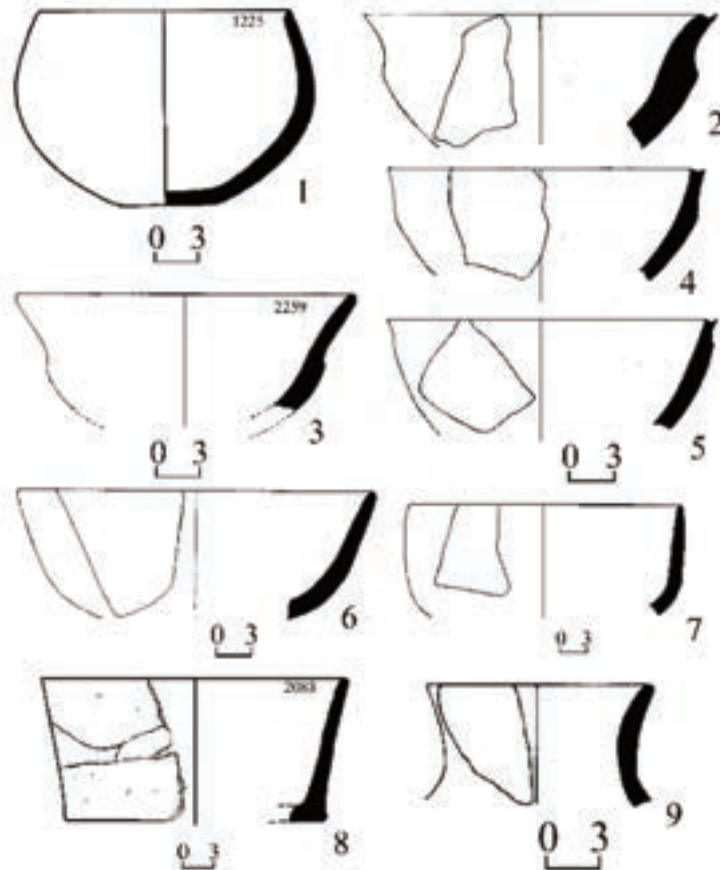
Giriş. Naxçıvan ərazisində aparılan araşdırmalar nəticəsində I Kültəpə yaşayış yerində Xalaf mədəniyyətinin izlərinə rast gəlinmişdir. Son zamanlar aparılan arxeoloji qazıntılara əsaslanan tədqiqatçılar Eneolit mədəniyyətinə Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin təsir etdiyini yazsalar da bununla bağlı yetərli faktlar göstərilməmişdir. Naxçıvantəpə və Bülövqaya yaşayış yerinin materialları, o cümlədən əldə olunan keramika və obsidian nümunələri Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinə təsir etdiyini göstərir. Belə ki, aşkar edilmiş keramika nümunələri üzərindəki naxış motivləri, gil məmulatının tərkibi, qabların hazırlanma və bişirilmə texnikası, Xalaf və Ubeyd mədəniyyətləri ilə yaxın bənzərlik təşkil edir. Həmçinin araşdırmalar zamanı aşkar olunmuş obsidian qalıqları bu iki mədəniyyətin orta qammal mənbələrindən istifadə etdiyini deməyə əsas verir. Araşdırmalar göstərir ki, e.ə. V minilliyin birinci yarısında Naxçıvan ərazisində meydana gələn Eneolit mədəniyyətinin formalaşmasında Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin müəyyən təsiri olmuş ola bilər.

Keramika məmulatının formasında izlənən bənzərliklər. Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinə bənzər keramika Naxçıvantəpə və Bülövqaya yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Naxçıvantəpə, Naxçıvançayın sağ sahilində təbii təpənin üzərində yerləşən Neolit və Eneolit təbəqələrinə malik yaşayış yeridir. Bülövqaya yaşayış yeri isə Sirabçay vadisində yerləşir. Naxçıvantəpə və Bülövqayanın keramikası sadə və boyalı keramika nümunələrindən ibarətdir. Sadə keramika başlıca qabarıq, bikonik, konik, silindrik-konik formalı kasalardan ibarətdir. Yaşayış yerlərinin Eneolit dövrü ilə bağlı tapıntıları formaca Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin keramikası ilə bənzərlik göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvantəpədən (şəkil 1, 8) aşkar olunmuş konusvari keramikanın bənzəri Tell Arpaciyahda [18, s. 100, fiq. 43; 11, s. 153, fiq. 56], Ubeyd və Xalaf dövründən olan qablar ilə, Naxçıvantəpədən aşkar olunmuş digər bir konusvari formalı qab isə (şəkil 2, 11) Tell Arpaciyahın [18, s. 177, fiq. 64, 1, A761 B] Xalaf dövrünə aid təbəqəsindən aşkar olunan keramika ilə bənzərlik təşkil edir. Bu formalı və bu tip oturacaqlı qablar həmçinin Umm Dabaqiyah [16, s. 18, 16] yaşayış yerindən də məlumdur. Naxçıvantəpə və Bülövqaya-

dan aşkar olunmuş qabarıq-konusvarı kasaların (şəkil 1, 2, 3, 4, 5; şəkil 4, 2, 3, 5, 18) bənzərləri Tell Arpaciyahda [18, s. 144, fiq. 54, 4, A749] Xalaf dövrünə aid qablarla bənzərlik təşkil edir. Bundan əlavə bu tip qabların bənzərləri Tell Aqab [14, s. 6, fiq. 2, 4], Tell Halulada [13, s. 53, fiq. 5, 2, 4, 6, 7], Chagar Bazarda [13, s. 55, fiq. 7, 1] proto-Xalaf dövrünə aid təbəqədən də məlumdur.

Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş qab oturacağı (şəkil 3, 9) Tell Arpaciyahda [18, s. 147, tab. XVI, A746, s. 148, tab. XVII, A745] Xalaf dövrünə aid kasa nümunələrinin oturacağı ilə bənzərlik təşkil edir. Həmçinin Naxçıvantəpədən (şəkil 1, 1,7; şəkil 3, 2, 3, 4, 6, 16) və Bülövqayadan (şəkil 4, 1) aşkar olunmuş bikonik və silindrik-bikonik formalı (şəkil 2, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10) kasa nümunələrinin bənzərləri Umm Dabaqiyahdan [16, s. 17, tab. XI, 20, 21] aşkar edilmiş nümunələr, həmçinin Tell Hassuna [17, s. 42, fiq. 13] yaşayış yerindən aşkar edilmiş keramika ilə bənzərlik göstərir. Bundan əlavə bu qabların bənzərləri I Kültərə yaşayış yerindən aşkar olunmuş keramika ilə də bənzərdir [4, s. 52, fiq. 39, 2]. Naxçıvantəpədən aşkar olunmuş qabarıq formalı kasa nümunələri (şəkil 1, 6; şəkil 3, 7, 15), və Bülövqayadan olan eyni formalı (şəkil 4, 8, 10, 19) kasaların bənzərləri isə Samarra keramikası [17, s. 43 fiq. 16, səv. IV, s. 44, fiq. 17, səv. V] ilə bənzərlik təşkil edir. Naxçıvan ərazisində Eneolit mədəniyyətinin formalaşmasında Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin təsirini keramika üzərindəki naxışlama motivlərində izləmək mümkündür.

Şəkil 1. Naxçıvantəpə (1, 3, 8, 9) və Bülövqayadan (2, 4-7) aşkar edilmiş Xalaf-Ubeyd tipli keramika nümunələri.

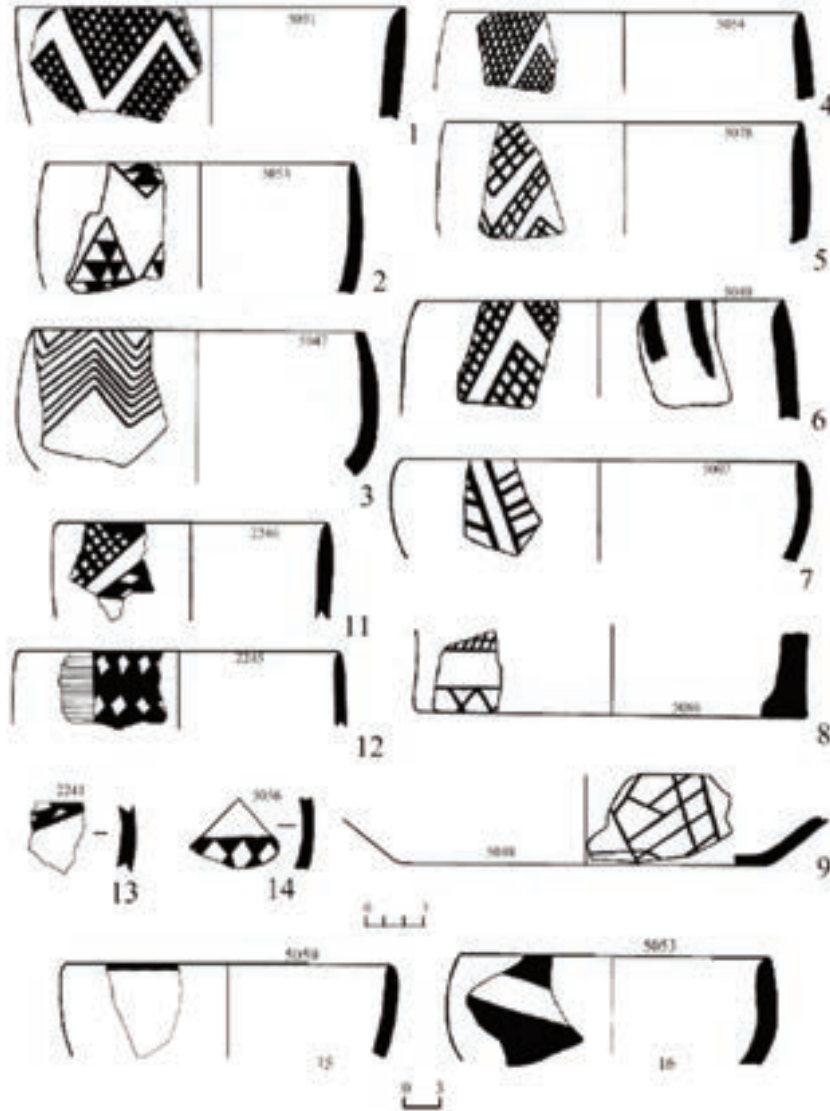
Keramika məmulatının naxışlanmasında olan bənzərliklər. Naxçıvan ərazisində Eneolit dövrü ilə təmsil olunan abidələrdən Naxçıvantəpə və Bülövqayadan əldə olunan boyalı keramika nümunələri naxışlanma formasına görə Xalaf və Ubeyd dövrünə aid keramika ilə bənzərlik təşkil edir. Bu naxışlama formalarını bir neçə qrupa bölmək olar. Belə ki, aşkar olunan keramika torşəkilli, bir-biri üzərində çəkilmiş üçbucaqlar, ziqzaqşəkilli, bir-birinə əks formada çəkilmiş üçbucaqlar, sünbülşəkilli formada naxışlanmış, şahmatşəkilli və yolkaşəkilli olmaqla bir neçə qrupdan ibarətdir. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş, cilalanmış və anqoblanmış gil üzərinə torşəkilli formada, qara boyaqla naxışlanmış keramika nümunələrin xəmiri əsasən qatqısız gildən ibarətdir (şəkil 2, 7, 8; şəkil 3, 1, 4, 5, 6, 11). Bu nümunələr hər iki üzdən qırmızı boyaqla boyanmış və yaxşı bişirilmiş keramika nümunələridir. Bülövqayadan aşkar edilmiş bu cür nümunələr isə adətən saman qatqılı gildən hazırlanmış və birbaşa gil üzərinə qara boyaqla torşəkilli formada çəkilmiş keramikadan ibarətdir (şəkil 4, 14).

Şəkil 2. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş basmanaxışlı və boyalı keramika nümunələri.

Bu naxış motivlərinin bənzərləri Tell Arpaciyaqda [18, s. 71, fiq. 28. 1, 2, 3, s. 76, fiq.

33, 4, s. 78, fiq. 35, 8, s. 173, fiq. 63, A726], Xalaf və Ubeyd dövrünə aid keramika ilə bənzərlik göstərir. Bundan əlavə naxışların bənzərləri Tell Hassuna [17, s. 36, fiq. 10, səv. II-VI 1, 9, 11, s. 39, fiq. 8, səv. Ic, 8, fiq. 9, səv. Ic-III, 3, 7, 13, 21], Tell Aqab [14, s. 6, fiq. 2, 3] Tell Sabi Abyad [13, s. 52, fiq. 3, 4, 6, 10], Tell Halula [3, s. 53, fiq. 5, 7, 8], Chagar Bazar [13, s. 55, fiq. 7, 4] kimi abidələrdən məlumdur.

Şəkil 3. Naxçıvantəpənin boyanaxışlı keramikası.

Bu tip naxışlama üsuluna Tell Arpaciyahda Xalaf dövrünə aid təbəqədə [18, s. 162, fiq. 60, 1, A737 (B)], Tell Sabi Abyad (6, s. 9, fiq. 9, 9, 11, 16) yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Naxçıvantəpədən (şəkil 2, 3) aşkar olunmuş və paralel xətlər arasına alınmış sünbülvari ornamentə malik keramika nümunəsi qatıqsız gildən hazırlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Bu tip naxışlama üsuluna Tell Arpaciyahda [18, s. 162, fiq. 60, 4, A769, TT6]. Xalaf dövrünə aid keramika nümunələrində rast gəlinir. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş qarşılıqlı üçbucaqlar şəklində naxışlanmış keramikanın (şəkil 3, 14) bənzərləri Tepe Gawra [20, s. 65, fiq. 23, s.

66, fiq. 30] yaşayış yerindən aşkar edilmiş nümunələrlə eynilik təşkil edir. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş gilin xəmirinə saman və qum qatılmış bikonik formalı keramika nümunəsi yaxşı bişirilmişdir. Keramikanın səthinə birbaşa qırmızı rəngli boyaqla ziqzaqşəkilli naxış çəkilmişdir. Bu naxış nümunələrinin bənzərləri Umm Dabaqiyyah [16, s. 16, tab. X, 7, 10, 11], Tell Damishliyya [7, s. 61, tab. 15, 116-117] kimi abidələrdən aşkar edilmiş naxışlama formalarından məlumdur.

Şəkil 4. Bülövqayanın boya naxışlı keramika nümunələri.

Xammal mənbələrinin Yaxın Şərqlə əlaqələrin inkişafına təsiri. Naxçıvantəpə və Bülövqaya yaşayış yerlərindən əldə olunan obsidian nümunələrinin analizi onlar haqda məhdud bilgi verir. Buna baxmayaraq əldə olunan obsidianın müqayisəli təhlili bu yerin qədim sakinlərinin qədim Mesopotamiya yerliləri ilə iqtisadi əlaqələrinin olduğunu deməyə əsas verir. Abidələrdən aşkar olunmuş obsidian qalıqları onu göstərir ki, Naxçıvanın qədim sakinləri daha çox Zəngəzur, Göyçə və Şərqi Anadolu obsidianından istifadə etmişdir [4, s. 34]. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Cənub-Şərqi Anadoludakı obsidian qaynaqlarından az istifadə

olunmuşdur [1, s. 18]. Tədqiqatçılar Xalaf mədəniyyətində uzun zaman kəsiyində Şərqi Anadolu obsidianından istifadə edildiyini qeyd edirlər [15, s. 171]. Tell Arpachiyahda [10, s. 538] aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, burdakı obsidian qalıqlarının çoxu Şərqi Anadoludan (Nemrutdağ) gətirilmişdir. Tell Kurdu [9, s. 1560] yaşayış yerindən aşkar edilmiş obsidian Şərqi (Göllü Dağ və Nemrut Dağ masifləri; Bingöl bölgəsi) və Şimal Şərqi Anadolu (Van gölü) obsidian nümunələrinin Ubeyd və Xalaf dövrünə nə dərəcədə təsir etdiyini göstərmişdir. Bunlardan əlavə Damishliyya I və Sabi Abyad II [8, s. 4] yaşayış yerlərindən götürülən obsidian analizləri onların çoxluqla Meydandağ və Nemrutdağ obsidianından istifadə etdiyini göstərir. Beləliklə deyə bilərik ki, hər iki mədəniyyətin eyni xammal mənbələrindən istifadəsi və onların arasında baş verən iqtisadi-mədəni əlaqələr Naxçıvan ərazisində bu cür keramikanın formalaşmasına təsir etmiş ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Xalaf-Ubeyd tipli keramikanın Naxçıvan ərazisindəki mədəniyyətlərə təsiri I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar olunan keramika nümunələrində də izlənmişdir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Xalaf-Ubeyd mədəniyyətləri ilə əlaqələr VI-V minilliklər boyu davam etmişdir.

Xalaf və Ubeyd keramikasının Naxçıvana daxil olmasının tarixləndirilməsi. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin alt qatlarından götürülən kömür analizi nümunələri e.ə. 5209-4945-ci illəri göstərir [5, p. 20]. Lakin qırmızı rəngli, cilalanmış və qatqısız gildən hazırlanıb qara rəngli boyaqla naxışlanmış keramika yaşayış yerinin üst qatlarına aiddir. Bülövqaya yaşayış yerindən götürülən kömür analizi e.ə. V minilliyin ikinci yarısını göstərmişdir. Bülövqayadan aşkar edilmiş bəzi keramika nümunələri İran ərazisində aşkar edilmiş Eneolit abidələri ilə də bənzərdir [2, s. 95]. Uçan Ağıl yaşayış yerindən götürülən kömür analizləri isə e.ə. 4690-4450-ci illəri göstərir [3, s. 97]. Tədqiqatçılar Yaxın Şərqdə Xalaf mədəniyyətinin yayılma dövrünü e.ə. 5200-dən e.ə. 4500-ə tarixləndirirlər [11, s. 182]. Naxçıvantəpədən götürülən karbon analizlərinin nəticələri də bu dövrlə tarixləndirilmişdir. Tarixləndirmədən də aydın görünür ki, bu cür naxışlama formasına malik keramika Yaxın Şərqdə Xalaf mədəniyyəti daxilində inkişaf etmişdir. Daha sonrakı dövrlərdə isə ortaq xammal mənbələri və iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində Eneolit dövründə Naxçıvanda formalaşmaqda olan mədəniyyətə təsir etmişdir.

Nəticə. Naxçıvanda aparılan arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilən Naxçıvantəpə və Bülövqaya yaşayış yerlərindən əldə olunan keramika məmulatının naxışlama motivi Yaxın Şərqdə formalaşmış Ubeyd və Xalaf mədəniyyətinin keramikası ilə bənzərdir. Bu bənzərliklər gilin xəmirində, habelə qabların hazırlanması və bişirməsində də özünü göstərir. Lakin hər iki yaşayış yerinin keramika məmulatının əksəriyyəti yerli istehsalın məhsuludur. Yaşayış yerlərində başlıca olaraq yerli obsidian yataqlarından istifadə olunmuşdur. Hər iki bölgənin insanların eyni xammal mənbələrindən istifadə etməsi onlar arasında iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına təsir etmişdir. Araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin təsiri Naxçıvanda e.ə. V minilliyin birinci yarısında formalaşan Eneolit mədəniyyətinə təsiri iqtisadi-mədəni əlaqələrlə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanda 2018-ci ilin Arxeoloji Tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 102 s.
2. Baxşəliyev E. Bülövqaya yaşayış yerinin keramikası //AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2021, c. 17, № 1, s. 94-101.
3. Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin boyalı keramika məmulatı // AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2018, c. 17, № 2, s. 91-99.

4. Baxşəliyev V. Neolit və Erkən Eneolit dövründə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 232 s.
5. Bahşəliyev V. Azərbaycanın Son Neolitik və İlk Kalkolitik çağ kultürlerinin kuzeybatı İran ile (İran Azərbaycanı) ilişkileri // TÜBA-AR, 2020, sayı 27, pp. 11-27.
6. Akkermans P., Mière M. The 1988 Excavations at Tell Sabi Abyad, a Later Neolithic Village in Northern Syria // American Journal of Archaeology, 1992, v. 96, No. 1, Archaeological Institute of America, pp. 1-22.
7. Akkermans P. The soundings at Tell Damishliyya. Netherlands: Historisch-Archeologisch Instituut te İstanbul, 1988, pp. 19-67.
8. Astruc L., Gratuze B., Pelegrin, J., Akkermans P. From production to use: a parcel of obsidian bladelets at Sabi Abyad II. 2007, pp. 1-15.
9. Bressy C., Poupeau G., Yener K.A. Cultural interactions during the Ubaid and Halaf periods: Tell Kurdu (Amuq Valley, Turkey) obsidian sourcing // Journal of Archaeological Science, 2005, v. 32, Issue 10, pp. 1560-1565.
10. Campbell S., Healey E. The obsidian at Arpachiyah // Iraq, 2013, pp. 529-542.
11. Campbell S. The Halaf Period in Iraq: Old Sites and New // The Biblical Archaeologist, 1992, v. 55/4, pp. 182-87.
12. Cruells W. The Proto-Halaf: Origins, Definition, Regional Framework and Chronology / Editors J.M.Cordoba, M.Molist, M.C.Perez, I.Rubio, S. Martínez / Proceedings of the 5th International Congress on the Archeology of the Ancient Near East (3-8 Nisan 2006). III c., Madrid: UAM, Ediciones, 2008, pp. 671-689.
13. Cruells W., Nieuwenhuys O. The Proto-Halaf Period in Syria. New Sites, New Data. // Paléorient (Paleorient and CNRS Editions, CNRS Editions), 2004, v. 30/ 1, pp. 47-68.
14. Davidson T.E., Trevor W. Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria // Iraq (British Institute for the Study of Iraq, Cambridge University Press), 1981, v. 43/1, pp. 1-18.
15. Healey E. Obsidian as an Indicator of Inter-Regional Contacts and Exchange: Three Case-Studies from the Halaf Period // Anatolian Studies, British Institute at Ankara, 2007, v. 57, pp. 171-89.
16. Kirkbride D. Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq // Iraq (British Institute for the Study of Iraq, Cambridge University Press), 1972, vol. 34/1, pp. 3-15.
17. Lloyd S., Safar F., Braidwood R. Tell Hassuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944 // Journal of Near Eastern Studies, University of Chicago Press, 1945, vol. 4, No. 4, pp. 255-289.
18. Mallowan M. E. L., Cruikshank J.R. Excavations at Tall Arpachiyah, 1933 // Iraq, British Institute for the Study of Iraq, 1935, vol. 2/1, pp. 1-178.
19. Nieuwenhuys O.P., Akkermans P. Transforming the Upper Mesopotamian Landscape in the Late Neolithic / The Near East in the Second Half of the Seventh Millennium BC, 2019, pp. 101-136.
20. Speiser E.A. Preliminary Excavations at Tepe Gawra // The Annual of the American Schools of Oriental Research, The American Schools of Oriental Research, 1927, v. 9, pp. 17-94.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elmarbaxsaliyev91@gmail.com

Elmar Bakhshaliyev

**INFLUENCE OF THE KHALAF AND UBEID CULTURES ON THE
NAKHCHIVAN CHALCOLITHIC CULTURE FORMATION**

The study of monuments of the Chalcolithic Age, and especially of ceramic products identified from the settlements of Nakhchivan Tepe and Bulövkaya, make it possible to study the process of formation of the Chalcolithic culture, as well as external impulses that influenced this culture. Pottery revealed in these settlements suggests that the Chalcolithic culture formed at the beginning of the 5th millennium BC developed in connection to Middle Eastern countries. Although this was mentioned in previous studies, specific facts were not revealed. Nevertheless, the similarity of the ceramic products of the Nakhchivan monuments with the ceramics of the Halaf and Obeid cultures, as well as the technology of making ceramics, the composition of clay, the method of ornamentation and burning, as well as the use of the same deposits claim the existence of relationships between these cultures. Therefore, based on research, we can say that the cultures of Khalaf and Ubeid influenced to a certain extent the formation of the culture of the early Chalcolithic Age of Nakhchivan.

Keywords: *Middle East, Nakhchivan Tepe, Bulövkaya, Khalaf, Ubeid.*

Эльмар Бахшалиев

**ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУР ХАЛАФА И УБЕЙДА НА ФОРМИРОВАНИЕ
КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА В НАХЧЫВАНЕ**

Изучение памятников эпохи энеолита в Нахчыванской области, особенно изучение керамических изделий из поселений Нахчыван Тепе и Бюловгая, дает новую информацию о том, как формировалась энеолитическая культура в этой местности и каким влияниям она подвергалась. Керамика, выявленная в этих поселениях, дает основания утверждать, что культура эпохи энеолита, в особенности сформировавшаяся в начале V тысячелетия до н.э., развивалась во взаимосвязи с ближневосточными странами. Хотя это упоминалось в предыдущих исследованиях, никаких существенных аргументов по этому поводу не приводилось. Сходство керамических изделий памятников Нахчыван с керамикой культуры Халафа и Убейда, особенно в технологиях изготовления керамики, составе глины, способах орнаментации и обжига, а также использование одних и тех же месторождений подтверждают существование экономико-культурных связей между этими культурами. На основе исследований можно сказать, что культуры Халафа и Убейда в определенной степени влияли на формирование культуры раннего энеолита на территории Нахчывана.

Ключевые слова: *Ближний Восток, Нахчыван Тепе, Бюловгая, Халаф, Убейд.*

(Tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət İsmayılzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.07.2022

Son variant 26.08.2022

UOT 39

ASƏF ORUCOV

NAXÇIVANDA QONAQPƏRVƏRLİK ADƏTİ

Qonaqpərvərlik adətinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim zamanlardan qonaq qəbul etmək, süfrə açmaq türk xalqının ən yüksək mənəvi cəhətlərindən biri olmuşdur. Heç bir xalqın mənəvi dünyasını qonaqpərvərlik adəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, Naxçıvanda qonaqpərvərliklə bağlı bir çox adətlər, rituallar meydana çıxmışdır.

Məqalədə qonağın toxunulmazlığına, onun silahına, minəyinə və s. məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, qonağın qonaq kimi evdə qalması onun ailəyə yaxınlıq dərəcəsidən, ev sahibinin istəyindən, nə məqsədə gəlməsindən, ailəsi ilə birlikdə olması və digər amillərdən asılı olmuşdur. Tədqiqat nəticəsində qonaq qəbul edilərkən qohumların, qonşuların qonağa qarşı olan münasibəti də ortalığa qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, qonaqpərvərlik, adət, qonaqotağı, süfrə.*

Tarixi kökləri çox qədim dövrə gedib çıxan qonaqpərvərlik adəti çox güman ki, qan qohumluğuna əsaslanan qəbilənin formalaşdığı və inkişaf etdiyi bir dövrdə meydana çıxmışdır. Çünki, ayrı-ayrı qəbilələr bir-biri ilə ünsiyyət saxlamağa, iqtisadi münasibətlər qurmağa, gələcək həyatın zəruri tələbatını ödəmək üçün əlaqə yaratmağa ehtiyac duymuşlar. Aydındır ki, qəbilə daxilində insanlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olmuşlar. Müxtəlif qəbilələr arasındakı belə bağlılıq onların tayfa və tayfa ittifaqlarında birləşməsi ilə nəticələnmişdir.

Beləliklə, insanların tədricən bir-birinə gediş-gəlişi formalaşmış, nikah vasitəsilə qohumluq əlaqələri meydana gəlmişdir. Bu isə öz növbəsində insanlar arasında yaxın münasibətləri zəruri etmiş və nəticə etibarilə birgə əməyin labüdlüyü zərurətindən doğan kənd icmaları formalaşmışdır. İqtisadi münasibətlər və nikah əlaqələri zəminində yaranmış gediş-gəliş qonaqpərvərliyin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır [1, s. 143].

Zaman keçdikcə ərəb kökənli müsafir sözü qonaq sözünü əvəz etsə də, Naxçıvanda onunla bağlı orta qəhətlər tarixiliyini qorunub saxlanmaqdadır. Naxçıvanda istər şəhər əhalisinin, istərsə də kənd əhalisinin həyatında qonaqpərvərlik önəmli yerlərdən biri olmuşdur. Bütövlükdə, Azərbaycan türklərində qonaqpərvərlik kiminsə dəvəti, gələnin müraciəti əsasında müəyyən insan və ya insanların ev sahibi, dəvət edən tərəfindən yerləşdirilməsi, ona göstərilən diqqət və qayğıdan ibarətdir. Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, geniş anlamda qonaqpərvərlik adəti digər eldən, obadan gələnin tanınan, tanınmayan, rəsmi, qeyri rəsmi qonaqların, səyyahların və digərlərinin qarşılınması, onlara göstərilən qayğı və s. ilə bağlıdır ki, bunun nəticəsində ümumi xalqın, ölkənin qonaqpərvərliyi ilə bağlı fikir formalaşır.

Ərəb kökənli müsafir (yolçu, səfərdə olan) sözündən türk kökənli söz olan qonağa çevrilməsidir. Unutmayaq ki, hər kəs qonaq ola bilməz. O, kiminsə tərəfindən ağırlandıq-əzizləndəndə qonağa çevrilir. İnsanlar arasında böyük önəm verilən qonaqpərvərlik adətinin qonağın qarşılınması, saxlanması və yola salınması kimi üç mühüm mərhələsi mövcuddur [4, s. 56].

Qonaqpərvərlik adəti insanların, etnosların mənəvi dünyasını ortalığa qoyan amillərdəndir. Heç bir xalqın mənəvi dünyasını qonaqpərvərlik adəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Qonaq evin əziz-xələfi, ailə tərəfindən hörmət edilən dəyərlə bir şəxs olur. Xalqımıza xas olan səmimiyyət, təvazökarlıq, həmçinin etnosun milli xarakterini özündə birləşdirən bu adət bütün dövrlərdə öz xüsusiyyətlərini qoruyub günümüzədək saxlamışdır.

Ta qədim zamanlardan qonaq qəbul etmək, süfrə açmaq türk xalqının ən yüksək mənəvi cəhətlərindən olmuşdur. Məhz, bu yolla insanı xüsusiyyətlərimizi, zəngin mətbəx və süfrə mədəniyyətimizi, milli yeməklərimizi dünyaya çatdırmışıq. Qonaqpərvərlik əminamanlığa, qar-daşlıq və barışa xidmət etmiş, çörək kəsmək, süfrə açmaq mərdlik, kişilik simvolu sayılmışdır.

Xalqımızın qonaqpərvərliyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da öz əksini tapmışdır. Oğuzlarda qonağa ehtiram, hörmət həmişə müqəddəs adətlərdən sayılıb. Haradan gəlməsindən, kimliyindən asılı olmayaraq qonaq qapısını döydüyü evin əziz kimsəsi bilinib. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “qonağı gəlməyən böyük evlər yıxılsa yaxşıdır,” – deyə qarğış söylənib. Qonağa etinasızlıq göstərən, onun qarşısına ədəb-ərkanla çıxmayan, layiqincə süfrə açmayan qadın “bayağı” adlandırılır, beləsi haqqında “uşaqları doğulmasın” söylənilir. O qadın evin dayağı bilinir ki, “yazıdan yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol onu yedirib, içirər, əzizləyib, oxşayar, yola salar” [2, s. 9].

Mərhum etnoqraf alim H.Q.Qədirzadə yazır ki, biz yaradılmışı yaradana xatir sevmiş millət olaraq qonağı Allahdan göndərilmə sayıb onu “Allah qonağı” adlandırmış, qapımızı döyüb özünü “Allah qonağı” kimi təqdim edənə: “Allaha da qurban olum, qonağınada”, – demişik. Ən çətin anda belə qonaq qapıdan qaytarılmayıb. Kimliyini soruşmadan Allahın adı ilə gələn evə dəvət olunub, ən çətin anda belə yeyilməmiş ləziz tikə, şirniyyat, çərəz ona saxlanılıb. Nənələrin sandıqları onlar üçün açılıb. El arasında “qonaq otağı” kimi bilinən ən layiqli yer, adi günlərdə qatı açılmamış “qonaq yorğan-döşəyi” onun üçün açılıb. Böyük yaşayış məntəqələrində karvansaralar olsa da, heç kəs tanışlarının, onun adına gəlmiş qonağın orada qalmasına razı olmazdı. Əgər yaşayış məntəqələrində əhalinin vəziyyətindən asılı olaraq “qonaq otaqları”, hətta bu məqsədlə düzəldilmiş ayrıca tikililər mövcud olmuşdursa, yaylaqlarda, yurdu mərkəzində böyüklüyünə görə digərlərində fərqlənən, el arasında “qonaq çadırı” adlanan xüsusi çadır qurulur və yaylaqda kimə qonaq gəlsə idi orada yerləşdirilirdi [3, s. 103].

“Qonaq otaqları” görkəmi, yaraşığı və sahmanı ilə diqqəti cəlb etməlidir. Onun bəzədilməsi də mühüm şərtlərdən hesab olunur. Bu həm ev sahibinin zövqünü, həm də qonağa hörməti əks etdirən əlamətdir. Evin və ya qonaq üçün ayrılmış otağın bəzədilməsi onun rahatlığını və tam sərbəstliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Hər bir ailə belə evlərin və ya otaqların əsasən xalçalarla bəzədilməsinə üstünlük verir. Özü də qonaq otaqlarını bəzəmək üçün bir neçə xalçadan ibarət dəst xalçalar ölçüsünə, formasına və kompozisiyasına görə müxtəlif olurdu. Etnoqraf alim Şirin Bünyadova yazır ki, qonaq otaqları yataq ləvazimatı ilə təchiz olunur və müxtəlif əşyalarla, hətta imkanlı ailələrdə musiqi aləti ilə tamamlanırdı [1, s. 152].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın hər hansı şəhərinə, kəndinə gələn xarici vətəndaş xalqımızın qonaqpərvərliyi, ona göstərilən diqqət və qayğı qarşısında heyrətini gizlədə bilmir. Özgə sözlə desək qonaqpərvərliyin yüksək səviyyədə olduğunu etiraf edirlər. Bu haqda Ş.Bünyadovanın “Qonaqpərvərlik” yazısında ümumiləşdirilmiş məlumatlar vardır [1]. Bu da xalqımızın “Elimizin, obamızın adıdır” deyimi ilə əlaqələndirilir.

Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, keçmişdə, nəqliyyatın nisbətən zəif olduğu dövrdə insanların müxtəlif şəhər və kəndlərdə lazım olduqda gedib qonaq qala biləcəyi ailələr var idi. Belə ailələr “qonaqçı” adlanırdı. Qonaqçı ilə əlaqələr çox vaxt dostluq xarakteri daşıyır və onlar arasında gediş-gəliş olurdu.

Qonaqpərvərlik adətində önəm verilən məsələlərdən biri əvvəlcədən tanımadıqları şəxslərin qonaqlanmasıdır. Qurani-Kərimdə tanış olmayan qonağın qəbul edilməsinə, ona yemək verib xidmət göstərilməsinə xüsusi önəm verilir. Zariyat surəsində Allah Təala İbrahim (ə.s.)in tanımadığı qonaqlarına diqqət və qayğısından, onlara yemək verməsindən bəhs edilir: “(Ya

Rəsulum) İbrahimin möhtəşəm qonaqlarının (mələklərin) söhbəti gəlib sənə çatdı mı? Onlar (insan surətində) İbrahimin yanına gəlib salam verdikdə, (İbrahim) salamı alıb (öz-özünə): “Bunlar tanımadığım kimsələrdir!” – dedi. (Zariyat surəsi, ayə 24-27) [5].

Qonaq islamda Allahın insanlara hədiyyəsi kimi qiymətləndirilir. Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) buyurur: “O zaman ki, Allah insanlara yaxşılıq etmək istəyir, onlar üçün bahalı hədiyyə göndərir. Soruşdular ki, bu hədiyyə nədir? Buyurdu qonaq, belə ki, o ruzi ilə evə daxil olar və ailə üzvlərinin günahlarını özü ilə aparar”. Buradaca, Azərbaycanda mövcud olan bir atalar sözü yada düşür: Qonağın ruzisi özündən qabaq gəlir”.

Qonaqpərvərlik adətlərində maraqlı məqamlardan biri də qonağın neçə gün qalması məsələsidir. Adətə görə qonağın üç günə qədər qalması xoş görülür. Xalq arasında bununla bağlı deyilir: “Qonaq birinci gün qızıldır, ikinci gün gümüşdür, üçüncü gün misdir, dördüncü gün pisdır”.

Hz. Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) Hədisi-Şəriflərindən, seçkinlərin məlumatlarından bəlli olur ki, İslamda da qonaqlıq müddəti üç gündür, yəni hər müsəlman ona gələn qonağı üç gün qonaqlamaqla mükəlləfdir. Bu müddət içərisində ev sahibi qonağın rahatlığı üçün əlindən gələni etməlidir. Xalq adətimizdə olduğu kimi Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.v.)in buyuruqlarında da əgər qonaqlıq üç günü keçərsə ev sahibinin onu qonaq saxlaması münasib görülür. Buna görə də qonaq çalışmalıdır ki, ev sahibi ondan bezməsin. Bu xüsusda Hz. Rəsulullah (s.ə.v.)in bir Hədisi Şərifində buyurulur: “Allaha və axirət gününə inanan kimsə qonağına qulluq etsin. Qonağın ən yaxşısı bir gün bir gecə qalandır. Ümumiyyətlə, qonaqqalma üç gündür. Sonrası sədəqədir. Ev sahibi getmək təklif edincəyə qədər qonaq qalmaq halal deyildir.” Qonaq qalan adam da ev sahibinin vəziyyətini, onun məşğulluğunu nəzərə almalı, ona çətinlik yaratmamalıdır. Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) bu barədə belə buyurur: “Bir müsəlmanın, müsəlman qardaşının yanında onu günaha soxuncaya qədər qalması halal deyildir”. Əshab: “Ya Rəsulullah! Onu günaha necə soxar?” – deyə soruşunca, Peyğəmbər (s.ə.s.): “Qonaqlayacaq imkanı olmayan bir kimsənin yanında qalmaqla” söyləmişdir [3, s. 99-100].

Təbii ki, qonağın qalması onun ailəyə yaxınlıq dərəcəsiindən, ev sahibinin istəyindən, nə məqsədə gəlməsindən, ailəsi ilə birlikdə olması və digər amillərdən də asılıdır.

Bir qayda olaraq əvvəlcədən tanınmayan qonaqlar bir gün (bir gecə) qalardılar. Adətə görə, kənddə tanış olmayan adam gördükdə onun kimin qonağı olduğu soruşurlar və qonaqçısı olmayanlar evə dəvət edilərdilər. Yaşlılar söyləyirlər ki, keçmişdə kəndlərdə elə adamlar var idi ki, şərqarışanda (axşam qaranlıq düşəndə) onlar kənd meydanını, qəfələri gəzib qərib yolçunun olub olmaması ilə maraqlanardılar. Xüsusən ilin soyuq aylarında uzaq kəndlərdən olan yolçuların gecə yola çıxmasına imkan verilməzdi, “gecənin xeyrindəndirsə gündüzün şəri yaxşıdır”, – deyib onları qonaq saxlayardılar.

Topladığımız materiallardan bunun sonrakı dövrlərdə də belə olduğu görünməkdədir. Amma bir maraqlı cəhət xüsusi vurğulanır. Kişi evdə olmadıqda da qonaq geri qaytarılırdı. Evin xanımı qonağın yaşına, əgər məlumdursa kimliyinə uyğun olaraq yaxın kişi qohumlardan birinə sifariş göndərirdi ki, evə qonaq gəlib, gəl onunla həmsöhbət ol. Bunu bir neçə cəhətdən izah edirlər. 1. Evin xanımı cavan olduqda kişi qonaq evə girməz, haradasa gəzib-dolaşar və ev sahibi qayıtdıqdan sonra gələrdi. Bu isə el içərisində yaxşı qarşılanmazdı: “Filankəsin qonağı küçədə qalmışdı,” – deyərdilər. Qohum kişilərin dəvət edilməsi bununla da əlaqələndirilirdi. Xanımı ilə gəlmiş qonağın bu baxımdan heç bir problemi yox idi. Kişisi səfərdə olan evə qonaq gəlirdisə belə qonaqlar ev sahibinin ən yaxın qohumları tərəfindən qarşılanar və onlara daha da diqqətlə yanaşırdı.

Qonağın qarşılınması ilə yanaşı, süfrə mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Kimliyindən asılı olmayaraq, qonağa ilk olaraq çay verilərdi. Ordubad şəhərində belə bir deyim var ki, guya ordubadlılar gələn qonağa ilk növbədə deyər ki, aclığın varsa çay içək. El arasında zarafatla deyirlər ki, iki çay bir çörəyi əvəz edir. Əslində, bu qonağın dincini alması və müəyyən xörəyin hazırlanması ilə əlaqədardır. Qonaqdan ac olduğunu, yemək yeyib-yeməyəcəyini soruşmaq ayıb hesab olunurdu. Yemək ortaya qoyulardı, ac və ya toxluğundan asılı olmayaraq ev sahibi qonağa yemək təklif edər və özü yeməyə başlayar. Ev sahibi ilk başlasa da yeməyi gec bitirərdi. Süfrə nə qədər zəngin olsa da “kasıbın olanından” ifadəsi işlənərdi. Yəni, sən bundan da yüksəyinə layiqsən. Ərkana görə qonağın ayrıca olaraq yemək istəməsi, verilən yeməyi bəyənməməsi xoş qarşılınmazdı.

Gecədən keçmiş gələn qonağa yüngül yemək verərdilər. Çünki, buna ayrıca yemək hazırlamağa vaxt olmurdu. Ona görə də el arasında deyirlər ki, vaxtsiz gələn qonaq öz kisəsindən yeyər.

Tanış olmayan və təlaşlı qonaqdan öncə nə məqsədlə gəldiyi soruşulardı. Qonağın işi nə dərəcədə müşkül olsaydı ev sahibi ürək-dirək verər, “narahat olma, bir çarə tapacağıq” deyərdi. Bundan sonra qonaq nisbətən rahatlayardı. Adətə görə ailədə nə dərəcədə gərgin vəziyyət olsa da, qonaq diqqətdən yayınmamalı idi. Xalq arasında belə gərginliklə əlaqəli yaranmış bir deyim formalaşmışdır: “Yağışın yağması, arvadın doğması, qonağın gəlməsi”. Bu keçmiş dövr üçün ən gərgin vəziyyətlərdən biri olmaqla qonağın diqqətdən yayınmamasına işarədir.

Maraqlı məqamlardan biri də qonağın minəyinə, şəxsi əşyalarına, gətirdiyi sovqata münasibətdir. İlk olaraq qonağın minəyi yerləşdirilir. Bir atalar sözündə deyilir: “Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək”. Yəni o, qonaq gələrkən dəvəsi həyəətə yerləşdirilməlidir. Qonağın minəyi ilə bağlı bir maraqlı deyim də vardır: “Qonağın ağzına baxıb atına arpa verərlər”.

Qonağın yanında silahı varsa evə daxil olarkən onu ev sahibinə verir. Bu əmin-amanlığa, ev sahibinə etibar edildiyinə işarədir. Ev sahibi isə silahı qonağın qaldığı evə qoyur. Qonağın silahına kimsə toxuna bilməzdi.

Önəm verilən məsələlərdən biri də əvvəlcədən gediş-gəlişi olan qonağın gətirdiyi bağlama ilə əlaqəlidir. Adətə görə evdən kimsə ona toxunmazdı, qonaq özü bağlamanı açar və hər kəsə gətirdiyi hədiyyəni təqdim edərdi. Müvafiq olaraq belə qonaqlar yola salınarkən ona müxtəlif hədiyyələr verilərdi. Ümumiyyətlə, rəsmi qonaqlara hədiyyə verilməsi daha geniş yayılmışdır.

Xalq arasında qonaq gəlmə ilə yanaşı, qonaq dəvət etmə adəti də vardır. Bu üç formada olmaqla müddətinə görə bir-birindən fərqlənirdi: 1. Kənarında yaşayan qohum, dost və tanışların dəvət edilməsi. Bu bir həftə və daha artıq davam etməklə müddət dəvət edilən tərəfindən müəyyən olunardı. Belə qonağı digər qohumlar da qonaq aparardılar 2. Ziyafət xarakteri daşıyan hər hansı məclis və mərasimə dəvət etmə. Bu bir neçə saata bitərdi. 3. Yeni ailə quranların, uzun müddətli səfərlərdən, qürbətdən qayıdanların və digər bu kimi səbəblərdən qonaq dəvət edilənlər. Bu da adətən günün ikinci yarısı və ya axşam edilir, məclis bir neçə saata başa çatırdı. Belə məclislərdə dəvət olunanlara müəyyən hədiyyə vermə (el arasında xələt vermə) adəti vardır.

Evi və həyəti qonağa cinsə görə evin ağsaqqalı və ya ağbirçəyi tanış edərdi. Qonaq cavab olduqda bu işi evdəki yaşına uyğunlardan biri yerinə yetirərdi.

Yuxarıda qismən bəhs etsək də, süfrə təkcə yemək, tanış olmaq üçün deyil, o barış misalı, qan-qadanı aradan qaldırmaq, bəzi qaranlıq məqamları aydınlaşdırmaq kimi mənalara da daşmışdır. Naxçıvanda keçmişdə bir çox düşmənçiliklər (namus məsələləri istisna olmaqla) ağsaqqalların təşkil etdikləri “barış yeməyi” ilə aradan qaldırılmışdır.

Qonaqpərvərlik adətində önəmli məsələlərdən biri qonağın toxunulmazlığı idi. Qonağın namusu, can güvənliyi ev sahibinin namusu, can güvənliyi sayılmışdır. Yazılı mənbələr, şifahi xalq yaradıcılığı ilə yanaşı, topladığımız etnoqrafik materiallarda da kiminsə bilmədən düşmən evinə qonaq gəldiyi, ev sahibinin onun kimliyini bilsə də üzə vurmada süfrə açmasından, yedirib-ıçırıb yola salmasından bəhs edilir. Söylənir ki, həmin adamlar evlərinə qayıdıb qonaqlandıqları ev sahibi ilə düşmən olduqlarını öyrəndikdən sonra bölgənin tanınmış, sayılıb-seçilən adamlarından bir neçə nəfərlə birlikdə, xəbər vermədən həmin adamın evinə gəlmiş və onları öz evlərinə “barış süfrəsinə” dəvət etmişlər. Beləcə, mövcud olan düşmənçilik, narazılıq aradan qaldırılmışdır. Bütün bunların mayasında isə zəngin yeməklər deyil, eyni süfrə başında oturub kəsilən çörək və yeyilən duz dayanmışdır.

Qonaq qəbul etmə, süfrə açma bir çox məqamlarda böyük bəlaları sovuşdurmuş, el-obaya barış gətirmişdir. Qonaq olan məclislərdə süfrənin baş tərəfində evin ağsaqqalı və qonaq əyləşir. Qonaqlar çox olduqda onlar yaşa uyğun olaraq üz-üzə oturdular. Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, ənənəvi münasibətlərə uyğun olaraq qadın və kişilər eyni süfrə arxasında əyləşməzdilər.

Süfrə arxasında yeyənlərə baxmaq, kasıbcılıqdan, yaşamağın çətinliyindən söhbət açmaq, ev əhlinə hirsənmək, qonağı yersiz suallara tutmaq yolverilməz sayılırdı. El arasında belə hallarla bağlı bir deyim formalaşmışdır: “Bir tikə çörək verdi, onu da burnumuzdan gətirdi”. Məclisə tanış olmayan yemək verilmişsə, ona ilk başlamaq məsləhət görülmür.

Qonaqpərvərlik adətində diqqət çəkən məqamlardan biri də qohum və qonşuların yardımlaşmasıdır. Hazırlığı olmayan birinə gözlənilmədən qonaq gəlirdisə qohumlar, xüsusən qonşular lazım olanları gətirirdilər. Bunu elə edərdilər ki, qonaq xəbər tutmasın. Bu qaydaya qonaqların yerləşdirilməsində də əməl olunardı.

Xalqımız arasında qonağa olan münasibət inam və etiqadlarda da özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Məsələn:

- İki nəfər baş-başa verərsə, deyərlər, evə qonaq gələcək.
- Gözləri yol çəkən adamın evinə qonaq gələr, deyərlər.
- Guya başından bir tük ayrılıb üzünə düşsə, deyərlər, qonağın gəlir.
- Qəcəllər həyətdə qarılarsa, deyərlər, uzaqdan qonaq gələcək.

Qonaqpərvərlik inanclarda da öz əksini tapıb. Belə ki, “elimizin sınınmış inanclarına yaxşı bələd olan nənələrimiz xəmirə bulaşmış əllərinə baxaraq onun çırtıldığını görəndə, tez əl-ayağa düşər, ay qız, ay gəlin, hazırlaşın, evə qonaq gələcək”, – deyərdilər. Qonağın gələcəyini qapı ağzında ayaqqabının ayaqqabı üstünə düşməsi də sınınmışdı ellərimizdə [1, s. 163]. Bundan əlavə ev yiyəsinin əlindən bıçaq düşərsə deyərlər kişi qonağı, çəngəl düşərsə deyərlər qadın qonağı gələcəkdir.

Xalqımızın mənəvi mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutan qonaqpərvərlik adəti əsrlərin kəşməkəşindən zəmanəmizə qədər gəlib çatmış, qorunub saxlanmışdır. Milli iftixarımız olan bu adət bütün dünyada bizə şərəf gətirmiş, qürur vermişdir. Qonaqpərvərlik xalqımızın fədakar, cəfəkeş olduğunu bir daha bariz şəkildə təsdiq edir. Qonağa müstəsna diqqət və tükənməz qayğı, sədaqət və inam sağlam mənəvi-əxlaqi tərbiyəni özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadova Ş. Qonaqpərvərlik / Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 ciliddə. III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 143-168.

2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Caşıoğlu, 2004, 114 s.
3. Qədirzadə H.Q. Milli mətbəx və qonaqpərvərlik. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 112 s.
4. Qəhrəmanova A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında etnoqrafiya məsələsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 200 s.
5. Quran-i Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). VI nəşr, Bakı: Azər nəşr, 2004, 647 s., pdf.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

Asaf Orujov

TRADITION OF HOSPITALITY IN NAKHCHIVAN

The history of the custom of hospitality goes back to ancient times. Since ancient times, the reception of guests and setting the table have been one of the highest spiritual aspects of the Turkic people. The spiritual world of any nation cannot be imagined without the custom of hospitality. It is known from the conducted studies that many customs and rituals associated with hospitality have arisen in Nakhchivan.

The paper highlights the issue of the guest's immunity, his weapon, saddler, et cetera. In addition, the study revealed that the guest's stay in the house depends on the degree of his proximity to the family, the owner's wishes, the purpose of the visit, the stay of his family members, and other factors. As a study result, the attitude of relatives and neighbors towards the guest during his reception was also considered.

Keywords: *Nakhchivan, hospitality, custom, living room, set table.*

Асеф Оруджев

ТРАДИЦИЯ ГОСТЕПРИИМСТВА В НАХЧЫВАНЕ

История обычая гостеприимства уходит в глубокую древность. С древних времен прием гостей, накрытие стола были одним из самых высоких духовных аспектов тюркского народа. Духовный мир ни одного народа невозможно представить без обычая гостеприимства. Из проведенных исследований известно, что в Нахчыване возникло много обычаев, ритуалов, связанных с гостеприимством.

В статье освещен вопрос неприкосновенности гостя, его оружия, верхового животного и т. д. В ходе исследования выявлено, что пребывание гостя в доме зависит от степени его близости к семье, пожеланий хозяина, цели визита, пребывания вместе с ним членов его семьи и других факторов. В результате исследования также рассмотрено отношение родственников и соседей к гостю в ходе его приема.

Ключевые слова: *Нахчыван, гостеприимство, обычай, гостиная, накрытый стол.*

(Tarix elmləri doktoru Şirin Bünyadova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 17.06.2022

Son variant 14.07.2022

UOT 39

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI KƏND ƏHALİSİNİN AİLƏ
TƏSƏRRÜFATINDA ARIÇILIQ: ƏNƏNƏVİLİK VƏ MÜASİRLİK

Məqalədə Naxçıvanın qədim arıçılıq məskənlərindən biri olduğu haqqında məlumat verilməklə yanaşı, ərazidə arıçılıqla bağlı toponimlərin olması buranın qədim zamanlardan etibarən arıçılıq məskənlərindən biri olduğu qənaətinə gəlinir. Naxçıvan ərazisində olan arı cinsləri, arı ailələri, beçəvermə, arıların qışa hazırlanması, yaz yoxlanması, balın süzülməsi, xalq təbabətində bal və bal məhsullarından istifadə haqqında məlumatlar tədqiqatda öz əksini tapmışdır.

Hələ uzaq keçmişdən qədim Naxçıvan diyarında arıçılığın mövcud olması və xalqımızın zəngin empirik təcrübəsi sayəsində günümüzdə qədər gəlib çatması və müasir dövrdə dövlətin dəstəyi ilə muxtar respublika ərazisində yaranan arıçılıq təsərrüfatları həm sağlam qida məhsulu kimi əhalinin məişətində geniş istifadə edilməsi, həm də ən gəlirli təsərrüfat sahəsi kimi, iqtisadiyyatın inkişafına öz töhfələrini verməsi haqqında məlumatlardan bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, arı ailələri, beçəvermə, balın süzülməsi, bal, mum, vərəmum.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, zəngin bitki örtüyü bu ərazidə qədim zamanlardan əhalinin təsərrüfatında arıçılıq sahəsinin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Qaynaqlar göstərir ki, Naxçıvanda arıçılıq öz inkişafının bütün mərhələlərini keçmişdir: vəhşi arı balı toplamaq, meşə arıçılığı və mütərəqqi arıçılıq (ev arıçılığı) [8, s. 265].

Ərazidə vəhşi çöl arılarının və arıçılıqla bağlı coğrafi adlardan olan Ballı Qaya, Arıtəpə, Pətəklük, Pətəkqoyulan və digərlərinin bu gün də mövcud olması, onu deməyə əsas verir ki, bu yerlər qədim arıçılıq məskənlərindən olmuşdur.

Naxçıvanda ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, insanlar vaxtilə dağ və dağətəyi zonaların meşə massivlərindəki ağac koğuşlarından, qayalıqlardan, həmçinin mağaralardan müxtəlif üsul və vasitələrlə bal və mum toplamışlar. Bu haqda mənbələrdə yazılır ki, hələ IV əsrdə Azərbaycan ərazisində meşə arıçılığı-ağac koğuşundan bal toplanması, yaxud “bal ovu” geniş yayılmışdır [7, s. 6; 11, s. 265]. Arı “ovlamaq” üçün əlçatmaz qayalardakı xüsusi yerlərdə (bəndərgələrdə) boş pətəklər qoyulurdu. Arıları cəlb etmək üçün bu pətəklərə içəri tərəfdən ətirli ot və çiçəklərdən hazırlanmış xüsusi məlhəm sürtürülür. Beçəni ovlayan adam onun tam sahibi hesab olunurdu. “Bal ovu” Naxçıvanla yanaşı, vaxtilə Kəlbəcər və Laçın rayonlarında da olmuşdur [15, s. 148].

Kəndli, yaxud arı ovçusu meşədə arıların məskən saldığı ağac koğuşlarından bal ovlayarkən bal olan koğuşları və ya ora qoyduqları pətəkləri xüsusi işarə ilə damğalayır və ya kərtmə nişan qoyar, bununla da həmin arıların müəyyən adama məxsus olduğu bilinərdi. İşarələnmiş arı koğuşuna və ya pətəyinə daha başqa heç kim dəyməzmiş. Ta qədim dövrlərdən el arasında “arı müqəddəsdir”, o, “haram götürmür” deyimləri də məhz bu məqsədlə yaranmış və bu günə kimi xalq arasında yaşayır.

Qədim əcdadlarımızın arı məhsullarına tələbatının artması süni pətəklərin yaranmasına və onların yaşayış məskənlərinin ətrafında bir yerə toplanmasına gətirib çıxartmışdır. Beləliklə, əsl arıçılıq təsərrüfatı yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində ənənəvi arıçılığın geniş yayılmış forması olan ev arıçılığı yerli əhaliyə hələ e.ə. I minillikdən məlum idi [1, s. 332].

Arıçılığın inkişafı Naxçıvan diyarında da təsərrüfatın bu sahəsinə vergi təyin edilməsi

ilə nəticələnmişdir. Belə ki, orta əsrlərdə arı saxlayan kəndlilərdən ildə bir pətəkdən 12 axça gümüş pul alınır. Xanlıqlar dövründə kəndlilərdən “arı pulu” – arı saxlayanlardan hər arı pətəyi üçün alınan 2 abbası (32 qəpik – A.Q.) miqdarında vergi toplanırdı [5, s. 172].

XVI əsrə aid olan mənbələrdə isə Naxçıvan sancağının arıçılıqla məşğul olan bütün nahiyələrindən “bal üşrü” adlı vergi toplanırdı [9, s. 115-117].

Qədim arıçılıq diyarı olan Naxçıvanda XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərindən etibarən arıçılıq xüsusi təsərrüfat sahəsinə çevrilir, hətta bəzi təsərrüfatlarda böyük arıxanalar yaranmağa başlayır. Mənbələrdə XIX əsrin əvvəllərində, Naxçıvan bölgəsində arı pətəklərinin sayı 3500, alınan bal 2375 pud (pud-çəki vahididir. 40 girvənkə və yaxud 2 batman 1 pud deməkdir. 16,4 kq-lıq çəki daşlarına da pudluq daş deyilir – A.Q.), mum isə 475 pud olduğu qeyd olunur [5, s. 115].

V.Q.Qriqoryevin məlumatına görə, XIX yüzilin 30-cu illərində Ordubad dairəsində əhalinin əksəriyyəti arıçılıqla məşğul olurdu. Həmin dövrdə Ordubad şəhərində 470 pətək saxlanırdı. Hər pətəkdən iki batman bal, bir batman (bir batman 8 kq – A.Q.) mum alınır. Mənbələrdə göstərilir ki, Ordubadda bir batman balın qiyməti 1 man 20 qəpikdən, 2 manata qədər gümüş pula idi [1, s. 335]. Əla keyfiyyətli Ordubad balı Tiflis və Təbriz bazarlarında yüksək qiymətləndirilirdi [7, s. 14].

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 30-cu illərdə kollektiv təsərrüfatlar yaranan zaman əhalidə olan bütün mülkiyyətlə yanaşı, arı təknelərinin də toplanması, təsərrüfatın bu sahəsinə qayğının azalmasına, diqqətsizliyə səbəb olmuş və arıçılıq getdikcə zəifləməyə başlamışdır. Belə ki, 1956-cı ildə Naxçıvan MSSR ərazisində cəmi 3071 arı ailəsi mövcud olmuşdur. 1981-82-ci illərdə arıçılığın ictimai təsərrüfatlarda inkişafı yenə də perspektivsiz olmuşdur. Nəhayət, 1983-cü ildə bütün kolxoz və sovxozlarda olan arı ailələri Ordubad rayonunun Əylis, sonra isə Tivi kəndlərində yaradılmış arıçılıq sovxozunda cəmlənmişdir. Lakin, bütün bu səylərə baxmayaraq ictimai təsərrüfatlarda arı ailələrinin saxlanması səmərəsiz olmuş, bu ailələrin sayı 1985-ci ildə 138-ə çatmış, məhsuldarlıq isə minimuma enmişdir [13].

Müstəqilliyin ilk illərində kənd təsərrüfatında aparılan islahatların nəticəsində kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsi nəticəsində ictimai təsərrüfatlarda arıçılıq tamamilə dağıdılmışdır. Lakin, şəxsi təsərrüfatlarda olan arıların sayı arıçıların empirik bilik və bacarıqlarına əsaslanaraq artmağa başlamışdır. Belə ki, 1992-ci ildə rayonlar üzrə arı ailələrinin sayı Şərur rayonunda 458, Babək rayonunda 1513, Culfa rayonunda 1156, Ordubad rayonunda 1218, Şahbuz rayonunda 1700 olmuşdur. 1996-cı ildən etibarən isə arı ailələrinin sayı sürətlə artmağa başlamış və muxtar respublika üzrə şəxsi təsərrüfatlarda mövcud olan arı ailələrinin sayı 10107-yə çatmışdır [7, s. 14-16].

Ölkəmizdə müstəqillik bərpa edildikdən sonra ölkədə arıçılıq təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək məqsədilə 2009-cu il 2 fevral tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş “Arıçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, bununla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2016-cı il 18 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2017-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulan tədbirlərin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi bu sahənin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına səbəb olub.

Artıq 2000-ci ildən etibarən dövlət tərəfindən görülən tədbirlər nəticəsində muxtar respublikada təsərrüfatlarda arı ailələrinin sayı artaraq 2000-ci ildə 12620, 2005-ci ildə 22063, 2008-ci ildə 28860, 2013-cü ildə 68705, 2015-ci ilin yanvar ayında 69432 olmuşdur [7, s. 16]. “2017-2022-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında arıçılığın inkişafı üzrə Dövlət

Proqramı”nın icrası davam etdirilmiş və arıçılara 505 min manat kredit verilmişdir. Arıçılıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərə saxladıqları hər arı ailəsinə görə subsidiyaların verilməsi davam etdirilmişdir.

2021-ci ilin sonunda muxtar respublikada arı ailələrinin sayı 100086 min, bal istehsalı isə 1506 ton olmuşdur. Belə ki, Naxçıvan şəhərində arı ailələrinin sayı 4495, bal istehsalı 48 ton; Şərur rayonunda arı ailələrinin sayı 12978, bal istehsalı 192 t; Babək rayonunda arı ailələrinin sayı 14984, bal istehsalı 209 t; Ordubad rayonunda arı ailələrinin sayı 18939, bal istehsalı 286 t, Culfa rayonunda arı ailələrinin sayı 18658, bal istehsalı 290 t; Kəngərli rayonunda arı ailələrinin sayı 2206, bal istehsalı 46 t; Şahbuz rayonunda arı ailələrinin sayı 26920, bal istehsalı 416 t, Sədərək rayonunda arı ailələrinin sayı 906, bal istehsalı 19 t olmuşdur [16].

Dövlət proqramı üzrə görülən işlər, xüsusilə Naxçıvan şəhərində “Arıçılıq məhsulları-bal” yarmarkasının keçirilməsi istehsal olunan məhsulların satışına müsbət təsir göstərmişdir.

Mənbələrdə Yer üzündə yayılan 25 növ bal arısı cinsinin Azərbaycanda yetişdirilən Qafqaz (boz, yaxud dağ arıları), sarı (yaxud İran arısı) və nəhayət, qarışıq arı cinslərinin məlum olması haqqında məlumatlar qeyd edilir [5, s. 115]. İlk dəfə olaraq Naxçıvan diyarında arıçılığa dair elmi xarakterli məlumatı rus təbiətşünası K.A.Qorbaçev (1906-cı ildə) Azərbaycanın Ordubad zonasında mövcud olan arı cinsinin İran ərazisindən keçərək burada yayıldığını qeyd etmişdir. Azərbaycanlı alim biologiya elmləri doktoru, professor R.L.Sultanov isə Sarı Qafqaz arı cinsinin mənşəyinin İranın Cənubi Azərbaycan bölgəsi, Azərbaycan mənşəli olmasını göstərmişdir [11 s. 14-15]. Bu arı cinsi muxtar respublikanın dağlıq, orta dağlıq və düzənlik əraziləri: Ordubad, Şahbuz, Sədərək, Babək, Culfa və Kəngərli rayonlarında yayılıb. Sarı Qafqaz arı cinsi Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə yanaşı, Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Cəlilabad bölgələrində də yayılıb [16].

Təcrübəli arıçılar deyirlər ki, bal arıları ailə halında yaşayırlar. Hələ b.e.ə. 384-322-ci illər arasında yaşayan Aristotel arıları ana, erkək və işçi olmaqla üç qrupa bölmüşdür. Müxtəssislər də hər bir arı ailəsində ana, işçi arı (bal arısı), erkək arı və bala olduğunu yazırlar [6, s. 267].

Ailədə ana arının vəzifəsi yumurta qoyaraq yeni nəsillərin meydana gəlməsini təmin etmək, ifraz etdiyi xüsusi iyə malik olan maddə ilə ailədə yem toplamağa (çiçək tozu, nektar və su) yönəltməkdən ibarətdir. Ana arı pətəkdə heç bir iş görmür, həmişə yuvada olur. Onun təmizliyinə və bəslənməsinə şan üzərində onu əhatə edən bir qrup işçi arılar tərəfindən yerinə yetirilir. Həmişə yuvada olan ana arı yalnız çarpazlaşma və beçəqoyma vaxtı çölə çıxır.

Ana arı mayalandıqdan 3-5 gün sonra hər hazır şan qovcuğuna bir yumurta qoymağa başlayır. Buna “ananın qurd qoyması” deyirlər. Deyilənə görə, bir dəqiqədə yaxşı hazırlanmış şanda ana arı 4-5 yumurta qoyur. O, 20-25 dəqiqə işlədikdən sonra dincəlir. İstirahət müddətində yemləyici arılar ana arını arı südü ilə qidalandırırırlar. Təcrübəli arıçıların dediklərinə görə, ana arı yumurtaqoyma müddətində yaxşı qidalanarsa gün ərzində 2000-2500 ədəd yumurta qoya bilər. Ana arılar adətən fevral ayının yarısında yumurta qoymağa başlayır, oktyabr ayının sonuna qədər davam edir. Ümumiyyətlə, ana ilin 8-9 ayında yumurta qoyur, lakin ən sürətli yumurta qoyma vaxtı yazın orta zamanlarıdır [6, s. 271]. Sonrakı illərdə ana arının yumurtaqoyma qabiliyyəti getdikcə aşağı düşdüyündən iki ildən bir onu yenisi ilə əvəzləyirlər. Arı ailəsində əsasən bir ana arı olur, bəzən də iki anaya təsadüf edilir. Belə vəziyyətdə analar bir-biri ilə qarşılaşanda onların arasında ziddiyyətli münasibətlər yaranır. Nəticədə daha güclü ana zəif olanı məhv edir. Deyilənə görə, ana arı arı südü ilə bəsləndiyinə görə onun ömrü orta hesabla 5-6 ilə qədər olur.

Erkək arı. Ailədə erkək arıya yazın ortalarından etibarən rast gəlinir. Onların tək funksiyaları ana arını mayalandırmaqdır. Təknədə yalnız müəyyən vaxtlarda: beçə zamanı və məhsul toplanan vaxtlarda olur. Qış gəlməmişdən erkək arılar ya pətəkdən bayıra atılır, ya da öldürülür. Erkək arılar 2 aya qədər yaşamaq qabiliyyətlərinə malikdirlər. Arıçılar yüksək məhsuldarlıq xüsusiyyətləri ilə fərqlənən ailələrdə erkək arıları damazlıq üçün saxlayırlar.

İşçi arılar arı ailələrinin əsas işçi qüvvəsini təşkil edir. İşçi arılar ana yumurta qoyduqdan iyirmi gün sonra arı olaraq örtükləri deşib qovuşqan çıxırlar. Bunlar iki həftə işə çıxmayıb təknə içərisində bəzi işləri görürlər. Şanda pətək hörmə, yemək toplama, arı südü ifraz etmə, şanın istiliyini tənzimləmə, təmizlik, müdafiə etmə kimi ağıla gələ biləcək bütün işləri işçi arılar edirlər. Ailədə olan bütün işçi arılar iki qrupa – **yuvadaxili** cavan arılara və **çöl** yaşlı arılara ayrılırlar. Uçmayan pətək arıları pətək daxilində olan işləri görürlər. Yuvadaxili arılar təmizlik uçuşuna və ailənin yerləşdiyi yerə bələd olmaq üçün uçuşlara çıxırlar. Yaşlı çöl arıları isə 18-20 günlükdən yuxarı olan arılardır. Onlar uzaq məsafəyə uça bilir və sakit havada ailəni yemlə təmin etmək üçün çiçək tozu və çiçək şirəsi (nektar) toplayırlar.

İşçi arılar şirə gətirmək üçün bir neçə kilometr uzaq məsafəyə uçurlar. Arı şirə toplayıb geri qayıdanda dolu gələrsə, bərk səs eyləyər. Əgər hər hansı arı şirə toplamayıb boş qayıdarsa, arılar onu içəri buraxmırlar. Hava soyuq və yağışlı olanda arılar şirə toplamağa getmirlər. Yağış yağacağını isə arılar bir saat əvvəl bilir. İşçi arının şirə yığılan (bal) vaxtı 45 gün ömrü olur. Bu dövrdə arının çox yaşamaması onunla əlaqələndirilir ki, bu zaman arı daha artıq məsafə qət edərək çox enerji sərf edir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yaz, yay, payız və qış mövsümündə 4 arı nəslinin yaşama müddəti orta hesabla Arazboyu düzənlik ərazilərdə 183 gün, orta dağlıq ərazidə 191 gün və Zəngəzurun dağlıq ərazisində 194 gün olmuşdur [11, s. 62].

Arıların fəaliyyətindəki ən qəribə və maraqlı cəhət arılar pətək üzərində dairəvi və ya səkkizvarı uçuşaraq bir-birlərinə yolu tərif edər, çiçəklərin olduqları yerlər haqqında məlumat verirlər. Arıların maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də bir pətəyin arıları digər pətək arılarını ora buraxmırlar. Hər bir pətəyin qabağında gözətçi arılar olur. Arıların bir-birini tanımasındakı ən əhəmiyyətli amil şan qoxusudur. Hər arı ailəsinin özünə xas, digər şanlardan onları ayıran bir şan qoxusu vardır. Arılar bir-birlərini bu qoxu sayəsində ayırd edirlər.

Payızın qərs ayı (noyabr ayının axırı dekabr ayının əvvəlləri) arılar arıxanalarda təknələrində istirahət edirlər, işləmirlər. Naxçıvan bölgəsində hər bir arıçının arı ailəsini saxlaması üçün arı damları (arıxanalar) olur. Arılar həmin arıxanalarda öz təknələrində qışboyu yazda topladıqları ehtiyat ballarından istifadə edirlər. Arının qışlama müddəti 60 və ya 75 gün olur [10, s. 100].

Arıçılıqdan yüksək məhsul əldə edilməsi, həmçinin qüvvətli arı ailələri əldə edilməsi üçün arılara qulluq edilməsi əsas şərtidir. Arıçılıqla məşğul olan təsərrüfatçıların fikrincə arıçılıq çalışmaları, əsasən, erkən yaz, beçə, bal və ya məhsul, qış dövrü olmaqla, dörd dövrdə aparılır.

Qışlamadan sonra arılarda əsas yaz yoxlanması keçirilir. Arıxanada ailələrə baxış günəşli, sakit və havanın temperaturu 14-15 dərəcədən artıq olan günlərdə aparılır Naxçıvan ərazisində arıçılıq təsərrüfatına uyğun olaraq qışdan sonrakı dövr arının “oyanma dövrü” adlanır. Aran zonada fevralın axırı, dağlıq zonalarda mart ayının əvvəlləri arı pətəkləri arı saxlanılan damlardan (arıxanalardan) çıxarılarq çölə qoyulur. Qışdan sonrakı dövr xalq arasında “arının birinci ac dövrü” adlanır. Bəhs olunan dövrdə arı pətəkləri yoxlandıqdan sonra arıya yem verilir. Təcrübəli arıçılar avqust ayında bal süzülən zaman hər arı ailəsi üçün müəyyən miqdarda təmiz bal saxlayırlar. Bunun üçün təknədə baldan bir qarış, 4 barmaq saxlayıb, qalanını kəsib götürürlər. Lakin, yem üçün kifayət qədər bal olmadıqda arıçılar şəkər tozuna su qataraq şirə

hazırlayıb arılara verirlər. Təknəyə qoyulan yemdən arı, adətən, fevral-may aylarında istifadə edir. Yiğcam və yaxşı istiliyi olan pətəklərdə nisbətən az yem sərf olunur. Bu zaman arıları dağlıq zonalardan aran bölgələrinə köçürürlər. Çünki, aran bölgəsində təbiət daha tez canlanır, bu zaman arı özünə müəyyən miqdarda azuqə toplaya bilir. Bu dövrün sonlarında səbətın kənarları ağarırsa, onda arıya yem verilməsi dayandırılır [10, s. 99].

Arıçılıqda ən mühüm proseslərdən biri də beçəvermədir. Etnoqraf Asəf Orucov qeyd edir ki, Naxçıvan ərazisində erkən yazda arını artırmaq istəyən arıçılar, beçə əldə etmək üçün şəkər tozunun içərisinə təzə inək südü, bir az da xörək duzu qatırlar. Gündə bir dəfə arıya yem kimi qoyurlar ki, bu arını qızıdırır və beçəverməsinə şərait yaradır. Bundan əlavə arıya bu dövrdə yapma, təzək tüstüsü verilir ki, o həm pətəyin nəmini qurudur, həm də tüstü arıları oyadıb qızıdırır. Bu da erkən vaxtlarda çoxlu beçə əldə etmək üçün şərait yaradır.

Arıçılıqda xalq təqviminə uyğun olaraq yazın axırncı ayına “beçə ayı”, “pətək ayı” və ya “pöhrə dövrü” deyirlər [10, s. 97]. Xalq arasında belə bir deyim var ki, giləs qızarırsa arı beçə verər. Havada şəh varsa, arı beçəni tez qoyar. Bu haqda H.Zərdabi yazır: “Qışdan çıxan səbətdən 5-6 təzə cəmiyyət əmələ gəlir. Belə təzə cəmiyyət əmələ gəlməsinə bizdə arı beçə-ləyir deyirlər” [15, s. 374]. Arılar beçə verdikləri zaman qaynaşırlar, təknənin qabağında uçuşaraq şah arının çıxmasını gözləyirlər. Arıçılar deyirlər ki, beçələr günortadan əvvəl təknədən çıxırlar. Günortadan sonra çıxmaq çox seyrək olur. Bu zaman arılar ağacların budağına qonub bir-birinə sarınıb salxım şəkildə sallanırlar. Beçənin qaçmaması üçün arıçılar qab-qacaq döyəcəyib hay-küy salır. Daşı-daşa çalır, beçənin üstünə su çiləyir, mis qabları bir-birinə vururlar. Beləcə beçəni hürküdür və yaxınlıqdakı bir yerə qonmalarına məcbur edirlər. Qaynaqlarda beçə tutma zamanı icra edilən bu adətlərin çox ehtimal ki qədim azərbaycanlıların metala, suya, torpağa və s. olan etiqadları ilə bağlı olduğu ehtimal olunur [1, s. 346].

Beçəni tutmaq üçün alət balaca səbətdən olur ki, buna Şahbuz bölgəsinin (Kükü kəndində) gilgirə, digər bölgələrdə (Ordubad, Culfa) pöhrəgir, beçəgir deyilir [10, s. 97]. Beçəni tutmaq üçün alma və ya tut yarpağına şirə vurub, səbətın içərisinə qoyurlar, sonra səbəti beçəyə tərəf yaxınlaşdırırlar. Beçənin özü bu zaman beçəgirin içinə düşür.

Arıçılıq təsərrüfatında arı il ərzində üç beçə verə bilir. 1-ci Şah beçə, 2-ci Orta beçə, 3-cü Kora beçə. Ordubad ərazisində beçə bu cür adlanır: 1-ci Şah beçə, 2-ci Miyanə beçə, 3-cü Riza (ruzi) beçə. Bu beçələrin içərisində ən layiqli beçə Şah beçədir. Arı beçə verməyəndə, deyirlər ki, arı qısrı qalıb. Belə arıların balını tez süzlər.

Balın kəsilməsi xalq meteorologiyası ilə müəyyən edilir. Toplanılan etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, balı avqust ayının əvvəlində kəsirlər. Xalq təcrübəsinə görə bu dövrdə arılar lazımı qədər şirə toplaya bilir. Arıçılar belə hesab edirlər ki, balın həmin vaxtdan tez kəsilməsi əlverişli deyil, çünki bal hələ o vaxta qədər yetişməmiş olur, həm də bu müddətdə arı ailəsində arıların sayı olduqca çox olur, bu da bal kəsilməsi işini çətinləşdirir.

Naxçıvan bölgəsində arıçıların dediyinə görə, “Quyruq doğana” qədər balı kəsməzlər, çünki bu vaxta qədər bal sulu olar, tez süzülse turşuyar. Naxçıvanın bəzi bölgələrində arıçıların dediyinə görə, pətəyin qarşısında şəh əmələ gəldikdə balı kəsmək olar. Bu cür müşahidələrə Azərbaycanın digər bölgələrində (İsmayılı, Quba) də rast gəlinir [3, s. 115]. Arıçılıqla bağlı təqvimlərdə bu aya “bal ayı”, bəzən də “məhsul” ayı deyirdilər. Xalq arasında olan inama görə, bu dövrdə arıların gur uçması məhsulun bol olmasına işarədir. Balı kəsmək üçün günün müəyyən vaxtı seçilir. Adətən balın günün əylən vaxtı kəsilməsi məqsədə uyğun hesab olunurdu. Balın kəsilməsi arıçıların sevincinə səbəb olurdu. Bal kəsildikdən sonra süzülmə prosesi başlayır. Vaxtilə balın süzülməsi üçün süzəcdən istifadə olunurdu. Bunun üçün ballı şanları

kətan torbaya qoyardılar. Torbanı isə hər hansı bir qabın üstündən asar, sonra torbanı sıxar, kətandan tökülən bal qablara yığılardı. Lakin, soyuqların tez düşdüyü yerdə (Kəlbəcər, Daşkəsən) balı bir balaca isidib sonra süzülər [4, s. 39]. Müasir dövrdə arıçılar balı süzmək üçün balsüzən texniki avadanlıqdan istifadə edirlər.

Xalqımızın adətinə görə hələ qədim dövrlərdən etibarən balın kəsilməsi zamanı, yəni süzülən vaxt baldan təmənnəsiz qohum-qonşulara, arısı olmayanlara pay göndərərdir. Kökü qədim zamanlara gedib çıxan bütün bu ənənələr nəsil-dən-nəslə keçərək bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib.

Arıçılıq təsərrüfatında avqust ayından sonra meyvələr yetişən vaxt arı meyvələrin şirəsindən bal toplayır. Bu bal Ordubad bölgəsində “gəzənci bal” adlanır. Naxçıvan bölgəsində bal kəsilib götürüldükdən sonrakı müddət yenidən arının “ac dövrü” adlanır. Bu dövrdə arıya müəyyən miqdar yem verilməlidir ki, arı özünə qış azuqəsi yığınsın. Bu dövrdə arıçılıq təsərrüfatında həm də “harami dövrü” deyilir [10, s. 100].

Arıçılıq təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq üçün ən mühüm şərtlərdən biri arıları kifayət qədər gül-çiçək, şirə olan ərazilərə köçürməkdir. Bu, xalq arasında “köç arıçılığı” adlanır. El arasında belə bir deyim vardır ki, pətək at üstündən enməməlidir. Təcrübəli arıçılar deyirlər ki, arını ilk dəfə erkən yazda dağlıq ərazilərdən arana, iyul ayının əvvəlləri birinci süzüm başa çatdıqdan sonra isə aran zonadan dağlıq ərazilərə köçürülür. Naxçıvan bölgəsində arıları yayda adətən dağlıq ərazilərə – Batabat yaylağına, Ordubad yaylaqlarına və digər dağlıq ərazilərə aparırlar. Təcrübəli arıçıların dediklərinə görə arı ailəsi 3 yaz gördükdə bal bol olur. Yəni erkən yazda arıxanada, sonra çiçəklilərə və dağda yaylaqlara daşınan arı ailələri təzə ruzi yerlərində özlərini bahar, yaz ab-havasında hiss edib həvəslə işləyirlər.

Təcrübəli arıçılar arıçılığın inkişafı üçün arı cinsinin saxlanılmasına böyük əhəmiyyət verirlər. El arasında söylənilən “bir dolu sağlam pətək, yüz yarımçıq pətəkdən yaxşıdır” məsəli də bununla əlaqədardır.

Etnoqrafik müşahidələrdən görünür ki, arıçılar arı cinsini yaxşılaşdırılması işində də zəngin təcrübə toplanmışlar. Arı cinsinin yaxşılaşdırılması üçün hər şeydən əvvəl, arıların seçilməsi və çarpazlaşması işinin düzgün təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Damazlıq arı seçərkən onların əcdadına ciddi fikir verirlər. Əgər seçilmiş arının nəslə yüksək məhsuldarlığa malik olubsa, ondan əmələ gələn arıdan da yüksək məhsul əldə edilirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasında damazlıq arıların yetişdirilməsi üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraitin olması, burada arıçılığın intensiv inkişaf etdirilməsinin yüksək perspektivə malik olması elmi əsaslarla təsdiq edilmişdir.

Ölkəmizdə, eləcə də muxtar respublikada keyfiyyətli və dadlı ağ, sarı, qırmızımtıl rəngli ətirli bal əldə edilir. Xüsusilə muxtar respublikanın dağlıq ərazilərində yetişdirilən bal keyfiyyətcə başqa ballardan fərqlənir. Təbii balın özünəməxsus çox gözəl iyi və dadı olur. Təbii balı saxta baldan fərqləndirmək üçün kibrit dənəsi 1-2 dəqiqə balda saxladıqdan sonra yanarsa, təbii baldır, yanmazsa, su ilə düzəldilən saxta baldır. Yaxud lavaş qurusunu bal camına salıb, 5-6 dəqiqə gözlədikdən sonra, lavaş islanmayıb quru qaldısa, deməli, həqiqi baldır, islandısa, süni şirədir. Bundan başqa, balı qabından qaşıqla qaldırdıqda şırnağı uzandıqca uzanıb saç tükü nazikliyində olsa da, şırnaq qırılmır, qırılanda da şırnaq sanki yuxarı dartılır. Ancaq saxta balda belə xüsusiyyət olmur. Əsl bal 2-3 aydan sonra xarlayıb ağarır. El arasında buna balın bitməsi də deyirlər, yəni bal bir müddət sonra bitməlidir.

Balın min bir dərddə dava olduğunu deyən ulu babalarımız balın insan ömrünü uzadan,

əmək qabiliyyətini artırır, insanı gümrəhləşdirən, zehni iş qabiliyyətini artırır bir vasitə olduğunu qeyd etmişlər. Qədim zamanlarda yaraların müalicəsində, boğaz ağrılarında, mədə və qaraciyər xəstəliklərində, əsəb pozğunluğunda, ürək xəstəliklərində, irinli yaralarda, yel xəstəliyi, zəhərlənmələr və digər xəstəliklər zamanı baldan və bal məhsullarından olan arı mumundan, vərəmumdan, çiçək tozcuğundan geniş şəkildə istifadə etmişlər.

Müqəddəs kitabımız olan “Qurani-Kərim”-də də bal arıları və onun qiymətli məhsulu olan bal haqqında məlumatlar vardır. Qurani-Kərimin “Ən-Nəhl” surəsinin 68-ci və 69-cu ayələrində buyrulur: “Rəbbin bal arısına belə vəhy (təlqin) etdi: Dağlarda, ağaclarda və (insanların) qurduqları çardaqlarda (evlərin damında, üzümlüklərdə) özünə evlər tik (pətəklər sal). Sonra bütün meyvələrdən ye və Rəbbinin sənə göstərdiyi yolla rahat (asanlıqla) get!.. (O arıları) qarınlarından insanlar üçün şəfa olan müxtəlif rəngli (ağ, sarı, qırmızı) bal çıxar.

Arıçılar keçmişdə olduğu kimi, bu gün də bir qayda olaraq arını mal-qara olan yerdə, yaxud natəmiz sahədə saxlamazlar. Kəndlilər arılarına nəzər dəyməsin deyər, arılarının sayını yad adama deməz, arı pətəklərini gizlin saxlayardılar. Zəngin arıçılıq təcrübəsinə malik olan xalqımız balla bağlı atalar sözü, bayatılar yaratmışdır. Məsələn, “Bal tutan barmaq yalar”, “Verdin adındı, yığdın yadındı, yedinsə, dadındı”, “İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel kürək” və s. kimi atalar sözləri və zərb-məsələlərin yaranması göstərir ki, xalqımız qida məhsulu kimi bala yüksək qiymət verir. Ölkəmizin bir çox yerlərində elçilik və nişan vaxtı süfrəyə bal qoyurlar. Toy günü gəlin oğlan evinə gedərkən onun qarşısına bir kasa bal çıxarardılar. Ötən əsrin 60-70-ci illərində muxtar respublikanın bəzi kəndlərində qız gəlin köçərkən oğlan evindən gələnlərə bal dürməyi verərdilər. Azərbaycanın cənub bölgəsində qız gəlin köçərkən oğlan evinə çatdıqda bir kasada bal şərbəti hazırlanır, gəlin əlini həmin şərbətə batırır, qabının üst hissəsinə çəkər. Sonra çörək həmin şərbətə batırılır və yeddi oğlan uşağına yedizdirilər. İnamə görə gəlinin gələcək həyatı şirin, xoşbəxt keçər və oğullu-uşaqlı olar.

Təcrübəli arıçılar arıların bir sıra əlamətlərinə görə havanın necə olacağını qabaqcadan xəbər verə bilirlər. Arıçılar deyirlər ki, göyü qara bulud bürüyən zaman əgər arılar öz yuvalarında gizlənmirlərsə, şirə toplamağa gedirlərsə, deməli, yağış yağmayacaq. Və yaxud ala-qaranlıqdan adətləri üzrə arılar pətəkdən çölə çıxmıyıb içəridə vızıldaayırlarsa, onda yağış yağacaq.

Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycanın meşə zonalarında arı saxlamaq üçün ta qədim zamanlardan ən çox istifadə olunan pətək növü **god** olmuşdur. Godu, əsasən, qoz, cökə, fıstıq ağacından hazırlayırdılar. Godu düzəltmək üçün diametri 50-70 sm olan ağac gövdəsinin içərisi silindrik şəkildə oyulur. Sonra hər iki başdan taxta ilə bağlanır. Bu papaqlar pətəyə taxta payacıqlarla bərkidilir. Pətəyin yuxarı hissəsində onları saxlamaqdan ötrü dayaqcıqlar düzəldilirdi [1, s. 338-339]. Arıçılar godu odun parçası və ya daşın üstünə qoyub üstünü ağac qabığı və yaxud samanla örtürdülər ki, qar-yağış onun üstünə düşməsin. Vaxtı ilə Naxçıvan ərazisində godun dik növü daha çox yayılmışdı.

Arıçılıq təsərrüfatlarında geniş yayılmış avadanlıqlardan biri də **arı səbəti** idi. Səbəti Şahbuz bölgəsində cavan söyüd şivindən, son dərəcə elastikliyi ilə seçilən həmərsin, gərməşov və xalq arasında “ilqarı” adlanan kolun çubuqlarından istifadə etməklə toxuyardılar. Səbət hazırlanan zaman qalın çubuqları eyni boyda kəsib onları 20 santimetrdən bir yerə basdırılır, nazik civirlərlə (ağac şivləri) aralarını hörməyə başlanılır. Hörmə başa çatdıqdan sonra səbətin yerə batan tərəfini çıxarıb, artıq qalan ucları isidib qatlayır, beləcə səbət hazır olur. Lakin, arı səbəti elə hörülməlidir ki, səbət konusvarı alınsın və əvvəlcədən hazırlanan arxa qapağa uyğun olsun. Ön tərəfdə arılar üçün isə uçuş bacası qoyulur. Arılara soyuq olmasın deyər, sonra hörülmüş səbətin üzəri mal peyini ilə, yaxud da palçıqla suvanır. Arı səbəti hazırlayanda gərməşov

kolunun çubuqlarına üstünlük verilir. Çünki, gərməşov çubuğu həm ətri ilə arıları cəlb edir, həm də arıları xəstələnməyə qoymur. Arı səbətlərindən Naxçıvan diyarı ilə yanaşı, Quba, Şamaxı, İsmayılı, Daşkəsən, Kəlbəcər və Qarabağ arıçıları da istifadə etmişlər [1, s. 341]. Adları qeyd olunan pətəklərlə yanaşı, vaxtilə Naxçıvan bölgəsində təknə pətəklərdən də istifadə edilmişdir.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq təsərrüfatın başqa sahələrində olduğu kimi, arıçılıqda da əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Bu dəyişiklik hər şeydən əvvəl özünü çərçivəli pətəklərin qurulmasında göstərirdi. Çərçivəli pətəklərdə arı yuvasını nəzərdən keçirmək, bal dolmuş şanları çıxarıb onları yeniləri ilə əvəz etmək, hətta bunları bir pətəkdən digərinə köçürmək olurdu.

Müasir pətəklərdə arıçı balı rahatlıqla ayıra bilir, arılara nəzarət edir, onları öz müdaxiləsi ilə həyəcanlandırmır. Bu da arıların məhsuldarlığının artmasına, arıçı əməyinin yüngülləşməsinə səbəb olur.

Arıçı arıxanada işləyərkən müəyyən avadanlıqlardan istifadə edirlər: Arıçı paltarı adətən açıq rəngli və ya tamamilə ağ rəngdə tüksüz, yun olmayan parçadan hazırlanır. Paltarın üz və boyun hissəsi arı sancmalarından qorunmaq üçün torla örtülür. Torun dəlikləri arıların keçə bilməyəcəyi və insan görməsinə mane etməyəcək darlıqda olur.

Tüstü körüyü. Arıların yoxlanılması zamanı, onları tüstü ilə sakitləşdirmək üçün işlənən alətdir. Tüstü körüyü silindr formalı olub, xarici gövdədən, altı deşikli daxili stəkandan və hava üfürən körükdən ibarətdir. Onun içərisində pambıq parçalar, qum, heyvan pəyini, çürük ağac və başqa tüstü verən materiallar yandırılır. Bu avadanlıqdan daha çox balın götürülməsində, arı ailələrinin birləşməsində, basqınlarda istifadə olunur.

İskənə. Bir tərəfi qatlanmış, digər tərəfi yastı, 20 sm uzunluqda, 2-2,5 sm enində olan dəmir alətdir. Bu alətdən pətək gövdəsini və başqa hissələrini bir-birindən ayırmaq, yuvada çərçivələri yerindən tərpətmək, pətəyin dibini, divarını və çərçivələrin yanlarını təmizləmək, mumu və vərəmumu qaşayıb tökmək üçün istifadə olunur.

Bal bıçağı. Balla dolu çərçivələri süzmə aparatına qoşmazdan əvvəl şan gözcüklərinin üzərindəki mumdan olan möhürləri qaşımaq, həmçinin çərçivədən şanı kəsmək məqsədilə istifadə olunan xüsusi formalı bıçaqdır.

Fırça – bal süzümü zamanı ballı çərçivələri pətəklərdən aldıqdan sonra üzərindəki arıları təmizləmək üçündür.

Yem qabları – arı ailələrinin yem ehtiyatını tamamlamaq, müalicə və profilaktika məqsədilə arılara şəkər şərbətində dərman maddələri vermək, gəzəngi balın bir hissəsini şəkər şərbətilə əvəz etmək, habelə, oyadıcı, yaxud stimullaşdırıcı yem vermək üçün işlədilir.

Bal süzmə aparatı – bal şanlardan bal süzmə aparatı vasitəsilə çıxarılır. Bal süzmə aparatında fırlanma zamanı mərkəzdən qaçma qüvvəsinin təsirindən bal şan qovcuqlarından sıçrayıb çıxaraq balsüzənin dibinə toplanır və oradan da kran vasitəsilə axıdılaraq qablara doldurulur.

Arıçı məftili – çərçivələri şanlamaq üçün çərçivəyə məftil çəkilməlidir. Belə məftil yumşaq və diametri 5 mm olur.

Bütün bunlarla yanaşı, ana arı qəfəsi, bölgü toru, arıqaçıran, çərçivə yeşiyi, beçə torbası və s. avadanlıqlardan istifadə edilir.

Deyə bilərik ki, hələ uzaq keçmişdən qədim Naxçıvan diyarında arıçılığın mövcud olması və xalqımızın zəngin empirik təcrübəsi sayəsində günümüzdə qədər gəlib çatması və müasir dövrdə dövlətin dəstəyi ilə muxtar respublika ərazisində yaranan arıçılıq təsərrüfatları

həm sağlam qida məhsulu kimi əhalinin məişətində geniş istifadə edilir, həm də ən gəlirli təsərrüfat sahəsi kimi, iqtisadiyyatın inkişafına öz töhfələrini verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 543 s.
2. Arıçılıq təsərrüfatlarında biznes planlaşdırma. Bakı, 2007, 64 s.
3. Babayev T. El ocaq başına yığışar. Bakı: Azərnəşr, 1998, 204 s.
4. Babayev T. Bal tutan barmaq yalayar. Bakı: Azərnəşr, 1992, 65 s.
5. Baharlı M.H. Azərbaycan: Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 192 s.
6. Heyvandarlıq. I hissə, Gəncə: Gəncə Poliqrafiya, 2011, 312 s.
7. Məhərrəmov S., Tahirov Ə., Əsədov E. Naxçıvanda arıçılıq: ənənələri və perspektivləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 256 s.
8. Naxçıvanı tanıyaq. Bakı: Mütərcim, 2017, 265 s.
9. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 374 s.
10. Orucov A. Xalq təqvimi: adətlər, inanclar, mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 200 s.
11. Seyidli M., Sultanov R. Sarı Qafqaz bal arısının biokimyəvi və fizoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2007, 191 s.
12. “Şərq qarısı” qəz., 2016, 19 noyabr.
13. Tahirov Ə. Naxçıvanda arıçılıq mədəniyyətinin ənənələri. “Şərq qarısı” qəz., 2021, 27 noyabr.
14. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1960, 475 s.
15. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, с. 148.
16. <http://statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aytekin1962 @ mail.ru

Aytakin Qahramanova

BEEKEEPING IN SUBSIDIARY FARMS OF THE RURAL POPULATION OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC: TRADITION AND MODERNITY

The paper provides information that Nakhchivan is one of the ancient beekeeping regions; it is concluded that the presence of toponyms associated with beekeeping on the territory confirms this fact. The study also involved data on the species of bees in Nakhchivan, bee colonies, swarming bees, preparing bees for winter, spring inspection, honey filtration, honey use, honey, and beekeeping products in folk medicine of Nakhchivan.

It is reported that in antiquity, beekeeping existed in the ancient Nakhchivan region, and thanks to the rich empirical experience of our people, it has survived to our day. At present,

beekeeping farms established on the territory of the Autonomous Republic with the support of the state are widely used in everyday life of the population for the production of food healthy diet and contribute to the development of the economy as the most profitable sector of the economy.

Keywords: *Nakhchivan, bee families, swarming, honey filtration, honey, wax, propolis.*

Айтакин Гахраманова

**ПЧЕЛОВОДСТВО В ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВАХ СЕЛЬСКОГО
НАСЕЛЕНИЯ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ:
ТРАДИЦИОННОСТЬ И СОВРЕМЕННОСТЬ**

В статье дается информация о том, что Нахчыван является одним из древних пчеловодческих краев, сделан вывод, что наличие на территории топонимов, связанных с пчеловодством, подтверждает этот факт. К исследованию также были привлечены данные о существующих на территории Нахчывана видах пчел, пчелиных семьях, роении пчел, подготовке пчел к зиме, весеннем осмотре, фильтрации меда, использовании меда и продуктов пчеловодства в народной медицине Нахчывана.

Сообщается, что еще в далеком прошлом в древнем Нахчыванском крае существовало пчеловодство и благодаря богатому эмпирическому опыту нашего народа оно дошло до наших дней, а в настоящее время пчеловодческие хозяйства, созданные на территории Автономной республики при поддержке государства, широко используются в быту населения для производства продуктов здорового питания, а также вносят свой вклад в развитие экономики как самой прибыльной отрасли хозяйства.

Ключевые слова: *Нахчыван, пчелиные семьи, роение, фильтрация меда, мед, воск, прополис.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 06.07.2022

Son variant 12.08.2022

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81

FİRUDİN RZAYEV

NAXÇIVANDA MİLADDAN ÖNCƏ YAŞAMIŞ MAQ/MUQ
PROTOTÜRKLƏRİ İLƏ BAĞLI ETNOOYKONİMLƏR

Məqalədə m.ö. Naxçıvanda yaşamış Maq/Muq türklərinin adı ilə bağlı oykonimlərdən bəhs olunur. Naxçıvanla bağlı bu mövzu indiyədək alimlər tərəfindən araşdırılmamışdır. Bu prototürk adlarını daşıyan oykonimlərindeki dil elementləri müxtəlif sözlük və mənbələrlə müqayisəli təhlil olunmuşdur. Bu istiqamətdə dil elementləri əski yazılı sənəmlərə istinadən də təhlil olunmuşdur. Bu yazılarda qədim türk sözləri ilə oykonimdəki sözlərin müqayisəsi yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarır. Linqvistik təhlil zamanı Naxçıvan oykonimlərində ortalığa çıxan yazıyaqədərki dövr dil elementləri antik yazılarda da təkrarlanır. Tarixi materialların hərtərəfli araşdırılması zamanı aydın olur ki, oykonimlər bu tayfaların adından yaranıb. Maq/Muq prototürkləri isə antik mənbələrə əsasən m.ö. III minillikdə qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazilərində yaşamışlar.

Açar sözlər: m.ö. minilliklər, etnooykonimlər, Maq/Muq türkləri, dil elementləri.

Qədim Azərbaycan ərazilərində Mitan, Aratta dövlətlərindən sonra mövcud olan Manna dövləti əraziləri Urmiya gölü ətrafı ərazilərini də əhatə etmişdir. Mənbə məlumatlarına diqqət etsək, qədim qaynaqlarda tarixi faktlar Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazilərinin bir qisminin bu dövlətin ərazilərində göstərir [11, s. 18-19]. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu dövlət adı Manq tayfalarının adından yaranmaqla Manna şəklində qaynaq və tədqiqatlarda yer almış, Strabon, K.Ptolemey kimi antik müəlliflərin məlumatlarında bu dövlətin etnik tərkibinin əsasən kuti, hürri və lulubəylərin varisləri olan maq/muqlardan ibarət olduğu qeyd olunur. Yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarına diqqət etdikdə isə, Manq tayfasını Midiya dövlətinin altı tayfalarından biri olaraq görürük [6, I 73, 96, 103; III 64, 92]. Bu yazıya istinad edən rus, fars, erməni kürd və gürcü alimləri buradakı tayfaların Manna dövləti və adının yaranmasındakı iştirakını nəzərə almamış, onları ayrı-ayrı tayfalar olaraq göstərməklə bu prototürklərin bir qismini özlərinin əcdadları kimi izah etmişlər. Azərbaycan ərazilərinin Rusiya və farslar tərəfindən işğalından sonra, əzəli Azərbaycan torpaqlarının tarixi bilərəkdən saxtalaşdırılmışdır. Qeyd edək ki, bu konsepsiya sovetlər dövrü aparılmış tədqiqatlarda geniş yer almış, Manna və Midiya tayfalarının mənşəyi azlıqda olan gürcü, erməni, talış və kürdlərin mənşəyi kimi izah edilmiş, tədqiqatlarda dil və tariximiz bu istiqamətdə təhrif edilmişdir. Sovet tədqiqatçıları İ.M.Dyakonov, M.N.Poqrebeva, E.A.Qrantovski, Q.A.Melikişvili, V.İ.Avdıyev, S.T.Yeremyan kimi xeyli sayda əcnəbi alimlərinin yazılarında bu ərazidə bütünlükdə prototürklərin yaşadığı, mənşəliyinin onların varisləri olması faktları göstərilə də belə, bu tayfalar azlıqda olan, o dövr tarix sənəsində belə olmayan xalqlara aid edilmişdir.

Lakin biz Herodotun yazılarında m.ö. VI-V əsr Hekatey Miletskinin əsərində Maq/Muq tayfalarının Midiya tayfalarından da öncə Araz çayı boyunca məskunlaşdığına dair yazılı məlumatların olduğuna rast gəlirik ki, bu məlumatlar Herodotun “tarix” əsərində dəfələrlə təkrarlanır [6, I, 101].

İ.M.Dyakonov Urartu yazılarında Manna dövlət adının Manna, IX əsrdə Assur yazı-

larında isə MÂT MANNÂI yazılışında “Manna tayfaları”, Midiya dövlət adının isə MATÂJA yazılışında “Maday”, “Midiya” olduğunu yazır. Bundan sonra o, buradakı tayfaları “Zaqro-Elam”, “kaspidilli” və s. tayfalar olaraq göstərməklə, onların hamısının “iranmənşəli” olduğunu yazır [3, s. 11-17, 102, 126, 142-146, 301]. Təbii ki, o dövr ümumdünya tarixinə dair heç bir antik mənbədə “İran” ərazi, ölkə, əyalət və s. kimi göstərilməmiş və bu konsepsiyası siyasi fikirlərin obyektini kimi ortalığa çıxmışdır.

Əgər xatırlasaq, qədim Assur və Het yazılarında da biz “Matu Naxru”, “Matu Lulu”, “Matu Hürri” kimi ifadələrə rast gəlməklə, bu ifadələrdəki “Matu” sözünün “ölkə”, “yurd” mənalarında sözlərin “Naxər ölkəsi”, “Lulu ölkəsi”, “Hürri ölkəsi” anlamında olduğunu görürük [10, s. 109, 217]. Lakin göründüyü kimi müəllif, bu sözü “tayfa” şəklində yazmaqla onun türk dilində olduğunu təhrif və inkar edir.

Xüsusi qeyd etmək istərdik ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq rus siyasəti ilə erməni, gürcü, kürd, talış və s. azlıqda olan xalqların tarixçi alimləri, tədqiqatçıları “yetişdirilmiş” və Azərbaycan tarixinin Mitani, Manna, Midiya dövrləri bu “tarixçilərin” yazılarında təhrif edilmiş, onlar biri-birinə istinad edilməklə öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışlar. Bu təhriflərin necə baş verdiyinə qısaca nəzər salmaq istərdik.

Manna dövləti adıyla bağlı öz fikirlərini açıqlayan Q.A.Melikişvili Manna adının yerli etnik addan törəndiyini qeyd edib, bu adda tayfanın mövcudluğunu ehtimal etmir [9, s. 39-43] ki, bu da Herodotun məlumatını tarixdən uzaqlaşdırmaqdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, son dövrlər gürcü alimi Q.Q.Qeorqadzenin yazılarında Urmiya ətrafı ərazilərdə hürri, kuti və Manna dövləti tayfalarının tarixi təhrif edilərək, ərazi “Nairi” yazılışında “gürcüləşdirilir”. Burada əsasən gürcülərin məskun olduğu göstərilir [5, 1969, c. 71-168] ki, o dövrlər gürcülər kiçik etnik qrup idi. Biz tarixi faktlarla göstərdik ki, Urmiya ətrafının əsas hissəsi qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinə məxsus idi və burada da müəllifin göstərdiyi prototurklər məskun idi [ətraflı bax 11, s. 102-111]. Ümumən Naxçıvan ərazilərində bu vaxta qədər hər hansı bir gürcü ailəsinin məskun olması heç bir mənbədə qeyd alınmır. Gürcülərin XIX əsrdən sonra əsasən sovetlər dövrü Metix qalasından çıxıb torpaq sahibi olmaları Stalinin hakimiyyəti dövründə həyata keçirilmiş və onlar Azərbaycan torpaqları hesabına “respublika adlanmışlar”. İndi-indi 2 milyona çatan bu etnik qrup isə Naxçıvan ərazisində heç bir mənbədə göstərilmiş. Əsl həqiqətdə İber/Ubər tayfalarının da qədim türklər olması haqqında mənbələr mövcuddur [1, s. 20].

Q.Q.Qeorqadzenin eyni siyasi fikirləri kürd tarixçisi L.Məmmədin yazılarında da yer alır. O, isə bu ərazini tamamilə kürdlərin ana yurdu kimi təqdim edərək, “Manna”, “manq” sözünün birbaşa kürd dilində olduğuna dair İ.M.Dyakonov, R.N.Fray kimi tarixçilərdən uydurma nümunələr göstərir. Lakin bu müəlliflərin əsərlərində, elmi yazılarında onun göstərdiyi sitatlar qeyd alınmır. L.Məmməd başqa bir yazısında Herodota istinadən Maq tayfalarının “uzaqgörən oda sitayiş edən” tayfalar olduğunu qeyd edərək, “Maq” sözünün orta əsrlər şərq ədəbiyyatında “atəşpərəst”, “zərdüştlük dinini gətirənlər” kimi qeyd edildiyini göstərir. Daha sonra o, “Avestanın” kürd dilində yazıldığını, burada atəşpərəstlərin “aqravan” adlandığını, bu gün kürd dilində bu sözün qaldığını, qədimdən bu kəlmənin “od qoruyanlar” mənasında kürd dilində olduğunu qeyd edir [2, № 12, s. 35-37; 2, № 24, c. 65]. Bir sözlə Moskvada rus siyasəti ilə yaradılan “Dostani (Дружба)”, “Dünya dilləri-Языки мира” kimi xüsusi mətbəələrdə bu cür siyasi yazılar yer alır.

Bu fikri müdafiə edən erməni yazıçısı Arşak Poladyan isə kürdlərin islamaqədərki dininin atəşpərəstlik olduğunu yazır. Daha sonra o, Əl Məsudidən sitat gətirərək yazır: “Onlar-

dan çoxu oda sitayiş edərək, şamançılığa meyl edirdilər” fikri ilə kürdlərin qam/maq şaman olduqlarını sübut etməyə çalışaraq, Manna dövləti tayfalarını kürd kimi təqdim etməyə çalışır [14, s. 67].

Mannalılar haqqında eyni uydurmalara biz Q.A.Kapansyan, M.L.Xaçikyanın da yazılarında rast gəlirik. Burada Elam dil qrupundan və friqlərin-ermənilərin hetlərin Hayasa əyalətinə köçündən bəhs edən müəlliflər, Manna, Midiya ərazilərində hürrü, kuti, lulubəy, manq tayfalarının dövr və adların etimoloji izahını təhrif edərək, onları ermənilərə aid edirlər [10, s. 54-68]. O dövrdə isə ermənilər hələ Balkanlarda da etnik qrup deyildilər ki, N.Rzayev öz tədqiqatlarında bunu təsdiq edən xeyli faktlar göstərir [12, s. 44-57].

Bu cür elmi əsası olmayan tarixi dolaşıqlıqlara O.L.Vilçevski, E.İ.Vasilyev, T.F.Aristov kimi rus tədqiqatçıların da əsərlərində rast gəlirik. Bu müəlliflərin yazılarında Midiya çarı Arbak, Alban çarı Əsən Cəlal, Assur çarı I Sarqonun yazılarında çar Musasir, Bursin, Urzan kimi adlar “Burzan” yazılışında kürdlərə aid edilir, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarları, Zab çayı sahilləri, Urmiya və Van gölü ətrafı kürdlərin vətəni olaraq göstərilir [11, s. 308-344].

Moskvada dərc olunmuş “Dünya tarixi” kitabında da çox maraqlı bir ifadə ilə rastlaşırıq. Eramızdan əvvəl III minillikdə Naram Suenin dövrünə aid Akkad (2290-2254) gil yazılarında belə bir ifadə ilə rastlaşırıq: **“Bu əşyalar Maqan ölkəsindən gətirilmiş hərbi qənimətlərdir”**. Sonra mənbə bu ölkəni Misirdə göstərərək “Buna görə də təsəvvür etmək olar ki, o dövrdə “Maqan” ölkəsi Misir olaraq başa düşülürdü”. Lakin biz həmin mənbədə I Sarqonla bağlı yazılarda və digər mənbələrdə Maqan, Manq ərazi adını Azərbaycan ərazisində, Urzana, Urzababa adlarının Akkadlarda çar adı kimi görürük və burada Urzana Musasir ölkəsinin çarıdır [17, s. 210-212, 523].

Ümumən diqqət etsək, kürd erməni gürcü, bəzən də talış müəlliflərinin etnogenezinə dair mətbəələr əsasən Rusiya ərazisində olmaqla siyasi məqsəd daşıyır, onlar bu siyasi oyunda ruslar tərəfindən mühafizə olunur.

Göstərilən qaynaqlarda, eləcə də Sarqon çarlarının (I, II, III) yazılarında biz, nə kürd, nə gürcü (eləcə də İber) adlarına rast gəlmirik. Muğan-Maqan ərazi və ölkə adına gəldikdə isə, bu gün də Azərbaycan və onun əzəli torpağı olan Naxçıvanda bu adlar mühüm ərazi adlarını bildirməklə, Muğan düzü, Naxçıvanda isə Arpa çayı ərazilərinin Muğan adlanması işlək toponimik fondada da qalmaqdadır.

Təbii ki, bütün bu uydurmalar rus siyasəti ilə ayaq açaraq azlıqda olan xalqlara “qədim tarix”, “qədim yurd” axtarırları ilə hər hansı qədim bir xalqı parçalamaq və asanlıqla idarə etmək, siyasətindən irəli gəlir. Əgər biz bu gün dünyanın kiçik atlasına nəzər salsaq, əsasən türklər yaşayan ərazilərdə “Mana”, “manq” köklü yüzlərlə coğrafi adlara gəlirik ki, kürd, gürcü, erməni heç bir tarixi dövrdə bu ərazilərdə yaşamamışlar. Krasnoyarski ərazisində Abakan, Tayşetdə, Orta Sibirdə Mana, Mina adlı şəhər və çaylar, Zabaykaliyada Manqut, Moqron, Manza şəhər, Yenisey çayı boyunda Ust Mana qəsəbə, Qazaxıstan ərazisində Maqat şəhər, Manqışlak qəsəbə, özbəklərdə Manqit, Minqbulaq qəsəbə adları təbii ki, erməni, gürcü, kürdlərin adını daşımır. Cənub Sibirdə Yenisey çayının sağ qolu Mana çayı kimi adlanır. 100-dən yuxarı türk xalqları ərazisindəki bu cür coğrafi adlar təbii ki, erməni, gürcü və kürdlərin yayıldığı ərazilər deyil, qədim türk Manna dövlətindəki türk Maq-şaman tayfalarının manqların yaratdığı adlar, yayıldığı ərazilərdir [8, s. 36-37, 54-55, 80]. Bu gün Yakut, Nen, Çuvaş, Orta Asiya, Azərbaycan, Kırım və s. türklərdəki oda sitayışı erməni, gürcü, kürdlərmə bu ərazilərə yayıb? Təbii ki yox, onlar sadəcə Azərbaycan tarixi və mədəniyyətini öz aralarında bölüşdürməyə çalışırlar.

Biz tarixi faktlar əsasında hələ maqların m.ö. VI minillikdə, 8 min il öncə As-Asər tayfalarında irəlini görən, atəşpərəst Asmaqlar olduğuna, onların Yunan çarlarına məsləhətlər verdiyinə dair yetərli faktlar göstərmişik [5, II 30; 10, s. 57].

Erməni, gürcü və kürdlərin bu uydurmalarına baxmayaraq Y.B.Yusifov, Q.A.Qeybullayev İ.Q.Əliyev, S.M.Qaşqay, T.İ.Hacıyev A.S.Sumbatzadə kimi yerli alimlərimizin tədqiqatlarında bəzi erməni və gürcü alimlərinin fikirlərinə dil və tarixi faktlarla təkziblər verilmiş, bu konsepsiyaların elmi əsası olmadığı sübut olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının etnogenezi tarixini geniş araşdıran Q.Qeybullayev istər Q.Hüziq, E.Hersfeld, H.Girşman, C.Kameron kimi əcnəbi, istərsə də sovetlər dövrü rus, eston, erməni, gürcü və b. xalqlar da daxil olmaqla əllidən yuxarı alimin qədim tayfalarımız haqqındakı fikirlərini araşdırmışdır. O, Manna dövlətinin etnik mənşəyi, dili, ərazisi və məişəti haqqındakı müxtəlif versiyaları Altay, Sibir, Orta Asiya, monqol türklərinin coğrafi və şəxs adları ilə müqayisəli təhlil etmişdir. Nəticədə “menqi/manqu”, “munqal”, “mansı”, “Mengi-göl”, “Manqbu”, “Manq”, “Menku”, “Manqçur” kimi yüzlərlə toponimik, antroponimik adlar sistemindən gətirdiyi dil və tarixi nümunələrlə istinadən onların irəli sürdüləri konsepsiyaları rədd etmişdir [7, s. 66-71].

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisinin ayrılmaz torpağı olan Naxçıvan-Naxər ölkəsi Manna dövlətinin, eləcə də ondan da əvvəl yaranmış qədim Mitani, Aratta dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olmuş, bu ərazinin qədim Assur, Hett, Axxiyava yazılarında **MATU NAXRU** kimi xatırlandığı yəhudi, Alban mənbələrində də qeyd edildiyi faktlarla sübut edilmişdir [10, s. 20-22].

Manna dövlətində aparıcı güc olan manq/muğ tayfa etnosların “iranmənşəli” olması konsepsiyası, istər Avropa şərqşünasları, istərsə də rus tarixçilərinin son dövrlər apardıqları tədqiqatların və yazılı abidələrin məlumatları ilə təkzib edilərək, bu tayfaların türk xalqlarına mənsubluğu sübut edilmişdir. Bununla bərabər hazırda tunqus-mancurların öz adlarında “man/manq” komponenti və onlarda **Manqa** adlı tayfanın olması, Altayda **mansu**, qırğızlarda **monquş**, Tuvada **menqi** və s. türk tayfalarındakı adlarda yeri manqların türkdilli olmasını sübut edən təkzibolunmaz dil faktlarıdır [ətraflı bax, 8]. Bu ərazi tayfalarının göstərilən dövlətlərdə yuxarıda qeyd etdiyimiz prototürklərlə yanaşı Skif, Sak, Massaget, Sarmat, Qırçaq, peçeneqlərlə də dil və tarixi baxımdan eyni mənşədən gəldiyinin tarix qaynaqlarla təsdiqinə dair yetərincə dil və tarixi faktlar mövcuddur [ətraflı bax, 10].

Yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirərək xüsusi qeyd etmək istərdik ki, adın türk dilində olması ilk dəfə görkəmli alimimiz Y.Yusifov tərəfindən dil faktları ilə təsdiq edilmiş, sözün “manqa” yazılışında olduğu açıqlanmışdır. Manna söz tərkibinin müxtəlif fonetik paralelliklə manqa, manq, muğ şəklində yazılışlarına gəldikdə isə, bu türk dillərinə məxsus -nq (səğir nun) qovuşuq samitinin sözlərin tərkibində tək və cüt yazılışları ilə bərabər türk dilinin dialekt fərqləri (Tanrı-Tanqrı, dəniz-dəngiz, donuz-donquz kimi), eləcə də qaynaqların, yazılı abidələrin mənsub olduğu xalq dilinin imkanları ilə bağlı olmuşdur [11, s. 117-138].

Maqların tam olaraq türk tayfaları olduğuna dair maraqlı bir fakta I əsr antik Yunan tarixçisi Plutarxın məlumatlarında da rast gəlirik. O, Maq boylarının Zərdüştdinində, atəşpərəstlikdə olduğunu, ayrıca Maq adlı elmin mövcudluğunu xüsusi qeyd edir və çarın əcnəbilərə bu elmi öyrənmələri üçün məsləhət verdiyini yazır [13, s. 241]. Bu dinin yayıldığı ərazi isə Azərbaycana məxsus idi.

Fikrimizin doğruluğunu digər bir tarixi mənbə də gərəkli faktlarla təsdiq edir. Biz S.Kramerin “Tarix Şumerdən başlanır” əsərində bir məqama diqqət etmək istərdik. Müəllif Şumer

dastanı “Bilqamıs”dan müəyyən bölümləri təhlil edərkən “14. Təbiət fəlsəfəsi. İlk kosmoqoniya və kosmologiya” bölümündə belə bir yazını da oxuculara təqdim edir:

“Bu özünütərif belə qurtarır:

Yad ölkələr **Maqan** və Dilmun –

Bu mənəm Enki-mənə baxır!

Böyük qayıqları Dilmunun, lövbər salaraq,

Böyük qayıqları **Maqanın** göyədək yüklənərək,

Böyük qayıqları **Maqilumun** və **Meluxxinin**

Gətirirlər gümüşü və qızılı,

Enlilə, bütün ölkələrin hakiminə, qoy Nippura çatdırsınlar!”

Adlardakı sözlər tərəfimizdən seçilmişdir. Bu məsələyə öz münasibətlərini bildiren Y.Oğuz və B.Tuncay və s. müəlliflər Zərdüştlüyün yazılı abidəsi olan “Avestada” Zərdüş bir maq-qaman-şamanıdır. Müəlliflər İ.Əliyevin Bisütun yazılarında maq Qam-Atanın “midiyalı adlandırıldığı” qeyd edirlər [11, s. 120-138].

Əgər diqqət etsək, **qədim Manna, Midiya dövlətləri Maqların adı ilə hələ m.ö. III minillikdə mövcud idi və o bir ölkə-dövlət idi.** Deməli Manna tarixini m.ö. X əsrlə bağlamaq tarixi saxtalaşdırmaq qəsdindən irəli gəlmişdir. Burada digər bir ad da elmi cəhətdən bu problemə aydınlıq gətirir. Seçdiyimiz **Meluxxi** sözünə də diqqət etsək, adın Mel+ux+xi sözlərindən yarandığını görürük ki, buradakı **Mel** sözü **Mil-Muğan** sözünü tamamlayan digər bir addır. Əgər türk dillərinə məxsus **x≈k, u≈i** səsəvəzlənmələrini nəzərə alsaq, burada **ux** sözü **uk**-“varis, oğul”, **xi** isə **ku**-“şöhrətli” qədim türk sözləridir [yenə orada s. 464]. Bu qədim sözlər adı “Şöhrətli Mil varisləri” kimi izah edir. Bildiyimiz kimi “**Maqan**” **qədim Azərbaycan ərazisində idi və Azərbaycanın böyük bir hissəsi Mil-Muğan düzü adlanırdı. Bununla yanaşı Naxçıvanın Arpaçay vadisi də qədim qaynaqlarda Muğan olaraq qeydə alınır. Bütün bunlara istinadən qəti olaraq söyləmək olar ki, Qədim Şumer dövründən tarix səhnəsində olan bu adlar ərazimizdə itmiş qədim tarixi proseslərimizə aydınlıq gətirən və adlarımızın dövrünü müəyyənləşdirən danılmaz tarixi və dil sübutlarıdır (F.R.)**

Qədim Naxçıvan ərazisindəki maqlarla bağlı 4 Muğanlı, 3 Maxta, 2 Muğancıq, 2 Ağ-manqan, Maqda, Məngik, Ərnuq Muğaral, Muqumlu, Amaqu, Məğrabad-3, Şahtərnuğum kimi 19 etnooykonim mövcuddur [4, s. 48, 60, 163, 161, 167, 173, 176]. Bu toponimik adların ikinci komponentləri isə, paleokomponentlər – dil vahidlərimiz olmaqla qədim arxaik söz köklərimizin günümüzə qədər gəlmiş tarixi izləridir.

Maq/muğların böyük türk tayfası olaraq məskunlaşma coğrafi arealı bütün türk yurdları daxilində xeyli geniş əraziləri əhatə edir. Təkcə bütöv Azərbaycan ərazisində Muğan düzü, Maq dağı (Şəki rayonu), Qaley-Muq dağı (Quba rayonu), Muqarti, Muq-Aran (Dərbənd) yer adları, cənub bölgəmizdə Maku şəhəri, Mancuqçu (bəzən Muncuqçu yazılır), Moğan (Ərdəbil və Mərənddə) Aşağı və Yuxarı Hür-Muğan (Xoy və Marağada), Muğancıq, Mənqur, Manqər, Mənqurda yaşayış yer adları (Təbriz və onun ərazilərində) məhz bu tarixi özündə daşımaqdadır.

Bütün bu dil, tarix və ərazi toponimlərinə istinadən nəticə olaraq aşağıdakıları deyə bilərik:

1. As tayfa birliyində m.ö. VI minillikdən Asmaq kimi tarixə düşən qədim Maq Azərbaycan tayfaları Şumer mədəniyyəti dövrü m.ö. III minillikdən daha geniş ərazilərə yayılmış, əski prototürklərin varisləri olmuş, oda sitayişimizin təbliğinin əsa daşıyıcıları olmuşlar.

2. Maqların göstərilən minillikdə (m.ö. III minillik) Şumər yazılarına ölkə şəklində düşməsi qədim Azərbaycan ərazisində bu tayfaların dövləti olduğunun sübutları Mil, Muğan/Maqan ərazi adlarının Misir ərazisi ilə heç bir tarixi bağlılığı olmadığını sübut edir.

3. Qədim Maq prototürkləri qam-şamanların uluları olmuş, onların ərazisi isə Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazilərini əhatə etmişdir. Maq türklərinin sözyaratma üslubu və sözlərin semantik quruluşunun əski prototürklərdə də təkrarı, bu tayfaların eyni mənşə, dil və əraziyə mənsub olduqlarını tarixi baxımdan təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
2. Дружба (Dostani). Москва: Администратор, 2001, № 12, с. 35-37; Дружба («Dostani»). Москва: Администратор, 2003, № 24, с. 65.
3. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
5. Георгадзе Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским текстам // Вестник древней истории, 1969, №1, с. 71-168.
6. Геродот. История / Пер. и примеч. Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
7. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 278 s.
8. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
9. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва: Изд. АН СССР, 1960, 504 с.
10. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
11. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 588 s.
12. Rzayev N.İ. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azər nəşr, 1992, 103 s.
13. Плутарх. Избранные жизнеописания / Пер. с древнегреческого М.Томашевской, И.В. Медведева. Т. I, Москва: Правда, 1990, 592 с.
14. Поладян А. Курды. Курды в VII-X веках (по арабским источникам). Ереван: АН АССР, 1987, с. 67, 127 с.
15. Птолемей К. Руководство по географии / Пер. К.С.Апта и В.В.Латышева / Античная география. Москва: Географиздат, 1953, 368 с.
16. Страбон. География в 17 книгах / Пер., статья и комментарий Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
17. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

**ETHNOOIKONYMS ASSOCIATED WITH MAG/MUG PROTO-TURKIS
LIVING IN NAKHCHIVAN BC**

The paper is devoted to the ethno-oikonyms associated with the name of the proto-Turkis Mag/Mug tribes, who lived in Nakhchivan BC. Scientists have not yet studied this topic related to Nakhchivan. The language elements in the oikonyms bearing these proto-Turkis names are compared with various dictionaries and sources. In this direction, linguistic elements were analyzed based on ancient chronicles. Comparison of ancient Turkis words in these written monuments with words in oikonyms brings new scientific results to the fore. In linguistic analysis, the elements of the pre-written language, identified in the Nakhchivan oikonyms, are repeated in ancient written monuments.

With a careful study of historical materials, it becomes clear that the oikonyms originated from the names of these tribes. According to ancient sources, the Mag/Mug proto-Turkis lived on the territory of the ancient country of Nakhchivan-Nakher in the 3rd millennium BC.

Keywords: *millennia BC, ethno-oikonyms, Mag/Mug Turkis, linguistic elements.*

Фирудин Рзаев

**ЭТНООЙКОНИМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОТОТЮРКАМИ МАГ/МУГ,
ЖИВШИМИ В НАХЧЫВАНЕ ДО НАШЕЙ ЭРЫ**

Статья посвящена этноойконимам, связанным с названием прототюркских племен Маг/Муг, жавших в Нахчыване до н.э. Эта тема, связанная с Нахчываном, до сих пор не исследовалась учеными. Языковые элементы в ойконимах, носящих эти прототюркские названия, сопоставлены с различными словарями и источниками. По этому направлению были проанализированы языковые элементы с опорой на древние летописи. Сравнение древнетюркских слов в этих памятниках письменности со словами в ойконимах выдвигает на передний план новые научные результаты. При лингвистическом анализе элементы дописьменного языка, выявленные в нахчыванских ойконимах, повторяются и в древних письменных памятниках. При тщательном изучении исторических материалов становится ясно, что ойконимы произошли от названий этих племен. Согласно античным источникам, прототюрки Маг/Муг жили на территории древней страны Нахчыван-Нахер в 3-м тысячелетии до н.э.

Ключевые слова: *тысячелетия до н.э., этноойконимы, тюрки Маг/Муг, языковые элементы.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 29.08.2022
Son variant 14.09.2022**

UOT 81`28;81`286

ZÜLFÜYYƏ İSMAYIL

NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN DERİVATOLOJİ PROSESLƏRDƏ ROLU

Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər hesabına semantik yolla sözyaratma prosesindən bəhs olunur. Frazeoloji vahidlərin yaranması semantik yolla söz yaratmağa xidmət edir. Belə ki, insanın bədən üzvlərinin adını bildirən bir qisim sözlər məcazi mənada işlənməklə frazeoloji vahidin yaranmasına şərait yaradır. Qeydə aldığımız frazeoloji birləşmələrə əsasən deyə bilərik ki, bu birləşmələr şivələrin leksikasının bir hissəsini təşkil edir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Naxçıvan dialekt və şivələri frazeoloji ifadələrlə zəngindir. Ədəbi dillə müqayisədə frazeologizmlər daha çox dialektlərdə yayılmışdır. Lakin frazeologizmlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətindir. Odur ki, bir sıra frazeoloji vahidlərin ədəbi dilə və şivələrə xas olduğunu müəyyənləşdirməyin çox çətin olduğunu və bu sahədə vahid meyarın olmadığına görə şivələrin əksəriyyətində işlənməsini əsas götürmək lazımdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində xas frazeoloji sözlərin bəzilərinə Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində forma və mənaca fərqli və ya formaca eyni, mənaca fərqli şəkildə rast gəlinə də, bəziləri eyni semantik yüklə işlənməkdədir.

Frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi, araşdırılması, dilimizin, eləcə də xalqımızın tarixini, onun qohum və ya qohum olmayan dillərlə və xalqlarla əlaqəsini meydana çıxarmaq üçün arxaikləşsə də, dialekt və şivələrimizin fəal və işlək fonduna daxildir. Dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də qədim tarixi köklərə dayanan bu dil faktlarının araşdırılması işi əsas məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, dialekt və şivə, frazeologiya, söz yaradıcılığı.*

Naxçıvan dialekt və şivələrində semantik yolla sözyaratma prosesindən biri də frazeoloji vahidlər hesabına baş verir. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan frazeoloji ifadələrin tarixi çox qədimdir. İlk dövrlərdə frazeoloji vahidlər kəmiyyətcə az olsa da, sonrakı dövrlərdə tədricən artmışdır. Bu birləşmələrin yaranma tarixi indiyə qədər dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində belə rast gəlinir. Nəzərə alsaq ki, frazeoloji birləşmələr xalq arasında geniş yayılıandan sonra yazıya alınmışdır, onda xalq təfəkkürünün ilkin məhsulu kimi abidələrin yazıldığı dövrdən çox-çox qədimliyi aydın olur. “Dilin lüğət tərkibində, daha doğrusu, leksik sistemində elə birləşmələr var ki, onlar öz mənə xüsusiyyətlərinə görə hazır vahidlər olub, xüsusi qrup yaradır” [3, s. 185]. Bu xüsusi söz qrupunun, frazeoloji vahidin və bundan bəhs edən frazeologiyanın tərifini Səlim Cəfərov bu şəkildə verir: “Frazeologiya (yunanca *phrasis* ifadə və *logos* təlim sözlərinin birləşməsindən ibarətdir) dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir” [5, s. 88]. Dildə hazır şəkildə mövcud olan frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir. İki və daha artıq sözdən ibarət olan bu ifadələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənilir və tərkibi dəyişməz qalır.

Ənənəvi dilçilikdə frazeologiya iki mənə qrupuna ayrılmışdır: birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi “dar mənada frazeologiya” adlandırılır. Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin frazeologiyası ilə bağlı M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, Y.Seyidov və başqaları geniş tədqiqatlar aparmışlar. Alimlər leksik vahidlər kimi, frazeoloji vahidləri də təkmənəli və çoxmənəli olaraq iki qrupa ayırmışlar: 1) Təkmənəli frazeologizmlər; 2) Çoxmənəli frazeologizmlər. Bu bölgü ilə bağlı B.Ə.Xəlilov yazır: “Çoxmənəli ideomatik ifadələrin yaranmasında çoxmənəli sözlər böyük rol oynayır. Məlumdur ki, sonuncular öz əsas mənaları

ilə birlikdə həm də məcazi mənalar və mənə çalarlıqları kəsb edir. Əsas mənalarla bağlı olan əlavə mənalar müəyyən birləşmələrin daxilində qalır. Bunlar bu əlavə mənaların böyük hissəsini əks etdirir” [6, s. 13]. H.Bayramov isə frazeoloji vahidlərin mətn kontekstindəki mənasını əsas götürərək belə qeyd edir ki, sabit söz birləşməsinin frazeoloji vahid səciyyəsi daşması ancaq mətndə müəyyənəlsin və Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin cüzi hissəsi çoxmənalı olur [4, s. 24-25]. S.Cəfərov frazeoloji birləşmələrin başqa dilə olduğu kimi tərcümə olunmaması, olduğu təqdirdə mənasız gülünc ifadələr alınması ilə bağlı yazır: “Ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, başqa dilə hərfən tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir” [5, s. 90].

Naxçıvan dialekt və şivələrində rast gəldiyimiz insanın bədən üzvlərinin adını bildirən bir qisim sözlər məcazi mənada işlənməklə frazeoloji vahidin yaranmasına zəmin yaradır. Bu frazeoloji vahidlərin yaranması semantik yolla söz yaratmağa xidmət edir. Naxçıvan dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz insanın bədən üzvlərinin adını bildirən *baş, göz, qulaq, burun, ağız, dil, üz, ürək, bel, əl, ayaq* və s. sözlərin məcazi mənada işlənməsi ilə yaranmış frazeoloji vahidlərin sayı çoxluq təşkil edir. Nümunələrə nəzər salaq:

baş sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: başı ayazmaq, başı eynimək, baş çatlatmaq, baş-beyin aparmaq, baş ağartmaq, başını itirmək, başı daşa dəymək, başı əldə olmamaq, başa salmaq, başına dönmək, başını sallamaq, başı qarışıq olmaq, başını yerə qoymaq, başı bədənə ağırlıq etmək, baş götürüb qaçmaq, başının üstünü kəsdirmək, başağrısı vermək (bezdirmək), baş-göz etmək (nişanlamaq), başını divara vurmaq (peşmançılıq çəkmək) və s.

göz sözünü iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: gözümdən düşmək, gözüne çarpmaq, gözüne dəymək, göz ağartmaq, gözüni dikmək, göz oynatmaq, göz elmək, gözü üstündə yeri olmaq, gözləri yerindən oynamaq, gözləri hədağadan çıxmaq, gözlərindən od yağmaq, gözüne işıq gəlmək, gözü təpəsinə çıxmaq, gözü kəlləsinə qalxmaq, gözü açılmaq, gözləri hədağadan çıxmaq, gözümdən cin çıxmaq, gözümdən həndəs-məndəs yağmaq və s.

qulaq sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: qulaqburması vermək, qulağa sırğa olmaq, qulaq günahkarı olmaq, əli qulağında olmaq (yaxında eşidiləcək xəbər), qulaq tutulmaq, qulaq vermək və s.

burun sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: burnunu sallamaq, burnu ovulmaq, burnu dik gəzmək, burnu yellənmək, burnunlamaq, burnunu soxmaq və s.

ağız sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: ağızdan yava//ağzını yava tanıtmaq (yumşaq rəftar etmək), ağzının acısını tökmək (hirsənmək), ağız-burnunu əymək//ağız-gözüni əymək, ağzını aramaq (fikrini öyrənmək), ağız-ağıza vermək (qışqırışmaq), ağız deyəni qulaq eşitməmək (çox səs-küy), ağzı pis olmaq, ağzı açıq qalmaq, ağızlarda saqqız olmaq, ağzından süd qoxusu gəlmək və s.

dil sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: dilə gəlmək, dilə-dişə düşmək, dili topux vurmaq, dilə dolmaq, dilə tutmaq, dilə çəkmək, dilə salmaq, dili dolaşmaq və s.

üz sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: üz vurmaq, üzdən salmaq, üzə çıxmaq, üzə düşmək – utanmaq, üzü quylu qalmaq – çarəsiz, üzünü qaşmaq//üzünü açmaq.

ürək sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: ürəyinə xof salmaq, ürəyinə dəymək, ürəyi getmək, ürəyi keçmək, ürəyinə dammaq, ürəyi açılmaq, ürəyi partlamaq, ürək-dirək vermək, ürəyi boşaltmaq, ürəyi mancaqda olmaq və s.

bel sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: bel bağlamaq, beli boşalmaq, beli sınmaq və s.

əl sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: əldən-ayaqdan getmək, əl qatmaq,

əldən çıxmaq, əli belində dayanmaq, əl aparmaq, əli əyri olmaq, əl tutmaq, əl çəkmək, əl götürmək, əl atmaq, ələ vermək, əllərini ölçmək, əlinə girəvə düşmək, əldən getmək, əldən düşmək, əli üzülmək, əldən salmaq, ələ salmaq, əlinə düşmək, ələ almaq, əlindən yerə qoymaq, əlindən gəlmək, əli sıxmaq, əldən qalan əlli il qalar, əli ətəyindən uzun, bir əli bir başı olmaq (peşman olmaq), əlindən gələn yeddi qaba çəkmək (mərdlik etmək) və s.

ayaq sözünün iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər: ayaq əymək, ayaq açdı etmək, ayağı kəsilmək, ayağı kəndirləmək (evlənmək), əl-ayaq eləmək, ayağı qırıb oturmaq və s.

Ağamusa Axundov frazeoloji vahidlərin dörd növünü qeyd edir: “frazoloji uyuşmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji ifadələr” [3, s. 187]. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi Naxçıvan dialekt və şivələrində də milli sözlərimizdən təşkil olunan frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir. Bu böyük dil vahidlərini aşağıdakı qrupa ayırmaq olar: idiomlar; ibarələr; hikmətli sözlər; atalar sözləri; zərb-məsəllər aiddir.

İdiomlar. Naxçıvan dialekt və şivələrində semantik yolla əmələ gələn idiomlar frazeoloji vahidlərin geniş yayılmış növlərindən biridir. Bu tip idiomlar sözün məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi yaranmışdır; məsələn: ağzıgöyçək-məzəmmət etmək, ağzıpərtöv – səviyyəsiz söz danışmaq, ağzıyirtix – sirr saxlamayan, ağzını aramax – fikrini öyrənmək, ağzına su almaq susmaq, göz qoymaq – izləmək, gözü tərəsinə qalxmaq – təəccüblənmək və s.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də idiomları iki qrupa bölmək olar: 1. Sabit idiomlar; 2. Qeyri-sabit idiomlar.

1. Sabit idiomlar. Sabit idiomlar forma və məzmunca dəyişməyən, sabit qalan frazeoloji vahidlərdir. Səlim Cəfərov sabit idiomları üç qrupa bölmüşdür: 1) idiomatik sözlər; 2) idiomatik ifadələr; 3) idiomatik cümlələr [5, s. 89-98].

1) *İdiomatik sözlər.* Naxçıvan dialekt və şivələrində müşahidə edilən idiomatik sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: dırxanlı və ya əlli-ayaqlı-bacarıqlı; döydümölməz – davamlı, dəymədüşər-ərköyün, başyeyən – itkiyə səbəb olan; zəhlətökən – bezdirən, isdiqanı – ünsiyyət quran və s. verilən bu nümunələri semantik cəhətdən təhlil edərkən aydın olur ki, bu sözlər öz müstəqim mənasını itirmək nəticəsində yaranmışdır.

2) *İdiomatik ifadələr.* Naxçıvan dialektində bu cür ifadələr mürəkkəb fellər məcazi mənada işləndikdən sonra yaranır; məsələn, dalağı sancmax – bir şeyi hiss etmək. Ofsanata tüşməx’ – qəbul olmaq, zəhlə töx məx’ – bezdirmək. İdiomatik ifadələrin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu ifadələri tərəflərə ayırmaq mümkün deyil. Əgər hissələrinə ayrısاق mənə itər və fikir aydın olmaz. İdiomatik cümlələri də idiomatik ifadələr kimi, parçalamaq başqası ilə əvəzləmək mümkün deyil.

3) *İdiomatik cümlələr:* Naxçıvanın canlı xalq danışığındakı nümunələrə baxaq: yumurta-dan yun qırxır – simic, cındırından cin ülkür – qorxunc görkəmdə olmaq, bür-bük qoy palazın altına – sözə qayıtmamaq; dünən ölüb, bu gün ölüb – bərk qorxmaq; danışanda ağzına tüklü dovşan yerləşmir – müştəbeh; bəylərlə pulov yemir ki, bığı yağa batır – özündən razı;

Sabit idiomlar mənəca üç qrupa bölünür: 1) Omonim sabit idiomlar; 2) Sinonim sabit idiomlar; 3) Antonim sabit idiomlar.

Omonim sabit idiomlar. Məlum olduğu kimi, idiomların əsas xüsusiyyəti onların məcazi mənə kəsb etməsidir. Elə omonimləşmə də sözlərin məcazi mənada işləndiyi zaman yaranır. Naxçıvan dialekt və şivələrində aşağıdakı omonim sabit idiomlara rast gəlinir: *Yer eləməx’* – pis təsir etmək. *Üz verməx’* – xoş qarşılamaq. *Ürəyi yanmax* – susuzlamaq və s. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də omonimləşmə xüsusiyyəti sinonimləşmə və antonimləşmə xüsusiyyətinə nisbətən zəifdir.

Sinonim sabit idiomlar. S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov və başqa dilçi alimlərimiz müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin məna növlərindən bəhs etmişlər. Frazeoloji ifadə və idiomların sinonimliyi məsələsinə H.Bayramov da toxunmuşdur: “Sözlə frazeoloji ifadələr, həmçinin frazeoloji ifadələr, idiomlar bir-birinin sinonimi ola bilər. Bunlar fikrin obrazlı, daha sadə, həm də ironik şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir” [4, s. 34]. Naxçıvan dialekt və şivələrində aşağıdakı sinonim sabit idiomlara rast gəlinir: Dəridən-qabıxdan çıxmaq – əldən-əyaxdan getməx’ – canfəşanlıq etməx; başına and içməx’ – əziz tutmaq; toy tutmaq – cəzalandırməx; havası alımməx – sakitləşməx; süt gölündə üzməx’//donuzu əysiy olmaq – varlanmaq; başı:n altda yasdıx qoyməx – arxayın olmaq; dişinin dibindən çıxanı deməx’ – təhqir etməx; başı ayazımaq – başı açılmaq – işlərini qurtarmaq; həngəmə qopartmaq – dava salmaq; öz başını yesin’/havası öz başında çatdasın – ziyan özünə dəysin; ağzıaçıx qalmaq – yorulmaq; mitil tüşməx’ – yorulmaq; başdan çıxartmaq – aldatmaq; görün-baxım eləməx’ – maddi kömək göstərmək; ürəyi əyağı:n altda tüşməx’; gönüqalın – kobud, üzü yumuşaq – mülayim, ayağı ağır – uğursuz, əli yüngül’/ayağı yüngül – uğurlu.

Antonim sabit idiomlar. Naxçıvan dialekt və şivələrində bir-birinə zidd olub, antonim idiomlar yaradan sabit birləşmələr də az deyildir. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək: süt gölündə üzməx’ – dövlətli olmaq, qəpiyə güllə atmaq – kasıb olmaq; bir dəri-bir sümük’ qalmaq – arıqlamaq, ətə-qana gəlməx’ – kökəlmək; diliuzun – alnıaçıq, diligödəx’ – təqsirli, yola verməx’ – dolandırmaq, yola getməməx’ – dolandırmamaq; əli aşağı tüşməx’ – pulu az olmaq, əli yuxarı olmaq – pulu çox olmaq; xəcələtdi qalmaq – xəcələtli olmaq, xəcələtinnən çıxmaq – borcunu qaytarmaq; ağzınnan bal tökülməx’ – gözəl danışmaq, ağzınnan hörrə tökülməx’ – danışq qabiliyyəti olmamaq; gözdəri qızmaq – əsəbiləşmək, havası alımməx – sakitləşmək; döşünə yatmaq – bəyənmək, ağız-burun əyməx’ – bəyənməmək, lələ dağlı – incik, döşünə döymək – qürrelənmək.

2. *Qeyri-sabit idiomlar.* Naxçıvan dialekt və şivələrində bir sıra idiomlara rast gəlinir ki, onların tərkibindəki sözün birini digəri ilə əvəz etmək olur. Həmçinin belə sözlərin arasına əlavə söz də daxil etmək mümkündür. Belə frazeoloji birləşmələr qeyri-sabit idiomlar adlanır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla bilirik:

– Birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birini başqa sözlə dəyişdirdikdə öz ilk mənasını saxlayan qeyri-sabit idiomlar: məsələn: ayax basmamaq – gedib-gəlməmək, əlindən inni-cinni qurtarmamaq – qabiliyyətli olmaq, gözündən cin sışmaq – təhlükəli olmaq, üzündən həndəs-məndəs yağmaq – utanmazlıq etməx və s.

– Birləşmənin tərkibindəki sözlərin arasına başqa bir söz artırıqda eyni mənanı daşıyan qeyri-sabit idiomlar: əlimdən gəlir’/əlimin içinnən gəlir – əcəb etmişəm; ağız əydi // ağızın - burun əydi – bəyənməmək, qaş oynadır’/qaşın-gözün oynadır – işarət edir.

– Birləşmənin tərkibindəki sözlərin yerini dəyişdirdikdə eyni məna daşıyan qeyri-sabit idiomlar: məsələn: belində ağac sındırır; başında qoz qırır; diririyib divara. Bu cümlələrdə sözlərin yerlərini dəyişdirək: ağacı belində sındırır; qozu başında qırmaq; divara dirəyib. Göründüyü kimi, bu sabit idiomlu frazeoloji vahidindəki forma və məna sabit qalır. Qeyri-sabit idiomlarda isə forma dəyişir, məna sabit qalır.

İbarələr. Birləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən hissəsinin məcazi, digər hissəsinin isə həqiqi mənada işlənməsi nəticəsində yaranan obrazlı birləşmələr ibarə adlanır. İbarələrin tərkibində olan sözlərin biri digərini qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır. Daha çox bədii dildə işlədilməsinə baxmayaraq, danışq dilində təsadüf edilən ibarələr də az deyildir. Naxçıvan dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz ibarələrə nəzər salaq: başın haqqı, adın haqqı, mən

ölüm, sən öl, canım sa: desin, başına dönüm, qadan alım, qurban olum, ayağın altda ölüm, quzu kəsim, ağrın ürəyimə, dərdin ürəyimə, qadan ürəyimə və s.

Atalar sözü və zərbi-məsəllər. Bunlar şifahi xalq ədəbiyyatının janlarıdır. Bu sözlər zaman keçdikcə öz mənşəyindən uzaqlaşmış həqiqi mənasını tamamilə itirmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində qeydə aldığımız bir sıra atalar sözlərinə diqqət yetirək: Hənəx'-hənəx' axını bir dəyənəx'; İt hürər karvan keçər; başına gələn başmaxçı olar; Su axıb çuxurun tapar; Ər döyən arvadı it də tutdu bir yandan; Bildirçinin bəyliyi darı savrılıncaxdı; Xanım qıran qabın səsi çıxmaz; Kürt nə qanır bayramı, hor-hor içir ayrıanı; Ayı qandı, kürd qammadı; kürdün çörəyi dizinin üstə olar; Aralığ atı, kor Fatı; ağacı qurd içindən gəmirər; gəlin durdu ayağa başdı başın saxlasın.

Naxçıvan dialekt və şivələrində tez-tez rastlaşdığımız zərbi-məsəllərə nəzər salaq: bir narı var, qırx yarı; bir həsirdi, bir Məmmədnəsir; sənə uzun ma: yerinə sürünsün; dəvəsi ölmüş ərəbi, girdin bazara gördün hamı gözü qıpxıxdı sən də ol gözü qıpxı; Araz aşığınnan Kür də topuğınnan və s.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, ədəbi dilimizdə olduğu kimi Naxçıvan dialekt və şivələrində rast gəldiyimiz frazeoloji vahidlər forma, məna, məzmun cəhətdən tərkib hissələrinə ayrılır, eyni formada yalnız bir məna ifadə edir. Aparılan araşdırmalardan o da aydın olur ki, qədim frazeoloji vahidlər müasir türk dillərində müxtəlif şəkildə saxlansa da, hər dövrdə yeniləri yaranmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələri frazeoloji ifadələrlə zəngindir. Ədəbi dillə müqayisədə frazeologizmlər daha çox dialektlərdə yayılmışdır. Yəni ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən bu birləşmələr, dialekt və şivələrimizin fəal və işlək fonduna daxildir. Lakin frazeologizmlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətindir. Odur ki, bir sıra frazeoloji vahidlərin ədəbi dilə və şivələrə xas olduğunu müəyyənləşdirməyin çox çətin olduğunu və bu sahədə vahid meyarın olmadığına görə şivələrin əksəriyyətində işlənməsini əsas götürmək lazımdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinə xas frazeoloji sözlərin bəzilərinə Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində forma və mənaca fərqli və ya formaca eyni, mənaca fərqli şəkildə rast gəlinə də, bəziləri eyni semantik yüklə işlənməkdədir. Bunun səbəbi fərqli sözlərin areal xarakteri daşması, ümumişlək sözlər qrammatik vasitələrin əlavəsi ilə yaranan dialektizmlər hesabına meydana çıxmasıdır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz frazeoloji birləşmələr Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasının bir hissəsini təşkil edir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin öyrənilməsi, araşdırılması, dilimizin, eləcə də xalqımızın tarixini, onun qohum və ya qohum olmayan dillərlə və xalqlarla əlaqəsini meydana çıxarmaq üçün əhəmiyyətlidir. Canlı xalq danışığındakı dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərin toplanması və təhlili Azərbaycan dilinin frazeoloji tərkibinin düzgün tədqiqinə və elmi surətdə şərhinə kömək edə bilər. Dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də qədim tarixi köklərə dayanan bu dil faktlarının araşdırılması işi əsas məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / A.A.Axundovun, Q.Ş.Kazımovun və S.M.Behbudovun redaktəsi ilə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti / Nəsrə hazırlayan və ön sözün müəllifi K.H.İmamquliyeva. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 304 s.

3. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
4. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
5. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
6. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
7. Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

Zulfiya Ismayil

**ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN NAKHCHIVAN
DIALECTS AND ACCENTS IN DERIVATOLOGICAL PROCESSES**

The paper deals with semantic word formation using phraseological units in Nakhchivan local dialects. The formation of phraseological units serves to create words semantically. For example, words denoting the organs of the human body, used figuratively, create conditions for the formation of phraseological units. Based on the phraseological combinations we registered, we can say that they are part of the vocabulary of dialects and play an essential role in enriching the vocabulary. Nakhchivan dialects and dialects are rich in phraseological units. Compared with the literary language, phraseological units are more common in dialects. However, the boundaries of phraseological units are difficult to determine. Since it is difficult to determine the belonging of many phraseological units to a literary language or dialects, and because there is no single criterion in this area, one should proceed from their use in most dialects. Although some phraseological expressions characteristic of the Nakhchivan dialects and dialects are found in different dialects and dialects of the Azerbaijani language in different forms and meanings or the same form and different meanings, some of them are used with the same semantic load.

The study of phraseological combinations has become archaic for revealing the history of our language and people and its relations with related or unrelated languages and peoples. However, it is still relevant for studying the actively used fund of our dialects and dialects. The study of these linguistic facts, which are based on ancient historical roots, in the Nakhchivan dialects and dialects, as in all dialects and dialects of our language, is one of the main issues.

Keywords: *Nakhchivan, dialect and accent, phraseology, word formation.*

Зульфия Исмаил

**РОЛЬ В ДЕРИВАТОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, УПОТРЕБЛЯЮЩИХСЯ
В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ**

В статье рассматривается процесс семантического словообразования посредством фразеологизмов в нахчыванских диалектах и говорах. Образование фразеологических единиц служит созданию слов семантическим путем. Например, слова, обозначающие

органы человеческого тела, используя в переносном значении, создают условия для образования фразеологических единиц. На основании зарегистрированных нами фразеологических сочетаний можно сказать, что они входят в состав лексики диалектов и играют важную роль в обогащении словарного запаса. Нахчыванские диалекты и говоры богаты фразеологизмами. В сравнении с литературным языком фразеологизмы более распространены в диалектах. Но границы фразеологизмов определить сложно. Поскольку трудно определить принадлежность ряда фразеологических единиц литературному языку или говорам, и из-за того, что в этой области не существует единого критерия, следует исходить из использования их в большинстве говоров. Хотя некоторые фразеологические выражения, характерные для нахчыванских диалектов и говоров, встречаются в различных диалектах и говорах азербайджанского языка в разных формах и значениях или в одной форме и разных значениях, некоторые из них употребляются с оди-наковой семантической нагрузкой.

Изучение и исследование фразеологических сочетаний стало архаичным для выявления истории нашего языка и народа, его отношений с родственными или неродственными языками и народами, тем не менее оно все еще актуально для изучения активно используемого фонда наших диалектов и говоров. Исследование этих языковых фактов, имеющих в своей основе древние исторические корни, в нахчыванских диалектах и говорах, как и во всех диалектах и говорах нашего языка, является одним из основных вопросов.

Ключевые слова: *Нахчыван, диалект и говор, фразеология, словообразование.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 29.04.2022

Son variant 19.05.2022

UOT 81'28;81'286

NURAY ƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ CİNGİLTİLƏŞMƏ HADİSƏSİNİN TƏZAHÜR FORMALARI

Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrinin fonetikasi tədqiqat obyektini kimi götürülmüş, burada baş verən fonetik hadisələrdən biri olan kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi ətraflı araşdırılmışdır. Burada göstərilir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrini həm ədəbi dildən, həm də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqləndirən əsas fonetik xüsusiyyətlərin bir qismi də səs əvəzlənmələrində, o cümlədən samit səslərin əvəzlənməsində özünü göstərir. Bu zaman baş verən cingiltiəşmə hadisəsi yerli şivələrin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir və burada dil tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid bu gün ədəbi dilimizdə müşahidə edilə bilmədiyimiz fonetik xüsusiyyətlərin mühafizə olunduğunu bir daha göstərir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində k>g, k'>q, t>d, t'>g, ç>c, h>y, s>z, p>b kimi kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənmələri baş verir. Məqalədə bu əvəzlənmələrə göstərilən nümunələrlə onların sözdəki mövqeyi və baş vermə səbəbləri aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *dialekt və şivə, fonetika, fonetik hadisələr, samit əvəzlənmələri, cingiltiəşmə.*

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri dialektoloji bölgüyə əsasən Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxildir ki, bu qrup da özünəməxsus fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə digər dialekt və şivələrimizdən fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Naxçıvan dialekt və şivələri fonetik cəhətdən olduqca mürəkkəbdir. Burada elə fonetik xüsusiyyətlərə də təsadüf olunur ki, onlara digər dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək olmur.

Naxçıvan dialekt və şivələrini həm ədəbi dildən, həm də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqləndirən əsas fonetik xüsusiyyətlərin bir qismi də səs əvəzlənmələrində, o cümlədən samit səslərin əvəzlənməsində özünü göstərir. Bu zaman baş verən karlaşma və ya cingiltiəşmə hadisəsi yerli şivələrin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir və burada dil tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid bu gün ədəbi dilimizdə müşahidə edilə bilmədiyimiz fonetik xüsusiyyətlərin mühafizə olunduğunu bir daha göstərir. Naxçıvan dialekt və şivələrində samitlərin əvəzlənməsi hadisəsinin tədqiqi göstərir ki, burada: 1. Kar samitlər cingiltili samitləri; 2. Cingiltili samitlər kar samitləri; 3. Kar samitlər kar samitləri; 4. Cingiltili samitlər cingiltili samitləri əvəz edilə bilər. Bu əvəzlənmələr içərisində ən çox müşahidə olunanlardan biri kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsidir. Bu fonetik hadisənin müxtəlif məqamlarda baş verməsi zamanı Naxçıvan bölgəsi şivələrinin xarakterik xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə özünü göstərir.

k>g. Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş şəkildə özünü göstərən k>g səs əvəzlənməsinə daha çox sözün əvvəlində və ortasında, bəzi hallarda isə sözün sonunda da rast gəlik. Sözün əvvəlində: geşmiş “keçmiş”, gobut “kobud”, geşniş “keşniş” (əksər şivələrdə), gülüng “külüng”, girgit “kirgid”, geçi “keçi” (Şahbuz, Şərur, Ordubad), goul “könül” (Şahbuz).

Sözün ortasında: seşgi “seçki”, sənətgar “sənətkar”, əsgix “əksik”, məhgum “məhkum”, mökgəm “möhkəm”, çisgin “çiskin”, ötgün “ötkün”, peşgəş “peşkəş”, təşgil “təşkil”, itgin “itkin” (əksər şivələrdə), ərgavin “ərköyün”, pitgi “bitki”, geşgə “kaş ki” (Şahbuz).

Dilimizin digər dialekt və şivələrində söz sonunda çox aktiv olan k>g fonetik dəyişməsi nümunələrdən də göründüyü kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində sözün əvvəlində və

ortasında daha çox baş verir. Dilimizin şərq qrupu şivələri üçün xarakterik olan sözün sonunda baş verən k>g hadisəsini Naxçıvan dialekt və şivələrində böyüg “böyük”, bərg “bərək” sözlərində müşahidə etdik. Daha çox Bakı, Quba, Dərbənd dialektlərində rast gəldiyimiz köyneg, çüreg, əteg, nəzüğ, xürəg sözlərində sözün sonunda baş verən k>g əvəzlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik deyil və bu cür əvəzlənməyə sözlərdə rast gəlmədik.

k>g hadisəsi İraq-türkman şivələrində: keçən il, geçəl, geçi, göül, göbək, geç // giç, geçim, gişi [6, s. 78] sözlərində qeydə alınmışdır.

k>g hadisəsi türk dili və dialektlərində də qeydə alınmışdır. Məs.: esgiden, asger, müşgül, etmeg, tüfegli [4, s. 107]; çüciğe “çocuka”, gündü “künti” [7, s. 41].

k’>q hadisəsinə dilimizin dialekt və şivələrində, demək olar ki, eyni hallarda və mövqedə, alınma sözlərdə rast gəlirik. Burada rus dilindən şivələrə daxil olan və k (ka) səsi ilə başlanan sözlərdə k’>q hadisəsi baş verir: qanfət, qartop “kartof”, qarafət, işqaf, maqaron, qalxoz malı, balqun, praqırır, qomisyon, qasdurka, aquşqa, qarandaş, qanistir, qaset, qulub.

k’>q əvəzlənməsini Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları ilə izah edirlər. Belə ki, Azərbaycan dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq söz əvvəlində cingiltili q səsi inkişaf etmişdir [2, s. 44].

t>d Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş yayılmış samit əvəzlənmələrindən biridir. Bu cingiltiləşmə hadisəsi dilimizin digər bir sıra dialekt və şivələrində olduğu kimi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda geniş şəkildə özünü göstərir. Akademik M.Şirəliyev t>d hadisəsinin səbəbini Azərbaycan dilinin fonetik qanunu ilə izah edir: “Azərbaycan dilinin fonetik qanununa görə iki kar samitin yan-yana tələffüzü (əgər ikinci kar samitdən sonra sait gələrsə) mümkün deyil” [10, s. 84]. Məhz çətinlik törətdiyi üçün tələffüz zamanı bu samitlərdən kar t səsi cingiltili samitə – d səsinə çevrilir.

Bölgə əhalisinin danışığında sözün əvvəlində az da olsa, müəyyən sözlərdə t>d səs əvəzlənməsini müşahidə edirik: dərrix “tərlək”, dərbənəmmirəm “tərpənə bilmirəm”.

Naxçıvanın bütün rayonlarının şivələrində Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi daha çox söz ortasında s, f, x, ş, k samitlərindən sonra t>d hadisəsi özünü göstərir: məhətdəl “məəttəl”, dəsdə “dəstə”, ərişdə “əriştə”, ixdiyar “ixtiyar”, püsdə “püştə”, bosdan “bostan”, həfdə “həftə”, noxda “noxta”, xəsdə “xəstə”, neşdə “neştər”, inisudt “institut”, taxda “taxta”, usda “usta”, kifdə//küfdə “küftə”, isdi “isti”, direxdur “direktor”, asdar “astar”, yasdıx “yastıq”, həlbətdə “əlbəttə”, üsdündə “üstündə”, ehdiyat “ehtiyat” (əksər şivələrdə). Sözlərin ortasında t səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi Təbriz şivəsi üçün də səciyyəvi hadisələrdəndir.

Sözün sonunda t>d əvəzlənməsi söz ortasında olduğu qədər çox olmasa da, bəzi sözlərdə qeydə alınır: dosd “dost”, vəzyəd “vəziyyət”, vaxd “vaxt”, ged “get”.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu hadisə dilimizə məxsus qədim dil faktlarından biridir. “d səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi nəinki müasir türk dillərində, hətta türk dillərinə aid qədim abidələrdə də geniş yayılmışdır. M.Kaşğarının “Divani-lüğət it-türk” adlı əsərində d səsi ilə başlanan yalnız 18 söz vardır, qalanları isə t səsi ilə başlanır” [10, s. 780]. Məhz buna görə də dialekt və şivələrdə özünü geniş şəkildə göstərən t>d əvəzlənməsi yazılı abidələrimizin dilində də var və bu gün ədəbi dilimizdə t səsi ilə yazılan sözlər bu nümunələrdə d səsi ilə işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında: Buğa ayaq üstinə duramadı, düşdi; dəpəsinin üstünə yıqıldı [8, s. 27]. Üç yerdə dəpə gibi daş yığdı, ala qollu sapanın əlinə aldı [8, s. 38].

“Dastani-Əhməd Hərami”də:

Dökəli ənbiya “Nəfsi” dəyişər,
O, ümmətlərinin qeydin yeyişər [3, s. 21].

İ.Nəsimidə:

Bunca möhnət çəkməyincə hər dikəndən bir zaman,
Bülbüli-aşiq kimi çağırma, gülzar istəmə! [9, s. 58]

Xətəidə:

Gül dikəndə bitər bülbül talda der.
Zərrəcə qorxmariq bu datlı candan [5, s. 11; 25].

Türkiyə türkcəsi şivələrində də t>d hadisəsi darak “tarak”, duz “tuz”, dakı “takı” [7, s. 41]; dutdu, dabança, daş, dırnah, Musdafa, bahdım, yapdım [4, s. 108] sözlərində qeydə alınmışdır.

t>d əvəzlənməsi dapança, dəgə “təkə”, dəgi, dikən, dökən, durrac, yengi döküb “yeni tüküb” [6, s. 80] sözlərində İraq-türkman şivələrində özünü göstərir.

t>g. t samitinin g samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi dialekt və şivələrimizdə az təsadüf edilən fonetik hadisələrdəndir. Şahbuz şivələrində bu hadisəyə Biçənək, Gömür, Ayrınc, Yuxarı Qışlaq və Türkeş kənd şivələrində “tüsgü” sözündə təsadüf olundu.

Qeyd edək ki, t>g əvəzlənməsini M.Şirəliyev də Şahbuz rayonunun Biçənək kənd şivəsində “tüsgü” “tüstü” [11, s. 15; 2, s. 44] sözünün son hecasında qeydə almışdır.

ç>c. ç samitinin c samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi də Naxçıvan dialekt və şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisəni M. Şirəliyev söz köklərində Şahbuz rayonunun Şahbuzkənd şivəsində camtay “çanta” [11, s. 15] sözündə müşahidə etmişdir. Bununla yanaşı əskər şivələrdə Naxçıvan, boxca, baxca sözlərində də bu əvəzlənmənin baş verdiyini müşahidə edirik. Naxçıvan dialekt və şivələrində ç səsinin c səsi ilə əvəzlənməsi daha çox şəkilçilərdə -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisinin -cı, -ci, -cu, -cü variantında tələffüzü zamanı özünü göstərir: özəx’ci, qulluxcu, güdüş’cü, köməx’ci, daşıxcı. Dil tarixinə dair tədqiqatlarda bu şəkilçinin tarixən elə məhz -cı formasında olduğu fikri də mövcuddur.

h>y. h səsinin y samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrində də geniş yayılmış hadisə deyil. Bu əvəzlənmə yalnız bir neçə sözdə özünü göstərir: nə bohda “nə boyda”, neyrəmni “nehrəmli”, intiyası “intəhası” (Babək), söypət “söhbət”, vəyişi “vəhşi” (əksər şivələrdə), pəyləvan “pəhlivan”, şöyrət “şöhrət”, əysən “əhsən” (Şahbuz, Şərur), köynə “köhnə” (Ordubad). M.Şirəliyev h>y hadisəsini Şahbuz rayonunun Şahbuzkənd şivəsində dayı “daha” [2, s. 44] sözündə də müşahidə etmişdir. Bu səs əvəzlənməsi daha çox dilimizin şərqi qrupu şivələri üçün xarakterik olub Bakı dialektində şayid, İbreyim, cayıl, şey “şeh” [12, s. 31] sözlərində qeydə alınmışdır.

h>y hadisəsi İraq-türkman şivələrində sabaynan, pəyləvan [6, s. 85] sözlərində qeydə alınmışdır. Bu hadisə türk dilinin dialektlərində şeyit, vallayı, yemşeri “hemşeri” [7, s. 45] sözlərində özünü göstərir.

s>z. s kar samitinin z cingiltili samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də az rast gəlinən fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisəyə şivələrdə yalnız bir neçə sözdə sözün əvvəlində və sonunda təsadüf olunur: zoncuxlamax, zivişməx “sürüşmək”, zülü getməx’, zopa, papruz “papiros”.

s səsinin z səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi İraq-türkman şivələrində söz əvvəlində zaxım, ziftə “siftə” [6, s. 79]; söz ortasında: doqzan, səkzən, tozbağa [6, s. 85]; söz sonunda: bi kəz, dərz, ingiliz, rəqqaz [6, s. 89] sözlərində qeyd olunmuşdur.

f>v. f samitinin v samiti ilə əvəzlənməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində ən az təsadüf edilən səs əvəzlənməsidir və yalnız bir neçə sözdə müşahidə edilir: nəvit “neft” (Şahbuz), asvalt “asfalt”, kəşv “kəşf” (əksər şivələrdə).

M.Şirəliyev Şahbuz rayonunun Məzrə, Culfa rayonunun Teyvaz və Babək rayonunun Sirab kənd şivələrində “vəsil” [2, s. 44] sözündə f>v hadisəsini qeydə almışdır.

p>b. Naxçıvan dialekt və şivələrində özünü göstərən cingiltiəşmə hadisələrindən biri də p səsinin b səsi ilə əvəz olunması hadisəsidir. Bu hadisə yerli şivələrdə çox da geniş yayılmamışdır və digər cingiltiəşmə hadisələrində olduğu kimi iki kar samitin yanaşı gəlməsinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Yəni yerli tələffüzdə yanaşı gələn qoşa kar samitlərdən biri olan p səsi cingilti b səsinə çevrilir. Bu hadisə həm sözün əvvəlində, həm də ortasında və daha çox alınmalarda özünü göstərir: baldun “palto”, başburt “pasport” (Şahbuz, Şərur), badval “padval”, isbanax “ispanaq”, aşbaz “aşpaz”, badnus “podnos” (əksər şivələrdə), dərbənmir “tərpənmir” (Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz).

“Türk dillərində belə bir hadisəni özündə qabarıq şəkildə əks etdirən başqırd dilidir: balayik “polovik”, barum “parom”, bilin “plen”, bušta “poçta”, bıraxut “paraxod” [1, s. 32].

Naxçıvan dialekt və şivələrində xotyar “xotkar” sözündə müşahidə etdiyimiz k>y səs əvəzlənməsi də kar samitlərin cingiltiəşmə hadisələri ilə əvəzlənməsinə nümunə ola bilər.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi göstərir ki, burada kar samitlərin cingiltiəşməsi hadisəsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Ümumiyyətlə, oğuz qrupu türk dilləri cingiltiəşməsinin geniş baş verdiyi dillərdir. Eyni fikri dialekt və şivələrimiz haqqında da demək mümkündür. Burada kar samitlərin cingiltiəşməsi hadisələri müxtəlif amillərin təsiri altında və sözün müxtəlif yerlərində baş verir. Haqqında danışdığımız əvəzlənmələrə göstərdiyimiz nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, kar samitlərin cingiltiəşməsi prosesində Naxçıvan dialekt və şivələrində bir çox xarakterik xüsusiyyətlər müşahidə olunur ki, onlara dilimizin digər şivə qruplarında rast gəlinmir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Naxçıvan dialekt və şivələri fonetik cəhətdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir və dil tariximizə aid qədim hadisələri özündə yaşadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Qızıl Şərq, 1967, 281 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
3. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
4. Ercilasun A.B. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, 386 s.
5. Xətai Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
6. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
7. Kalay E. Edirne ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, 268 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / Tərtib edən S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
9. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. II c., Bakı: Lider, 2004, 376 s.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
11. Şirəliyev M.Ş. Şahbuz şivələrinin fonetikasi // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1957, 8 c., s. 5-22.

12. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1949, 250 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

FORMS OF MANIFESTATION OF THE VOCALIZATION PHENOMENON IN THE NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS

The paper takes the phonetics of Nakhchivan local dialects as an object of study. One of the phonetic phenomena that occurred here, the phenomenon of alternation of voiceless and voiced consonants, has been studied in detail. It is shown here that part of the main phonetic features that distinguish the Nakhchivan dialects and dialects both from the literary language and from other dialects and dialects of the Azerbaijani language is manifested in the alternation of sounds, including consonants. The phenomenon of vocalization that occurs at this time characterizes the originality of local dialects and once again shows that phonetic features of different periods of the history of our language are preserved here, which we cannot observe in our literary language today. As a result of the study, it is clear that there is an alternation of voiceless and voiced consonants in the Nakhchivan dialects and subdialects: $k > g$, $k' > q$, $t > d$, $t > g$, $\zeta > c$, $h > y$, $s > z$, $p > b$. In the paper, these alternations are illustrated with examples; their position in a word and reasons for their occurrence are clarified.

Keywords: *dialect and accents, phonetics, phonetic phenomena, alternation of consonants, vocalization.*

Нурай Алиева

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ОЗВОНЧЕНИЯ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ

В статье в качестве объекта исследования взята фонетика нахчыванских диалектов и говоров. Подробно изучено одно из происходивших здесь фонетических явлений – явление чередования глухих и звонких согласных. Здесь показано, что часть основных фонетических особенностей, отличающих нахчыванские диалекты и говоры как от литературного языка, так и от других диалектов и говоров азербайджанского языка, проявляется в чередовании звуков, в том числе согласных звуков. Возникающее в это время явление озвончения характеризует своеобразие местных диалектов и еще раз показывает, что здесь сохраняются фонетические черты разных периодов истории нашего языка, которые мы не можем наблюдать в нашем литературном языке сегодня. В результате исследования видно, что в нахчыванских диалектах и говорах происходит чередование глухих и звонких согласных: $k > g$, $k' > q$, $t > d$, $t > g$, $\zeta > c$, $h > y$, $s > z$, $p > b$. В статье данные чередования иллюстрируются примерами, выяснена их позиция в слове и причины возникновения.

Ключевые слова: *диалект и говор, фонетика, фонетические явления, чередование согласных, озвончение.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 24.06.2022

Son variant 22.07.2022

UOT 81/28; 81/286

ƏHRUZ MAHMUDOVA

NAXÇIVAN VƏ QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN MƏİŞƏT LEKSİKASINA
(MƏTBƏX LEKSİKASI) AİD BƏZİ QEYDLƏR

Naxçıvan və Şərqi Anadolunun Qars şivələrində işlədilən məişət leksikası lap qədim zamanlardan geniş işləkliyə malikdir. Məqalə Naxçıvan və Qars şivələrində işlənən məişət leksikasına aid bəzi sözlərin linqvistik təhlilinə həsr olunub. Məqalədə Naxçıvan və Anadolu şivələrində keçmiş və müasir dövrlərdə mətbəxdə işlədilən bir sıra əşyalar haqqında məlumat verilmiş və araşdırmalar aparılmışdır. Həmin leksik vahidlər dilimizin qədim yazılı abidələri, həmçinin ayrı-ayrı dialektlərdə işlənən nümunələrlə müqayisəli tədqiq edilmişdir. Araşdırma nəticəsində sübut olunmuşdur ki, qohum dillərin, xüsusilə onların dialekt və şivə sözlərinin qarşılıqlı müqayisə kontekstində, müasir dilçiliyin imkan və tələbləri daxilində öyrənilməsi olduqca zəruridir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Qars, mətbəx əşyaları, dialekt və şivə, leksik vahidlər.*

Türk xalqları Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan, həmçinin Şərqi Anadolu, Ərzurum, Qars ərazilərində çox-çox qədimlərdən yaşayırlar. Hər iki regionun əhalisinin həyat tərzini, adət-ənənəsi, tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti, sənətkarlığı oxşar olduğu kimi hər iki dialekt və şivədə işlənən leksik vahidlər də oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı həyatımıza, məişətimizə yeniliklər gətirməklə yanaşı məişətimizin özəlliklərini də əlimizdən alır. Ona görə də məişət dilimizi daim öyrənilməyə tədqiq etmək vacib məsələlərdən biri olmalıdır.

Qədim dövrlərdən insanlar öz ehtiyaclarını ödəmək, məişət şəraitini, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif əşyalardan istifadə etmiş və bunları müxtəlif adlarla adlandırmışlar. İnsanların gündəlik danışığında məişət həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edən geyim və bəzək əşyalarının, ev əşyalarının, kənd təsərrüfatı əşyalarının, yeyinti məhsullarının adları işlədilir. Məişət dilimizdə işlənən sözlər öz zənginliyi və qədimliyi ilə seçilir.

Məişət leksikasını leksik-semantik baxımdan aşağıdakı sahələrə ayırmaq olar: geyim adları, yemək adları, ev, tikinti işləri və ev əşyalarının adları, mətbəx avadanlıqlarının adları və s.

Mətbəxdə işlənən əşyalar gildən, taxtadan, misdən, alüminiumdan, çinidən, şüşədən hazırlanır. Belə leksik vahidlərə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi qədim yazılı abidələrin dilində, türk dilinin Şərqi Anadolu, Ərzurum, Qars şivələrinin əksəriyyətində də eyni və müxtəlif fonetik tərkiblərdə rast gəlinir. Bölgədə həm qədim, həm də müasir dövrlərdə dilimizdə, dilimizin dialekt və şivələrində mətbəx leksikası ilə bağlı işlənən çoxlu sözlər var: Küp//küpə//xum, sənəx'//səhəng, cürdək//cüyürdək, çölməg//çölməy//çölmə, badya//badya//badyaça “balaca badya”, bardaq, boşqab, bulud, cam, məcməyi//məjmeyi, fincan, masqor//cinqo//cinqoy, zir//nəlbəki, piyalə, qazan//qasdurka, tava, saplıca, tiyan, teşt, tava/qulpluca, çömçə//kəfkir, aşışüzən//süzgəc//çığ, ləyən, dolça, abgərdən, seyir, sini//siniçə, qaşığı, çömçə, çaydan, çaynik, qəfədan, bıcaq//qəməlti və s. kimi sözlərlə ifadə olunmuş əşyalar müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif zaman kəsiklərində məişətimizdə işlənmiş, inkişafı ilə bağlı müxtəlif materiallardan düzəldilmişdir. Belə əşyalar xörək bişirilən zaman işlədilən, süfrə üçün, su saxlamaq üçün istifadə olunan qablar adı altında qruplaşdırılır. “Ənənəvi mis məmulatı arasında xörək bişirilən mətbəx qabları, süfrə qabları, su və ağartı qabları başlıca yer tuturdu” [1, s. 401].

“Hazırda Azərbaycanın bir sıra rayonlarında dulus ustaları fəaliyyət göstərirlər. Müasir

məişətimizdə dulus məmumatına hələ də ehtiyac var. Çölməkdə vamlı hazırlanan xörəyin dadını, dopuda bişmiş pitinin tamını, goduş və badyalarda çalınmış qatığı, bardaqa sərinq qalan içməli suyu, saxsı nehrənin kərə yağını, küpə pendirini başqası ilə əvəz etmək mümkün deyil” [5, s. 348].

Məqalədə hər iki bölgənin əhalisinin mətbəxdə işlətdikləri əşyaların adlarının müqayisəli təhlilini aparmağa çalışmışıq.

Küp//küpə//güm//xum – Naxçıvan dialekt və şivələrində küp “yağ, qovurma və s. saxlamaq üçün iri saxsı qab”, küpə “50 litrə qədər maye tutan və turşu saxlamaq üçün istifadə edilən iri saxsı qab. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində eyni və müxtəlif fonetik və leksik formalarda rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Masallı və Salyan şivələrində “yelləncək” [2, s. 268], Kürdəmir şivələrində küpə “bardağ” [2, s. 39], İbn Mühənnanın lüğətində “saxsıdan hazırlanmış qab” variantında olduğunu müşahidə edirik.

Küp sözü türk dillərində də geniş şəkildə işlədilir. Türkiyə türkcəsinin Qars, Ərzurum şivələrində küp – “böyük toprak kap” [13, s. 208], Anadolu ağızlarında güppe//guppe [7, s. 230], kup//küp, kupe//küpe [7, s. 250] leksik vahidləri var. T.Gülensoyun apardığı araşdırmalardan da bəlli olur ki, türk dilində bu sözün “su, bəkməz, yağ kimi mayeləri, ya da un, buğda kimi taxıl məhsullarını saxlamağa yarayan, böyük gövdəli, dibi dar gil qab” mənasında işlənmişdir [12, s. 591].

Küp sözü məişət dilimizdə bir qədər fərqli mənada küpə salmaq, küpə qoymaq “soyuq dəymiş adamın dalına balaca küpə (banka) salmaq” frazeoloji birləşməsi də işlədilir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində xum sözü də işlədilir ki, “qulplu böyük saxsı qab, küpə” mənası verir [4, s. 265]. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində xum sözünün əksinə olaraq bərnə ləksemi də işlənir ki, bu da kiçik saxsı küpə anlamındadır. Bundan başqa dialekt və şivələrdə qədələ küpə – “kiçik küpə”, qulplu küpə, kola küpə, qulpsuz küpə və s. leksik vahidlər də var. İ.Bayramov bu sözün Azərbaycan dilinin Dərələyəz, Əştərək, Vədi və Zəngibasar şivələrində “böyük saxsı küp” mənasında [6, s. 193], Qarakilsə şivəsində “dəstəbaşçısı” [2, s. 229], Azərbaycan dilinin Təbriz şivəsində isə xumu [2, s. 256], Qazax, Şəki, Göyçay şivələrində dobu ~ dobu//dopı – “küpəoxşar balaca saxsı qab” [2, s. 138-141] fonetik variantında işlənərkədir.

Nehrə – Naxçıvan və Şahbuz, Şərur şivələrində işlənən bu ləksem Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “yağ çıxartmaq üçün içində qatıq çalxalanan saxsıdan və ya ağacdan qayırlmış uzunsov qab” mənasında izah olunur [3, s. 468]. Mingəçevir zonasında ləksemi donbalan – “saxsı nehrə” [2, s. 14] adlandırmışlar.

Qədim dövrlərdən Nehrə də təsərrüfatda işlədilən ən vacib əşyalardan biri olmuşdur. Müasir dövrümüzdə də heyvandarlıq təsərrüfatlarında işlədilir.

“Məlum olduğu kimi, dulus məmumatlarından biri də nehrədir. Nehrəni həm gildən, həm də ağacdan hazırlayırlar. Nehrələr öz xarici görünüşünə görə küpə bənzədiyindən əvvəlcə gildən hazırlanmış nehrələr küp adlanmış, daha sonralar ağacdan hazırlanmış nehrələr də bu sözlə ifadə olunmuşdur. Yəni funksiyanın keçməsi ilə bərabər əşyanın adı da bir əşyadan digərinə köçürülmüşdür. Bir çox türk dilində “nehrə” mənasında küpi sözünün işlənməsini bu əsasda izah etmək olar” [11, s. 40].

Çölmək//çölməy//çölməx//çölmə – Naxçıvan, Culfa, Şahbuz, Şərur şivələrində “xörək bişirilən saxsı qab”. Azərbaycan dilinin Salyan, Göyçay, Lənkəran, Masallı dialekt və şivələrində ləksemə eyni və fərqli fonetik və leksik formalarda rast gəlinir [2, s. 106]. Ləksem Qazax dialektində topu – “kiçik qazan” [2, s. 503], Qərbi Azərbaycan şivələrində “kiçik küp”, İbn

Mühənnanın lüğətində çümlək – “qazan tipində dərin qab” variantında [16, s. 83] işlənmişdir.

Anadolu şivələrində çölmək//çömlək [7, s. 212], Erzincan şivəsində zavrah//zevrak – “yanlarınnan kulplu, yiyecek konan, orta boy kazan” [15, s. 429], Çuvaş dilində çulmek [17] formalarında müşahidə olunur.

Qazan – müasir Azərbaycan dilində leksem “içində xörək bişirmək, su qaynatmaq və s. üçün böyük girdə metal qab” mənasında işlənir [3, s. 86]. Naxçıvan dialekt və şivələrində qazan//kasturka//qasdurka//şirri qazan//mis qazan, Anadolu ağızlarında qazan//kazan [7, s. 232] ifadələri işlədilir. Leksem türk yazılı abidələrinin dilində XIII əsrdə qeydə alınsa da, həmin sözün türk dillərində daha qədimdən işləndiyini söyləmək olar. Çünki kiçik fonetik fərqlər nəzərə alınmazsa, qazan sözü bütün türk dillərində uyğun mənada işlənir [1, s. 42].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində nəlbəki – “stəkan, fincan altına qoyulan müxtəlif ölçülü çini və ya şüşə qab” mənasında izah olunan leksik vahiddir [3, s. 477]. Naxçıvan dialekt və şivələrində zir//zirə//ziri – “nəlbəki” [2, s. 562] formasında qeyd olunur. Digər dialekt və şivələrdə də eyni tərkibdə işlənir. Qazax dialektində bölməki//bölmə – “nəlbəki” [2, s. 64], Quba dialektində buşğab – “nəlbəki” [2, s. 68], Gədəbəy, Kəlbəcər şivələrində çini – “nəlbəki” [2, s. 103], Cəbrayıl, Salyan şivələrində ləmbəki – “nəlbəki” [2, s. 329] fonetik variantlarında mövcuddur.

Aparılmış araşdırmalardan da görünür ki, zir sözü fars dilindən alınmadır və bu dildə “alt, altda, alta” mənalarında işlənir [10, s. 223].

Naxçıvan dialekt və şivələrində bayda//badiyə//baydə sözü də işlədilir ki, Ağdam, Şuşa, Tovuz şivələrində bayda//badya [2, s. 44], Dərbənd şivəsində sulakan – “badya” [2, s. 446], Quba dialektində bəqqə – “süd sağılmaq üçün saxsı qab” [2, s. 49] Zaqatala şivəsində qadasarı – “saxsı qab (süd sağmaq üçün)” [2, s. 273] rast gəlinir. H.Əsgərov badya sözünün Azərbaycan dilinin digər abidələrində işlənmədiyini, yalnız Nəsiminin əsərlərində rast gəldiyini göstərir:

Doludur xuni-cigərdən gözümün badyəsi,

Gəl məni məst edəni gör ki, nə peymanədürür” [8, s. 316].

Leksem Anadolu ağızlarında kuplu – “toprakdan yapılmış süt kabı” [7, s. 250], müasir türk dilinin tarixi abidələrində badya – “ağzı geniş enli qab” və batya – “içərisinə şərab tökülən qab” variantlarında işlənir [19].

Bardaq – “su və ya başqa mayelər tökmək, yaxud içində piti bişirmək üçün saxsıdan, çinidən və s. qayırmış qulplu və ya qulpsuz darboğaz qab, səhəng, cürdək” [3, s. 220]. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində leksem müəyyən qədər fərqli şəkildə işlədilir. Bakı, Ağsu, Göyçay dialekt və şivələrində so:ça – “bardaq” [2, s. 442], Zəngilan şivəsində qola [2, s. 307], Abşeron şivələrində şirəng – kiçik səhəng, su qabı [20, s. 57], Kürdəmir şivəsində bu söz bardağ şəklində “küpə” [2, s. 39], Salyan şivələrində səkcə//səkcə – “bardaq” [2, s. 425], Lerik şivələrində səycə – “bardaq” [2, s. 431] mənasında işlənir. Bardaq sözü M.Kaşğarının “Divan”ında bart şəklində “su içilən parç” mənasında qeydə alınmışdır [14, s. 341], Əbu Həyyan lüğətində də bu söz bardağ şəklində göstərilir [9, s. 19].

Türk dilinin qədim yazılı abidələrinin dilində bardak, bartak formalarında “parç, kuzə” mənalarında işlənmişdir [19]. Türk dili şivələrində leksem müxtəlif formalarda (badak, ba:dak, bada, bardaq, bardak, bardacık, bardağ, bardah) və mənalarda işlənir: “gil parç, kiçik parç; şüşədən düzəldilmiş su parç, gil, şüşə və ya metaldan düzəldilmiş bardaq, sürahi, gil çölmək, kirəmit, gilli ərazidə olan çatlar, qamışlıq, bataqlıq” və s. [18, s. 528].

Anadolu ağızlarında bağırdah//bardak variantında da rast gəlinir [7, s. 205]. Bardak sözü türk ədəbi dilində çay və ya su içmək üçün istifadə olunan mətbəx əşyası kimi izah olunur:

“İstikan – çay bardağı”:

Altın ola sevdüğüm

Doni da vala sevdüğüm

Bir istikan suyunan

Düşdü yola sevdüğüm [13, s. 186].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində səhəng – “su daşımaq üçün misdən və ya gildən qayırılmış qulplu, qarınlı, darboğaz qab, güyüm” [2, s. 84] kimi izah olunur. Naxçıvan dialekt və şivələrində cürdəx//cürdək//cüyürdəx’ – ağız dar kiçik saxsı səhəng şəklində işlədilməkdədir. Qax şivəsində qılətzə//haratzi – “saxsı su qabı” [2, s. 195-305], Zaqatala şivələrində güdil – “səhəng” [2, s. 188], Salyanda güdni – “saxsı su qabı” [2, s. 191], Lənkəranda “isti zonalarda suyu sərin saxlamaq üçün torpağa basdırılmış böyük gil qab” küpəgilə – “kiçik küp” [2, s. 268], Şəki dialektində saxsı çəp – “səhəng” [2, s. 415], Füzuli, Kəlbəcər şivələrində çalma – “su qabı” [2, s. 88] mənalarında rast gəlinir.

Anadolu ağızlarında şalmaç – “ağaçtan yapılmış su kabı” [7, s. 210], gügüm – “su testisi” [7, s. 210], tağar – “su koymaq üçün yere gömülmüş küp” [7, s. 257] variantlarında işlənir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində səyən – “çini qab” [2, s. 431], Culfa, Ordubad, Naxçıvan, Şərur şivələrində seyini//sini [2, s. 424], Qax şivələrində qılan – “taxta boşqab” [2, s. 305], Şəki dialektində baqala – “kiçik saxsı qab” [2, s. 37], Zaqatala şivəsində gillətzə – “kiçik saxsı qab” [2, s. 182], Lənkəran şivələrində bədi – “kiçik gil qab”, Şamaxı dialektində bəssi – “kiçik gil qab” [2, s. 52], Cəlilabad və Salyan şivələrində seynə//seynək – qulplu saxsı qab [2, s. 424] sözləri də çox işlənən dil vahidləridir. Anadolu ağızlarında sini//tepsi [7, s. 253], şapşa – “altı dar, üstü geniş ağaçtan mamül bir nevi yağ kabı” [7, s. 255] leksik vahidlər müasir dövrümüzdə də işləkliyini itirməyib.

Göründüyü kimi, mətbəxdə işlədilən əşyalar hər iki bölgənin dialekt və şivələrində kifayət qədər çoxluq təşkil edir. Bu cür leksik vahidlərin öyrənilməsi, linqvistik və etimoloji tədqiqata cəlb olunması onu deməyə əsas verir ki, hər iki dialekt və şivədə forma və mənaca fərqli və ya formaca eyni, mənaca fərqli sözlər mövcuddur. Mətbəx avadanlıqlarını ifadə edən məişət leksikasında yer tutan sözlər qədim türk sözlərinin areal xarakter daşdığını və dialektizmlər hesabına meydana çıxdığını sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. I c., Bakı: Şərq-qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962, 326 s.
5. Агамалыева С.М. Гончарство Азербайджана: Историко-этнографическое исследование. Баку: ЭЛМ, 1987, 136 s.
6. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
7. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından derlemələr. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 264 s.
8. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 447 s.
9. Həyyan Ə.Ə. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı: Azərnəşr, 1992, 115 s.
10. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 1967, 1036 s.

11. Əliyeva N. Azərbaycan dilində dulusçuluq leksikası: Filol. üzrə fəls. dokt. diss. 2022, 152 s.
12. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: Etimolojik sözlük denemesi: 2 cildə. I c., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 1608 s.
13. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 264 s.
14. Kaşğari M. Divanu luğat-it türk: 4 cildə / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əsgər. I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
15. Mukim S. Erzincan ve yöresi ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 435 s.
16. Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı: Kitab aləmi, 2008, 160 s.
17. Русско-чувашский словарь. Москва, 1971, 137 с.
18. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. XI c., 2 baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993, 4842 s.
19. Tarama Sözlüğü: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesi İle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965, 1977, c. 8.
20. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Elm, 2001, 167 s.

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
E-mail: NMITedris@gmail.com

Ahruz Mahmudova

SOME REMARKS ABOUT EVERYDAY VOCABULARY (KITCHEN VOCABULARY) USED IN THE NAKHCHIVAN AND KARS DIALECTS

Everyday vocabulary used in Nakhchivan and the Kars dialects of Eastern Anatolia has been widely used since ancient times. The paper is devoted to the linguistic analysis of some words related to the everyday vocabulary used in the Nakhchivan and Kars dialects. The paper presents information and studies of names in the Nakhchivan and Anatolian dialects of several items used in the kitchen in the past and present. These lexical units are studied in comparison with the ancient written monuments of our language and with examples used in different dialects. The study proved that, within the framework of the possibilities and requirements of modern linguistics, it is essential to study related languages in the context of the mutual comparison of their dialects and accents.

Keywords: *Nakhchivan, Kars, kitchen utensils, dialect and accent, lexical units.*

Ахруз Махмудова

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О БЫТОВОЙ ЛЕКСИКЕ (КУХОННОЙ ЛЕКСИКЕ), ИСПОЛЬЗУЕМОЙ В НАХЧЫВАНСКОМ И КАРССКОМ ДИАЛЕКТАХ

Бытовая лексика, используемая в диалектах Нахчывана и карских диалектах Восточной Анатолии, широко использовалась с древних времен. Статья посвящена лин-

гвистическому анализу некоторых слов, относящихся к бытовой лексике, употребляемых в нахчыванском и карсском диалектах. В статье представлены сведения и проведены исследования названий в нахчыванском и анатолийском диалектах ряда предметов, использовавшихся на кухне в прошлом и настоящем. Эти лексические единицы изучены в сравнении с древними письменными памятниками нашего языка, а также с примерами, употребляемыми в разных диалектах. Исследование доказало, что в рамках возможностей и требований современной лингвистики особенно важно изучать родственные языки в контексте взаимного сопоставления их диалектов и говоров.

Ключевые слова: *Нахчыван, Карс, кухонная утварь, диалект и говор, лексические единицы.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 22.06.2022

Son variant 20.07.2022

UOT 81.28

BİBİXANIM NAĞDƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB
SÖZLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrinin tərkibində olan bir sıra mürəkkəb birləşmələrin leksik xüsusiyyətlərindən söz açılmışdır. Burada mürəkkəb sözlərin mənaları açılır və dəyərləndirilir. Bu da öz növbəsində lüğət fondunun özünəməxsus zənginliyini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Müəllif belə qənaətə gəlir ki, mürəkkəb sözlərin leksik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasının dilimizin bəzi səciyyəvi keyfiyyətlərinin öyrənilməsində müəyyən elmi əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *Naxçıvan dialekt və şivələri, ədəbi dil, mürəkkəb sözlər, leksik xüsusiyyətlər.*

Naxçıvan dialekt və şivələrinin tərkibində olan mürəkkəb sözlərin leksik baxımından öyrənilməsi vacib məsələlərdən biridir. Araşdırmalardan aydın olur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dildən fərqlənən bir çox mürəkkəb sözlər vardır ki, eynən ədəbi dildə olduğu kimi bir sıra yollarla – ya iki müxtəlif sözün birləşməsi, ya eyni sözün və ya yaxınmənalı və əksmənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Həmin mürəkkəb sözlərin hansı mənaları kəsb etməsini araşdırmaq lazımdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bəzi mürəkkəb sözlərin leksik xüsusiyyətlərini araşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmişik.

Ağıldanqurrey – yüngül mənasında işlənir, yəni ağıldan yoxsul insanlara bu cür deyilir. Bu mürəkkəb sifət yalnız Naxçıvan dialektində deyil, həmçinin Kolanı, Qızıl Qışlaq və Qazançı zonalarında da işlədilir [6, s. 18]: *Bı ağıldanqurrey adamnarı ora aparma (Naxçıvan).*

Ağızdanpərtov – mürəkkəb sifəti daha çox mənfəi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən, yəni danışdığını bilməyən, dediyini dərk etməyən insanlar nəzərdə tutulur. Bu söz təkcə Naxçıvan dialektində özünü göstərir: *Yaman ağızdanğətovsane, nə gəldi danışırısan (Naxçıvan).*

Ağızəmməz – sözü könülsüz, asta-asta yemək yeyən və hər yediyini isə bəyənməyən insanlara aid edilir. Bu dialekt söz yalnız Naxçıvan zonasında deyil, eyni zamanda Babək zonasında da işlədilir. Həmçinin Ermənistanın Basarkeçər bölgəsində də istifadə edilir və eyni mənanı ifadə edir [1, s. 15]: *Nə ağızəmməz insane, heş nəyi bəyəmmirsən (Naxçıvan).*

Ağzıisdi – mürəkkəb sifəti qorxmaz deməkdir. Təkcə Naxçıvan zonasına məxsusdur. Məsələn: *Onun qorxusu yoxdu hələm, ağzıisdidi (Naxçıvan).*

Arakəsmə – mürəkkəb sözü Naxçıvan dialektində evin bir otağının bölünərək iki otağa çevrilməsi deməkdir: *Bı evdə az otax var, gərəx'arakəsmə düzəldəx' (Naxçıvan).*

Başəyax – mürəkkəb sözü olduqca maraqlıdır. Belə ki, Naxçıvan dialektində başəyax bir şeyi alt-üst, qarma-qarışıq, darmadağın etmək mənalarını bildirir. Lakin Culfa, Şahbuz və Şərur dialektlərində sözün semantikasi bütünlüklə fərqlidir. Bu zonalarda başəyax xaş, kəl-ləpaça adlı yemək növləri kimi başa düşülür. Eləcə də Azərbaycanın Borçalı, Cəbrayıl, Gəncə, Qazax, Tərtər və Tovuz dialektlərində də eyni mənanı bildirir [1, s. 43]: *O gələnən pütün iş-dərimiz başəyax olup (Naxçıvan).*

Boğazaltı – Naxçıvan və digər dialektlərdə işlənir. Mənası qızıldan hazırlanmış, qadınların boyunlarına taxdıqları qızıl zinət deməkdir. Həmçinin bu mürəkkəb söz Gəncə, Şuşa dialektlərində də semantikasi belədir: *Gərəx'ki toyunda sənə aldığım boğazaltını taxasan (Naxçıvan).* Ancaq İmişli və Tovuz dialektlərində tamamilə başqa mənaları – 1) yüyənin his-

səsi, atın boğazının altından keçən qayıq; 2) boyunduruğun alt ağacı mənasını bildirir. Şamaxı və Ucarda isə boğazaltı kiçik baş şalı kimi başa düşülür [1, s. 60].

Canasinər – sözü sırf Naxçıvan dialektinə xarakterik mürəkkəb sözdür və mənası ürayincə, könlüncə, ürayinə yatan deməkdir: *Nəsə sənin gördüyün işdər canasinər dəyil (Naxçıvan)*.

Cəmicümlətanı – mürəkkəb modal söz mənası bütövlüklə, ümumilikdə, cəmi hamısı mənalarnı ifadə edir. Burada nəticəlilik, ümumiləşdirmə özünü aydın şəkildə göstərir və əksər dialektlərdə istifadə olunur: *Bizim idarədə cəmicümlətanı on nəfər var (Naxçıvan)*.

Naxçıvan dialekt və şivələrində bir sıra mürəkkəb sözlər vardır ki, onların yaranması ya hər iki tərəfi, ya bir tərəfi ayrılıqda işləmə bilməyən, ya da hər iki tərəfi də ayrılıqda işləmə bilən və yaxud da təqlidi səciyyəli mürəkkəb sözlərdir. Bu kimi sözlər qrupuna aşağıdakılar daxildir.

Çənə-boğaz – həddindən artıq çox danışmaq, yola gətirməyə çalışmaq mənasını bildirir: *Az çənə-boğaz elədə, onsuzda onu yola gətrən dəyilsən (Naxçıvan)*.

Ədəli-dədəli – yalnız Naxçıvan dialektində deyil, eyni zamanda Azərbaycanın Salyan, Yardımlı zonalarında ədəli-dədəli, Ağdam, Bərdə, Şuşada isə ədəli-düdəli şəklində eyni mənalarnı – hərşey öz yerində, qaydasında olan, əməlli-başlı ifadə edir [1, s. 155]: *Əzəldən bı yeməyi ədəli-dədəli datdı pişirirəm (Naxçıvan)*.

Əlləm-qəlləm; həlləm-qəlləm – fırldaqçı, düzgün olmayan insanlar bu cür adlanır. Təkcə özünü Naxçıvan dialektində deyil, eyni zamanda Şərur dialektində də (qatma-qarışıq mənasını bildirir) [1, s. 159] göstərir: *Onun üzünən əlləm-qəlləmlix 'yağır (Naxçıvan)*.

Əllim-ayaxlım – tamamilə, bütünlüklə mənalarnı ifadə edir: *Çalış dərsdərimi əllim-ayaxlım oxuyup kutar (Naxçıvan)*.

Əvələyib-gəvələmək – boş-boşuna, yersiz, əlaqəsiz danışmaq, aldatmaq, düzgün-dəqiq bir söz deməmək mənalarnı işləyir. Bu mürəkkəb söz daha çox Naxçıvan zonası dialektinə aid olsa da, bir başqa formada (əvələn-gəvələn; əvələn-gəvələn danışmaq) Azərbaycanın digər bölgələrində də (Salyan, Yardımlı) semantikasını eyni olmaqla istifadə edilir: *Sözü:n canını de, ağzında əvələyib-gəvələməki (Naxçıvan)*.

Hax-nahax – mürəkkəb sözü əks mənalı sözlərin (haqq-nahaq) birləşməsilə yaranmışdır. Nahaqdan, bir şeyin olub-olmadığını dəqiqləşdirmədən danışmaq mənasını bildirir: *Bilmirsənki hax-nahaxdan danışır ya yox (Naxçıvan)*.

Hannan-hana – zaman mənalı mürəkkəb zərfdır. Semantikasını gec, iş-işdən keçəndən sonra deməkdir: *Mən sənin yadıva hannan-hana tüşmüşəm (Naxçıvan)*.

Həl-həlbət – mürəkkəb sözü dəqiqliklə, mütləq mənalarnı bildirir. Semantikasında tərzlilik özünü göstərir. Demək olar ki, əksər dialektlərdə özünü göstərir: *Həl-həlbət işdərimiz öz axarında gedir (Naxçıvan)*.

Həs-hüs – dialekti bir çox zonalarda işlək olan və tərəfləri ayrılıqda işləmə bilməyən mürəkkəb sözlər qrupuna daxildir. Naxçıvan bölgəsində bu söz işarə, him-cim, eyniliklə Lənkəran, Salyan və Yardımlı şivələrində də bu mənalarnı bildirir. Lənkəran zonasında daha başqa bir semantika (qanmaz) da özünü göstərir [1, s. 203]: *Həs-hüs eləməyinnən pişey başa tüşmürəmki valla (Naxçıvan)*. Bəzən bu mürəkkəb sözün tərkib hissələri ayrılıqda işləmə bilir: *Nə həs qanır, nə də hüs (Naxçıvan)*.

Xıncım-xıncım – tərz mənalı mürəkkəb zərf əzik-əzik, qırıq-qırıq deməkdir. Naxçıvanla bərabər əksər dialektlərdə bu sözə rast gəlinir. Başqa bir formada (xıncam-xıncam) Tovuz, Zərdab zonasında da eyni mənanı bildirərək işlədilir [1, s. 222]: *Vay-vay, uşax pütün oyun-*

caxları əyağının altında xıncım-xıncım elədi (Naxçıvan).

İlim-ilim – tamamilə, birdəfəlik mənalərını ifadə edir. Bu mürəkkəb sözə bir çox söz sənətkarlarının əsərlərində, bayatılarda rast gəlinir:

Alagözli gəlin Göygöli düşünürəm,

Bu yerlərdən ilim-ilim itib qaçan,

Azarı ölümü düşünürəm.

Küy-kələx' – fırldaq, hiyləgərlik; araqarışma mənalərını bildirir: *Bı kişi camahata fırl-dax gəlip küy-kələx'lix' eliyir (Naxçıvan).*

Qırtı-qırtı – az-maz, az-az, azacıq mənalərında işlənir. Yalnız Naxçıvanda deyil, Ordu-bad bölgəsində də özünü göstərir [6, s. 178]: *Pulmu qırtı-qırtı yığram ki, özümə ev-eşix' düzəl-dəm (Naxçıvan).*

Qısıla-qısıla – sıxılaraq, çəkinə-çəkinə, qorxaraq, utana-utana mənalərını ifadə edən mürəkkəb zərfdır: *O utanıp mənnən danşanda qısıla-qısıla danışırdı (Naxçıvan).*

Damdabaca – uşaqları qorxutmaq üçün uydurulmuş, xəyali varlıqdır. Yalnız Naxçıvanda deyil, əksər dialektlərdə özünü göstərir: *Uşağı o damdabacaynan qorxuzsun, səsinə kəssin (Naxçıvan).*

Dam-daş – mürəkkəb ismi Naxçıvan bölgəsində ev-eşik, Ordubad zonasında isə damın üstünə tökülən torpağı bərkitmək üçün daş mənasında işlənir: *Gərəx özümə yaxşı bir damdaş çəkəmə (Naxçıvan).*

Danabırnı – bitkilərin kökünü yeyən zərərverici həşəratdır, danadışidir (Naxçıvan).

Dardüdüh – hər hansı bir dar paltar başa düşülür (Naxçıvan).

Daşsaldı – keçmişdə qutuya daş salma üsulu ilə keçirilən seçki, səsvermədir (Naxçıvan).

Döşbağı – atın döşündən keçən yəhəri, palanı saxlayıb arxaya getməyə qoymayan bağıdır (Naxçıvan).

Ələpbə – toydan üç gün sonra bəylə gəlinin qız evinə qonaq getməsidir. Bu mürəkkəb isim həmçinin Şuşada isə toydan üç gün sonra oğlan evində olan yığıncaq kimi başa düşülür [1, s. 159]: *Toydan so:ra gedərix' qızı görməyə (Naxçıvan).*

Əməlisələh – mürəkkəb sifəti deyilərkən hər zaman yaxşı işlərlə, xeyriyyəçiliklə məşğul olan, həyatda düzgün olan insanlar nəzərdə tutulur və Naxçıvanın digər bölgələrində də işlə-dilir: *İndiki zamanədə əməlisələh adamnara az rast gəlirix' (Naxçıvan).*

Gözüqıpx – qorxaq, cəsəreti olmayan, hər şeydən diksinən, səksənən insanlardır. Bu mürəkkəb sifət özünü yalnız Naxçıvan dialektində göstərir.

Gündirrix – deyəndə dolanacaq, yaşayış başa düşülür. Naxçıvandan başqa Culfa, Babək və İmişlidə (gündürüg) də eyni mənanı ifadə edir.

Həşpşey – mürəkkəb əvəzlik heç nə, heç bir şey mənalərını ifadə edir və yalnız Naxçı- van zonasında işlədilir.

Həfdəbecar – duza qoyulmuş və əsası kələmdən ibarət olan turşuya deyilir.

İtdirsəyi – bu mürəkkəb isim kirpik dibrələrində piy vəzilərdən əmələ gələn irinli iltihab deməkdir. Yalnız Naxçıvan bölgəsində deyil, eyni zamanda İmişlidə də işlədilir, tikanlı kol mənasını ifadə edir: *Gözümə itdirsəyi çıxıp göynədir (Naxçıvan).*

Keçəatan; keçəsalan – keçə hazırlayan insana deyilir. Bu mürəkkəb ismə Naxçıvandan başqa Babək, Şahbuz dialektlərində də rast gəlinir [6, s. 147].

Kətənköynək – qabığı nazik olan qoza deyilir. Naxçıvan zonasından başqa Qubadlıda da bu mürəkkəb isim eyni mənanı bildirir.

Qarayol; qarayer – hər iki mürəkkəb isim daha çox mənfi semantika ilə diqqəti cəlb edir. Qarğış xarakterlidir. Qarayer – məzar, qəbir, gor; qarayol – cəhənnəm; əbəs yer (Biləsuvar) mənalarını bildirir. Məsələn: *Gəlir gəlsin, gəmirsə qarayola, qarayerə (Naxçıvan)*.

Qaşbənd – alınlıq, çutqabağı deməkdir.

Qurtyeməz – mürəkkəb sifəti eybəcər, çirkin, xoşagəlməz mənalarını bildirir. Qax, Şəmki, Kəlbəcər, Basarkeçər bölgələrində isə tamamilə başqa bir semantika, yəni heyvanlarda olan qida borusunu ifadə edir.

Lələdağ – həddindən artıq narazı, hirsli, acıqlı olma deməkdir. Bu mürəkkəb söz Çənberək zonasında dağ çəkmə mənasını bildirir.

Obaş – zaman mənalı mürəkkəb zərf səhər tezdən, sübhədən, əlaqaranlıq, hava açılmamış deməkdir. Gəncə, Şamaxı, Şəki, Zaqatala və s. kimi zonalarda eyni mənanı ifadə edərək işlədilir [1, s. 379].

Oxlovdaşı – mürəkkəb ismi üzərində xəmiri yaymaq üçün yuxayayandır. Bu alət gildən hazırlanır. Oxlovdaşı yalnız Naxçıvan dialektinə məxsus sözdür.

Ömürbillah – mürəkkəb zərflər iki mənada düşünmək olar. Əsasən Naxçıvan dialektində ömürbillah deyilərkən ömrünün sonuna qədər, bir ömür boyu, daima, həmişəlik kimi başa düşülür. Digəri isə tamamilə əks mənalı olaraq, yəni heç bir zaman, heç vaxt mənalarını bildirir: *Ömürbillah sənə axracan dürüs olacam (Naxçıvan)*.

Pazıbaşı – çuğundurun yarpağına deyilir. Naxçıvandan başqa Şıxmahmudda, həmçinin İrəvanda da eyni mənanı bildirir [6, s. 220]. Bəzən isə bu zonalarda xüsusən də Naxçıvanda çuğundura pazıbaşı deyil, sadəcə olaraq pazı da deyilir və bu zaman dialektlərdə sadə isimlərə aid edilir.

Püstəqarın – az yeməklə qarını doyan, azacıq yeyən insanlardır.

Surəngi – açıq-qırmızı rəng başa düşülür.

Şəpbəxeyir – şad-xürrəmyanılıq, səs-küy mənalarını bildirir. Bakı zonasında şappaxeyir (uşağa ad qoyulan gün) formada özünü göstərir: *Xeyrola, ay qardaş, nə şəpbəxeyirdi belə (Naxçıvan)*.

Şərxata – mürəkkəb ismi böhtan, şər atan, təhlükəli insanlara deyilir. Təkcə Naxçıvan zonasında deyil, eləcə də Gədəbəydə də işlədilir. Lakin semantika olduqca fərqlidir. Naxçıvandan fərqli olaraq bu bölgədə şərxata yabanı dərman bitkisinə deyilir: *Amanındı bı şərtax-tadan uzax durasan, səni şərriyə yoxsa (Naxçıvan)*.

Tərhalva; tərhavla – halvanın növlərindən biridir.

Tərsəmərsəp – tərs, düzgün olmayan deməkdir.

Üçəyax – üzərində xəmiri yaymaq üçün işlədilən taxtdır.

Yalanquşdan – deyərkən mürəkkəb zərflər aldaraq, başını tovlayaraq, yalandan nə isə demək və ya etmək başa düşülür: *Yalanquşdan başını alladıb, bildiyini eliyərdi (Naxçıvan)*.

Yandamı – anbar kimi istifadə olunan artıq, lazımsız əşyaların saxlanıldığı tikili, daxmadır. Yalnız Naxçıvan dialektinə məxsus mürəkkəb birləşmədir: *Nə artıq-urtuğun varsa yığ yandamina (Naxçıvan)*. Bəzən bu mürəkkəb isim *aldamı* formasında işlənərək semantik baxımdan eynilik təşkil edir.

Dialektlərdə *meti-meti (addım-addım); şappan-şappan (iri-iri); şələ-şülə (ev-eşik, əşya); şilim-şəhrə (açıq yara); zivişə-zivişə (sürüşə-sürüşə)* mürəkkəb sözlər də özünü göstərir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində bir sıra yemək adlarını bildirən mürəkkəb sözlər *ayran-aşı; qatığaşı* (dovğa; qatıq, düyü və göyərti ilə hazırlanan yemək), *kəlləpaça* (keçi, qoyun,

quzunun başı və ayaqlarından hazırlanan yemək), *üz-göz* (aş qarası; plovun üzərinə qoyulan, ətdən hazırlanan yemək), eyni zamanda, bəzi bitki növləri; məsələn *bağayarpağı* (yabanı bitkidir, demək olar ki, əksər şivələrdə işlədilir. Bağayarpağı bitkisi faydalı, müalicəvi məqsədlidir), *quşəppəyi* (çəmənlərdə otlaqlarda bitən uzun saplaqlı bitkidir), *quzuqulağı* (dadı turş, uzun yarpaqları olan bir bitkidir) eləcə də, qohumluq bildirən ; *daycanı* (dayıarvadı), *əmdosdu* (əmiarvadı), *gülbacı* (qardaşarvadı), *şahbacı* (böyük baldız) və s. kimi mürəkkəb sözlərin semantikaları olduqca maraqlıdır.

Beləliklə, aydın olur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid olan mürəkkəb sözlərin leksik xüsusiyyətləri özünəməxsusluğu ilə zəngindir və araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, mürəkkəb sözlərin, onların mənalarının açılmasının dilimizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. II c., Bakı: Lider nəşr, 2005, 408 s.
5. İsmayıl Z. Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 195 s.
6. Quliyev Ə., Əliyeva N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 295 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kxanimbabayeva97@gmail.com

Bibikhanım Nağdəliyeva

LEXICAL FEATURES OF COMPOUND WORDS IN THE NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS

The paper considers the lexical features of many complex combinations that make up the Nakhchivan dialects and accents. Here the meanings of compound words are revealed and evaluated. It, in turn, makes it possible to reveal the originality and richness of the vocabulary fund.

The author concludes that the disclosure of the lexical features of compound words has a particular scientific significance in the study of some of the characteristic qualities of our language.

Keywords: *Nakhchivan dialects and accents, literary language, compound words, lexical features.*

Бибиханум Нагдалиева

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ СЛОВ
В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ**

В статье рассмотрены лексические особенности ряда сложных сочетаний, входящих в состав нахчыванских диалектов и говоров. Здесь раскрываются и оцениваются значения сложных слов. Это, в свою очередь, позволяет выявить своеобразие и богатство словарного фонда.

Автор приходит к выводу, что раскрытие лексических особенностей сложных слов имеет определенное научное значение в изучении некоторых характерных качеств нашего языка.

Ключевые слова: *Нахчыванские диалекты и говоры, литературный язык, сложные слова, лексические особенности.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.06.2022

Son variant 25.07.2022

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

UOT 82`02

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

ŞAIR MƏHƏMMƏD BİRİYA VƏ NAXÇIVAN

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, lakin totalitar sovet quruluşu və bədnam Pəhləvi rejiminin sərt qadağaları ucbatından öyrənilməsinə, əsərlərinin çapına qadağalar qoyulan, milli şair M.Biriya əzablı bir həyat yolu keçmişdir. Başlı bələlər görmüş Biriya 20 ilə yaxın Sovet İttifaqının müxtəlif həbsxanalarında ağır həyat şəraiti keçirmişdir. Şairin çap olunmamış əsərləri çoxdur, onlardan biri də “Naxçıvan” şeiridir. Məqalədə Məhəmməd Biriyanın həyat və yaradıcılığının bəzi məqamlarından bəhs edilir, “Naxçıvan” şeirinin meydana çıxması tarixi ətraflı şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: *Məhəmməd Biriya, Əli Minayi, ədəbiyyat, poeziya, “Naxçıvan” şeiri.*

Bu yaxınlarda təbrizli tanınmış tədqiqatçı ziyalı Rza Həmrazın “Biriyanın Naxçıvan yuxusu” adlı məqaləsinə rast gəldim. Həmin məqalə yaşadığım qədim mədəniyyət beşiyi Naxçıvan diyarı ilə bağlı olduğu üçün diqqətimi çəkdi, düşüncələrimi oxucularla bölüşmək istədim.

Kimdir Rza Həmraz? Rza Həmraz 1967-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş, universitetdə oxuyub ali təhsil almışdır. Türk dili, ədəbiyyatı, tarixi haqqında araşdırmalar aparır. Bu sahədə onun 30-a yaxın kitabı, 600-dən artıq məqaləsi nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda mətbuat sahəsində çalışan R.Həmraz Təbrizdə 10 ilə yaxındır nəşr olunan, ildə 4 nömrəsi çap olunan “Qürub” məcəlləsinin baş redaktorudur. Rza Həmrazın həmin məqaləsində tanınmış şair Biriyanın “Naxçıvan” adlı şeirinin yaranması tarixindən bəhs edilir.

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, lakin totalitar sovet quruluşu və bədnam Pəhləvi rejiminin sərt qadağaları ucbatından öyrənilməsinə, əsərlərinin çapına qadağalar qoyulan, təcridə dırnağacan milli şair və azadlıq təşnəsi olan M.Biriya Cənubi Azərbaycanda 1930-1940-cı illərdə genişlənməkdə olan Milli azadlıq mücadiləsinin təsiri ilə yetişən qüdrətli qələm sahiblərindəndir” [3, s. 374].

Şair Məhəmməd Qulam oğlu Biriya Bağırzadə Nuhin (1914-1985) S.C.Pişəvərinin başçılıq etdiyi Milli Hökumətin (1945-1946) maarif naziri olmuşdur. Milli hərəkət qan içində boğulduqdan sonra o, 1947-ci ildə Bakıya köçmüşdür. O, burada Ali partiya məktəbində oxumuş, radioda işləmişdir. Elə həmin ildə S.C.Pişəvərinin avtomobil qəzası adı ilə aradan götürülməsi onda böyük qorxu hissi, vahimə yaratmış və vətənə dönməyə qərar vermişdir. Onun bu hərəkəti isə hökumət dairələrini bərk qorxuya salmışdır. Qaynar bir insan olan Biriya gedişatdan narazılıqlarını gizlətməmiş, fikrini aşkar ifadə etmiş, bu da rəhbər işçilərin xoşuna gəlməmişdir. Elə buna görə də açıq danışan, azadfikirli, səmimi, dürüst insan olan şair Biriya həbs edilərək Sibirə göndərilmiş, ümumilikdə 20 ilə yaxın əzablı bir zindan həyatı yaşamış, başlı müsibətlər çəkmişdir. Keçən əsrin 60-cı illərində həbsdən buraxılsa da ona heç bir yerdə iş verməmişlər. Qürurlu insan olan şair Biriya məcbur qalıb Şamaxıda qəbiristanlıqda mollalıq etmiş, sonra Bakıda mürdəşir olmuşdur. Böyük çətinliklə 1980-ci ildə İrana qayıtmışdır. Amma ailəsinə, oğlu həkim Faiqə qovuşa bilməmişdir. Burada da ondan şübhələnmişlər, həbs

etmişlər. Ağır xəstəliyə düşər olduğuna görə həbsdən azad olunmuş, kimsəsizlər evində 1985-ci ildə vəfat etmiş, “Vadiyi -rəhmət” qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur [5, s. 10].

Qəbrin baş daşına şairin vəsiyyəti etdiyi aşağıdakı misralar həkk olunmuşdur:

Vurma əl türbətimə, türbəti-adəm də mənəm
Nə o dünya, nə bu dünya, iki aləm də mənəm.
Arama qəbrimi, axtarma mənim baş daşımı,
Rəsmdə həzrəti-Nuh, ismədə Xatəm də mənəm.

Az-çox siyasətlə də məşğul olan lirik və satirik şair Biriyanın zəngin bədii yaradıcılığı olmuşdur. Onun çox sayda lirik və satirik şeirləri, poemaları, dram əsərləri vardır. Bu əsərlər Bakıda və Təbrizdə bir neçə dəfə kitab halında nəşr olunmuşdur. Fəciəli bir ömür yaşamış M. Biriya vətənpərvərliyi, dürüstlüyü, sözü açıq deməyi ilə oxucuları, müasirləri tərəfindən sevilmişdir:

Mən bu meydana qədəm qoymamışam şöhrət üçün,
Mal üçün, izzət üçün, şövkət üçün, sərvət üçün,
Yaradıb haqq məni öz millətimə zəhmət üçün.
Hazırım can fəda etməyə bu millət üçün.

Biriyanın qiymətli satirik əsərlərindən biri də “Vətən xaini Kəsrəviyə” şeiridir. Maraqlıdır ki, bu əsəri Biriya onun sağlığında yazmışdır. Burada alimin antimillə baxışları kəskin dillə tənqid atəşinə tutulur.

Məlumdur ki, Seyid Əhməd Kəsrəvi (1890-1946) 1921-ci ildə “Azəri, ya zəbani-bastaniyə-Azərbaycan” əsərini çap etdirmiş və burada o iddia etmişdir ki, Azərbaycanın qədim əhalisi İran dilləri qrupuna daxil olan azəri dilində danışmışdır. Alimin bu iddiası açıq bir şəkildə fars milliyyətçiliyi mövqeyindən çıxış etmək, sovinistlərin dəyirmanına su tökmək kimi qiymətləndirilmiş, Güney Azərbaycan ziyalılarının ciddi narazılığına səbəb olmuşdur.

Şair, Kəsrəvini belə ifşa edir:
Qəlbi-napakında yox nuri-həqiqət, Kəsrəvi!
Sakit ol, hürmə, utan, ey bimürüvvət Kəsrəvi!

Var yadında şeir ilə divanə oldun bir zaman,
Söylədin indi mənəm peyğəmbəri – külli cahan,
Aldadıb xalqı ...vermədin məczi nişan,
El içində məsləkin artırdı nifrət, Kəsrəvi!
Sakit ol, hürmə, utan, ey bimürüvvət Kəsrəvi!

Təbrizə gəldin keçənlərdə bizi aldatmağa,
İstəyirdin məxluqi min rəng ilə oynatmağa,
İndi də hazır olubsan bu diyarı satmağa.
Səndə yoxdur zərrəcə namus, qeyrət, Kəsrəvi!
Sakit ol, hürmə, utan, ey bimürüvvət Kəsrəvi!

Sən əzəldən nanəcibsən, ey yalançı bişüür,
Pərçəmә ünvan edib başqa təhər etmə zühur,
Dinsiz, imansız adamsan, yox cənabında qüsür,
Azdırıb yoldan səni dünyada rüşvət, Kəsrəvi!
Sakit ol, hürmə, utan, ey bimürüvvət Kəsrəvi!

Ey faşizmin quyruğu, aydıdır əfkarın sənin,
 Çox qəmiş qoyma, dayan, məlumdur hər karın sənin,
 Təsir etməz pis şürük əxbar və əxtarın sənin,
 Qibləgahındır sənin hər yerdə sərvət, Kəsrəvi!
 Sakit ol, hürmə, utan, ey bimürüvvət Kəsrəvi!

Sən müxalifsən fəqət üç dövlətin peymanına,
 Zidd olubsan millətin hər əhdinə, imanına,
 Xain aləmdə özü bais olar öz qanına,
 Məhv olarsan özü ənqərib, ey bihəmiyyət Kəsrəvi!
 Sakit ol, hürmə, utan, ey bimürüvvət Kəsrəvi!

Biriyanın “Xain aləmdə özü bais olar öz qanına / Məhv olarsan özü ənqərib, ey bihəmiyyət Kəsrəvi” misraları onun uzaqgörənliyindən xəbər verirdi. Çünki Kəsrəvi bu antimillə fikirləri ilə xalqın nifrətini qazanmışdı. Təsədüfi deyildir ki, bəlkə də elə buna görə o, “İslam mücahidləri cəmiyyəti”nin üzvlərinin gülləsinə tuş gəlib öldürülmüşdür [6].

R.Həmraz Məhəmməd Biriyanın həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verdikdən sonra professor Əli Minayi Təbrizlinin(1924-2002) Biriyanın Bakı həyatı və xüsusilə Naxçıvan haqqındakı şeirinin yaranma tarixi haqqında xatirələri üzərində geniş şəkildə dayanmışdır. Onu da qeyd etmək ki, Əli Minayi təxminən 20 yaşında Azərbaycan Demokrat Firqəsi tərəfindən Bakıya təhsil almağa göndərilmişdir. Mühəndis kimi yetişən, həm də istedadlı miniaturçurəssam olan Əli Minayi Bakıda akademiyanın Şərqşünaslıq İnstitutunda işləmiş, Rəssamlar İttifaqının üzvü olmuş, 1959-cu ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan dekadasında onun nəfis şəkildə hazırladığı mücrü nümayiş etdirilmişdir. Bu istedadlı gənc dissertasiya müdafiə edib elmlər doktoru dərəcəsi almışdır. O, bir çox kitablara, o cümlədən 1966-cı ildə Q.Beqdelinin Bakıda nəşrə hazırladığı M.Şəhriyarın “Seçilmiş əsərləri”nə bədii tərtibat vermiş, kitabın rəssamı olmuşdur. İraqa, Bağdada işləməyə göndərilmişdir. 1980-ci illərdə Almaniyadan siyasi sığınacaq almış, Köln şəhərinə yerləşmişdir. O bu şəhərdə müsəlman qürbətçilərin, mühacirlərin bütün mədəni-kütləvi tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. 1993-cü ildə burada “Atropat” jurnalını nəşr etmiş, 2002-ci ildə vəfat etmişdir.

Əli Minayi şair Biriyanın Bakı həyatı, başına gələn müsibətlər, eləcə də “Naxçıvan” şeirinin yazılma tarixi haqqında xatirələrini qələmə almış və bu xatirə ilk dəfə elə 1993-cü ildə Almaniyanın Köln şəhərində özünün nəşr etdiyi “Atropat” dərgisinin I və II nömrələrində çap etdirmişdir. O yazır ki, 9 aprel 1970-ci il tarixdə Novruz bayramı günlərindən sonra M.Biriya bizimlə idi. O, məsciddə mollalıq edir, bəzən də mürdəşirliklə məşğul olurdu. Bir neçə gün bizim qonağımız oldu. Biriya Qazaxıstanın Karaqanda şəhərində, Rusiyanın Tambov vilayətində həbsxanada qalmasından, başına gələn başqa müsibətlərdən bəhs edirdi. Eyni zamanda ailəsinin – həyat yoldaşı Həmidə xanımın, oğlu doktor Faiqin xiffətini çəkirdi. Bir sabah dedi ki, gecə yuxu görmüşəm, danışım, yoz: “Gördüm ki, bir ayağım Naxçıvanda, bir ayağım Culfa körpüsünün qarısına söykənib. Tikanlı məftillərin arasından oğlum balaca əllərini bu yana keçirib “ata, ata” deyər məni çağırırdı, nə qədər əlləşdim, qarı açılmadı ki, açılmadı. Əllərim qan içində idi. Aşağıda gur səslə axan Araza baxırdım. İstədim özümü suya vurub oradan keçib gedəm. Üzmək bilmədiyim bir yana, hələ onun dəlisov dalğaları arasından mahir dalğıcı belə salamat çıxıb bilməzdi. Qalmışdım məəttəl. Elə bu zaman çiynimə bir əl toxundu. Sərhəd keşikçisi olduğunu düşünərək elə qorxdum ki, damarlarımda sanki qanımdayandı. Nəfəsim kəsildi. Dedim, əl-qolumu bağlayıb birbaşa Sibirə basacaqlar. Elə qorxmuş-

dum ki, qorxudan dönüb əl sahibinin kim olduğuna belə baxmadım. Arxadan gələn bu səsi eşitdim: “Oğlum, qorxma, bəri dön. Mən Naxçıvan ağayam. Al bunu”. Səsə tərəf qorxa-qorxa gözucu baxdım. Gördüm, xoşifət nurani bir ağsaqqaldır. O, əlində tutduğu böyük dəmir gürzünü mənə uzadıb deyirdi: “Al, bununla qapını sındır. Qayıq o tayda səni gözləyir”. Bunu deməsi ilə yoxa çıxması bir oldu. Baxdım, onun yerə ehmalca qoyduğu ağır batman bir gürzə, bir özümün arıq, uzun, gücsüz əl-qoluma, bir də qarşımda dağ kimi ucalan və keçidin bütün bənd-bərəsini qapayan tilsim heybətli dəmir darvazaya. Doğrusu, lap Rüstəmi-dastan işi idi. Məndə o hünər hanı... Amma çayı o yana keçmək, uzun illər həsrətində qaldığım balamı qucaqlamaq ehtirası məni rahat buraxmırdı. Öz-özümə dedim ki, kişi, Tambov kimi qazamatdan qaçıb özünü bura qədər çatdırmısan, bir addım yolun qalıb. Onu keçməyə nə var? Bu fikirlə ya allah, deyib döyəcə bir təhər əlimə aldım və qapıya sarı yollandım. Onu var gücümlə döyəcləyirdim... Sanki Araz üstə dəmirçixana açmışam, deyə dəmir-dümür boğuşmasının cingilti qaqqa-çuqları hər yerə yayılır, körpünün zəncirə çəkilməmiş dəmir məhəccəri avadanlığına, sərt sahil daşlarına toxunaraq qulaqbatırıcı qəribə əks-sədalər qoparırdı. Artıq qan-tər içində boğulur, lap əldən düşürdüm. Amma ki nə fayda. Dəvəyə nə çimdik. Mən hara, dəmir qapı hara. Polad döyəcə bir yana atdım. Ağa Naxçıvandan da bir daha xəbər çıxmadı, elə o gedən oldu. Məyusluq kabusu büsbütün vücudumu bürümüşdü. Qulağımda hələ səslənən çəkiç, dəmir taqqıltısı, çayın o tayından “ata...ata” çağırən oğlumun ürək yandırıcı bağırtıları... Və o tay, bu tay sahil qayalarını qəzəblə silkələyən Araz dalğalarının gurultusu bir-birinə qarışaraq məni elə sarsıtmışdı ki, yataqdan dik daşlandım və səhərə qədər bu dəhşətli mənzərəni görməyim deyə gözlərimi yummadım. “Allah, sən özün xeyir elə,” – deyib susdu... Mən Biriyanın təşvişə düşdüyünü görüb onu sakitləşdirdim... Sonra dedim: “Elə götürək sizin yuxunuzu, o, məzmunca Sibirdə yazdığım “Musa və Firoun” mənzuməsindən heç də geri qalmaz. Əlimdə institut yazı-pozuları olmasaydı, belə bir mövzunu dərhal rəsmə alar və onu 1-2 beyt bu rəsmə münasib olan şeirlərinizlə bəzərdim. Əfsus, nə buna imkan var və nə də belə bir şeir...Ağa, gəlsənə bu orijinal mövzunu şeirə salasan” ...Biriya dinmədi.

Biriya səhər məscidə gedəndən sonra yuxusunun təsiri altında Naxçıvana uzun bir şeir yazıb. Axşam evə gələndə o şeiri oxudu. Əli Minayinin xatirəsi davam edir: “Deməli, yuxu şeirə keçib. Bax buna deyərəm iş. Hanı? Şair kətil üzərindən bükülmüş qəzeti götürüb mənə verdi. “Budur, kənarında yazmışam”, – dedi. Baxdım, xətti çətin oxunurdu, sürətlə yazılmışdı. Dedim: “Ağa, özünüz oxuyun, qulaq asağ”. Biriya şeiri astadan oxuyub bitirdi və mənə baxdı. Amma şeir nə şeir. “Şahnamə”nin rəmzi səhnələri onun yanında heç nə idi. Şair sanki ömrünü zindanlarda çürüdən cəlladlardan qisas alır deyə qana-qan deyir. Kremlin, Tehranın hökmdarlarına amansız atəş açır. Azərbaycan hüduqlarını Ekbatından (Həmədan) Dərbəndə qədər uzadır və sairə və sairə. Bütün aləmi bir-birinə qatıb, dəhşətli bir inqilabın romantik təsvirini verirdi. Heyrətlə dedim: “Ağayi-Biriya, partizanlıq eləyirsən, nədir? Haradasan? Elə bilirsən, bura Təbrizin Gülüstan bağı və ya Qonka başıdır ki, kürsü qoyub camaatı şüəngiz şeirlərinlə inqilaba çağırısan. Elə gəl bu başdan, bayaq dediyin kimi, şələ-şüləmizi yığışdırıb dinməz-söyləməz gedər-gəlməzə köçək. Yoxsa bundan daha pis günə bizi qoyarlar. Mənim səhərki təklifdən məqsədim bu deyildi. Bəlkə istəyirdim ki, hal-hazırda Azərbaycan KP MK-dan Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə qədər, Daxili İşlər Nazirliyindən Qırmızı Aypara Cəmiyyətinə və başqa dövləti müəssisələrə qədər çox mühüm və məsul vəzifələrdə çalışan naxçıvanlı vətəndaşların siyasi-ideoloji baxışı və mövqeləri nəzərə alınaraq “Naxçıvan” şeiri elə bir şəkildə yazılardı ki, bugünkü hakim şəraitdə nə şiş yanaydı, nə kabab və buna müştərək taleyimiz yolunda qurulan əngəllərin naməqbul vurnuxmalarında çox ehtimal ki, bir o qədər uğursuzlaşdırılmış olardı...”

Bu sözlərimdən sonra şair əlindəki qəzeti əzişdirə-əzişdirə fikrə dalmışdı. Aradan bir xeyli keçdi. Gecə saat 12-yə işləyirdi. Yerindən qalxıb yanına gəldi: “Əli dadaş! Axır ki, bu namaz əhli qoca müsəlmanı da kafir eylədin”. Dedim: “Xeyir ola”! Dedi: “Xeyir olmamış nə olacaq. Şeirə əl gəzdirdim, qısaltım. Oxuyum, bax gör bir iş oxşayır? Yoxsa yenə əmma çıxardacaqsan. Şeir budur”:

Naxçıvan

Könül arzulayar hər zaman səni,
Şərqi darvazası, azad Naxçıvan.
Araya almasın sis-duman səni,
Yurdu bünövrədən, abad Naxçıvan.

Əsir olanlara verdin həyatı,
Çöldə çobanların oxur bayatı,
Cavidin dirilti ədəbiyyatı,
Dünya tarixinə övlad, Naxçıvan.

Keçən qərinələr zülmə yandın,
Baxma ki, rəngdən rəngə boyandın,
Yurduma, elimə arxa dayandın,
Aldın zəmanədə murad, Naxçıvan.

Səni olarmı dövr dünyada atmaq,
Aşınadan ayırıb yadlara qatmaq,
Nə qədər çətindir məqsədə çatmaq.
Aləmə fəxrdir bu ad, Naxçıvan.

Məni qurtarmısan Araz selindən,
Çölün küləyindən, dağın yelindən,
Kömək istəyirəm sənə elindən,
Eylə bu şairi dilşad, Naxçıvan.

Şöhrət verdi sənə Lenin dəhası,
Mənim bu eşqimin yox intəhası,
Yolunda bu canın nədir bəhası,
Etmə Biriyyə irad, Naxçıvan [5, s. 10-19].

Əli Minayi Təbrizli Biriyyə haqqında xatirələrini, bu şeir də daxil, 1993-cü ildə Almaniyanın Köln şəhərində nəşr etdirdiyi “Atropat” jurnalında çap etdirdikdən [№ 1, 2] sonra tanınmış ədəbiyyatşünas, təbrizli şair Yəhya Şeydaya göndərmiş ki, o, “Furuği-azadi” qəzetində nəşr etdirdi. Lakin Yəhya Şeyda bu yazının ancaq bir hissəsini Təbrizdə çıxan “Məhd-Azadi” qəzetində (1379/5/25) naqis şəkildə çıxarda bilmişdi. Sonra “Naxçıvan yuxusu” Kanadada nəşr olunan “Azərtürk” jurnalının III nömrəsində tam şəkildə çıxır. Yəhya Şeyda bu işi tamamlamağı Təbrizin tanınmış ziyalı və tədqiqatçılarından olan Rza Həmraza həvalə etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rza Həmraz həmin materialları tamamlanmış şəkildə, izahlarla nəşr etdirmişdir [5].

Şairin bədii yaradıcılığı Arazın bu tayında qismən Mirzə İbrahimov, Mikayıl Rəfili, Hökumə Billuri, Hökumə Allahverdiyeva, İslam Qəribli, Nərgiz Rüstəmli, Azər Turan, Esmira Fuad tərəfindən müxtəlif səpkidə araşdırılmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, M.Biriyanın “Ürək sözü” adlı ilk kitabı Qüzey Azərbaycanda, Bakıda hələ 1944-cü ildə nəşr edilmişdir. Tarixi romanlar ustası M.S.Ordubadinin “Antifaşist şair Məhəmməd Biriya” adlı ön söz yazdığı bu kitab rus dilinə də tərcümə edilmişdir. Sonuncu dəfə 2010-cu ildə M.Biriyanın “Əsərləri” (356 s.) Bakıda “Elm” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur [4]. Çox təəssüf ki, bu kitab da şairin bütün bədii irsini əhatə etmədiyi kimi, “Naxçıvan” şeiri də buraya daxil edilməmişdir.

O taylı, bu taylı bütöv Azərbaycanın əzabkeş şairi Məhəmməd Biriyanın bədii yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi öz tədqiqatçılarını gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Biriya M. Ürək sözü. Bakı: Azər nəşr, 1944, 76 s.
2. Biriya M. Hər addımda məzarım var. Bakı: Yazıçı, 1997, 250 s.
3. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr): 2 cildə. II c., Bakı: Elm, 2013, 680 s.
4. Biriya M. Əsərləri. Bakı: Elm, 2010, 356 s.
5. Həmraz R. Biriyanın Naxçıvan yuxusu // Məcəlleyi-Məhdi-təməddün, Təbriz, 1393 (2015), №. 7, Azər ayı sayı.
6. az.wikipedia.org/wiki/Əhməd Kəsrəvi.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ebulfez1950@mail.ru

Abulfaz Guliyev

POET MOHAMMAD BIRIA AND NAKHCHIVAN

The national poet of the 20th century, M.Biria, who occupied a special place in the Azerbaijani literature of the 20th century, lived a hard, painful life due to the totalitarian Soviet system and the strict prohibitions of the notorious Pahlavi regime, which forbade the study and publication of his works. The unfortunate Biriya spent about 20 years of his life in difficult conditions in various prisons of the Soviet Union. The poet has many unpublished works. One of them is the poem of “Nakhchivan.” The paper tells about some moments in the life and work of Mohammad Biriya, and studies in detail the history of the “Nakhchivan” poem emergence.

Keywords: *Mohammad Biriya, Ali Minai, literature, poetry, “Nakhchivan” poem.*

Абульфаз Гулиев

ПОЭТ МУХАММЕД БИРИЯ И НАХЧЫВАН

Национальный поэт XX века М.Бирия, занимавший особое место в азербайджанской литературе XX века, прожил тяжелую мучительную жизнь из-за тоталитарного

советского строя и жестких запретов пресловутого режима Пехлеви, которые запрещали изучать и публиковать его произведения. Несчастный Бирия около 20 лет жизни провел в тяжелых условиях в различных тюрьмах Советского Союза. У поэта много неопубликованных произведений, одно из них – поэма «Нахчыван». В статье рассказывается о некоторых моментах жизни и творчества Мухаммеда Бирия, подробно рассматривается история возникновения поэмы «Нахчыван».

Ключевые слова: *Мухаммед Бирия, Али Минаи, литература, поэзия, поэма «Нахчыван».*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.08.2022

Son variant 06.09.2022

UOT 82-6

FƏRMAN XƏLİLOV

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ GÜNDƏLİK VƏ XATİRƏ JANRLARI

Gündəlik və xatirə janrlarının Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxmasının tarixi çox da qədim deyil. Bu janrların ilk nümunələrini Əziz Şərif yaratmışdır. Sonralar bu ənənəyə davam etdirilmiş Naxçıvan ədəbi mühitində memuar ədəbiyyatının gözəl nümunələri ortaya çıxmışdır.

Məqalədə ilk dəfə olaraq Naxçıvan ədəbi mühitində üzə çıxan gündəlik və xatirələr sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Müəllif M.B.Əliyev, L.Hüseynzadə, Ə.Əliyev, Ə.Səbri, S.Səbri, M.C.Cəfərov kimi yaşlı nəslin nümayəndələri ilə yanaşı, sonrakı ədəbi nəsllə mənsub olan müəlliflərin də gündəlik və xatirələrini araşdıraraq onların mövzusu, məzmunu və əhəmiyyəti haqqında özünəməxsus fikir və mülahizələrini bildirmişdir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlinmişdir ki, xatirələrdən Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühitində baş verən əlamətdar hadisələr, keçirilən tədbirlər, ayrı-ayrı mədəniyyət xadimlərinin özünəməxsus xidmətləri haqqında maraqlı məlumatlar almaq olur. Gündəlik və xatirələr Naxçıvanı hərtərəfli şəkildə öyrənmək üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malik olan qiymətli mənbələrdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, gündəlik və xatirə janrları, Əziz Şərif, erməni vəhşilikləri, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan teatri.*

Professor Əziz Şərifin “Gündəlik”ləri Azərbaycan memuar ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biridir. Öz etirafına görə o, 1908-ci ildən “Gündəlik” yazmağa başlamış və bu mədəni vərdişi demək olar ki, ömrünün sonunadək davam etdirmişdir: “1908-ci il yaydan etibarən mən “Gündəlik” yazmağa başlamışdım. Bu, mənim ilk təcrübəm idi, gündəlik yazmağı hələ öyrənməmişdim. Odur ki, “Gündəliy”imin səhifələrini lüzumsuz təfəssilatla doldururdum. Lakin bununla belə bu gündəliklər yenə də bir para maraqlı hadisələrdən xəbər verir” [13, s. 56].

Ə.Şərif “Gündəliy”inin müəyyən səhifələrini Naxçıvanda olarkən yazmışdır. Onun bu fikri təsdiq edən belə bir qeydi də vardır. Naxçıvanda “ictimai işlərə qoşularaq var qüvvəmlə çalışmağa başlamışdım. Bütün bunlar Naxçıvan həyatına məxsus uzun, kəşmə-kəşli və maraqlı müfəssəl tarixdir. Bəlkə də bir zaman mən qoruyub saxladığım rəsmi sənədlərə və yazdığım gündəliklərə əsaslanaraq bu barədə də öz xatirələrimi yazıya bildim” [13, s. 584].

Əlimizə gəlib çatan fakt və məlumatlardan aydın olur ki, Ə.Şərifin əsasını qoyduğu gündəlik yazmaq ənənəsi Naxçıvan ədəbi mühitində uğurla davam etdirilmişdir. Buna misal olaraq Mirzə Bağır Əliyevin vəfatından 55 il sonra Bakıda çap olunan “Qanlı günlərimiz (1918-1920)” adlı gündəlik qeydləridir [6].

M.B.Əliyevin tərcümeyi-halı haqqında mətbuatda ilk dəfə ətraflı məlumat tarix üzrə fəlsəfə doktoru Musa Quliyev tərəfindən verilmişdir [11].

Təxminən 55 illik ömür yolu keçən Mirbağır Hacı Yusif oğlu Əliyev 1882-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, Naxçıvan şəhər qəza məktəbini bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdir.

1908-1911-ci illərdə Culfa rayonunun Yayı, 1912-1916-cı illərdə isə Nehrəm kənd məktəbində nəzarətçi (müdür) vəzifəsində işləmişdir.

M.B.Əliyev bir müddət Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsinin, Naxçıvan Araz-Türk Cümhuriyyətinin və Müvəqqəti hökumətin katibi işləmişdir.

Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra Mirzə Bağır Əliyev müəllimlik və

vəkilliklə məşğul olmuşdur. Ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilən Mirzə Bağır Əliyev “Səyyar” təxəllüsü ilə şeirlər yazarmış.

Repressiya dalğaları M.B.Əliyevdən də yan keçməmiş, bir neçə dəfə həbs olunaraq dindirilmiş və nəzarətdə saxlanılmışdır. 1938-ci ildə ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

M.B.Əliyevin “Qanlı günlərimiz” gündəliyində 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarının Naxçıvanda törətdiyi faciələr, “türklərin Naxçıvana köməyə gəlməsi, İran, Rusiya, İngiltərə, Fransa, Amerika dövlətlərinin Naxçıvanda baş verən hadisələrə müdaxilə etmələri, həmçinin naxçıvanlıların düşməne qarşı vuruşmaları günbəgün, saatbasaat təsvir olunur” [4, s. 4].

Canlı müşahidələr əsasında yazılan bu gündəliklər faktların dəqiqliyi, baş verən qırğınların real təsviri, hadisələrin gedişatına obyektiv müəllif münasibəti ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə qələmə alınan bir günün təsvirinə diqqət edək: “5 aprel 1918. Bu gün sübhdən başlanmış zöhr vaxtınadək sakitliklə keçdi. Erməni tərəfindən hərdənbir güllə atılırdı. Gecəyarısından illah saat 4-dən şiddətli atışma davam etdi. Ermənilər var qüvvə ilə üç tərəfdən müsəlman səngərlərinə hücum edib aqla gəlməyən atəş yağdırırdılar. Qaraxanbəyli köyünə yaxın bulunan müsəlman Xoylu məhəlləsinə güllələr yağdırıldı. Erməni topları və pulemyotları müsəlman hissələrinə mərmilər və güllələr biaram yağdırırdılar. Müsəlmanlar bunlara qarşı müdafiədə bulunub şəhər bir parça od və alov içində bulundu. Müsəlmanlar tutan Adamov karvansarasına erməni qüvvəsi hücum edib müqavimət göstərmədiyindən dolayı geri qayıtmağa məcbur oldu. Məhəlli hadisələrdə ermənilər tərəfindən bir qaç alati-hərbiyyələr buraxıldı. Hücum zamanı müsəlmanlar kəmalirəşadət və ciddiyyətə müqavimət edib bir qədəm də olursa, dalı qoymayıb düşməni dalı əyləndirməyə müvəffəq oldular... Həmin gecə erməni tərəfindən bir neçə adam tələf olub ermənilər tərəfindən aparılmaları nəzərə alındı” [6, s. 23-24].

Bu sətirləri oxuduqca 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində olduğu kimi 102 il bundan əvvəl də vətənpərvər Azərbaycan oğullarının erməni faşistlərini necə böyük qəhrəmanlıqla geri oturduqları gözlərimiz önündə canlanır.

M.B.Əliyevin “Qanlı günlərimiz” əsərində ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınları təsvir edən səhifələrlə M.S.Ordubadinin 1911-ci ildə Bakıda çapdan çıxan “Qanlı sənələr” əsərinin bəzi məqamlarını müqayisə etmək olar. Hər iki xatirədə müəlliflər erməni daşnaklarının Naxçıvandakı vəhşiliklərini real tarixi faktlar əsasında canlandırmağa nail ola bilmişlər.

M.B.Əliyevin “Qanlı günlərimiz” adlandırılan gündəlikləri Azərbaycan xalqının erməni vandalizmi ilə apardığı mübarizə tarixini öyrənmək üçün çox dəyərli bir mənbədir.

M.B.Əliyevdən təxminən 20 yaş kiçik olan dosent Lətif Hüseynzadənin (1903-2008) “Aras şahittir” xatirələri isə. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri vəhşiliklər və Kazım Qarabəkir Paşanın Naxçıvanı erməni təcavüzündən qurtarması mövzusunda.

Naxçıvan şəhərində anadan olan L.Hüseynzadə ilk təhsilini burada “Xeyriyyə” və “Rüşdiyyə” mədrəsələrində almış, sonra Naxçıvan Zikur Pedaqoji Texnikumunda təhsilini davam etdirmiş (1922-1925), 1930-cu ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin şərqsünəslıq fakültəsini bitirmişdir.

Ali təhsilini bitirdikdən sonra uzun illər Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu, C.Məmməd-quluzadə adına Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu və İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

L.Hüseynzadənin gündəlik formasında yox, xatirə şəklində yazılan “Aras şahittir” əsərinin məzmunu ilə tanış olmaq üçün onun mündəricatından bəzi bəndlərə nəzər salmaq kifayətdir: “Naxçıvanda Milli Komitə”, “Türkiyədən ilk yardım”, “Yaycı faciəsi”, “Qurtuluş

günü”, “Böyük türk komandiri Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanda”, “Naxçıvanda Araz-Türk Cümhuriyyəti”, “Türk ordusunun Naxçıvandan ayrılışından sonra” və s.

Xatirədə müəllifin H.Cavidin 1918-ci ilə Naxçıvanda “Rüşdiyyə” məktəbindəki pedaqoji fəaliyyəti və Bakıya köçməsi haqqında da maraqlı məlumatlara rast gəlirik.

Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi, tarix elmləri namizədi, dosent, Naxçıvanın elmi, mədəni və ictimai-siyasi həyatında müəyyən xidmətləri olan Əli İbrahim oğlu Əliyevin (1904-1997) “Gündəlikləri”, onun əsasında yazılmış və kitab şəklində çap olunmuş “Əlincə yaddaşı” adlı xatirələri də Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxan memuar ədəbiyyatının diqqəti cəlb edən nümunələrindən biridir.

Ə.Əliyev ibtidai təhsilini doğulduğu Yaycı kəndində “üsuli-cədid” məktəbində, orta təhsilini isə Mahmudkənd və Cəlilkənddə almışdır. 1932-ci ildə Tiflis Zaqafqaziya Kommunist Universitetini bitirmişdir. 1938-1941-ci illərdə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetini bitirib, “Azərbaycanda kəndli hərəkatı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1949). Sonralar Naxçıvan Muxtar Respublikasında müxtəlif məsul vəzifələrdə işləmişdir.

1914-1992-ci illəri əhatə edən “Əlincə yaddaşı” “Naxçıvan timsalında bütövlükdə Azərbaycanda istiqlal uğrunda mübarizə həyatını əks etdirir” [5, s. 2].

Əsərdə Naxçıvan xanlığının tarixi, sonrakı dövrlərdə Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət təhlil olunmaqla yanaşı, erməni daşnaklarının türklərə qarşı soyqırımını, xüsusilə onların Naxçıvandakı vəhşilikləri canlı müşahidələrə və tarixi faktlara əsaslanmaqla əks etdirilir. Müəllif göstərir ki, erməni faşistləri sovet dövründə də Azərbaycana ərazi iddialarından əl çəkməmişdilər. Xatirənin bir yerində yazılır: “1960-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi N.S.Xruşşov Ermənistan SSR-nin 40 illiyinə həsr olunmuş yubiley şənliklərində iştirak etmək üçün İrəvana gəlir. Sevan (Göyçə) gölü sahilində erməni “hingerlərin” təriflərindən və konyakından məst olmuş sovetlər ölkəsinin Baş katibi başıhavalı halda iki cinayətlə dolu məsələyə razılıq verir: 1. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ermənistan SSR-ə verilsin; 2. Şərura axan Arpaçay (başlanğıcını Türkiyə ərazisindən götürür) Sevan gölüne axıdılsın.

Ertəsi gün Baş katibi müşayiət edən funksionerlər başa salırlar ki, Naxçıvan məsələsi beynəlxalq problemdir. Başa salırlar ki, Naxçıvanı Ermənistana vermək üçün ilk növbədə Atatürklə Lenin arasında imzalanmış müqavilə ləğv edilməlidir” [5, s. 241].

M.B.Əliyev, L.Hüseynzadə və Ə.Əliyevlə təxminən eyni dövrdə yaşayan Əli Səbrinin (1892-1983) “Ömürdən yarpaq düşür” adlı xatirələr kitabında da Naxçıvanla bağlı səhifələr vardır.

Babək rayonunun Nehrəm kəndində dünyaya göz açan Əli Camal oğlu Qasımov (Əli Səbri) 1913-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını, 1930-cu ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. Bir müddət Bakıda müəllimlik etmiş, “qısa müddətdə Bakının ədəbi-mədəni və pedaqoji mühitində sayılıb-seçilən gənc ziyalılardan biri kimi tanınmışdır” [8, s. 22].

Diplomatik işlərdə də Ə.Səbrinin müəyyən fəaliyyəti olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə isə o, Naxçıvanda erməni-daşnak təcavüzünə qarşı mübarizələrdə fəal şəkildə iştirak etmişdir. Ə.Səbri yazıçı, publisist və tərcüməçi kimi də Azərbaycanda tanınan yaradıcı ziyalılardan biri idi.

Ə.Səbrinin “Ömürdən yarpaq düşür” adlı xatirələrinin çox hissəsi onun Naxçıvandan kənardakı fəaliyyəti ilə bağlı olsa da, kitabın “Mühitim... təhsil illərim” hissəsində Naxçıvan ədəbi mühiti ilə əlaqədar olan maraqlı qeydlərinə də yer verilmişdir: “Naxçıvan ədəbi mühi-

tindən danışırkən 1905-ci il inqilabının təsiri ilə yaranan bir klubun fəaliyyətini yada salıram. Bu klub Naxçıvanda “Ərbab Məhəmməd” adı ilə şöhrət tapan bir dükanda yerləşirdi. Bu dükanda Kırında çap olunan “Tərcüman” qəzeti və bütün Azərbaycan qəzet və jurnalları gəlirdi. Qəzetlər oxunur, buradakı məqalələr haqqında mübahisələr başlanır, mülahizələr irəli sürülürdü. Baxşəli ağa Şahtaxlı, Nəsrullah Şeyxov, Qurbanəli Şərifov... Əsəd ağa Kəngərli bu klubun əsas iştirakçıları idilər [12, s. 137].

Ə.Səbrinin bu məlumatından anlamaq olur ki, Ərbab Məhəmmədin klub səviyyəsində fəaliyyət göstərən dükanda tanınmış maarifçi ziyalılarla yanaşı, hümmətçi, sosial-demokrat və yəqin ki, bolşeviklər də fəal iştirak edirmişlər.

Ə.Səbrinin müasiri Seyid Səbrinin 1971-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində dərc etdirdiyi “Yad-daşımından bir neçə söz” sərəlvhəli xatirəsində də bu məsələdən bəhs olunur. Əvvəla, S.Səbrinin qısa tərcümeyi-halı haqqında.

Seyid Səbri Mirsadiq oğlu Əsədli (1896-1974) Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Naxçıvan şəhər məktəbində bitirib, 1927-1931-ci illərdə Bakı Dövlət Universiteti “Fəhlə fakültəsi”ndə, 1931-1932-illərdə isə Bakı Plan İqtisad İnstitutunda təhsil almışdır. Ömrünün sonunadək Naxçıvan Muxtar Respublikasında müxtəlif idarə və təşkilatlarda maliyyə sahəsində çalışmışdır. “Harada işləməsindən asılı olmayaraq S.Səbri Naxçıvanın ictimai-siyasi, elmi və ədəbi mühitində özünəməxsus iz buraxan bir ziyalı və yaradıcı şəxs kimi tanınmışdır” [10, s. 20]. Onun bir sıra lirik və satirik şeirləri, publisistik məqalələri, felyetonları və pyesləri “Yeni fikir”, “Şərq qapısı” qəzetlərində və ayrıca kitabda çap olunmuşdur [10, s. 134-260].

S.Səbri adı çəkilən xatirəsində yazır: “Mən ibtidai məktəbdə oxuduğum zaman həmin Ərbabın vasitəsilə dükana (Ərbabın dükanı nəzərdə tutulur – F.X.) cəlb olunub buraya gələn qəzet və jurnalları xalq arasında yaymağa (satmağa) başlamışdım... Bu dükanın mahiyyəti iki mənə, iki amal daşıyırdı. Bunlardan biri ailə dolanışığı, ikincisi isə o zamanın ziyalı və inqilabçıların bir növ ziyarətگاهی kimi sayılırdı. Onlar tək-tək və ya üçlükdə bu dükanda görüşər, danışar və məsləhətləşərdilər. Bu iki-üç nəfərin söhbət və məsləhətləri digər iki-üç nəfərə Ərbabın vasitəsilə çatdırılırdı” [14, 1971, 2 iyul].

Naxçıvan torpağının yetirməsi olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun (1909-1992) XX əsrin 20-50-ci illərini əhatə edən “Xatirələr”inin birinci hissəsi “Naxçıvan xatirələri” adlanır.

Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərov Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1928-1932-ci illərdə Naxçıvan Zikur Pedaqoji Texnikumunda, 1932-1935-ci illərdə isə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda təhsil almışdır. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu, Bakı İkiillik Müəllimlər İnstitutu və Bakı Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, müxtəlif illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri və direktor vəzifəsində işləmiş, Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akademik katibi olmuşdur.

M.C.Cəfərovun xatirələri yazıldıqdan çox sonralar çap olunmuşdur [3].

Belə bir xatirənin varlığı haqqında onun dostları və həmkarlarının xəbəri var idi. 1986-cı ildə bizə yazdığı bir məktubunda o buna işarə etmişdi: “Bakıya yolun düşəndə “Xatirat”ı mütləq verərəm oxuyarsan. “Xatirat”da Naxçıvan haqqında çoxdur” [7, s. 128].

“Xatirələr”inin M.C.Cəfərovun Naxçıvanda keçən günlərinə həsr olunmuş hissəsində müəllifin çox çətin və ağır şəraitdə keçən uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik illəri, həmçinin XX əsrin əvvəllərində bu qədim diyarın toy, bayram və dini mərasimləri, yerli əhalinin yaşayış tərzini və adət-ənənələri, şəhər və kənd əhlinin məşğuliyyəti, xalq istedadları, sovet hakimiyyəti

yətinin ilk illərindəki vəziyyəti haqqında çox maraqlı və təsirli səhnələr öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Xatirələr”in “Şəhərin mərkəzi küçəsinin həyatı” adlı hissəsində indi Naxçıvanın yaşı yüzə çatan şəhər parkının təzə salınan dövrü belə təsvir olunur: “Rus kilsəsinə yaxın geniş bir ərazidə bir neçə alleyadan ibarət bir bağ salınmışdı. Buna “Padşahlıq bağı” da deyirdilər, “Böyük bağ” da. “Böyük bağ” ona görə deyirdilər ki, Zaviyyə tərəfdə, Bəhram xanın evinin qabağında başqa bir kiçik bağ da vardı. “Padşahlıq bağı”nın ağacları dekorativ ağaclar idi. Bağın rus kilsəsinə tərəf hissəsində 100-150 adam tutan klub vardı. (İndi bağ qalır, ancaq o klub yoxdur, nə zaman isə yanmışdı). Nə “Padşahlıq bağı”na, nə də kluba “qara camaatı”, yəni sənətkarları, kəndliləri, çayçı, çörəkçi, dəmirçi, dəllək, faytonçu, baqqal, bağçı, bostançı və xırda tacirləri buraxmazdılar (əslində buraxsaydılar da, bu zümrədən olanların heç biri ora ayaq basmazdı). Bağa, kluba ancaq iri çinovniklər, onların ailə üzvləri, xan, bəy balaları, tək-tük çox varlı tacir balaları, bir də “padşahlıq qulluğunda” olan iri çinovniklərə yaxın olan bəzi oxumuşlar girə bilirdilər” [3, s. 80].

Haqqında bəhs etdiyimiz xatirələr Naxçıvan ədəbi mühitində sonrakı ədəbi nəsillər üçün bir örnək olmuşdur. Bunu həmin istiqamətdə yaranan ənənələri uğurla davam etdirən filologiya elmləri doktoru, professor Y.Axundlunun (1927-2017) etirafı da təsdiq edir: “Xatirələrin yazılmasında C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadı, Ə.Şərif və M.C.Cəfərovun xatirələrinin təsirini xüsusi qeyd etməliyəm” [1, s. 5].

Yavuz İbrahimxəlil oğlu Axundlu Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. 1947-ci ildə C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun tarix-filologiya, 1952-ci ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. Uzun illər Naxçıvanda orta məktəblərdə işləmiş, 1967-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində müəllim, tədris və elmi işlər üzrə prorektor, fakültə dekanı və kafedra müdiri olmuşdur.

“Mən ömrüm boyu gündəlik yazmamışam”, – deyən müəllif yaddaşına əsasən xatirələrini yazmağa başladığını qeyd edir.

Y.Axundlunun “Xatirələr işığında. Ömür keçdi, gün keçdi” kitabı dörd fəsildən ibarətdir. “Səssiz fəryad”, “Elmi axtarışlar yollarında. İlk addımlar”, “Yenidənqurma oyunu. Ölkənin süqutu” və “Ziyarətli günlərim”.

Fəsillərin adlarından görüldüyü kimi müəllifin xatirələri daha çox öz ömür yolunu və fəaliyyətini əhatə edir. Eyni zamanda bu xatirələrdə Naxçıvanın elmi və ədəbi mühiti, tanınmış şəxsiyyətləri, respublikada həyata keçirilən müxtəlif dövlət tədbirləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Bu məlumatlardan biri belədir: “1967-ci ilin yazında böyük ədib Mirzə Cəlilin anadan olmasının 100 illiyi Naxçıvanda da geniş qeyd edildi. Bakıdan da hörmətli yazıçılar – Süleyman Rüstəm, Hüseyn Abbaszadə, Abbas Zamanov və başqaları gəlmişdi. Həmin günlərdə Əziz Şərif və Abbas Zamanovun təşəbbüsü ilə bir neçə yaşlı naxçıvanlının köməyi sayəsində şəhər qəbiristanlığı ətrafında olan İmamzadənin yanında görkəmli pedaqoq M.Sidqinin qəbrini tapdıq, orada şəkil çəkirdik. Sonra qəbir təmir edildi” [1, s. 148].

Y.Axundlunun 2001-ci ildə çapdan çıxan “Ədəbi yaddaşdan səhifələr” kitabının bir bölməsi “Xatirə dəftərindən yarpaqlar” adlanır. Bu bölmədə müəllifin Naxçıvan Dövlət Universitetinin yaranması tarixinə, dostu, elm xadimi Əsəd Cəfəri, müəllimi məşhur pedaqoq Murad Tutayuy haqqında xatirələri daxil edilmişdir. Y.Axundlunun “Müəllimlərim və müəllim dostları” adlı xatirələr kitabında isə ona dərs deyən müəllimlərdən 13, müəllimlik peşəsini seçənlərdən 15, dostluq etdiyi müəllimlərdən 22 nəfər haqqında xatirələr daxil edilmişdir [2, s. 2].

Bu xatirələrdə Naxçıvan maarif tarixi və həmin sahədə xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlər haqqında yeni və maraqlı məlumatlar vardır.

Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxan xatirələrin bir qismi burada yaşayıb-yaradan şair, yazıçı və elm adamlarına həsr olunmuşdur. Belə xatirələr çoxdur və onlar yubiley münasibəti ilə çap olunan ayrıca kitablara daxil edilmişdir. “Xatirələr işığında-Hüseyn Razi-80” (2004), “Vaqif Məmmədov: ömür yolu” (2005), “Yeri görünən insan: Sevindik Vəliyev” (2006), “Yavuz Axundlu-80. Şərəfli ömür” (2007), “Ömrün illəri və əsərləri. İsa Həbibbəyli – 60” (2009), “Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov” (2015), “Xanəli Kərimli: Bir ömrün işığı” (2016), “Adil Bağirov-70” (2017), “Oruc Həsənli: insanlığın zirvəsi” (2019) bu qəbildən olan kitablardır. Həmin kitablardakı xatirələr müxtəlif peşə sahibləri – şair, yazıçı, alim, müəllim, həkim hətta şagird və tələbələr tərəfindən qələmə alınmışdır. Xatirələrdə yuxarıda adları çəkilən ədəbiyyat, elm və mədəniyyət adamlarının şəxsi keyfiyyətləri, səmərəli xidmətləri ilə yanaşı, Naxçıvanın ədəbi, mədəni və elmi mühiti haqqında da məlumatlara rast gəlinir.

Naxçıvanın ilk mətbuat orqanı olan “Şərq qapısı” qəzetinin 100 ildən çox tarixi vardır. Naxçıvanlı müəlliflərin xatirələrində həmin qəzetin nəşrə başlaması və keçdiyi inkişaf yolu haqqında da maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Vaxtilə qəzetlə əməkdaşlıq edən Seyid Səbrinin “Yaddaşından bir neçə söz”, Lətif Hüseynzadənin “Naxçıvanda ilk komsomol qəzeti”, “Qəzetli günlərim”, Əkbər Mirzəyevin “Unudulmaz xatirə”, Müzəffər Nəsirlinin “Keçmiş xatırlayarkən”, Məmmədli Tarverdiyevin “Çətin və uğurlu illər” sərlövhəli xatirələri bu mövzuya həsr olunmuşdur. Həmin xatirələrdə “Şərq qapısı”nın necə çətin bir şəraitdə işıq üzünə gəlməsi, ilk redaktorları və müxbirləri, keçdiyi kəşmə-kəşli və şərəfli tərəqqi yolu yad edilir.

130 ildən artıq bir tarixə malik olan Naxçıvan teatrının özünəməxsus inkişaf yolu vardır.

Maraqlı faktları, əlamətdar hadisələri və özünəməxsus digər xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Naxçıvan teatrının tarixinin öyrənilməsi sahəsində indiyədək bəzi tədqiqat işləri aparılsa da, hələ bu sahədə görüləsi işlər az deyil. Naxçıvan teatr haqqında xatirə materiallarının toplanılıb öyrənilməsi də həyata keçirilməsi zəruri olan işlərdən biridir.

Əvvəla, qeyd edək ki, Naxçıvan teatri ilə bağlı xatirələr sayca çox deyil. 2014-cü ilədək Cəlil Məmmədquluzadə, Rzaqulu Nəcəfov, Mirzağa Əliyev, Mirzə İbrahimov, Səməd Mövləvi, Əli Xəlilov və Yavuz Axundlunun xatirələrinin çap variantı ortada olmuşdur.

2014-cü ildə tarix üzrə fəlsəfə doktoru (indi elmlər doktoru) Fəxrəddin Cəfərovla birlikdə tərtibləyib “Naxçıvan teatri. Məqalələr, xatirələr” adı ilə çap etdirdiyimiz kitaba (2014) isə 20 xatirə daxil edilmişdir. Bunlardan 13-ü ilk dəfə məhz bu kitabda çap olunmuşdur. Həmin xatirələr İbrahim Həməzəyev, Firuzə Əlixanova, Şamil Qazıyev, Məmmədli Tarverdiyev, Nağı Nağıyev, Xədicə Qazıyeva, Kazım Hüseynov, Aydın Şahsuvarov, Əyyub Məmmədov və Abbas Namazov kimi teatrın bir çox aktyor, aktrisa, rejissor, rəssam və inzibati işçilərinə məxsusdur.

Əlimizdə olan xatirə materialları Naxçıvan teatrının 1890-cı illərindən başlayaraq keçən əsrin 90-cı illərində olan təxminən 100 illik bir dövrü əhatə edir. Bu xatirələrdə Naxçıvan teatrının təşəkkülü, inkişaf yolları, çətinlikləri, qazandığı uğurlar, teatrın həyatında baş verən maraqlı hadisələr, qastrol səfərləri, ayrı-ayrı aktyor və aktrisaların fəaliyyəti ilə bağlı bəzi məqamlar, repertuarı, göstərilən tamaşaların əks-sədəsi və s. haqqında maraqlı məlumatlar vardır [9, s. 181-184].

Nəhayət, burayadək deyilənlərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Tədqiqata cəlb etdiyimiz gündəlik və xatirələr XX əsrin 90-cı illərindən bu günədək olan dövrü əhatə edir.

2. Gündəlik və xatirələrin hamısı müxtəlif qəzet, jurnal və ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur.

3. Xatirələrin bir qismi gündəliklərə, digər qismi isə müəlliflərin yaddaşına əsaslanmaqla yazılmışdır.

4. Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Bağır Əliyev, Əli Əliyev, Lətif Hüseynzadənin xatirələrində 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarının Naxçıvanda törətdikləri faciələr ən incə detallarına qədər öz əksini tapmışdır.

5. Xatirələrdən Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühitində baş verən əlamətdar hadisələr, keçirilən tədbirlər, ayrı-ayrı mədəniyyət xadimlərinin özünəməxsus xidmətləri haqqında maraqlı məlumatlar almaq olur.

6. Gündəlik və xatirələr Naxçıvanı hərtərəfli şəkildə öyrənmək üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malik olan qiymətli mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Xatirələr işığında. Ömür keçdi, gün keçdi. Bakı: Adiloğlu, 2014, 304 s.
2. Axundlu Y. Müəllimlərim və müəllim dostlarım. Bakı: Adiloğlu, 2011, 232 s.
3. Cəfərov M.C. Xatirələr. Bakı: Çəşmə, 2010, 316 s.
4. Əlibəyli H. Ön söz / Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz 1918-1920. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s. 3-4.
5. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Bakı: Elm və həyat, 2004, 316 s.
6. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 142 s.
7. Fərman Xəlilov – ömür yolu / Tərtib edən S.İbrahimov. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 280 s.
8. Həşimli H. Əli Səbri Qasimov: ömür yolu və yaradıcılığı. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 232 s.
9. Xəlilov F. Naxçıvan teatrı haqqında xatirələr // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” toplusu. Ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, dilçilik və sənətşünaslıq, 2015, c. 13, № 3, 181-184.
10. Xəlilov F. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi: Seyid Səbri. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
11. Quliyev M. Mirzə Bağır Əliyev: fəal maarifçi və milli istiqlal sevdası. “525-ci qəzet”, 2020, 1 oktyabr.
12. Səbri Ə. “Ömürdən yarpaq düşür”. Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.
13. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Atam və mən (sənədli xatirələr). Bakı: Yazıçı, 1983, 614 s.
14. “Şərq qapısı” qəz.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

Farman Khalilov

DIARY AND MEMOIR GENRES IN THE NAKHCHIVAN LITERARY MILIEU

The history of the emergence of the diary and memoir genres in the literary environment of Nakhchivan is not very ancient. Aziz Sharif created the first samples of these genres. Later, in the literary milieu of Nakhchivan, which continued this tradition, excellent examples of memoirs appeared.

For the first time in the article, diaries and memoirs that appeared in the literary milieu of Nakhchivan are involved in a systematic study.

Along with representatives of the older generation, such as M.B.Aliyev, L.Husseinzadeh, A.Aliyev, A.Sabri, S.Sabri, M.K.Jafarov, the author explores the diaries and memoirs of authors belonging to the last literary generation, and expresses his opinion about their topics, content, and meaning.

The author concluded that exciting information could be gleaned from the memoirs about significant events, events held in the scientific, literary, and cultural environment of Nakhchivan, about the unique merits of individual cultural figures. Diaries and memoirs are valuable sources of great scientific importance for a comprehensive study of Nakhchivan.

Keywords: *Nakhchivan, diary and memoir genres, Aziz Sharif, Armenian atrocities, "Sharg Gapysy" newspaper, Nakhchivan theater.*

Фарман Халилов

ДНЕВНИКОВЫЙ И МЕМУАРНЫЙ ЖАНРЫ В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА

История возникновения дневникового и мемуарного жанров в литературной среде Нахчывана не очень древняя. Первые образцы этих жанров создал Азиз Шариф. Позже в литературной среде Нахчывана, продолжившей эту традицию, появились прекрасные образцы мемуарной литературы.

В статье впервые к систематическому исследованию привлечены дневники и воспоминания, появившиеся в литературной среде Нахчывана.

Наряду с представителями старшего поколения, такими как М.Б.Алиев, Л.Гусейнзаде, А.Алиев, А.Сабри, С.Сабри, М.К.Джафаров, автор исследует дневники и воспоминания авторов, принадлежащих к последнему литературному поколению, и высказывает свое мнение об их темах, содержании и значении.

В заключение автор пришел к выводу, что из воспоминаний можно почерпнуть интересную информацию о знаменательных событиях, проводимых мероприятиях в научной, литературной и культурной среде Нахчывана, об уникальных заслугах отдельных деятелей культуры. Дневники и воспоминания являются ценными источниками, имеющими важное научное значение для всестороннего изучения Нахчывана.

Ключевые слова: *Нахчыван, дневниковый и мемуарный жанры, Азиз Шариф, армянские зверства, газета «Шарг гапысы», Нахчыванский театр.*

Daxil olma tarixi: İlkin variant 13.07.2022

Son variant 16.08.2022

UOT 82

RAMİZ QASIMOV

TƏNQİDİ-REALİST ƏDƏBİYYATDA DIALOQ: XARAKTEROLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ BƏDİİ-STRUKTURAL ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə dialoqların tənqidi realist ədəbiyyatda istifadə mahiyyəti və xarakterindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, dialoqlar iki şəxs arasındakı danışıq-nitq aktı kimi bütün bədii ədəbiyyat nümunələrində istifadə edilmişdir. Tənqidi realist əsərlərdə də geniş istifadə edilən dialoqlar xüsusi əhəmiyyətindən irəli gələrək xarakteroloji və bədii-struktural əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bədii strukturda xarakterlərin, obrazların daxili-mənəvi keyfiyyətlərini, məqsəd və düşüncələrini və s. oxucuya çatdırmaq üçün dialoqlar funksional vasitə olmuşdur. Bu mənada dialoq obrazların daxili aləminin, xarakter və münasibətlərinin açılmasına imkanlar yaradır. Bu səbəbdəndir ki, dialoqlar üzərində qurulan lirik-satirik şeirlər yaradılmış, bədii nəsr və dramaturgiya nümunələrində mükəmməl bədii-estetik əhəmiyyət kəsb edən örnəklər ortaya qoyulmuşdur. Çoxsaylı dialoq örnəkləri göstərmək olar ki, bədii əsərin ideya-məzmun keyfiyyətlərinin açılmasında xüsusi funksiya həyata keçirmiş, özünün məzmunu ilə yaddaqalan nümunə təşkil etmişdir.

Açar sözlər: dialoq, tənqidi realist ədəbiyyat, xarakteroloji funksiya, bədii-struktural əhəmiyyət.

Dialoq ilkin mənasında iki və daha artıq şəxsin bir-birilə söhbətinə deyilir. Əlbəttə, bədii ədəbiyyatı, xüsusilə bədii nəsr və dramaturgiyanı dialoqsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bədii əsərlərin dilində dialoqlardan bütün sahələrdə istifadə edilir. Lakin unutmamaq lazımdır ki, yazıçı məqsədi və amalları ilə yüklənmiş bədii əsərlərin dilindəki dialoqlar da hər bir bədii detal kimi ciddi ictimai-psixoloji mənə ilə yüklənir və oxucuya ciddi mətləblər çatdıran mesajla çevrilir. “Dialoq ədəbiyyata fikir müxtəlifliyi gətirir, obrazların daxili aləmini, xarakterini açır, münasibətləri bəyan etməyə imkan verir” [4, s. 509]. Bu mənada tənqidi realizmin poetikasında yaradıcılıq dili və onun tərkib hissələrindən olan dialoqlar da yazıçı məqsədi və ideallarının anlaşılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Obrazların qarşılıqlı söhbəti tərəflərin niyyət və məqsədlərini anlamaq üçün nə qədər mümkün imkan verirsə, əsərin ümumi ideyasının da müəyyənlişməsi və hadisələrin anlaşılmasına bir o qədər ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan tənqidi realist ədəbiyyatda monoloqlardan ciddi mənə yüklü bədii vasitə olaraq istifadə edildiyi kimi, dialoqlardan da məhz bu aspektdə istifadə edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, tənqidi realist ədəbiyyatda yaradıcılıq dili xüsusi bədii əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin və onun daxilində obrazların, xarakterlərin ümumi və fərdi xüsusiyyətlərinin açılması üçün dil mühüm vasitə olaraq iştirak edir. Dil kimlikdir, fərdi keyfiyyətdir, məqsəd və niyyətlərin ifadəçisidir, sosial statusdur, mədəni-mənəvi səviyyədir və s. Bu baxımdan dialoji nitq – dialoq bədii əsərlərdə bilavasitə xarakter və ya tipin niyyət, psixologiya və mənəvi aləminin, konkret əhvalının öyrənilməsinə daha çevik, yığcam və sürətli öyrənmək imkanı verən nitq mənbəyidir. “Ədəbiyyatda dialoq xarakterlərin, vəziyyətlərin araşdırılmasına, açılmasına xidmət edir” [4, s. 512]. Dilə fərdiləşdirmə vasitəsi kimi yanaşan tənqidi realistlərin yaradıcılığında dialoq nümunələri də məhz tez-tez müraciət edilən nitq vasitələrindən biri kimi çıxış etmişdir. Azərbaycan tənqidi realistləri C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənşəminli, Ü.Hacıbəyov və başqaları bədii əsərlərdə dialoq nümunələrindən məhz tipikliyin ifadəsi və bədii niyyətin açılması üçün bütün zənginliyi ilə istifadə etmişlər. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində C.Məmmədquluzadə ictimai mühitin iki “mikrobu”nu – kəndin katdası Xudayar bəyi və Qazını dialoqları əsasında onların əsl sima-

sını açıb göstərmişdir. Əslində belə dialoqların rolu həm də ondan ibarət idi ki, sadə, geniş kütlələrin müsbət obraz olaraq tanıdıqları, qorxub-çəkindikləri Qazı, katda və başqa məmur-ların iç üzünü açıb-tökülür, onların əsl məqsədi, niyyəti və əməllərinin mahiyyətini göstərilməklə xalqa tanıtılırdı. Məhz buna görə belə əsərlər ümumən xalqın oyanışına təkan verir, ictimai düşüncəni dəyişməklə geniş kütlələrin dünyagörüşünə müsbət təsir göstərirdi. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində əsərin başlıca qəhrəmanlarından olan və kənddə baş verən üç əsas faciənin baskarı olan Xudayar bəyin Qazı, Karapet ağa və Kərbəlayı Cəfərlə dialoqları həm ayrılıqda, həm də ümumən əsərin ideyasını başa düşməyə, həm də tiplərin ayrılıqda xarakterlərini açmağa mükəmməl imkan yaradır:

“ – Sən haralısan, əzizim.

– Mən Danabaş katdası Xudayar bəyəm, Qazı ağanı görmək istəyirəm.

– Xeymənin altındakı nədir, qadan alım?

– Qənddir, gətirmişəm Qazı ağaya. Bir xeyir işimiz var, ondan, bu da ağız şirinliyidir”
və s. [8, s. 54].

Qazı ağa və Xudayar katda arasındakı dialoqda iki bir-birindən işi aşan tiplərin mənəfət sarıdan anlaşma mətləbləri açıq şəkildə yer alıb. Burada yazıçının bir məqsədi Xudayar katdanın Zeynəbi almaq üçün hansı əməldən çıxdığını göstərmək istəyirdisə, başlıca məqsəd onun bu bəd niyyətinə imkan yaradan qüvvəni təqdim və ifşa etməkdir. Əsərin yazıldığı və hadisələrin təsvir tapdığı şərait və dövəmdə Qazılar geniş kütlələr üçün “yer üzünün Allahı” təsirinə malik idi. Qazıların dediyi sözlər geniş kütlələrə Allahın, peyğəmbərin və Quranın adından sınıdığına görə onların nüfuzu olduqca dərin və sarsılmaz idi. Görünür, buna görə böyük yazıçı və onun qələm dostları bədii yaradıcılıq və ədəbi fəaliyyətdə birinci tənqid sırasında məhz din xadimlərini ilk hədəfə qoyurdular. Ümumiyyətlə, ustad Cəlil Məmmədquluzadənin əsasını qoyduğu Mollanəsrəddinçilik hərəkatı və Azərbaycan tənqidi realizmində ilk ortadan qaldırılmalı hədəf din xadimləri və dini idarəçilik təşkil edirdi. Bu səbəbdən də bədii əsərlərində də Cəlil Məmmədquluzadə ya birbaşa olaraq din xadimlərinin obrazlarını yaradıb onların bəd əməllərini ifşa edir, ya da dolayısı ilə onların sadə insanların mənəviyyatı üzərindəki hakim mövqeyi və təbliğatının təsirini göstərməklə tənqiddə məruz qoyurdu. Qazının Xudayar ilə söhbətində və əməlinə də onun mənəfətgirliyi və özbaşınalığı açıq şəkildə əks etdirilib. Qazı Xudayarın Zeynəb arvadla siğə məsələsinə şəriətin qaydalarına görə deyil, rus kəllə qəndi və pula görə baxır, saxta vəkil və şahidlər tutdurmaqla dini əməli şeytan əməlinə döndərir. Qazının ayıqlığı, bicliyi, hər cür əməldən çıxması bütün replika və davranışlarda özünü göstərir.

Bədii dil tənqidi realist əsərlərin strukturunda, onun ideya-estetik müəyyənləşməsində taleyüklü rol oynayır. Sokrat metoduna doğma olan tənqidi realizm üçün həm də dialoqlar yaradıcılıq üslubu etibarilə daha rəğbətlə yanaşırdılar. Məlumdur ki, Sokrat da öz təlimini məhz dialoqlar üzərində quraraq təqdim etmişdir. Onun dərsləri dialoqlarla qurulurdu. “Danış, kim olduğunu deyim” fikrinə sahib olan Sokrat üçün dil fikrin ifadəsi üçün ən zəruri vasitə əhəmiyyətinə malik idi. Bunu da qeyd edək ki, monoloqlar və dialoqlar bədii əsərin strukturunda xarakteroloji nitq etibarilə mühüm informativ yer tutur. “Ümumiyyətlə bədii əsərlərdə müəllif öz qəhrəmanının səciyyəsinə açmaq üçün ən rəngarəng üsullardan istifadə edir” [9, s. 3]. Z.Məmmədovanın da tədqiqatlarına söykənərək demək olar ki, müəllif, xüsusilə də tənqidi realist ədib tipin mükəmməl və müfəssəl xarakterini, onun hərtərəfli səciyyəsinə təqdim etmək üçün müəllif təhkiyəsi ilə yekunlaşmayaraq həm də personajın öz nitqinə, o cümlədən monoloq və dialoqlara da yer verir ki, buna bədii mətnə xarakteroloji nitq deyilir [9, s. 3]. Bu

mənada monoloq və dialoq da tənqidi realizm üçün fikrin aydın, anlaşılıqly ifadəsi və yazıçı məqsədinin ortaya çıxarılması sahəsində başlıca vasitə rolunu oynayır. Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyəət” və başqa hekayələrində, “Ölülər”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncığı”, “Lənət” və digər dram əsərlərində maraqlı, yaddaqalan dialoq örnəkləri vardır. Hətta elə əsərlər haqqında bəhs etmək olar ki, onlar məhz dialoqlar üzərində qurulmuşdur. Bu sahədə C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Ə.Haqverdiyevin əsərləri öz mükəmməlliyi ilə daha çox seçilir.

Xarakteroloji nitq ünsürü olan dialoqlar fərdin və ya tipin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin, məqsəd və niyyətinin ortaya çıxarılmasında çox mühüm funksiya həyata keçirir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərində Əbdüləzim kişinin müxtəlif yerlərdə təhsil alıb ölkəsinə dönməyə üç övladının – Rüstəm bəy, Səməd Vahid və Mirzə Məhəmmədəlinin əsl ictimai niyyətləri əsərdə çar məmurları üçün də, oxucu üçün də açılsın deyə müəllif maraqlı dialoqlar təqdim etmişdir. O cümlədən bu üç övladın dostları ilə də olan dialoqları müəllif niyyətinin açılması baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, müəllif Rusiyada təhsil alıb gələn Rüstəm bəyin dostu Aslan bəyin çobanlarla dialoqunu belə təqdim edir:

Aslan bəy (bir qədər fikirdən sonra). Yaxşı, bir mənə deyən görüm, qoyunun yarasını siz dezinfeksiya edirsinizmi?

Qənbər. Qanmadıq, həkim ağa.

Qurban. Başa düşmədik, qurbanın olum.

Zaman. O nə sözdü, başına dolanım.

Camaat gülüşür” [8, s. 463].

Sadə bir dialoq içərisində müəllif ana dili problemini, eləcə də XX əsrin əvvəlləri üçün mühüm bir dönəm olan istiqlalyyəət, inqilabi epoxa dönəmində millətin ziyalısı ilə sadə camaatı arasındakı anlaşılmazlıq qayğılarını əks etdirməyə müvəffəq ola bilmişdir. Çox əlamətdar, tipik bir danışıq sayəsində oxucuya da məlum olur ki, sadə xalq adamları ilə ziyalılar arasında anlaşılıqly bir ünsiyyəət mövcud deyil. Böyük millətpərvər ədib bu anlaşılmazlıqly təkə xalq və ziyalı arasında deyil, həm də elə ziyalılar mühitinin özünə də daşıyaraq təqdim etdiyi tipik dialoq örnəkləri ilə ziyalı – elit təbəqə nümayəndələrinin öz aralarında da anlaşılmazlıqly və hətta bu anlaşılmazlıqdan irəli gələn qarşılıqly nifrət və hiddət olduğuna da işarə edir. Məsələn, Xeyriyyə Cəmiyyətinin iclasında həmin ziyalı təbəqənin nümayəndələri arasında maraqlı bir dialoq yaşanır:

Mirzə Məhəmmədəli (durur ayağa). Fəsl-i-nozdəhhüm dər bəyanü-küsuf və xüsuf, yəni ayın və günün tutulmağı...

Zivər xanım (yavaşca Rüstəm bəyə). Nelzya li sokratit reçi oratorov?

Mirzə Məhəmmədəli. Əhval ki, kövkəblərə ariz ola, haman övzadə ki, bir-birinə nisbət-ləri var, əz on cümlə haman əhvaldır ki, qəmər şəmsə ariz ola və bir surətdə ki, qəmər bir kə-sif cinsdir və afitabdan kəsbi-nur eləyir və çün...

Teymur bəy. Mənim qanacağıma görə, bu qədər təfsil verməyin lüzumu yoxdur.

Mirzə Məhəmmədəli (hirsli və ucadan). Necə yəni lüzumu yoxdu?” [8, s. 460].

Əvvəla, dialoqdan asan anlaşılan və görünən budur ki, ziyalı təbəqə nümayəndələrinin arasında müxtəlifdillilik üzündən qarşılıqly anlaşma yoxdur. Həmçinin müxtəlif ideya və dillilik üzündən də bu tərəflər arasında qarşılıqly hiddət və nifrət mövcuddur. Böyük ədib belə dialoqlar nümunəsində yaratdığı tiplərin həm mənəvi, həm də zahiri anlamda portretini cız-mağa nail olmuş, eləcə də ictimai və bədii problemin əsas qayəsini, məğzini təqdim edə

bilmişdir. Böyük ədib inqilabi epoxanın milli ziyalılar problemini özünün “Nigarançılıq” hekayəsində də uğurla davam etdirmiş, onların dialoqları əsasında ziyalı məsuliyyətsizliyi və milli heysiyyətsizliyini təqdim etmişdir.

Böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin də monoloq və dialoqlar üzərində qurulmuş maraqlı satirik əsərləri vardır. Böyük ədibin “Sual-cavab”, “Olmur, olmasın”, “Bura say”, “Əhvalpürsanlıq və ya qonuşma”, “Bakıda bir kənddə mühavirə”, “Rəməzan söhbəti” kimi satirik şeirlərində dialoq tənqidi realizmin ədəbi-estetik səciyyəsinə uyğun olaraq həm tiplərin, həm də ictimai problem və mühitin səciyyələndirilməsi baxımından mühüm informasiya verir. Böyük ədibin iki “Sual-cavab” şeiri ictimai mənzərəni yaratmaq və problemi təsvir etmək baxımından çox əlamətdardır. Ədibin birinci “Sual-cavab” şeirində istibdadla vətəndaş arasında gedən dialoq sayəsində dövrün kölələşdirmə mütləqiyyəti öz ictimai məzmununu alıbsa, ikinci “Sual-cavab” əsərində bir şəhərin əhvalı öz mənzərəsini tapmışdır:

- Şəhri-mələmununuzun vəzə qərarı necədir?
- Həmdülillah, necə görmüşdüsə Nuh, öyləcədir! [12, s. 147]

Birinci kəsin kimliyi mübhəmdir və sualların məzmunu əhəmiyyət kəsb edir, o, tip səviyyəsində görünür. Amma ikinci şəxs tip səviyyəsində ümumiləşərək bütün xarakter və düşüncəsini verdiyi cavablarla ümumiləşdirmişdir. Köhnəlik tərəfdarı olan bu tip verdiyi cavablarla şəhərinin niyə inkişaf etmədiyinə, məktəb və qiraətxanaların niyə açılmadığına, qadınların niyə əsir-yesir yaşadığına və s. mükəmməl güzgü tutur. Ədibin bu şeirindəki haqqında bəhs olunan bu tip digər əsərlərdəki bu kimi tiplərlə birləşərək dövrün ümumi mənzərəsinin bədii əksinə vəsilə olur.

Sabirin dialoq əsasında qurulmuş məşhur, diqqətəşayan əsərlərindən biri də “Əhvalpürsanlıq”dır. Bu əsər həm dilinin, həm də replikaların orijinallığı, təbiiliyi və tipikliyi ilə nəzər diqqəti cəlb edir:

- Nə xəbər var, məşədi?
- Sağlığın!
- Az-çox da yenə?
- Qəzet almış Hacı Əhməd də.
- Pah! Oğlan, nəmənə? Sən özün gördün alanda?
- Belə nəql eylədilər!..
- Dəxi kim qaldı, xudaya, bu vilayətdə mənə?!
- Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır,
- Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır! [12, s. 262]

Əlbəttə, belə qiymətli dialoqlarla zəngin böyük ideya-estetik məzmun və tənqidi realist ideya kəsb edən əsərlər arasında böyük ədib Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Mirzə Səfər”, “Diş ağrısı”, “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” və başqa əsərləri də vardır. Ədibin tənqidi realist ədəbiyyatda görkəmli yer tutan “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərindəki bu dialoq da tiplərin xarakterologiyası və səciyyələndirilməsi baxımından çox əlamətdar və diqqətəşayandır:

“O birisi deyir:

– Sən olmasaydın, mən öz qardaşımı öldürüb arvadını almazdım. Məni sən yoldan çıxartdın.

Birisi deyir:

– Mən yüz il yüz ilə qalaydı, rüşvət alıb vətəni pula satmaz idim, hamısını eyləyən sən-sən.

Birisi deyir:

– Xudavəndi-aləmin lənəti sənin canına gəlsin. Məgər sən olmasaydın, mən bir kəllə qəndə, bir girvənkə çaya, on manat pula aldanıb Ramazanın kəbinli arvadını Şəbana, ya Rəcəbin kəbinli arvadını Səfərə verərdimmi?” və s. [3, s. 64].

Ə. Haqverdiyevin əsərlərində təqdim etdiyi Dəsturovla, Hacı ilə dialoq, “Odabaşının hekayəti”ndə Fərmanın evi tərək edib Nakam Dərviş olmağa qərar verdiyi vaxt atası ilə olan dialoq, “Mirzə Səfər” hekayəsində Mirzə Səfərin çinovniklə, Mirzə Səfərlə Həsən ağanın qohumu arasında olan dialoq və başqaları çox yadda qalan dialoqlardandır. Görkəmli ədib bu dialoqlarda tiplərin ümumi səciyyəsinə təqdim etmək baxımından çox ustalıq göstərmiş, peşəkarlıq nümayiş etdirmişdir.

Böyük Sabir şeir məktəbinin davamçısı və görkəmli nümayəndəsi Mirzə Əli Möcüz də ustadı kimi dialoqlar üzərində qurulmuş əsərlər ortaya qoyaraq məşhur tiplərinin simasının açılması baxımından ustalıq nümayiş etdirmişdir. Möcüzün böyük sənətkarlıqla ərsəyə gətirdiyi “Nikolay” şeirində rus çarı Nikolayla İran şahı Məmmədəli arasında mükəlimə təqdim edilir. Hər bir tip özünün səciyyəsinə replikaları ilə açıb göstərmiş, öz tipik portretlərini, mənəvi simalarını ortaya qoymuşlar. Böyük sənətkarın “Oğul və Ana”, “Hələ uşaqsan”, “Onun nə axirəti xoş olar, nə dünyası”, “Onu”, “Lazımdır” kimi satirik əsərlərində dialoqlar tipi səciyələndirmək, onun fərdi və ümumi xüsusiyyətlərini aşkarlamaq, təqdim etmək baxımından mühüm rol həyata keçirir. Ədibin “Oğul və Ana” satirik şeirində dərəcə həvəsi olmayan tənbel övladla onu elmə, təhsilə dəvət edən ananın mükəliməsi yer almış, dövrün ümumi səciyyəsi şəklini almışdır:

Dedim: Xudaya, veribsən Petriyə gözəl huri,
Mənə isə bətərin, sən nə günə xalıqsən?
Dedi: O, kəştiyi-dinə minər, verər icrət,
On ildi verməmişən naxudaya navlıq sən!
Eşitmişəm, üzünü qırxdırırsan, ey mələm,
Səlamını almır vaiz, deyir ki, fasiqsən [10, s. 96].

“Bədii əsərdə təsvir olunmuş insanların dili hər şeydən qabaq onların fərdiləşdirildiyi xarakteri ilə əlaqələndirilir” [9, s. 34]. Həmçinin “Dialoji nitq həmişə konkretliyi, qısalığı ellipslə seçilir. Belə nitqdə müsahiblərə məlum olanların buraxılması müşahidə olunur. Ona görə də dialoji nitqin semantikasında mətnaltı məna olur [5, s. 22]. Bu mənada tənqidi realistlərin dialoqlarında nitq bilavasitə xarakterdir, mənəvi-psixoloji, hətta dünyagörüşü faktorudur. “Molla Nəsrəddin”in Məşədi Sijimqulusu Əli Nəzminin də dialoq üzərində qurulmuş əsərlərində tiplərin mənəvi-psixoloji səviyyə və vəziyyəti, xarakteri və fərdi keyfiyyətləri uğurla təcəssüm tapıb. Ədibin “Beyt” adlanan “Oğul və ata” dialoqunda konkret, tipik bir ictimai şəraitin tipik insanları – fərdləri çıxış edərək mövcud ictimai-mənəvi vəziyyəti aydın ifadə etmişlər:

Oğul
Ay dədə, qoy məni gedim
Məktəbə, orda elm oxum.
Ata
Kəs səsinə, a naxələf,
Pis süd əməncə, bij toxum və s. [11, s. 39].

Ə. Nəzminin “Gimnaziyada (molla və şagirdlər)”, “Gülüşmə (molla və mürid)”, İkinci dünya müharibəsi zamanı yazdığı “Hitlərdən əlaltılarına” kimi şeirləri dialoq üzərində qurul-

“Məkkə əhli sənə istehzamı edir? Səni və kitabını inkarnı edirlər?” deyə təfsir edir. Bu cür təfsir metoduna başqa əsərlərdə də rast gələ bilirik. Məsələn, Səba surəsinin 9-cu ayəsində: ... *اقلم يروا* “Görmürlərmi...?” qismindəki sual həmzəsi ... *اعموا قلم يروا* “Kordularını görmürlər?”, deyə təqdir edilməkdədir [8, VIII, s. 69]. Quranın bu metodla təfsir edilməsinə əl-Bəydavi (v. 685/1286) və ən-Nəsəfinin (v. 701/1301) təfsir-lərində də rast gəlirik. Xüsusilə “Cələləyn Təfsiri” ilə əş-Şirbininin (v. 977/1509) “əs-Siracul-Münir” [4, s. 219] adlı təfsirində bu üsul daha da inkişaf etmişdir. Nemətullah Naxçıvanıya nəzər yetirdiyimizdə isə təfsirində bütünlüklə bu üsulun üstünlük təşkil etdiyini görürük.

muş, habelə “Elmmi, hiyləkarlıqımı”, “Söhbət (Cavan və Hacı Ağa)”, “Ata və Oğul (tərbiyəmizdən)” və b. bu kimi publisistik nəsr nümunələrində dialoqdan müvəffəqiyyətlə istifadə edilərək bədii mətləb açılmış və ifadə edilmişdir. Şairin “Gülüşmə” adlanan şeirində məhz dövrün mətbuata qarşı müqavimət və laqeydliyi məsələsi əks edilmişdir:

Molla: – Eşidibsenmi, balam, tazə xəbər?

Mürid: – Nə, axunda, nə olubdur ki, mægər?

– Gözün aydın ki, qəzetlər qapanıb!

– Mən ölüm?! Hankısı, hankı qapanıb?

– Bağlanıbdır o “Həqiqət” və “Səda”,

– Həmdülillah!.. İkisi ha... xa, xa, xa!..

...Məyusanə: – Elə bildim ki, hökumət qapayıb,

Dadı yox, indi ki millət qapayıb [11, s. 155].

Dialoqların fikri, ideyanı açmaq və təlqin etmək gücünün imkanlarına söykənərək tənqidi realistlər bədii publisistikada da dialoqlardan səmərəli istifadə etmiş, maraqlı nümunələr ortaya qoymuşlar. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin “ürəyi” hesab olunan, özünün cəsarəti və açıqlığı ilə seçilən Əliqulu Qəmküsarın “Şeytan fəhləsi”, “Sual-Cavab” kimi felyetonları məhz dialoqlardan istifadə yolu ilə qurulubdur. Ə.Qəmküsar məşhur “Şeytan fəhləsi” felyetonun əvvəlini ictimai mühitin eybəcərliklərini açan və ifşa edən belə bir dialoqla başlayır:

– Kabla İmamverdi, neçə vaxtdır Məşədi Orucəli heç görükmür, bir ayrı yerə-merə getməyibdir ki?

– Xeyr, kablayı, bankda isoqu var, neçə gündür, əlləşir, düzəldə bilmir, başı qarışıqdır.

– Xub, Hacı Hümmət kişi niyə buralara heç üzükmür, naçaq-zad deyil ki?

– Xeyr, kablayı, qəhvə dükənində dərviş nağıl deyir, nağıla qulaq asır, başı çox qarışıqdır.

– Bəs Kabla Fətulla əmi necə, o niyə bizlərə məhəl qoymur?

Bundan əzəl tez-tez gəlib-gedərdi, məndən inciyib-eləməyibdir ki?

– Xeyr, kablayı, traktirdə məşğuliyət üçün qonçinka oynuyurlar, başı qarışıqdır, heç eşiyə-zada çıxı bilmir” [6, s. 115].

Göründüyü kimi, müəllif təhkiyəsindən fərqli olaraq dialoq şəklində qurulmuş bu bədii mətn içərisində verilən informasiyanın bədii yükü, təsir və təlqin gücü, ifşa və tənqid hərərəti daha özünəməxsus və təsiredicidir. Müəllif, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsinin “Tiflis, 1906” baş məqaləsinin ruhuna, üslub və poetikasına uyğun davranmaqla dialoq tərtibatı ilə, yəni iki adamın söhbətindən alınmış nümunə hesabına dövrün naqislik və eybəcərliklərini açıb göstərməklə ifşa və tənqid etmişdir. Realist ədib “Sual-cavab” adlı felyetonunda da bu cür davranaraq dialoq şəklində qurduğu mətnin – bir söhbətin timsalında əməli əyri, oğru, keyfiyyətsiz insan tiplərini təqdim etməklə onları ifşa etmişdir.

Beləliklə, tənqidi realistlərin bədii yaradıcılıq dilində dialoqlar da ədəbi səmərəsinə görə

mühüm yer tutmuşdur. Dialoqlar xarakteroloji funksiya həyata keçirərək tipin və ya hadisənin, problemin bütün mahiyyət və təfərrüatını, ictimai məna və bədii funksiyasını aşkara çıxarmağa imkan yaradan vasitə kimi geniş yarar kəsb etmişdir. Buna görə də tənqidi realist əsərlərdə, poeziya, nəsr və dram olmasından asılı olmayaraq dialoqlardan geniş səviyyədə faydalanılmış, yaddaqalan dialoq örnəkləri ortaya qoyulmuşdur. Tiplərin və tipik bədii varlıqların əsl mahiyyətinin açılmasında özünəməxsus bir struktur olaraq dialoqlar mühüm fayda ortaya qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dilin estetikası / A.Ağamusa. Bakı: Yazıçı, 1985, 224 s.
2. Əliyeva Ş.Ş. Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasında dialoq və monoloq: Filolş. elm. dokt. ... diss. avtoref. Bakı, 2022, 32 s.
3. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 408 s.
4. Həbibbəyli İ. Dialoq haqqında monoloq // İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
5. İsmayılova M.Ə. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqların struktur-semantik xüsusiyyətləri: Filol. elm. dokt. ... diss. avtoref. Bakı, 2017, 33 s.
6. Qəmküsar Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Qəmküsar. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 168 s.
7. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 4 cildə, IV c., Naxçıvan: Əcəmi, 2004, 608 s.
8. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c, Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
9. Məmmədova Z.Ş. Bədii mətnə xarakteroloji nitq və onun ifadəsi problemləri: Filol. elm. dokt. ... diss. avtoref. Bakı, 2011, 41 s.
10. Möcüz M.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasya press, 2006, 216 s.
11. Nəzmi Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 544 s.
12. Sabir M.Ə. Hophopnamə: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Qasimov

DIALOGUE IN CRITICAL-REALISTIC LITERATURE: CHARACTEROLOGICAL NATURE AND ARTISTIC-STRUCTURAL IMPORTANCE

The paper discusses the nature and character of the use of dialogues in critical realist literature. It is noted that dialogues are used in all examples of fiction as an act of conversation between two people. Dialogues, also widely used in critical realist works, have acquired a characteristic and artistic-structural significance due to their special significance. In the artistic structure, dialogues have become a practical means of conveying to the reader the internal moral qualities of characters and images, their goals, thoughts, etc. In this sense, dialogue creates opportunities to reveal images' inner world, characters, and relationships. For this reason, lyrical-satirical poems based on dialogues have been created, and examples of perfect artistic and aesthetic significance have been created in the examples of fiction and drama.

Numerous examples of dialogue can be shown that played a unique role in revealing the idea-content quality of the work of art and formed a memorable example with its content.

Keywords: *dialogue, critical realist literature, characteristic function, artistic-structural significance.*

Рамиз Гасымов

**ДИАЛОГ В КРИТИКО-РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ:
ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННО-
СТРУКТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ**

В статье рассматривается природа и характер использования диалогов в критической реалистической литературе. Отмечается, что диалоги использовались во всех примерах художественной литературы как речевой акт разговора между двумя людьми. Диалоги, широко используемые и в критических реалистических произведениях, имеют особое характерологическое и художественно-структурное значение. В художественной структуре диалоги стали функциональным средством донесения до читателя внутренне-нравственных качеств персонажей и образов, их целей, мыслей и т.п. В этом смысле диалог создает возможности для раскрытия внутреннего мира, характера и отношений образов. По этой причине созданы лирико-сатирические поэмы на основе диалогов, а на примерах художественной литературы и драмы созданы образцы совершенного художественно-эстетического значения. На многочисленных примерах диалога можно показать, что он играл особую роль в раскрытии идейно-содержательного качества художественного произведения, создавал своим содержанием запоминающийся образец.

Ключевые слова: *диалог, критическая реалистическая литература, характерологическая функция, художественно-структурное значение.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 15.05.2022
Son variant 23.05.2022**

UOT 801.73

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ “ƏL-FƏVATİH-ÜL-İLƏHİYYƏ-VƏL-MƏFATİH-ÜL-QEYBİYYƏ” TƏFSİRİ VƏ ONUN METODU HAQQINDA

Məqalədə qədim Naxçıvanın böyük mütəfəkkir, elm və din xadimi Baba Nemətullah Naxçıvaninin elmi fəaliyyətinin əsas istiqaməti olan “Quran”ın kəlmə və hikmətlərini açıqlayan təfsirindən və onun metodundan bəhs olunur. “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül-Qeybiyyə Əl-Müdihatü lil-Kəlîmil-Quraniyyə Vəl-Hikəmil-Furqaniyyə” əsərinin araşdırmaları zamanı məlum olmuşdur ki, Baba Nemətullah Naxçıvani təfsiri yazarkən həqiqət və mərifətin bütün sirlərini özündə cəmləyən külli bir hazırlıq lazım olduğunu bildirir. Bunları kamil qəlbə gələn kəşf və müşahidə, mütləq əmr və yasaq, ilahi səhifələrdə və kitablarda yer alan və Allah tərəfindən göndərilən bütün əhkam, mütləq endirilən və göndərilən sirləri, vəhyin və ilhamın ümumi hökmü, mütləq vələyət, peyğəmbərliyin və elçiliyin zərurəti olaraq qeyd edir. Diqqət yetirilən bu mövzuların səbəbinin insanları doğru yola çatdırmaq, sağlam bir şəkildə mərifət mərtəbələrinə yetişmələrini təmin etmək, irfan və tövhid məqamında qərar tutmaq olduğunu ifadə edir.

Baba Nemətullah Naxçıvani metod olaraq da işari təfsir metodunu mənimsədiyini, buna görə təfsirindən istifadə etmək istəyənlərə, ona ibrət, kəşf və əyan gözüylə baxmalarının lazım olduğunu ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, göndərilən və göndərənə, yaranan və yaradana bir-birinə qarşıdırıb şəthiyyat növündən sözlər sərf edən əvvəlki təfsirçilərdən də açıq şəkildə bəhs edir. Ancaq həqiqət və mərifətin bütün sirlərini əhatə edən bir hazırlıqdan sonra müşahidə və kəşfin qəlbə gələcəyini, artıq bundan sonra vurğulayacağımız cəhətlərlə birlikdə dünyaya ilə bağlı bütün ibadət formaları, axirətlə bağlı inanclar olan həşr, nəşr, cənnət, cəhənnəm, sirat, sual, hesab, cəza kimi Quranda yer alan bir çox mənəvi və qeybi məqamların şərhini verə biləcəyini vurğulayır.

Açar sözlər: mütəsəvvif, mütəfəkkir, Nemətullah Naxçıvani, Ağşəhər, Nəqşibəndiyyə, sufilik, ilahi kəşf.

XV-XVI əsrdə yaşamış, Naxçıvan torpağının övladı kimi tarixə öz adlarını qızıl hərflərlə yazdırmış, görkəmli islam alimi mövlana Nemətullah ibn-Mahmud ən-Naxçıvani islam tarixində öz qiymətli əsərləri ilə ciddi xidmət göstərmiş, “Quran” təfsirçiləri içərisində ən görkəmli təfsirçi alim kimi tanınmışdır. Bu görkəmli elm xadimi, islam filosofu, mütəsəvvif, “Qurani-Kərim”in bütün ayələrinin təsəvvüf baxımından ilk təfsirini verən islam alimi Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açmış və həyatının çox hissəsini burada keçirmiş, sonradan İranda və Türkiyədə yaşamış məşhur sufi şeyxi və filosofudur.

Təzkiyələrdə, tarixi və ədəbi əsərlərdə, müxtəlif səpkili sorğu kitablarında Nemətullah Naxçıvaninin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı qeydlər yer almışdır [3, s. 231]. Naxçıvani uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik çağlarında dövrünün məşhur və dəyərli alimlərindən həm dini, həm də dünyəvi elmlər üzrə dərs almışdır. Məşhur alimlərin bilgilərindən bəhrələnməklə zaman keçdikcə təsəvvüfə maraq göstərmişdir. Hələ uşaq ikən onun yaxşı qavrama qabiliyyəti, öyrənmə əzmi və bacarığı ailəsi və müəllimləri tərəfindən aşkar edilmiş, buna görə də onun təhsilinə xüsusi diqqət verilmişdir. Haqqında məlumat verilən bütün qaynaqlarda onun imkansız bir ailədə doğulduğu qeyd edilmiş, eyni zamanda dövrün məşhur alimlərindən dərs aldığı və alimlər arasındakı nüfuzu inkaredilməz fakt kimi göstərilmişdir. Ana dili olan Oğuz türkcəsi ilə yanaşı fars və ərəb dillərini də mükəmməl öyrənmişdir [5, s. 274].

Qaynaqlarda Şeyx Əlvən, Ülvanül Ağşəhri, Baba Nemət, Nemətullah, Baba Naxçıvani kimi xatırlanan Nemətullah Naxçıvaninin həyatı haqqında bizə çox az məlumatlar gəlib çatmışdır. Bu məşhur şəxsiyyətin vəfat tarixi haqqında isə müxtəlif fikirlər olsa da, hər halda bu tarixlərdən aydın olur ki, o, həyatının çox hissəsini XV yüzillikdə yaşamışdır [11, s. 10].

Məşhur alim Məhəmmədəli Tərbiyə "Danışmən-dani-Azərbaycan" əsərində qeyd edir ki, Nemətullah Naxçıvani Şeyx Mahmud Naxçıvaninin oğlu, hicri-qəməri təqvimilə IX, miladi təqvimilə XV əsr ariflərindən və şeyxlərindəndir [12, s. 36]. Nemətullah Naxçıvani uşaqlıq və gənclik illərində zəmanəsinin bir çox alimlərindən, o cümlədən məşhur alim Xacə Məhəmməd Parsandan dərs almış, Naxçıvan mədrəsələrində müəllim işləmiş, qısa bir zamanda bölgənin tanınmış alimlərindən birinə çevrilmişdir. Qələmindən çıxmış əsərlər onun çox yüksək səviyyəli bir alim olduğunu göstərən sanballı qaynaqlardır.

Nemətullah Naxçıvani təkcə ilahi elmlərdə deyil, həm də dünyəvi elmlərdə mahir idi. Dövrünün böyük alim və övliyalarından olan görkəmli alimin əsas maraq doğuran əsəri "Əl-Fəvətih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül-Qeybiyyə" ("Quran"ın kəlmə və hikmətlərini açıqlayan qeybin açarı və ilahi fəthi) təfsiri zamanında Osmanlı alimləri tərəfindən nəşr etdirilib. Bu təfsir dünya şöhrətli naxçıvanlı alim Nemətullah Naxçıvaninin ən mükəmməl əsəridir.

– Nemətullah Naxçıvaninin yazdığı əsərlər əxlaq, fəzilət, elm və ürfan nümunəsi kimi məşhurlaşmış, ona xalqın rəğbətini, məhəbbətini qazandırmışdır. Zahir və batini elmlərdə çox yüksək biliyə malik olan Nemətullah Naxçıvani mənəvi elmlərdəki dərin biliyi ilə təsəvvüfdə ilahi sirlər dənizinə vaxif olanlardandır.

– Naxçıvaninin təfsiri məlum olduğu kimi ərəbcə yazılmış təsəvvüfün işari bir təfsirdir. Müəllif nüsxəsi Topqarı Sarayı Muzeyi III Əhməd Kitabxanasında (no: 61) qeyddə olan əsər, əlyazma nüsxəsinə sadıq qalmaqla iki cild halında çap edilmişdir. Bu əsərdə "Qurani-Kərim" in bütün ayələri təfsir edilmişdir. Müəllifin müqəddiməsindəki ifadələrinə baxıldıqda əsərini vəhdəti-vücuda anlayışına görə yazdığı aydın olmaqdadır. Vəhdəti-vücuda təsəvvüfün məsələlərin üzərində ən çox müzakirə edilən bir anlayış olduğu nəzərə alındığında üslub və əhatə baxımından mətninin o qədər asan olmadığı aydın olacaq [14].

– Naxçıvaninin təfsirində özündən təxminən dörd yüz il əvvəl vəfat etmiş olan Əbdülkərim əl-Quşeyrinin (ö. 465/1072) "Lətaifül-İşarət"ində olduğu kimi hər surənin əvvəlindəki salavat digərindən fərqli və əvvəlində iştirak etdiyi surənin ümumi məzmununa uyğun bir şəkildə təfsir edilmişdir. Bundan başqa, hər surənin əvvəlində bir giriş (Fatihə) və sonunda nəticə (xətlər) vardır. Surə sonlarındakı Nəticə (xətlər) qisimlərində surədən başa düşülməsi lazım olan xüsusi təsəvvüf baxış bucağı ilə açıqlanmışdır. Burada yalnız "Fatihə" surəsində yazılan giriş və nəticə hissələrindən bəzi cümlələri nümunə verərək kifayətlənmək istəyirəm. Fatihə surəsinin girişi belə yazılıb: "Heç bir şübhə yoxdur ki, bütün aləmlər və aləmlərin içərisindəki hər şey Allah-Təalanın zati adlarına uyğun olaraq ilahi sifətlərinin əsərlərindədir. Bu həqiqəti idrak etmək Allah-Təalanın qəflət yuxusundan oyandırdığı və unutmaq dalğınlığından qurtardığı şəxslərdən əsla gizli qalmaz. Çünki varlıq mərtəbələrindən hər bir mərtəbədə Allaha aid xüsusi bir ad, xüsusi bir sifət və bu ad ilə bu sifətə aid bir əsər vardır. İstər dənə, istər zərrə, istər bir baxış, istər bir xatırlatma olsun, bütün varlıq mərtəbələrində çatanadək belədir. Sayılmaqdan, bir tayı və bənzəri olmaqdan uzaq olan və ilahi birliyin məqamı olan əhədiyyət məqamı (Allah-Taaladan qeyri biri üçün tam bilinməzlik və qapalıq ərz edən müqəddəs varlığın məqamı) üçün də belədir. Yəni eyni əsaslar üzrə hər varlıqda əlamətləri vardır. Kamil ağıla, qəlb və can gözlərinə sahib olan kamil insanlar Amaiyyə məqamından nəsiblərini alıb, o aləmə yetişəndə özlərini itirər, tam bir çarəsizliyə düşürlər və sonsuz əcaiblik, heyranlıq yaşayırlar. O məqam əsil vəlilərin ruhani səyahətlərinin bitdiyi məqamdır və peyğəmbərlərin (ə.s.) Allah-Təalaya mərəclarının və ali səyahətlərinin ən son hədəfidir. Artıq, həqiqətən də, o kamil bəndələr bundan sonra ona deyil, onunla da deyil, onda

(onun varlığında) seyri-səfər (gəzib-dolaşaraq) edirlər. Ta ki haqq və birlik dənizində boğulub tamamilən yox olsunlar. O məqamda tövhidin həqiqəti ortaya çıxar, Allahdan başqa ilah olmadığı və hər şeyin yox olub sırf onun varlığının qaldığı sirr agah olar” [1, s. 41].

Məhəmməd Peyğəmbərin həyat tərzindən ziyadə heç bir həyat tərzini qəbul etməyən bu böyük ustad şəriət, təriqət, həqiqət, mərifət və ilahi sirlər mövzusunda bir çox alimi özünə heyran etməyi bacarmışdır.

Nemətullah Naxçıvaninin əl yazısı ilə yazdığı “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül-Qeybiyyə” əsəri 1908-ci ildə Mətbəəyi-Osmaniyyədə iki cild halında nəşr olunmuşdur. Əsəri başa düşənlər az olduğundan əsər ikinci dəfə nəşr olunmamışdır.

Naxçıvaninin əsərində gördüyümüz maraqlı xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik:

Hər surənin müqəddiməsi və xətmə təfsirin ən gözəl nümunələrini verməkdədir. Müqəddimə, ümumi qaydalar və qəbullar, xətmində nəsihətləri ön plandadır. Mətn içindəki şərhlər isə əhli-sünnə etiqağını əks etdirən və klassik təfsir üslubundan ayrıla bilməyəcək parlaqlıqdakı şərhlərlə doludur.

“Müqəddimə və xətm hissələrinə baxılmazsa, onun vəhdəti-vücuda məktəbinə mənsub bir sufi təfsirçi olduğunun başa düşülməsi olduqca çətindir. Çox az yerdə bunu ön plana çıxarmaqla birlikdə, əksəriyyətlə mülayim bir yanaşma tərzini ayələri açıqlayır. Seçdiyi üslubda ayə ilə şərhli bir-birindən ayırmadan, bir mənə bütünlüyü içərisində iki-sini birdən təqdim və təhlil edir. Bir mənada “Quran” ayəsi böyük bir cümlənin elementi olaraq genişləndirilmiş, həmsöhbətin ayəni qavrama çətinliyi də nəzərə alınaraq mövzular bu yumşaq üslubun tərkibində əridilərək təqdim edilmişdir” [13].

– Təbrizdə 902/1496-cı ildə yekunlaşdırdığı təfsirin adının verilməsini Nemətullah Naxçıvani belə izah edir: “Bu təfsirdə ortaya qoyulan məlumatlar Haqqın açmış olduğu fütuhət cümləsindəndir. Bunlar sırf Allahın lütfü və kərəmi tərəfindən verildiyi üçün yenə onun nəzdindən “Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül-Qeybiyyə Əl-Müdihatü lil-Kəlamil-Quraniyyə Vəl-Hikəmil-Furqaniyyə” deyə adlandırıldığını” ifadə edir [9, I, s. 3]. Nemətullah Naxçıvani təfsirinə 17 səhifəlik vəhdəti-vücuda haqqındakı fikirlərini ehtiva edən, bizə görə bütün məlumat və sənətinin şahidi olan bir müqəddimə ilə başlayır. Həcmi kiçik, lakin məzmunu etibarlıyla varlığın birliyi ilə əlaqəli bir çox məsələnin araşdırıldığı bu hissənin təkbaşına ələ alınıb təhlil edilməsi daha yaxşı olardı. Sufiliyin vəziyyətini əks etdirməsi, təsəvvüf yoluna girmə yollarını göstərməsi, vəhdəti-vücuda və vəhdəti şühuda aid geniş məlumat verməsi baxımından heç şübhəsiz, bu müqəddimə çox faydalı və dəyərlidir.

Nemətullah Naxçıvani bu təfsiri ilə özündən əvvəl yazılan təsəvvüfi təfsirlərə görə illərə başçılıq etmişdir. Ondan əvvəl yazılan oxşar təfsirlər hər ayəni əhatə etmir. Bəhs olunan ayələrin də hamısını deyil, bəzi kəlimələrini təfsir edir, ümumi mənası üzərində dayanırdılar. Nemətullah Naxçıvani isə bu təfsirində hər ayəni ayrı-ayrılıqda təfsir etmişdir [1, s. 225].

Nemətullah Naxçıvani hər surəni məzmununa uyğun olan bir Fatihə ilə başlayır. Yenə hər surəni ehtiva etdiyi ayələrdən alınacaq dərsi və istifadəni təşkil edən bir Xətmə – nəticə ilə bitirir. Surələr fərqli mövzuları əhatə etdikləri üçün hər surənin Fatihəsi və Xətmə də digərlərindən fərqlidir. Bu cəhətdən o həqiqətdən də orijinaldır. Əsərin məzmununa qısa müddətdə vəqif olunması, əhatəli məlumat əldə edilməsi və əzəmətli şəkildə istifadənin təmin edilməsi cəhətdən bu metodun bu gün də orijinallığını qoruduğu qənaətdəyərik.

Bu təfsir ayələr arasındakı axıcılıq baxımından da mühüm bir xüsusiyyətə malikdir. Müfəssir ayələri qısa söz və cümlələrlə təfsir edir. Hətta bir neçə cümləni bir-birinə bağlayaraq

qafiyə yaradır. Təfsiri başdan axıradək bir-birinə qafiyəli şəkildədir. Bu xüsusiyyət təfsirin oxunmasında axıcılıq yaradır. Sanki insan özünü ondan ala bilmir. Quran kəlimələri ilə onun təfsirini bir-birinə qataraq edilən izah bu təfsirin yenə ən mühüm cəhətlərindəndir. Bəzi səhifələrdə səhifəaltı qeyddən istifadə etməsi də bu təfsirin fərqliliklərindən biri olaraq qeyd edilə bilər [1, s. 225].

Qurani Quranla, Hədislə və səhabələrin sözləri ilə təfsir etməsini, digər dinlərdəki məlumatlar və nazil olma səbəbləri baxımından vəziyyətini, sonrakı ayələrin əvvəlki ayələrin hökmünü aradan qaldırması, ilk baxışdan hər kəsin anladığı, eyni zamanda dərin məlumatlı insanların anladığı ayələr və Quran qissələrindən alınan dərslər Nemətullah Naxçıvaninin təfsir sahəsində tətbiq etdiyi yeni bir metoddur.

Naxçıvani məşhur təfsirini qələmə alarkən heç bir ədəbiyyatdan istifadə etməmiş, tamamilə öz fikirlərini sərbəstcə, böyük elmi ustalıqla qələmə almışdır. Bu barədə alimin özü qeyd edib: “Allah-Təalaya and içirəm ki, bu fəqir və vacib olmayan qardaşınız, bu əsəri qələmə alarkən bir sıra xülasə və sənədlərə müraciət edərək yazan, Yaradan və yaradılanlardan bəhs edərək səhvə yol verən saxta sofilərdən deyildir. Əsərdə nə varsa hamısı Allah-Təalanın bəxş edib ortaya çıxardığı dəyərli izahlarıdır. Bu əsər “Quran”ı izah edir” [1, s. 10].

Qısa, axıcı və başa düşülən bir üslubla yazılan, təfərrüata varmadan Allahın məqsədinin nə olduğunu ən diqqətçəkən ifadələrlə ortaya qoyan, təfsir edənin könlündən daşan rəbbani füyuzatın meydana gətirdiyi bir ümman olan bu təfsir yazıldığı gündən etibarən insanların sevgisinə nail olmuşdur. Osmanlının son dövrlərində nəşr edilən əsərlər içərisində “əl-Fəvətihül-İlahiyyə”ni də görə bilirik. Bu dəyərli əsər Tədqiqi Müəlləfatı Şəriyyə Məclisinin 18 Rəbiüləvvəl 1325/1907-ci il tarixli və 35 nömrəli rəsmi sənəd təlimatı əsasında 1326/1908-ci ilin Rəcəb ayında Mətbəəyi Osmaniyyədə iki cild halında nəşr edilmişdir [6, s. 159]. Təfsirin indiyə qədər nəşr edilmədiyini qeyd edir. Birinci cild 579, ikinci cild isə 540 səhifədən ibarətdir. Təfsirçinin 901/1495-ci il tarixində öz əlyazması ilə yazdığı təfsirinin II cildi Topqarı Sarayında III Əhməd Kitabxanasında vardır.

– Təsəvvüfi təfsirin əsasını Qurani-Kərim, Hədisi-Şəriflər ilə səhabənin elm və ruhi dərəcələrinə görə etdikləri izahlar təşkil edir. Əsas Peyğəmbərimiz tərəfindən həyata keçirilməklə birlikdə, bəzi hədislərin bu mənada əsas təşkil etdiyi də dəqiqdir [2, II, 87]. İşari təfsir mövzusunda səhabədən də istifadə edilmişdir. Bu mövzuda İbn Abbasdan, xüsusilə hərf-ayələrin təfsiri ilə bağlı sitatlar gətirməsi xüsusi yerə malikdir. Bütün bunlarla birlikdə işari təfsirin qurucusunun dünya malına arxa çevirməsiylə və təqvası ilə məşhur olan Həsən Bəsri (v. 110/728) olduğu qəbul edilir. Bu dövrdəki işari şərhlər daha çox nəfsin tərbiyəsinə və nəfsin imanla arındırılmasına istiqamətlənmişdi. Zahirə mənə ilə də əlaqələndirilməsi mümkün olan bu təfsir anlayışı “İşari Sufi Təfsir” adlanır. Bir də sufünün zehmindəki fikirləri əsas götürərək Qurani onlara görə şərh etdiyi “Nəzəri Sufi Təfsir” növü vardır. Bu istiqamətin təmsilçisi isə Mühyiddin İbnül-Ərəbidir. Nemətullah Naxçıvaninin təfsirində zahirə, işari-sufi və az da olsa nəzəri-sufi təfsir nümunələrini görmək mümkündür. Təfsirinin əsasını təşkil edən metod Quranda nəzərdə tutulan ilk olaraq zahirə, sonra batini mənəni izah etməsidir. Ancaq bəzi yerlərdə zahirə mənəni bir kənara qoyaraq işari-sufi təfsir yolunu mənimsədiyini də görə bilirik.

Nemətullah Naxçıvani təfsirini yazmasının səbəbini əsas götürdüyü metodu və ondan necə istifadə ediləcəyi məqamları belə izah verir: “Qardaşlarım! – Allah sizləri müvəffəq qılsın – içində olduğum vəziyyətə görə (etdiyim işari təfsir) mənə qınamayın. Üz tutduğum bu işə görə mənə qınamayın. Belə ki, elmində gizli qalanı izhar etmək, qeybində gizli olanı ortaya

qoymaq Allahın sünnətindəndir. Allah istədiyini edər və nə istəyərsə ona hökm edər... Qardaşlardan istənilən və dostlardan gözlənilən cəhət yazdıqlarıma təfəkkür gözü ilə deyil də, sadə və ibrət gözü ilə, sübut və dəlil gözü ilə deyil də, sadəcə zövq və vicdan gözü ilə, təxmin və ehtimal gözü ilə deyil də, kəşf və əyan gözü ilə baxmalarıdır.

Allaha and olsun ki, bu fəqir və yazıq, bəzi qeydlərdə özünü əhatələyən sübutların və təriflərin ətlərinə yapışan, göndərilən və göndərəndən, yaradan və yaranandan bəhs edən keçmiş təfsirçilərdən deyildir. Əksinə, o, bütün şəkil və adətlərdən qaçan, hər hal və zamanda Haqdan özlərinə təcəlli edəcək zübur olanları gözləyən fəqirlərin xidmətçilərindəndir” [9, I, 2].

Həmçinin Nemətullah Naxçıvani bu işə başlamazdan əvvəl həqiqət və mərifətin bütün sirlərini özündə cəmləyən külli bir hazırlıq lazım olduğunu bildirir. Bunları kamil qəlbə gələn kəşf və müşahidə, mütləq əmr və yasaq, ilahi səhifələrdə və kitablarda yer alan və Allah tərəfindən göndərilən bütün ehkam, mütləq endirilən və göndərilən sirləri, vəhyin və ilhamın ümumi hökmü, mütləq vələyət, peyğəmbərliyin və elçiliyin zərurəti olaraq qeyd edər. Diqqət yetirilən bu mövzuların səbəbinin insanları doğru yola çatdırmaq, sağlam bir şəkildə mərifət mərtəbələrinə yetişmələrini təmin etmək, irfan və tövhid məqamında qərar tutmaq... [9, I, 18] olduğunu ifadə edir.

Nemətullah Naxçıvanının təfsirindəki üslubuna gəldikdə, o, Quran ayələrini izah etmək üçün qurduğu cümlələri Quranın cümlələri ilə birləşdirərək bir bütün olaraq təqdim edir. Öz sözlərini Quranın ifadələri arasına səpələyərək Quranı öz sözləri şəklində və ya öz cümlələrini Qurandakı kimi təqdim edir. Bu üsulla Qurana şərhlər verməyə “qarışıq şərh” deyilir. Nemətullah Naxçıvani bu üsulu tətbiq edərkən, ümumiyyətlə **و** kimi işarə ədatlarından sonra ayələrin bir-biri ilə əlaqəsinə bağlılığa uyğun olan tərzdə açıqlamalar verir. Nümunə:

{و} بعد ما بثوا شكواهم اليٰنا واخلصوا في تضرعهم و توجههم نحونا قد {اوحينا الى موسى} اصاله {و} الى {اخيه} تبعاً {ان تبوا} اي اتخذنا مباءة و مسكنا و مبيتا {لقومكما بمصر} و اموالهم ان يبوا {ببوتاً} فيها {و} بعد ما بنيتم ببوتاً {اجعلوا} اي كل واحد منكما و منهم {ببوتكم قبلة} و مسجدا تتوجهون فيها الى الله و تتقربون نحوه {واقبلوا الصلاة} فيها و ادبوا الميل و التوجه نحو الحق مخبتين خاشعين مخلصين {و} بعد ما قد واطبوا على ما امروا و استقلوا عليه مخلصين {بشر} يا موسى الداعي لهم الى طريق الحق {المؤمنين} المتوجهين نحوه سبحانه. (9, I, 106).

“(Və) Onların şikayətlərini bizə açmaları, bizə qarşı yalvarış və diləklərini tamamlamalarının ardından, Öz adına (*Musaya*), (və) ona tabe olmaqla da (*qardaşına*), ikiniz (*Camaatınız üçün, malları üçün Misirdə evlər, məskənlər, binalar tikdirin deyə vəhy etdik,*) bəhs edilən evləri tikdikdən sonra siz ikiniz və onlardan hər biri (*evlərinizi bir qiblə və*) içində Allaha yönəldiyiniz, Ona yaxınlaşdığınız (*hər birin məscid halına gətirin, namaz qılın*) orada təvazökar, hörmət və səmimiyyətlə Haqqa üz tutmağa davam edin. (Və) Əmr olunduqları şeyi etmə bərdə davamlı olduqdan, səmimiyyətlə Ona üz tutduqdan sonra, Ey Haqq yolunun dəvətçisi Musa! Allaha üz tutan (*möminləri müjdələyin*)”.

Təfsirinin hansı səhifəsini açsaq bu nümunədə olduğu kimi istinad hərfləriylə əvvəli və sonrasını diqqətə alaraq əlaqəli cümlələr qurur. Bir və ya bir neçə sözlə onları təfsir edir. Yəni nümunədə bir qismi göründüyü kimi ayələrdəki feil üçün, fail, məful, hal, zərf və yaxını pisdən seçmə; sifət ilə təsvir olunan; mübtədə üçün xəbər və bunlar kimi bir-biri ilə əlaqəli olan cümlə qruplarını təfsirçi öz ifadələri ilə qaydaya qoyur. Sual ədatlarını da ondan sonrasına uyğun olan bir izahla təfsir edir. Məsələn, Yasin surəsinin 31-ci ayəsindəki sual həmzəsindən sonra Nemətullah Naxçıvani *يٰسٓرٓوٰن مٓعك يعنى اهل مكة ينكرون* {1}:

Nemətullah Naxçıvani Quranı əvvəldən axıra kimi təfsir etdiyi üçün təbii olaraq hər ayəyə işari bir məna verməyə cəhd etməmişdir. Belə bir üsulu bütövlüklə Qurana tətbiq etmək onsuz da qeyri-mümkündür. Quranı təfsir etməkdə ən əsas xüsusiyyəti zahiri məna ilə işari mənanı bir-biri ilə əlaqələndirmişdir. Ancaq Nemətullah Naxçıvani Quranın Quran ayələri ilə, hədisi-şəriflə və səhabə əhvalatları ilə təfsir etməsində, endirilmə səbəbləri, gizlilikləri, qiraət fərqlilikləri, sərf və nəhv hökmləri və fiqh qaydalarından bəhs etməsində, Qurandakı tarixi qissələri və Peyğəmbərimizin əxlaqı ilə bağlı hadisələri diqqətə çatdırmasında bəzən təsəvvüfi izahlara üz tutsa da zahiri mənadən ayrılmır. Yuxarıda bildirdiyimiz məqamların hər birini daha sonra bir-bir diqqətə çatdıraraq nümunələrlə birlikdə öyrənəcəyik. Onun zahiri təfsirinə diqqətçəkən bir nümunə olması baxımından peyğəmbər qissələriylə bağlı aşağıdakı şərhləri olduqca diqqəti cəlb edir:

{و} من كمال فضلنا وجودنا أرسلنا أيضا {لوطا} إلى قوم قد اتحرفوا عن جادة العدالة وطريق الاستقامة و ضلوا عن سواء السبيل انكروا كمال الرسل وقت {اذ قال} لوط عليه السلام {قومه} يوحى اياه و الهامه {انكم} ايها المفسدون المسرفون {ثلاثون الفاحشة} اي الفعلة الذميمة التي {ما سبقكم بها} وعلينا لغاية هجنتها وقبحها و نهاية شنعائها و خيانتها {من احد} اي احد {من العالمين} اي من بنى نوعكم بل انتم قد ابتدتموها و اخترتموها من خيالة نفوسكم و شؤم شهوتكم [9, I, 153]

“(Və) Fəzl və kərəmimizin bir xeyri olaraq (*Lutu*) da qövmünə göndərdik. Onlar ədalət və istiqamət yolundan uzaqlaşmış, düz yoldan ayrılmışdılar. Ey rəsulların ən mükəmməli, necə ki, Lut (a.s.) (*qövmünə*) Allahın vəhyi və ilhamı ilə (*belə demişdi*): “(Siz) ey pozğunlar, yolunu azmışlar! Elə pis, çirkin bir iş (*həyasızca hərəkətlər edirsiniz*) ki, (*sizdən əvvəl*) bu hərəkəti, son dərəcə çirkin və bayağı, sonsuz dərəcədə alçaqca və pis olmasına görə, sizin cinsinizdən (*digər insanlardan heç kim etmədi*). Əksinə şəhvət və nəfslərinizin pisliliyindən, bu pis hərəkəti ilk dəfə siz icad edib ortaya qoymuş oldunuz”.

Göründüyü kimi Nemətullah Naxçıvani bu surənin girişinə təsəvvüfi anlayışını ifadə edən geniş bir müqəddimə ilə başlayır. Axırını isə surənin məzmununun iman, saleh əməl və itaətdən uzaqlaşan və məyusluqda olan insanın xəbərdar edilməsi lazım olduğunu söyləyərək bitirir. Burada da onun zahir təfsiri ilə işari təfsiri birləşdirərək təqdim etdiyi nümunələrdən birini görürük.

Bununla birlikdə Nemətullah Naxçıvani nəticə hissəsində surədən götürüləcək dərslər çərçivəsində insanın dünyada başına gələcək bəla və müsibətlərə səbir etməsi, Allaha üz tutması, Ona dözməsi, Ondan gələn hər şeyə razı olması və Onda fani olması lazım olduğunu, yenə zahiri və işari şərhə bir yerdə təqdim edərək yekunlaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atəş. İşari təfsir məktəbi. İstanbul, 1995, s. 225.
2. Cəlāləddin Əbdurrahman əs-Suyuti. Əl-İtkan fi Ulumil-Quran / Təhqiq: Mustafa Dib əl-Buğa. Beyrut, 1993, II, 1219 s.
3. Eylazov F. “Gülşəni-raz” əsərinin şərhçisi Nemətullah Naxçıvani haqqında bəzi qeydlər// AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2012, c. 8, № 1, s. 231-235.
4. Əz-Zəhəbi, ət-Təfsir. İstanbul 1993, I, s. 384.
5. İvgin H. Türkiyə/Akşehirdə medfun mutasavvıf Ni-metullah Naxçıvani / “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir” mövzusunda 04-05 iyul 2014-cü ildə keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları. Naxçıvan, 2015, s. 274-279.

6. Mərhum M. Tayyib Okıç / Təfsir və hədis üsulunun bəzi məsələləri. İstanbul, 1995, s. 159.
7. Məhəmməd Əbdüləziz əz-Zərkanı. Mənahilul-İrfan fi Ulumil-Quran. Beyrut 1988, II, 87 s.
8. Muhyiddin əd-Dərviş. İ'rabu'l-Kur'ani'l-Kərim və Bəyanuh. Dəməşq, 1992, VIII, 69 s.
9. Nematullah Naxçıvani. Əl-Fəvatih, I, 3.
10. Naxçıvani təfsiri / Nematullah ibn Mahmud Şeyx Əlvan. Təfsiri "Əl-Fəvatih-ül-İlahiyyə-vəl-Məfatih-ül-Qeybiyyə". I c., Kayseri, 2014, 900 s.
11. Rzayev M., Hüseyinov Y. Nematullah ən-Naxçıvani // NDU-nun Xəbərləri, № 2, 1998, s. 10-11.
12. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan / Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli. Bakı: Azər nəşr, 1987, 464 s.
13. <http://www.tefsir.gen.tr/img/KTA03-ibrahim-gorener.pdf>.
14. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/85665>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

BABA NEMATULLAH NAKHCHIVANI'S COMMENTS ON "AL-FAVATIKH-UL-ILAHİYA-VAL-MAFATİH-UL-GHAYBIYA" AND HIS METHOD

The paper deals with the interpretation of the wise sayings of the Koran, which was the main direction of the scientific activity of the great thinker, scientist, and religious figure of ancient Nakhchivan, Baba Nematullah Nakhchivani, and his method. During the study of the work "Al-Fawatih-ul-İlahiya-val-Mafatih-ul-Gaybiya Al-Mudihatulil Kalimil-Kuraniya Val-Hikamil-Furganiya" it became known that Baba Nematullah Nakhchivani declares the need for a great preparation when writing an interpretation, including all the secrets of truth and virtue. He refers to them as discovery and observation that come to the perfect soul, absolute command and prohibition, all the teachings contained in divine pages and books and sent by God, absolute mysteries sent down, the general command of revelation and inspiration, and the need for absolute providence, prophecy and envoys. It means that the reason for focusing on these topics is to guide people on the right path so that they reach the levels of enlightenment purely and decide in the name of tradition and monotheism.

Baba Nematullah Nakhchivani claims that he has mastered the method of interpreting signs. Therefore those who want to use it should look at him with the eyes of instruction, discovery, and revelation. It should also be noted that he refers to previous interpreters who confused the sender and the creation and the creator, and put a superficial meaning into the words. However, after a preparation that covers all the secrets of truth and enlightenment, observation and revelation descends on the soul, he can interpret many spiritual and unprecedented points contained in the Qur'an, along with aspects that we will emphasize next, all forms of worship of the world, beliefs associated with the afterlife, such as Judgment Day, seal, heaven, hell, Sirat, question, account, punishment.

Keywords: *mystic, thinker, Nematulla Nakhchivani, Agshahar, Nagshibendiya, Sufism, divine revelation.*

Фахреддин Эйлазов**КОММЕНТАРИИ БАБА НЕМАТУЛЛЫ НАХЧЫВАНИ К «АЛЬ-ФАВАТИХ-УЛЬ-ИЛАХИЙЯ-ВАЛ-МАФАТИХ-УЛЬ-ГАЙБИЙЕ» И ЕГО МЕТОД**

В статье говорится о толковании мудрых изречений «Корана», что являлось основным направлением научной деятельности великого мыслителя, ученого и религиозного деятеля древнего Нахчывана Баба Нематуллы Нахчывани, и его методе. В ходе исследования работы «Аль-Фаватих-уль-Илахийя-валь-Мафатих-уль-Гейбийя Аль-Мудихатулил-Калимил-Куранийя Валь-Хикамил-Фурганийя» стало известно, что Баба Нематулла Нахчывани заявляет о необходимости при написании толкования большой подготовки, включающей в себя все тайны истины и добродетели. Он упоминает их как открытие и наблюдение, которые приходят к совершенной душе, абсолютное повеление и запрет, все учения, содержащиеся на божественных страницах и книгах и посланные Богом, абсолютные ниспосланные тайны, общее повеление откровения и вдохновения, а также необходимость абсолютного провидения, пророчества и посланничества. Это означает, что причина уделения внимания этим темам состоит в том, чтобы направить людей на правильный путь, чтобы они достигли уровней просветления чистым путем и приняли решение во имя традиции и монотеизма.

Баба Нематуллах Нахчывани утверждает, что он освоил метод толкования знаков, и поэтому те, кто хочет использовать его, должны смотреть на него глазами наставления, открытия и откровения. Следует также отметить, что он явно ссылается на предыдущих толкователей, которые путали отправляемого и отправителя, создание и создателя и вкладывали в слова поверхностный смысл. Тем не менее, после подготовки, которая охватывает все тайны истины и просветления, наблюдение и открытие снисходит на душу, он может интерпретировать многие духовные и небывалые моменты, содержащиеся в Коране, вместе с аспектами, которые мы подчеркнем далее, все формы поклонения миру, верования, связанные с загробной жизнью, такие как Судный день, печать, рай, ад, Сират, вопрос, счет, наказание.

Ключевые слова: мистик, мыслитель, Нематулла Нахчывани, Агшехер, Нагишбендийя, суфизм, божественное откровение.

(Filologiya elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 23.06.2021

Son variant 07.07.2022

UOT 801.73

SƏBUHİ İBRAHİMOV

HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ “KƏŞKÜLÜN-NUR” ƏSƏRİNİN TEOLOJİ MAHIYYƏTİ VƏ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan görkəmli Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərinin teoloji mahiyyəti və onun fəlsəfi aspektləri haqqında araşdırmalar aparılmış və müəyyən elmi nəticələr əldə edilmişdir. Aparılan elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, müəllifin dərin istedad gücünə malik olması əsərin həm məntiqi, həm də mahiyyət baxımından ərsəyə gəlməsinə böyük bir təkan vermişdir. Belə ki, əsərdə səsləşən teoloji xüsusiyyətlərlə bağlı xeyirxahlıq ənənələri, əxlaqi dəyərlər, milli mentalitet məsələləri və humanist prinsiplər fəlsəfi yanaşmalarla izah edilmiş və məzmun baxımından dəyərləndirilmişdir. Əsərdə verilən hər bir mövzu ayrı-ayrılıqda öz aktuallığı ilə seçilir və yeni-yeni elmi fikirlərin yaranmasına imkan yaradır.

Aparılan araşdırmalar əsas verir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərinin hər tərəfli öyrənilməsi nəinki bu günün real gerçəklikləri üçün, həmçinin tarixi keçmişimizin və gələcəyimizin ideoloji aspektlərinin mənimsənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, əsər, teologiya, əlyazma, mətn, elm, fəlsəfə.

Kəngərli nəslinin çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan görkəmli nümayəndəsi, tanınmış mütəfəkkir-alim Məhəmməd Baba oğlu Naxçıvani 1844-cü ildə Azərbaycanın qədim diyarı olan Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Naxçıvanda almış, sonra isə Təbriz və Nəcəf şəhərlərində yerləşən ali təhsil ocaqlarında təhsilini davam etdirərək dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərə də sahib olmuşdur. Astronomiya, fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat, həndəsə, tarix və ədəbiyyat sahələrini dərinlən mənimsəyən Məhəmməd Naxçıvani ərəb, fars dillərini dərinlən mənimsəməklə ilk öncə teoloji biliyə malik olmuş və nəticədə “Molla” adını (titulunu) qazanmışdır. Müqəddəs “Həcc” ziyarətinə getməklə də “Hacı” ləqəbin daşmışdır. Bu baxımdan da o, el arasında Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani və az bir zamanda Naxçıvan şəhərinin “Vaizi” (“Böyük moizə, nəsihət və öyüd edən hörmətli din xadimi”) kimi tanınmışdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dinə qarşı edilən ədalətsiz münasibət nəticəsində ruhanilər sıxışdırılmış və işgəncələrə məruz qalmışlar. O cümlədən Naxçıvan əhlinin mənəvi atası, el ağsaqqalı, ziyalı nümayəndəsi Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani də bu məcburiyyət qarşısında qalaraq Nəcəfi-Əşrəf şəhərinə köçməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. H.M.Naxçıvani ömrünün axır illərini İraqda Nəcəfi-Əşrəf şəhərində yerləşən ali təhsil ocağında müəllim, sonra isə prorektor vəzifəsinə kimi yüksələrək məsul vəzifədə çalışmışdır. O, 1923-cü ildə 80 yaşında Nəcəfi-Əşrəf şəhərində vəfat etmiş və orada dəfn edilmişdir. Onun indiyə qədər qələmə aldığı beş dəyərli kitabı işıq üzü görərək bizə gəlib çatmışdır:

1. “Kəşkülün-Nur” (Nur qabı).
2. “Səhabəd-Dümü” (Buludların göz yaşları).
3. “Məzahir əl-Ənvar” (Nurların zahir olduğu yerlər).
4. “Qürrət əl-Əbsar” (Gözlərin Nuru).
5. “Dürrət əl-Əbrar” (Söylənilməmiş inci sözlər).

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərinin teoloji mahiyyəti və fəlsəfi aspektləri haqqında elmi araşdırmalar apararkən bir çox zəruri amillərə rast gəlinir. Belə ki, müəllif İslam dininin teoloji potensiallığından çıxış edərək hər bir hadisənin və

söylənən hədisin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bəyan edir. Teologiya sözü yunanca “theos” – “Tanrı”, “logos” isə, “elm” – Tanrı elmi, (İlahiyyat elmi) deməkdir. Hər hansı bir dini təlimin, xüsusilə də xristianlığın sistemləşdirilməsi deməkdir. Elm istiqamətində fəlsəfənin özünün teologiyanın böyüklüyünə ehtiyacı var, ona görə ki, zəka və əql öz kamilliyini inamda tapır. Bu baxımdan da böyük əhəmiyyət kəsb edən fəlsəfə – müsəlmançılığın, eyni zamanda xristian inamının astanasını təşkil edir. Çünki müsəlman doktrinasında yer alan “səltənət sahibi yalnız Odur” ideyaları, xristian teologiyası ilə vəhdət təşkil edən həqiqi fəlsəfi fikir – “mənim səltənətim yalnız bu dünya deyildir” deyə Allah – ilkin, yeganə mövcudluqdur deyə izah edilmişdir. “O, səbəblər səbəbi kimi mövcuddur; O, xalis mahiyyət və ya xalis ruhdur. Bu təlimə görə İlahi varlıq – əzəldən mövcuddur, O, ilkin səbəbdir, maddi varlıq isə bu səbəbin nəticəsi kimi mövcuddur. Bununla belə onlarda idrakın vəzifəsi duyğulardan zəkaya, oradan vəhyə yüksəlməkdir. Ali həqiqət İlahi vəhyə məxsusdur. Onun vasitəsilə ali varlıq, xalis ruh, Allah dərk edilir. Buna görə də idrak üç mərhələyə bölünür: aşağı mərhələ (elm), orta mərhələ (fəlsəfə), ali mərhələ – teologiyadır ki, o ancaq vəhyə əsaslanır. Buna görə də həqiqət ikili xarakterə malikdir: elm və fəlsəfəyə məxsus həqiqətlər və teologiyaya məxsus həqiqətlər. Axırncı xarakterli həqiqətlər ali həqiqətlər hesab edilir. Teoloji baxımdan insan Allah tərəfindən yaradılır; o Allahın yer üzündə mücəssəməsidir. Başqa sözlə desək insan bir varlıq olaraq İlahidən, onun bədəni təbiətdən gəlir. Ağıl, zəka İlahi varlığın potensiyasıdır, konkret şəxsin atributları olan təfəkkür və iradə ruhun məhsuludur” [2, s. 818].

Müəllif əsərdə xristian teologiyasının fəlsəfi aspektlərini ifadə edərkən İncilin hansı dildə yazıldığı mübahisələrinə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, İncili həzrəti İsa əla nəbiyyəinə və ələhi və səlləmin mübarək dilindən neçə lüğət (dil) ilə yazıldığını rəvayət ediblər: “Birinci, lüğəti – Yunanı ilə. İkinci, Süryani lüğəti ilə (qədim Suriya dili). Üçüncü, İbrani lüğəti ilə. Dördüncü, Latın lüğəti ilə ki, Firəng (Fransa) alimlərinin lüğəti idi və taifeyi-nəsara (nəsrani tayfasının alimləri, xristian alimləri) bu İncillərin hamısına ki, lüğəti-müxtəlifə (müxtəlif dillər) ilə yazılıbdır, kəlami-İlahi (Allah kəlamı) deyirlər. Bu İncillərin hamısında yazılıbdır ki, Xudavəndi-Aləm həzrəti İsa əla nəbiyyəinə və ələh və əleyhissalama buyurdu – Ya İsa, mənim rəhmətim on dörd zadda məhfuzdur (mühafizə olunmuşdur). Yeddisi ruhani, yeddisi cismani. Amma o yeddisi ki, cismanidir birincisi kürsənəni (asimanı, göyün mənərəsini) seyr etməkdə. İkincisi, təşnələri (susuzları) sirab etməkdə. Üçüncüsü, üryanlara libas verib müləbbəs etməkdə (paltar geyindirmək). Dördüncüsü, qərib və müsafirlərə məkani-məqam verməkdə. Beşincisi, bimarların və həmsayələrin əhvalına cuya (axtaran, araşdırın) olub istifsar (soruşub bilmə) etməkdə. Altıncı, əsirləri bəndi-zindandan səbəbkarlıq edib xilas etməkdə. Yeddinci, Əmvatı dəfn etməkdə ki, bu yeddi zadın hər birini imkan vaxtında hər kəs əmələ gətirə, Xudavəndi-Aləmin rəhməti onu əhatə edər” [3, s. 320].

Teoloji xüsusiyyətlər müxtəlif olsalar da, mahiyyət etibarilə demək olar ki, eynidir. Məsələn: Səməvi dinlərdən olan yəhudilik və onun əsas kitabı olan Tövratda iman gətirənlərdən başqalarına sayğı, ədalətlilik, əməllərində qərəzsizlik, səbri, təvazökar olmaq və s. kimi əxlaqi sifətlərin olması tələb olunur. “Din, heç olmasa, xilasın rəssamı olmaq iddiasındadır və onun vəzifəsi xilas etməkdir... O, bizi bizdən xilas edir, daxili dünyamızı orada gizlənmiş xaosdan qoruyur” [2, s. 818].

Tövratda müxtəliflik birgəyaşayış norması kimi qəbul edilərək insanların bir arada, bir-birinə fərq qoymadan sülh şəraitində yaşaması tələb olunur deyə yazılır: “Sülhünüz bol olsun!” [4]. “Heç kəsdən qisas alma, heç kimə kin saxlama... Qonşunu özün kimi sev...” [5].

Həmçinin kitabda ədalətlilik insanın gözəl əxlaqi sifətlərindən biri kimi təqdim olunur

və iman gətirənlərdən doğruluq, pisliliyi inkar, haqsızlığa qarşı çıxma və s. kimi keyfiyyətlər istənilir: “Ədalətli olanlar və hər zaman əməlisaleh olanlar necə xoşbəxt insanlardır!” [6]. “Nifrət nifaq yaradar, lakin məhəbbət bütün günahları örtər” [7]. “Xeyirxahlıq və sədaqət hər təqsirə kəffarə olar, insan Rəbb qorxusuna görə pislilikdən dönər” [7]. “Təvazökar olsalar, dua edib Məni axtarsalar və pis yollardan geri qayıtsalar... onların günahını bağışlayacağam və torpaqlarını bərəkətləndirəcəyəm” [8].

Buna uyğun olan misallar isə səmavi kitab olan İncildə də yazılır: “Rəbbin qulu davakar olmamalıdır. Əksinə, hamı ilə mülayim rəftar etməli, öyrətməyə qabil, səbirli olmalıdır” (9). “... istədim ki, etdiyini yaxşılıq məcburi deyil, könüllü olsun” [10].

Qurani-Kərimdə olduğu kimi, İncil də insanların bütün günahlarının bağışlanmasına çağırır, insanların pis əməllərdən çəkinməsinə və əvəzində onlara məhəbbətlə yanaşılmasını tövsiyə edir. “Gözə göz, dişə diş” – deyildiyini eşitmisiniz. Mən isə sizə deyirəm: Pisliliyə müqavimət göstərmə, əksinə, kim sənənin sağ yanağına vurarsa, ona sol yanağını da çevir. Və əgər biri məhkəməyə gedib, sənənin köynəyini almaq istərsə, ona üst paltarını da ver... Ey sevimlilər, heç kəsdən qisas almayın, Allahın qəzəbinə yer verin. Çünki yazılıb ki, Rəbb belə deyir: Qisas Mənimdir, əvəzini Mən verəcəyəm. Əksinə, düşmənin acdırsa, onu yedizdir, susuzdursa, ona su ver. Pislik sənə üstün gəlməsin, pisliliyə yaxşılıqla qalib gəl” [11].

Şərq aləmində VIII əsrin ortalarında inkişaf etmək üçün ən erkən sistemativ teoloji məktəblər yaranıb inkişaf etməyə başlamışdır. Bu teoloji xüsusiyyətlər ilk növbədə Allahın əmrlərinin rəşadətli düşüncə və araşdırma üçün ölçən olduğu qeyd edilmişdir. Nəzəri biliklərə sahib olmaqla yanaşı, əməli fəaliyyətlərə sahib olmaq da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu teoloji sistemin nəzəri əsasını; Allahın təklifi, ədalətliliyi, Onun göndərilən peyğəmbərləri, imamları və məad – qiyamətin həqiqətə uyğun olması anlayışları təşkil edir. Əməli fəaliyyətin əsasını isə; namaz, oruc, xums, zəkat, həcc, cahad, əmr bil-məruf, nəhy ən-il-munkər, təvəllü və təbərri təşkil edir. Qurani-Kərim Allah kəlamı olması ilə yanaşı, onun İslam teologiyasındakı ən mübahisəli suallardan birinə çevriləcək yaradılmamış deyil, Yaradan tərəfindən yaradılmışdır prinsipi əsas yer almışdır. Məhz bu baxımdan da Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani əsərdə teoloji cəhətləri elmi şəkildə izah edərək Musa əleyhissalam haqqında Həzrət Əli əleyhissalamdan nəql olunan hadisələri yüksək qiymətləndirərək qələmə almışdır.

Əsərdə səslənən əsas teoloji məqamlardan biri də həzrət Əli əleyhissalamın söylədiyi kəlam çox önəm daşıyır. Belə ki, müəllif yazır: “Əvvəl o zadı ki, Xudavəndi-Ələm onun savabını və müzdünü qiyamətdə əta buyuracaq su əhsan etməkdir. Onun cəzasını (mükafatını) cəmi xeyir əməlin əcrindən irəli sahibinə verəcək” [3, s. 316].

Müəllif bu məzmununda ikinci söylənən fəlsəfi fikri isə İmam Məhəmməd Baqirdən (ə) rəvayət edərək yazır: “Həqiqətən Allah-Təala dost tutar hərərətli ciyari sərin etməyi və hər kəs bir hərərətli ciyari su verib sərin edə xah heyvanatdan, xah qeyri heyvanatdan Xudavəndi-Ələm qiyamət günü ki, heç bir sayə olmaz (kölğə olmaz), həmin şəxsi öz ərşinin sayəsində sayələndirər” [3, s. 316].

Əsərdə digər bir teoloji rəvayət İmam Cəfəri-Sadiq əleyhissalamdan nəql olunur: “Hər kəs su ilə bir təşnəni (susuz olanı) sirab edə bir yerdə ki, su tapıla, o kəs kimidir ki, Allah yolunda bir qul alıb azad edər. Hər kəs sirab edə bir yerdə ki, su tapılmaya, onlar o kimsə kimindir ki, bir nəfsi əhya edə (bir cana həyat verə, dirildə) və hər kəs bir nəfsi əhya edə, guya cəmi xəlqi əhya edib” [3, s. 316].

Mətnşünaslıq istiqamətində araşdırılan əlyazmaların tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq, sənətşünaslıq, həmçinin dinin tarixi və fəlsəfəsi aspektləri müstəvisində tədqiq olunması

Azərbaycan mətnşünaslığının müqəddəs İslam tarixində və müsəlman fəlsəfi fikrinin formalaşmasındakı rolunu daha da dərindən mükəmməlləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Belə ki, müəllif islami dəyərlərin fəlsəfi aspektdə öyrənilməsinə ön plana çəkir. Qurani-Kərimin Ənkəbut surəsinin 46-cı ayəsində yazıldığı kimi: “Deyin: Biz həm özümüzə nazil olana (Qurana), həm də sizə nazil olana (Tövratə və İncilə) inanırıq. Bizim də Tanrımız, sizin də Tanrınız birdir. Biz Ona təslim olanlarıq!” [1] kəlməsi məntiqi fikrin tamamlanmasına gətirir. Məhz bu baxımdan da İslam dininin rəhbər tutduğu prinsiplərdən biri humanizm və ədalət prinsipi. İslam dini peyğəmbərlərin qarşısına yer üzündə ədalətin bərqərar olmasını əsas hədəflərdən biri kimi qoyur. Hədid surəsinin 25-ci ayəsində buyrulur: “Biz öz peyğəmbərimizi aydın dəlillərlə göndərdik. Və onlara kitab və tərəzi (ədalətli qanunlar, haqqı-nahaqdan ayırmaq vasitəsi) də göndərdik ki, insanlar ədalətlə iş görsünlər” [1].

Müəllif həmçinin əsərdə teoloji mahiyyəti nəzərə almaqla yanaşı, fəlsəfi aspektlərə də üstünlük vermişdir. Fəlsəfi aspektlərin əsasını təşkil edən ədalət prinsipi bütövlükdə insanlıqdan ədalətli olmağı tələb edir. Ənam surəsinin 152-ci ayəsində buyrulduğu kimi: “Söz söylədiyiniz zaman qohumunuz olsa belə, ədalətli olun...” [1].

Hadisə və proseslərə ədalətli münasibət bəsləmək əsərin əsas teoloji mahiyyəti və məzmununun formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Əsərin teoloji xüsusiyyətlərini və fəlsəfi aspektlərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, İslam dininin fərqləndirici amillərindən biri də digər səmavi dinlərə müsbət münasibət göstərməsidir. İslam dini əhli-kitab dinlərinə dözümlü münasibət göstərərək, onlara ehtiramla yanaşmağı tövsiyə edirdi.

Araşdırmaların məntiqi nəticəsi olaraq Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının “Kəşkülün-Nur” əsərində islamda olan dərin baxışlı fərqlərə baxmayaraq insanların birgə yaşamaq yollarının axtarılması, müxtəlifliyə dözümlü münasibət göstərilməsi, insanlığın və islam teoloji mahiyyətinin başlıca prinsiplərindən biri kimi tərənnüm olunur. Sözsüz ki, islam teoloji düşüncəsi öz növbəsində müxtəlifliyə dözümlü münasibət göstərərək, digər din və mədəni qrupların mövcudluğunu müəyyən dərəcədə qəbul edir. Ümumiyyətlə isə Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının dəyərli əsərinin teoloji mahiyyətini və onun fəlsəfi aspektlərini elmi istiqamətdə tədqiq etmək Azərbaycan mətnşünaslığı elminin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Güman edirik ki, aparılan araşdırmalar və əldə olunan nəticələr Naxçıvan mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinin fəlsəfi nailiyyətlərindən biri kimi dəyərli xəzinə mənbəyinə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qurani-Kərim / Tərcüməçilər: Vasim Məmmədəliyev və Ziya Bünyadov. 1992, s. 734.*
2. Флоренский П.А. Вступительное слова пред защитой на степень магистра книги «О Духовной Истине» // Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. Т. I (II), Москва, 1990, s. 818.

3. نخجوانی حاج ملا محمد، کشکول النور، 1312 هـ.ق. ص 560

4. Daniel 6:25-27 NIV – Then King Darius wrote to all. The Bible ... Levililər 19,
5. Müqəddəs Bibliya [Azərbaycan Müqəddəs Kitab ...
6. Azərbaycan dilində Müqəddəs Kitab ZƏBUR 106 – eBible.org
7. Süleymanın Məsəlləri 10. Müqəddəs Bibliya [Azərbaycan ...
8. Xristianlıq nədir? | (2 Salmələr 7:14) | Facebook
9. Timothy 2:24 NIV – And the Lord’s servant must not be. The Bible ...

10. Filimon 14 – Kutsal Kitap.

11. Romalılar 12:19-21 – Kutsal Kitap.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

Sabuhi Ibrahimov

**THEOLOGICAL ESSENCE AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE WORK OF
HAJI MOLLA MOHAMMAD NAKHCHIVANI “KASHKULUN-NUR”**

The paper studies the theological essence and philosophical aspects of the work of the outstanding Haji Molla Mohammad Nakhchivani “Kashkulun-Nur,” who has rich and multifaceted creativity, and specific scientific results are obtained. As a scientific research result, it became clear that a great impetus to the creation of the work, both logically and in essence, was given by the deep talent of the author. Thus, the principles of kindness associated with theological features resonating in the work are explained by philosophical approaches and evaluated in terms of content. Each topic in the work is distinguished by its relevance and allows new scientific ideas to appear.

The study shows that a comprehensive study of “Kashkulun-Nur” by Haji Molla Mohammad Nakhchivani reflects the realities of today and the ideological aspects of our historical past and future.

Keywords: *Haji Molla Mohammad Nakhchivani, work, theology, manuscript, text, science, philosophy.*

Сабухи Ибрагимов

**ТЕОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ТРУДА
ХАДЖИ МОЛЛЫ МУХАММЕДА НАХЧЫВАНИ «КАШКУЛУН-НУР»**

В статье проводится исследование теологической сущности и философских аспектов творчества выдающегося хаджи Моллы Мухаммеда Нахчывани «Каш-кулун-Нур», обладающего богатым и многогранным творчеством, и получены определенные научные результаты. В результате научных изысканий стало ясно, что большой толчок к созданию произведения, как логически, так и по существу, дал глубокий талант автора. Таким образом, принципы доброты, связанные с резонирующими в произведении теологическими особенностями, объясняются философскими подходами и оцениваются с точки зрения содержания. Каждая тема в работе отличается своей актуальностью и позволяет появляться новым научным идеям.

Исследование показывает, что комплексное изучение «Кашкулун-Нур» хаджи Моллы Мухаммеда Нахчывани отражает не только реалии сегодняшнего дня, но и идеологические аспекты нашего исторического прошлого и будущего.

Ключевые слова: *Хаджи Молла Мухаммед Нахчывани, труд, теология, рукопись, текст, наука, философия.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.07.2022

Son variant 05.08.2022

UOT 81:002

KÜBRA VƏLIYEVA

ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNÜN GÖRKƏMLİ AZƏRBAYCANLI TƏBİBLƏRİ

Dünya mədəniyyət tarixinin şah budaqlarından biri də təbabət tarixidir. Təbabət tarixi bəşər övladının tarixi qədər qədimdir. Təbiblər insan sağlığının keşiyində duran ali bir peşə sahibləridirlər.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tibbin inkişafı "Avesta", Qədim Yunan və islam elm və mədəniyyətinin təsiri altında olmuşdur.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqi dünya elminin və mədəniyyətinin intibah mərkəzi hesab edilirdi. Elmin bütünü sahələri ərəb və türk dünyasında, həmçinin İran və Azərbaycanda da öz inkişafının zirvəsinə çatmışdı. İbn Sınadan sonra Şərq dünyasında tibb sahəsində əsl inqilab baş vermiş, bu da çox keçmədən Azərbaycanda da güclü təbiblərin yetişməsinə və şəfa ocaqlarının yaranmasına bir təkan olmuşdur.

Azərbaycan tibb tarixinin qədim səhifələrini vərəqlədikcə burada səhiyyənin əsrlər boyu böyük inkişaf yolu keçdiyinin şahidi oluruq. Açıq-aydın hiss edilir ki, həmin dövrlərdə Azərbaycan alimləri tibbin ən parlaq və yaddaqalan səhifələrini yazmışlar. Adları tarix səhifələrində qalmış azərbaycanlı tibb xadimləri təbabətə dair fundamental əsərləri ilə tibb elmimizi zənginləşdirmişlər.

Məqalədə eramızdan əvvəlki dövrdən XIX əsrə qədər olan bir zaman müddətində Azərbaycanın tibb tarixi və bu dövrlərdə fəal-lyyət göstərmiş azərbaycanlı təbiblərin fəaliyyəti tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Müəllifin gəldiyi qənaətə görə Şərqdə, o cümlədən dünyada təbabət və dərmanşünaslığın inkişafı və təkamülündə Azərbaycan təbabəti, eyni zamanda azərbaycanlı tibb xadimlərin xidmətləri danılmazdır. Azərbaycanlı təbiblərin indiyədək bizə gəlib çatan əsərləri dəyərli mənbələr olmaqla yanaşı, dünya tibb ədəbiyyatının ən qiymətli qaynaqlarındandır. Bu əsərlər dünya tibb elmini tədqiq edən dəyərli mənbələr olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın elmi mühitinin səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: tibb, təbabət tarixi, təbib, Azərbaycan, azərbaycanlı təbiblər.

Tibb və səhiyyənin tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Tarixi faktlardan aydın olur ki, Azərbaycan Yer kürəsinin kiçik bir nöqtəsi olmasına baxmayaraq, burada da təbabət qədim dövrlərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Bu məkanda bünövrəsi türk şamançılığı ilə qoyulan müalicə üsulları geniş yayılmış və təkmilləşdirilmişdir. Sonralar Azərbaycanda məskunlaşmış bulqar, qırpaq və oğuz tayfalarının biliciləri bir çox şəfaverici otlardan müalicə məqsədi ilə istifadə etmişlər. E.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda təbabətin inkişafda olduğunu bildirən faktlar aşkara çıxarılmışdır. Dr. F.Ələkbərlinin məlumatına görə, "İskəndəriyyə tibb məktəbinin nümayəndələrindən, anatomiya və fiziologiya sahəsində bir çox dəyərli fikirlərin müəllifi olan Erizistat Azərbaycanı və İrani gəzmiş və buradan bir çox biliklər əldə etmişdir" [2, s. 11].

E.ə. I minillikdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində Manna dövləti, sonra IX əsrə qədər Albaniya dövləti mövcud olmuşdur. Bu dövrlərə aid tibbin Azərbaycanda inkişafı öyrənilməmişdir.

Ölkənin cənub-qərbində e.ə. VIII-VII əsrlərdə Midiya dövləti yaranmış və bu da VI əsrə qədər davam etmişdir. Qədim Şərqdə olduğu kimi Midiyada da empirik təbabət, fəla baxma, yozmalar, ruha və tanrılara inam mövcud idi. Təbabət iki istiqamətdə-empirik və mistik təbabət kimi inkişaf edirdi. Bu dövrün təbabəti haqqında ən ətraflı məlumatı "Avesta" verir. Atəş-pərəstlərin müqəddəs kitabı olan "Avesta"-da olduqca qiymətli tibbi fikirlər mövcuddur. Bu isə Azərbaycanın tibb tarixi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Mütəxəssislərin yazdığına görə, "Bu dövrdə bir çox görkəmli yunan həkimləri səyahət edərkən Azərbaycana da gəlmiş, burada həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar. Məsələn, Hippokrat və Alkemonunun adına Azərbaycan təbabətində çox rast gəlinir. Atropatenada

(qədim Azərbaycan dövləti) inkişaf etmiş hərbi təbabət məsələləri Hippokrat tərəfindən olduğu kimi, heç bir dəyişiklik edilmədən təsvir edilmişdir. Alkemonu isə Azərbaycanda ilk anatom hesab edirlər” [4, s. 64].

VII-VIII əsrlərdən başlayaraq Orta və Yaxın Şərq ölkələrində islam mədəniyyəti geniş yayılmağa başlamışdı. Bu təsir Azərbaycanda ikitərəfli olmuşdur. Bir tərəfdən islam mədəniyyətinin dahi klassikləri Zəkəriyyə Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani və onların tələbələri Azərbaycanda tibbin inkişafına yaxından kömək etmiş, digər tərəfdən isə o dövrün məşhur Azərbaycan həkim və alimləri islam elm və mədəniyyətinin inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Orta əsrlərdə bir sıra Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da tibb yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrün təbabəti çoxcəhətli olub, çətin bir yol keçmişdir.

Təbabətin mənşəyi, ilk insanın narahatlığını dəf etmək məqsədi ilə təbiətə müraciət etməsindən başlamışdır. İllər, əsrlər boyu xalq təbabəti ilə məşğul olan mütəxəssislər yetişmişdir. Yazı meydana gəldikdən sonra təbabətin təcrübələri qələmə alınmışdır. Qədim dövrdən başlayaraq indiyə kimi Şərqdə, eləcə də dünyada tanınan məşhur azərbaycanlı təbiblər yetişmişdir. Bu alimlərin tibbə dair yazdığı əsərlər bu gündə öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Erkən orta əsrlər dövründə yaşayan Azərbaycan həkimlərindən biri *İsa əl-Rahidir* (bəzi mənbələrdə *İsa ur-Raqi* adlandırılır). “Azərbaycan təbabətinin X əsrdəki vəziyyətini özündə əks etdirən ilk tarixi abidə görkəmli tibb xadimi İsa əl-Rahinin “Tibb” əsəridir. O, eyni zamanda İbn Sinanın “Qanun” əsərinə şərhlər də yazmışdır” [6, s. 29]. İsa əl-Rahinin əsrlərində müasir tibbi maraqlandıran sağlamlıq və xəstəlik haqqında bir sıra orijinal fikirlər mövcuddur.

Tarixi mənbələr göstərir ki, artıq X-XIII əsrlərdə bir çox Şərq ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda xalq təbabəti daha sürətlə inkişaf etmiş, tibbin inkişafında bir sıra həkim və elm xadimləri, şair və yazıçıların böyük rolu olmuşdur.

X əsr Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafının parlaq dövrü sayılır. Erkən orta əsrlərdə məşhur Azərbaycan həkimlərindən biri X əsrdə yaşayıb-yaratmış *Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Hərəvidir*. İlk azərbaycanlı farmakoloq olan Hərəvinin dərman bitkiləri haqqındakı əsəri diqqətəlayiqdir. “Farmakologiya” adlanan bu əsərdə 500-dən çox dərman bitkisinin, 100-ə yaxın mineral maddənin və bəzi üzvü preparatların adları qeyd olunmuş və dərmanların təsiri şərh edilmişdir. Sonrakı illərdə isə “*Təbib Əhməd bin Hüseyn əl-Şəfai* (963-1056) “Qarabadin” əsərində, həmçinin görkəmli dərmanşünas *Məhəmməd Hüseyn Nur Bəxşi* (913-1007) dərmanşünaslığa aid olan kitabında bir neçə xəstəliyi tanıtmış və həmin xəstəliklərin müalicəsini izah etmişdir” [5, s. 27].

980-1037-ci illərdə yaşamış böyük təbib Əbu Əli ibn Sina bütün Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda tibb sahəsində ən tanınmış alim sayılırdı. Qədim tarixi məxəzlər Azərbaycanda tibbin parlaq səhifələrindən birini onun buradakı elmi fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Onun əsərləri o zaman tibb sahəsində çalışan azərbaycanlı alimlərin diqqətini özünə cəlb etmiş, həm onlara, həm də onların məşğul olduqları sahələrə ciddi təsir göstərmişdir. Azərbaycan həkimləri müalicədə İbn Sina məktəbinə istinad etməklə bir sıra nailiyyətlər əldə etməyə müvəffəq olmuşlar. İbn Sinanın ən yaxşı tələbələrindən biri XI əsrdə yaşamış azərbaycanlı *Əbülhəsən Bəhmənyar Mərzban oğlu əl-Azərbaycani* (993-1066) olmuşdur. O, “Ət-təhsil”, “Əz-Zinə fi-l-məntiq”, “Əl-bəhcə və-s-səadə”, “Kitab fi-l-musiqa”, “Maudu ilm mə bəəd ət-təbiə”, “Məratib əl-maucudət” kimi qiymətli əsərlərin müəllifidir. Demək olar ki, elmin bütün sahələrində əsərlər yazan Bəhmənyarın tibbə aid yazıları əsasən müəllimi İbn Sinanın kitablarına olan şərhlərdir. Amma alimin özü də təbib kimi xeyli orijinal ideyalar irəli sürərək, müxtəlif xəstəliklər üçün fərqli müalicə üsulları təklif etmişdir.

Məlum olduğu kimi VII-IX əsrlərdə Azərbaycan ərəb qoşunları tərəfindən işğal olunaraq xilafətin tərkibinə qatılmışdır. Müxtəlif xalqların vahid bir dövlətin tərkibinə qoşulması və bir-biri ilə ünsiyyətdə olması elm və mədəniyyətin sürətlə inkişafına gətirib çıxartmışdır. IX əsrdə bünövrəsi qoyulmuş bu yüksəliş XIV əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Bununla da Azərbaycanda Hippokrat və Galenin nəzəriyyələrinə əsaslanan islam tibbi, yaxud yunan-ərəb təbabəti deyilən yeni bir tibb dövrü başlamışdır.

IX-XII əsrlər tibb elminin xüsusilə təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi dövrdür. Bu dövrdə ərəb mədəniyyətinin təsiri o dərəcəyə çatmışdır ki, hətta o vaxt azərbaycanlı alim və həkimlərin ad və soyadları da ərəbcə yazılmışdır. Məsələn, *İsa əl-Rahi*, *Kafiyəddin Ömər ibn Osman* (1080-1145/1150), *Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Hərəvi* və başqaları.

XI əsrdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli tibb xadimlərindən biri də ibn Sina məktəbinin davamçısı, həkim *Kafiyəddin Ömər ibn Osmandır*. Kafiyəddin eyni zamanda böyük filosof, riyaziyyatçı, astronom və kimyaçı olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, onun bizə gəlib çatan konkret bir elmi əsəri yoxdur. Azərbaycanda ilk akademiya sayılan İslam Akademiyasının Şamaxıda yaradılması bu dövrlərə təsadüf edir. Onun banisi məşhur Ömər Osman oğlu idi. Əfsuslar olsun ki, zəlzələlər və hücumlar nəticəsində Şamaxı Akademiyasından bizə gəlib-çatan əsərlər və abidələr məhduddur.

Tarixdən bizə məlum olan, təbabətə aid kitabları gəlib bu günümüze çatan dəyərli alim təbiblər haqqında məlumatları araşdırdıqda Azərbaycanın orta əsrlər tibb tarixinin nə qədər zəngin olduğunun şahidi oluruq. Ən çox cənub bölgəsində, xüsusilə Təbrizdə görkəmli elm adamları, ustad təbiblər yetişmişdir.

Klassik orta əsrlərdə Təbrizdə fəaliyyət göstərmiş görkəmli Azərbaycan filosof və həkimlərindən *Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizidir*. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) Mühzəbəddin Əli Təbrizini “Azərbaycanın Razisi” və “İbn Sinası” kimi qiymətləndirmişdir. Mühzəbəddin Təbrizini “Tibbul-cəməli” və “Əl-muxtar” əsərləri dövrümüze qədər gəlib çatmışdır.

XII əsrdə Təbrizdə yaşayıb fəaliyyət göstərən məşhur həkimlərdən biri də *Əbu Abdullah Məhəmməd bin Nəmvər Təbrizi* (1194-1245) olmuşdur. O, öz dövründə bir çox tibbi əsərləri ilə məşhur olmuşdur ki, onlardan ən çox yayılanı “Ədvarul-həmmiyyat”dır. Əsərdə qızdırmalara qarşı dərmanlar haqqında məlumat verilir.

Klassik orta əsrlərdə tibbin nəzəri və təcrübi məsələləri ilə məşğul olan və bu sahədə böyük xidmətlər göstərən dahi Azərbaycan həkim və alimlərindən, müsəlman dünyasında tanınmış azərbaycanlı təbiblərdən biri də *Mahmud ibn İlyas Şirvanidir*. Onun “Müxtəsərə tibb” və “Kitabə tibb” əsərləri qiymətlidir. “Müxtəsərə tibb” əsəri Azərbaycanda təbabətə aid yazılan ilk fundamental kitabdır.

Yeddi fəsildən ibarət olan “Müxtəsərə tibb” kitabının bir hissəsi tibbin nəzəri məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu hissədə tibbin bəzi fəlsəfi məsələləri, tibbi hadisələrin mahiyyəti, xəstəliklərin əmələ gəlmə səbəbləri, sağlamlığın qorunması, xəstəliklərin gedişinə təsir edən amillər və s. haqqında geniş məlumatlar verilir.

Kitabının ikinci hissəsində tibbin təcrübi məsələlərinə dair geniş məlumatlar vardır. Burada xüsusilə sadə, mürəkkəb və qarışıq dərmanlar haqqında cədvəllər üzrə məlumatlar verilmişdir. Onun “Kitabə tibb” kitabının birinci hissəsində bədəndə olan qüvvələr və onların sağalmada roluna geniş yer verilir.

Mahmud ibn İlyas həkim olmaqla bərabər, həm də yaxşı əczaçı və dərmanşünas idi. Onun tibbə aid 10-dan çox əsəri XVIII əsrə qədər Yaxın və Orta Şərqdə tibb sahəsində olan

əsas dərslərdən sayılırdı. Onun şöhrəti o zamankı Bağdad və digər İslam akademiyyalarında da məşhur idi.

XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış, Azərbaycan və dünya tibbinin inkişafında xidmətləri olan Azərbaycan alimlərindən biri də *Xacə Nəsirəddin Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən Tusidir (1201-1274)*. Nəsirəddin Tusinin “Təbiətin müdrikliyi”, “Tibbin qanunları”, “Risaləti-tibb” əsərlərində və İbn Sinanın “Tibb qanunu” kitabına yazdığı şərhlərdə tibbi görüşləri öz əksini tapmışdır.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış görkəmli azərbaycanlı alim, Nəsirəddin Tusinin tələbəsi *Əbdül Məcid Təbibin* təbabət sahəsindəki fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Onun “Kitab əl-müdəvat” əsəri dövrümüzə kimi gəlib çatmışdır. Əsər 49 fəsildən ibarət olub, ayrı-ayrı sistemlərin xəstəliklərinə və onların müalicəsinə həsr edilmişdir. Alimin “Tibb” adlı kitabının olması haqqında da məlumatlar vardır.

Orta əsrlərdə yaşayan azərbaycanlı həkimlərin demək olar ki, əksəriyyətinin təbabətə aid əsərləri olmuşdur. Ən çox kitabları bu gün əlimizə gəlib çatan müəlliflər tanınmış, tədqiq olunmuşdur. Təbabət sahəsində dəyərli xidmətləri olan azərbaycanlı alimlərin böyük bir qisminin cənub tərəfdən çıxması orta əsrlərdə Təbrizin Azərbaycanın paytaxtı olması ilə bağlıdır. O zaman burada mədəniyyət, o cümlədən təbabət də çox inkişaf etmişdi.

Mənsur ibn Məhəmməd, Məhəmməd Əkbər Ərzani, Rəşidəddin Fəzlullah Əbulxeyr Həmədanı (1247-1317) XIII əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən görkəmli azərbaycanlı həkim və alimlərdən olmuşlar. Mənsur ibn Məhəmməd “Tibb” və “Kifayeyi-mənsuri” əsərlərinin müəllifidir. Burada tibbin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında geniş məlumatlar, sağlamlığın qorunub möhkəmlənməsi, sağlamlığı poza bilən səbəblər və amillər, xəstəliklərin təsnifatı, ayrı-ayrı orqanların xəstəlikləri və ümumi terapiyası haqqında geniş məlumatlar verilir. Məhəmməd Əkbər Ərzaninin “Tibbi-Əkbəri” kitabı, həmçinin Rəşidəddin Fəzlullah Həmədanının fəaliyyəti isə Azərbaycan tibb tarixinin dəyərli səhifələrindəndir.

Azərbaycanın qədim diyarlarından olan Naxçıvanda da təbabəti inkişaf etdirən ustad həkimlər yetişmişdir. Onlardan *Əkmələddun Müəyyəd bin Əbubəkr bin İbrahim əl Naxçıvani ət-təbib (XIII əsr), Fəxrəddin Əbu Abdullah Əhməd ibn Ərəşşah ibn Əli ibn Cəbrayıl ən-Naxçıvani* kimi məşhur həkimləri misal göstərmək olar. “Nəcməddin Əhməd Naxçıvani İbn Sinanın “Qanun fit-tibb” və “İşarələr və qeydlər” əsərlərinə şərhlər yazmışdır. Eyni zamanda Qanuna kommentarilər kitabının müəllifidir. O, Cəlaləddin Ruminin həkimi, həm də yaxın dostu olmuş, orta əsrlərdə “Təbiblərin sultanı”, “Müdriklərin ağası”, “Dünya həkimlərinin rəisi”, “Bəy həkim” kimi ad qazanmışdır.

XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı həkim və alimlərdən *Yusif ibn İsmail Xoyi Şərqdə İbn Kəbir* adı ilə məşhur olmuşdur. 1311-ci ildə O, “Cameyi-Bağdadi” adlı əczaçılıq ensiklopediyasını yazmışdır. Bu əsər ona bütün Şərqdə misilsiz şöhrət qazandırmışdır. Əsərdə bir neçə min dərman bitkisindən, heyvanı müalicə vasitələrindən və minerallardan söhbət açılır. “Hələ 700 il bundan əvvəl Azərbaycan alimi Yusif İbn İsmayıl Xoyi (İbn Kəbir) səmərəli qida nəzəriyyəsini təklif etmişdir. Bu tövsiyələrin bir çoxu müasir Amerika Sağlamlıq Fondunun və başqa pəhriz və tibbi təşkilatların rəyləri ilə uyğun gəlir” [7].

Məhəmməd Bərgüşadi XIV əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan həkimlərindəndir. Onun dərmanşünaslığın inkişafında özünəməxsus yeri vardır. Ən məşhur əsəri “Tibbi-nəbivi”dir. Əsərin birinci bölümü ərəbcə, ikincisi isə azərbaycanca yazılmışdır. Kitabın birinci hissəsi bir çox xəstəliklərin müalicə metodlarına həsr edilmişdir.

XIV-XV əsrlərdə azərbaycanlı həkim və alimlərin sayı xeyli artmışdır. Bunlardan biri

XIV əsrin ikinci yarısında yaşamış *Ramazan İbn Şeyx Əli Lənkəranidir*. O, 1409-cu ildə ərəb dilində “Fərruxnameyi-Cəməli” adlı əsər yazmış, kitabında xəstəliklər və onların müalicəsindən başqa Azərbaycanın flora və faunası haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət, xüsusilə də tibb başqa ölkələrin təsirindən azad olmağa başlayır. Elə buna görə də həmin dövrdə yaşayan alimlər geniş və dərin biliyə malik olub, elmin bir çox sahələri və xüsusilə tibb sahəsində dünyəvi əhəmiyyətə malik olan nailiyyətlər əldə edirdilər.

Dahi Azərbaycan həkimi *Mahmud İbn İlyas əl-Şirazi (XIV əsr)* ömrünün müəyyən illərini Şiraz şəhərində keçirmiş, orada böyük bir xəstəxana yaratmış və ona başçılıq etmişdir. XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın həkim və alimlərdən olan *Yusif Məhəmməd Yusif Təbib* elmi və müalicəvi fəaliyyəti ilə məşhurlaşmışdı. O, “Fəvaid əlməvadd” və “Cəmi-ul-fəvaid” kimi dəyərli əsərlərin müəllifidir. “Yusif Məhəmməd Yusif Təbibin “Tibbi Yusifi” əsərinin olması haqqında da məlumatlar vardır” [1, s. 16].

Bu dövrdə türkcəyə çəkilmiş, falçılıq, ara həkimliyi və s. tibb elminə daxil olsa da, peşəkar azərbaycanlı həkim və alimlərin sayı xeyli artmışdı.

Orta əsrlərdə Qarabağ Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Bu torpaq bir çox tanınmış təbiblər də yetişdirmişdir. Həmin həkimlərin arasında məşhur alimlər də az olmamışdır. Bunlardan biri də XVI əsrin tanınmış filosof, həkimi *Yusif Qarabağidir*. “O, İbn Sinanın “Xəstəliklərdən qorunma” adlı əsərinə şərh və haşiyə yazmışdır. Həmçinin “Həft behişt” adlı əsərində Y.Qarabaği tibbin başqa sahələrindən də çoxlu qiymətli məlumatlar vermişdir” [8].

Y.Qarabağinin əsərləri faktların zənginliyi və materialın ifadə metodikasına baxımından dövrün ən qiymətli elmi kitabları ilə bir sırada duraraq orta əsrlər Şərqində, eləcə də Azərbaycanda elmin ümumi inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən nümunələrdəndir. Bu faktlar qədim və orta əsrlər zamanı Qarabağda tibb elminin yüksək inkişaf etdiyini sübut edir.

XV-XVI əsrlərdə yaşayan *Əbülfəth Təbrizi, Əlaəddin Həkim Təbrizi, Rükəddin Məsud Məsihi (Həkim Rükna) (1579-1655), Əbu Talib Təbrizi* də dövrünün tanınmış təbiblərindən olmuşlar. Rükəddin Məsud Məsihi “Zabitul-ələc” adlı əsər yazmışdır. “Əlaəddin Təbrizinin “Kamili-ələi” adlı məşhur əsərində isə əlifba sırası ilə tibb terminləri verilmiş və lüğət tərtib olunmuşdur” [3, s. 72].

Azərbaycanlı loğmanlar xalq təbabətinin ən yadda qalan səhifələrini XVII əsrdə yaratmışlar. Bunlardan *İbrahim ibn Zeynalabdin* (bəzi mənbələrdə Zeynəddin adlandırılır) *Naxçıvani, Məhəmməd Tağı Tufarqanlı, Mövlana Məhəmməd Bağır*, Səfəvi dövründə yaşamış görkəmli alimlərdən *Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləmi* kimi məşhur azərbaycanlı həkimləri qeyd etmək olar. Məhəmməd Tağı Tufarqanlı “Haşiyətul-İddə”, “Kəşkül” adlı kitablar yazmışdır. Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləminin isə məşhur əsəri Süleyman şah Səfəviyə ithaf olunmuş “Təhfeyi-həkim Mömin”dir.

Murtuza Qulu xan ibn Həsən Şamlu və Həsən ibn Rza Şirvani XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış görkəmli Azərbaycan alimlərindən və təbiblərindəndir. Murtuza Qulu xan Azərbaycanda ginekologiya və andrologiya elmlərinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. O, tibb elminin bu sahələrinə ayrıca kitab həsr etmiş ilk Azərbaycanlı alimdir. Alimin fars dilində yazılmış “Xirqə” əsəri cinsi xəstəliklərin müalicəsindən bəhs edir. Həsən ibn Rza Şirvani isə fars dilində qələmə aldığı “Sirac ət-Tibb” adlı əsərində yüzlərlə dərman nüsxələri haqqında məlumat vermişdir. “Sirac ət-Tibb” orta əsr Azərbaycan əczaçılarının stolüstü kitabı olmaqla yanaşı, həmçinin qonşu Şərq ölkələrində də məşhur idi.

XVIII əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş təbiblərdən *Məhəmməd Yusif Şirvaninin* “Tibb-namə” kitabı dövrünün qiymətli kitablarından. Onun təşkil etdiyi müalicəxana və yaratdığı tibb məktəbindən *Seyid Əli Təbib Təbrizi (1787-1898)* kimi görkəmli alimlər çıxmışdır.

Bu əsrdə yaşamış məşhur Azərbaycan həkim və alimlərindən *Qubullı Təbrizi, Əbülhəsən Marağayi və Məhəmməd Mehdi İbn Əli Nəqi və Hacı Süleyman Qacar İrəvaninin* də adlarını çəkmək olar. Qubullı Təbrizinin “Üsareyi əsəbi” əsəri tibb tariximizdə sambalı əsərlərdən biri hesab olunur. Əbülhəsən Marağayinin əczaçılıq üzrə “Müalicati münfəridə” əsəri də dövrünün məşhur əsərlərindəndir. O, əsərində orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərini dərmanların təyin edilməsi zamanı nəzərə alınmasını xüsusi qeyd edir. Məhəmməd Mehdi İbn Əli Nəqi “Mücrabad risaleyi tibb-şərafnamə”, “Zəd-əl-müsafirin”, “Xərəqət-ul-bəxiyyə” və “Risaleyi-tibb” əsərində səfər gigiyenası, xəstəliklər və onların dərmanlarla müalicəsindən, orqanizmin müqavimətini artırma bilən dərmanlar, müxtəlif zəhərlənmələr ilə mübarizə və s. haqqında məlumat verir.

Hacı Süleyman Qacar İrəvaninin dərmanşünaslığa aid “Fəvaid əl-Hikmət” adlı əsəri vardır ki, burada 600-ə yaxın dərman bitkisi haqqında məlumat vermişdir.

Azərbaycanda tibb elmi orta əsrlərin sonlarında özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış və yaxın-uzaq ölkələrin, xalqların diqqətini cəlb etmişdir. Bu ölkələr, bu xalqlar həm də zaman-zaman Azərbaycanda mövcud olmuş zəngin tibbi qaynaqlardan bəhrələnmişlər.

Orta əsrlərdə Azərbaycan alimləri tibb və əczaçılıq üzrə əsərlərini fars, ərəb, türk və Azərbaycan dillərində yazırdılar. Hazırda bu əsərlərin çoxu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və dünyanın digər elmi kitabxanalarında saxlanılır.

Müasir dövrdə Azərbaycanın tibb tarixinin araşdırılması istiqamətində elmi tədqiqatlar aparılır. “Azərbaycanda tibb tarixinin araşdırılmasının əsasını 1892-ci ildə Azərbaycan alimi Əbdülxaliq Axundov qoymuşdur” [9].

Həmçinin tibb tarixi məsələlərinin öyrənilməsində tibb elmləri doktoru, professor C.H.Təqdisinin (1925-2006) də böyük xidmətləri vardır.

Hazırda Azərbaycanın tibb tarixinin araşdırılması işinə Azərbaycan Tibb Tarixçiləri Birliyinin prezidenti Dr. Fərid Ələkbərli başçılıq edir. Onun tərəfindən 2005-ci ildə YUNESKO Bakının Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan İbn Sinanın, Əbdulqasım Zəhravinin və İsmayıl Cürəninin orta əsrlərə məxsus üç ədəd tibb əlyazmasını Dünya Yaddaşı Proqramı siyahısına daxil etmişdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, çox qədim zamanlara gedib çıxan Azərbaycan elm və mədəniyyətinin tarixi öz əzəməti, zənginliyi ilə ümumbəşər mədəniyyətinin təkamülünə, formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Sayızsız-hesabsız azərbaycanlı alim-həkimlər və onların elmi əsərləri qədim qaynaqlarda amansız assimilyasiyaya uğrayaraq izlərini itirmişlər. Odur ki, çətin və mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycanın təbabət tarixinin geniş tədqiqata böyük ehtiyacı vardır. Çünki, azərbaycanlı təbiblərin elmi irsi istər o dövr təbabəti, istərsə də müasir dövr tibb elminin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov İ.A. Tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi. Bakı: Mütərcim, 2014, 100 s.
2. Ələkbərli F. Ortaçağ Şərq təbabəti. Bakı, 2013, 320 s.

3. Hadiyeva S. Əski Tibb Tariximizdən // Elmi əsərlər, 2016, № 3, s. 67-75.
4. Kiçibəyov B.S, İbrahimli H.İ. Tibb tarixi. Bakı: Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin Tibb korpusu, 2004, 180 s.
5. Mikayılova Ş. Qədim və Orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq. Bakı, 2000, 206 s.
6. Rustəmov A.İ, Mehdiyeva S.A. Orta əsr şərqi təbabətinin inkişaf tarixindən. Bakı: Təbib, 1993, 58 s.
7. http://anl.az/down/meqale/tibb_az/2017/mart/537467.htm.
8. http://anl.az/el/q/qarabag_3/q-16.htm.
9. <http://www.alakbarli.aamh.az/index.files/5.htm>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valieva

OUTSTANDING AZERBAIJANI HEALERS OF THE MIDDLE AGES

One of the masterpieces of the history of world culture is the history of medicine. The history of medicine is as old as the history of humanity. Doctors are the owners of the highest profession, guarding human health.

In the early Middle Ages, the development of medicine in Azerbaijan was influenced by the Avesta, ancient Greek, and Islamic science and culture.

In the Middle Ages, the Muslim East was considered the center of world science and culture revival. All science branches have reached the peak of their development in the Arab and Turkic world, including Iran and Azerbaijan. After Ibn Sina, a real revolution in the field of medicine took place in the Eastern world, which soon served as an impetus for the formation of vital doctors and the creation of healing centers in Azerbaijan as well.

Turning over the ancient pages of the history of medicine in Azerbaijan, we are witnessing how healthcare here has come a long way of development over the centuries. It is clearly felt that in those days, Azerbaijani scientists wrote the most vivid and memorable pages of medicine. Azerbaijani medical figures, whose names have remained on the pages of history, have enriched our medical science with their fundamental works on medicine.

The paper draws to research the Azerbaijan's medical history and Azerbaijani doctors' activities for the period from BC to the 19th century.

The author concludes that the merits of Azerbaijani medicine, as well as Azerbaijani medical figures in the development and evolution of medicine and pharmaceuticals in the East, including in the world, are undeniable. The works of Azerbaijani doctors that have come down to us are one of the most valuable sources of world medical literature. These works are not only valuable sources for studying the medical science world but also important from the point of view of forming an idea of the scientific environment level in Azerbaijan.

Keywords: *medicine, history of medicine, healer, Azerbaijan, Azerbaijani healers.*

Кубра Валиева

ВЫДАЮЩИЕСЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЦЕЛИТЕЛИ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Одним из шедевров истории мировой культуры является история медицины. История медицины такая же древняя, как и история человечества. Врачи – это обладатели высшей профессии, стоящие на страже здоровья человека.

В раннем средневековье развитие медицины в Азербайджане происходило под влиянием «Авесты», древнегреческой и исламской науки и культуры.

В средние века мусульманский Восток считался центром возрождения мировой науки и культуры. Все отрасли науки достигли пика своего развития в арабском и тюркском мире, в том числе в Иране и Азербайджане. После Ибн Сины в восточном мире произошла настоящая революция в области медицины, которая вскоре послужила толчком к формированию сильных врачей и созданию очагов исцеления и в Азербайджане.

Перелистывая древние страницы истории медицины Азербайджана, мы становимся свидетелями того, как здравоохранение здесь на протяжении веков прошло большой путь развития. Отчетливо ощущается, что в те времена азербайджанские ученые написали самые яркие и запоминающиеся страницы медицины. Азербайджанские медицинские деятели, имена которых остались на страницах истории, обогатили нашу медицинскую науку своими фундаментальными трудами по медицине.

В статье привлечена к исследованию история медицины Азербайджана и деятельность азербайджанских врачей за период со времен до нашей эры по XIX век.

Автор приходит к выводу, что заслуги азербайджанской медицины, а также азербайджанских медицинских деятелей в развитии и эволюции медицины и фармацевтики на Востоке, в том числе в мире, неоспоримы. Дошедшие до нас труды азербайджанских врачей являются одним из ценнейших источников мировой медицинской литературы. Эти труды являются не только ценными источниками, изучающими мировую медицинскую науку, но и важны с точки зрения формирования представления об уровне научной среды Азербайджана.

Ключевые слова: медицина, история медицины, целитель, Азербайджан, азербайджанские целители.

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 02.08.2022

Son variant 12.09.2022

UOT 398:801.6; 398:820; 801.8 398(4/9); 801.8 (4/9)

GÜNEL ƏSGƏROVA

NAXÇIVAN ELMİ MÜHİTİNDƏ “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ TƏDQIQI TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixindən bir əsrdən çox zaman keçməsinə baxmayaraq bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Həm Azərbaycan, həm də Naxçıvan elmi-ədəbi mühitində “Molla Nəsrəddin” mövzusunda həssaslıqla yanaşılmış, ciddi tədqiqatlar aparılmış, əhatəli və sistemli bir şəkildə öyrənilmiş, tədqiqatçıların jurnalın nəşri tarixi, əhəmiyyəti, nüfuzu, mövzu dairəsi ilə bağlı çoxsaylı elmi əsərləri dərc olunmuşdur.

Məqalədə Naxçıvanın elmi-ədəbi mühitində tədqiqatçılar tərəfindən “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun əməkdaşları haqqında qələmə alınmış məqalə və oçerklər araşdırılmış, qruplaşdırmalar və təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvanlı müəlliflər, elmi mühit, ədəbi mühit, C.Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, məqalə, oçerk.*

Naxçıvan elmi mühitində “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla-nəsrəddinçilər mövzusunun tədqiqinə keçən əsrin 50-ci illərindən etibarən başlanılmışdır. 1991-ci ildə Azərbaycan ikinci dəfə öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun adı ilə bağlı olan ədəbi məktəbin nümayəndələrinin ədəbi irsi yenidən tədqiqata cəlb edilərək Azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən öyrənilməkdədir.

Naxçıvan elmi mühitində “Molla Nəsrəddin”lə bağlı aparılan araşdırmaları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Jurnal haqqındakı araşdırmalar məqalə və oçerklərdə.
2. Jurnalba bağlı tədqiqatların nəticələri kitab və monoqrafik tədqiqatlarda.

Biz bu məqaləmizdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Naxçıvan elmi və ədəbi mühitində təbliği və tədqiqi istiqamətində aparılan araşdırmaların nəticəsi olan məqalə və oçerklərin təhlili üzərində dayanacağıq. Həmin məqalə və oçerklərin özünü də iki qrupa ayırmaq olar: a) yubiley xarakterli və publisistik ruhlu yazılar b) sırf elmi səciyyə daşıyan məqalə və konfrans materialları.

1906-cı ildə görkəmli yazıçı, publisist Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü ilə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə Azərbaycanda ilk satirik mətbuatın əsası qoyulmuşdur. Bu dövrdən də Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir ədəbi mühit formalaşmış və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi yaranmışdır. İncilabi-demokratik ideyalar carçısı olan jurnal fəaliyyətə başladığı gündən dini mövhumat, zülm və ədalətsizlik, zülmət və cəhəlat, çar mütləqiyyəti əleyhinə çıxışlar etmiş, zəhmətkeş xalq kütlələrinin hüquqlarının, qadın azadlığının müdafiəsi uğrunda dayanmadan mübarizə aparmışdır. Molla-nəsrəddinçilərin xidmətləri nəticəsi təqdirəlayiq görülmüş, onların əziz xatirələri daima böyük hörmət və ehtiramla anılmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin işıq üzü görməsi münasibətilə onun dövlət səviyyəsində yubileyləri keçirilmiş, müəllimlər, ziyalılar və tədqiqatçılar tərəfindən mətbuatda müxtəlif yazılar dərc edilmişdir. Həmin məqalələrin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, onlar yubiley xarakteri daşmışdır. Naxçıvanın elmi-ədəbi mühitində də bu istiqamətdə yazılan və dərc olunan bir sıra məqalə və oçerklər diqqəti cəlb edir. H.Razinin “Böyük həqiqətin keşiyində” (“Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında) [12, 1986, 13 dekabr], “Böyük sənət, qüdrətli sənətkar” (M.Ə.Sabir) [12, 1987, 5 iyun], “Görkəmli satira ustası” (M.Ə.Sabir haqqın-

da) [12, 1956, 15 iyul], “Onu zəmanə yaratmışdı” (“Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında) [12, 1981, 10 may], C.Nəbiyevanın “Sizi deyib gəlmişəm” [12, 1986, 30 dekabr], F.Bayramovun “Molla Nəsrəddin”-in düşmənləri” [12, 1965, 30 iyun], Ə.Şəmsinin “Görkəmli simalar “Molla Nəsrəddin” haqqında” [12, 1966, 29 sentyabr], A.Zamanovun “Həqiqət kitabı” [12, 1986, 20 aprel], H.Əsgərovun “Təzə təlim kitabı” [12, 1986, 30 dekabr] və başqa yubiley xarakterli, publisistik ruhlu yazıların “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinşünaslığın təbliğində müəyyən əhəmiyyəti olmuşdur.

Naxçıvanlı tədqiqatçıların jurnalla bağlı apardıqları araşdırmaların bir hissəsi sırf “Molla Nəsrəddin”də Naxçıvan mühitinin əksi məsələlərinə həsr olunmuşdur. O zaman Naxçıvanda hökm sürən dini fanatizm, qadın hüquqsuzluğu, köhnə adət-ənənələr, bir sözlə islam dünyasını bürüyən avamlıq, cəhalət və s. mənfi hallar jurnalda kəskin ifşa olunurdu. Miryəhya Yusifovun bu mövzuda qələmə aldığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı Naxçıvan haqqında” [12, 1976, 21 aprel] məqaləsi jurnalda Naxçıvan mühiti ilə bağlı gedən yazıların tədqiq və təhlili istiqamətindədir. *“Molla Nəsrəddin” jurnalının satira atəşinə tutduğu və ifşa etdiyi bir çox adət-ənənələrə hələ də məişətimizdə təsadüf edilməkdədir. Buna görə də keçmişin tör-töküntülərinə qarşı mübarizədə indi də jurnal öz əhəmiyyətini itirməmişdir*” [12, 1976, 21 aprel]. M.Nəsirlinin “Böyük ədibin felyetonlarında Naxçıvan mühiti” [12, 1966, 8 iyun] və “Molla Nəsrəddin” Naxçıvan haqqında [12, 1967, 13 iyun], İ.Mollayevin “Molla Nəsrəddin və naxçıvanlı müxbirləri” [12, 1965, 30 iyul], M.Yusifovun “Molla Nəsrəddin” və Naxçıvan” [12, 1986, 30 dekabr], F.Xəlilovun “Molla Nəsrəddin” jurnalı və klassik irs mövzusunda həsr olunan dissertasiya” [8, s. 25-31] və “Molla Nəsrəddin” əks-sədasi: mübahisələr və həqiqətlər” [8, s. 42-51] adlı məqalələri bu istiqamətdə qələmə alınan elmi tədqiqat əsərləridir.

Jurnalın Naxçıvanla bağlılığı müxtəlif dövrlərdə araşdırılaraq əhatəli şəkildə öyrənilmişdir. Naxçıvan elmi mühiti nümayəndələrindən İ.Cəfərov “Naxçıvan ədəbi mühiti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı” adlı məqaləsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının Naxçıvan mühitilə bağlılığı, jurnalda Naxçıvan ədəbi mühitini təmsil edən müəlliflər və onların gizli imzaları haqqında ətraflı məlumat vermiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, *“Molla Nəsrəddin” jurnalının ideyası yenilik tərəfdarları olan tərəqqipərvər Naxçıvan ədəbi qüvvələrinin məslək və əqidələrinə tamamilə uyğun gəlirdi. Elə bu səbəbdəndir ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin məcmuə ilə əlaqələri davamlı xarakter daşımış, qarşılıqlı təsir prinsipinə əsaslanmışdır*” [4, s. 196].

A.Orucovanın “Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvanın tarixi və həyatının “Molla Nəsrəddin” jurnalında əksi” [2, 2015 № 3, s. 211-218], Ə.Əzimlinin “Naxçıvan “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşri ərəfəsində” [9, 2004, № 12, s. 43-46] adlı məqalələri də jurnalın Naxçıvan mühitilə əlaqəsini öyrənən əhəmiyyətli elmi əsərlərdir.

Jurnalın redaktoru C.Məmmədquluzadə ömrünün sonunadək ana dilimizin saflığı, təmizliyi, qorunması və tərəqqisi yolunda misilsiz xidmətlər göstərmiş, *“jurnal ilk sayından etibarən “açıq ana dilində” yazacağını elan etmiş, bütün yaradıcılıq fəaliyyəti boyu bu andına sadıq qalmışdır. Digər molla-nəsrəddinçilər də dərhal bu ideyanın müdafiəsinə qalxmışlar. Qısa müddətdə dövrü mətbuatda molla-nəsrəddinçi ədiblərin sadə, açıq-aydın ana dilində yazıb-yaratmağa çağıran şeir və məqalələri sıx-sıx görünməyə başlanmışdır*” [6, s. 354].

Naxçıvanlı alimlərimizdən E.Maqsudov “Mən ki, dilsiz xalq olmamışam” adlı məqaləsində yazır: *“Böyük bir millətin taleyi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili, elmi, tərəqqisi ilə daima maraqlanan, onun üçün həmişə narahat olan, yanıb alovlanan ikinci bir mətbuat orqanı tanıtırəm ki, “Molla Nəsrəddin”lə müqayisə edilsin. Jurnal ana dilimizin zənginlik və gözəlliyini olduğu kimi öz təbiiliyi ilə əks etdirən elə bir güzgüdür ki, gələcək nəsillər də bu güzgüdə onu bütün yönümləri ilə görə biləcəklər*” [12, 2002, 28 mart].

Naxçıvan elmi mühitinin digər nümayəndələrindən Ə.Quliyev “İlk satirik jurnalımız və milli dil məsələsi” [12, 2006, 2 may], G.Allahyarova “Salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizə bu dildə layla çalırdı” [12, 2006, 18 fevral], K.Camalov “Böyük demokrat C.Məmməd-quluzadə və ana dili” [12, 2009, 13 fevral] və “Mollanəsrəddinçilər və ana dili təlimi [12, 2012, 29 avqust; 2010, 27 aprel], M.Rüstəmov “Molla Nəsrəddin” və ana dilimizin saflığı” [12, 2002, 11 iyun], F.Kazımova “Mollanəsrəddinçilər M.T.Sidqi ideyalarının davamçısıdır” [12, 2004, №12, s. 140-144], S.Vəliyev “Molla Nəsrəddin”də dil və tədris məsələləri” [12, 2006, 19 aprel], S.Həsənova “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının dil məsələlərində mövqeyi” [12, 2006, 30 avqust] və M.Məmmədova “Müsaibim “Molla Nəsrəddin”dir” [12, 2019, 18 iyul] məqalələrində mollanəsrəddinçilərin ana dilinin qorunub saxlanması uğrundakı amalıni geniş tədqiq etmiş, onların bu qayəsini yüksək qiymətləndirmişlər.

Şərqi ilk satirik jurnalı olan “Molla Nəsrəddin”in nüfuz və təsir dairəsi geniş olmuşdur. O, Yaxın və Orta Şərqi, İran, Orta Asiya ölkələrində bir sıra satirik mətbuat orqanlarının yaranması, formalaşması və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. “Molla Nəsrəddin”in nəşrə başlaması ilə qısa müddətdə ərzində məzmun və formaca ona yaxın olan “Babayi-əmir”, “Kəlniyyət”, “Tikan”, “Azərbaycan”, “Toxmaq”, “Çayan” kimi mətbu orqanlar da nəşrə başlamışdı. Bu jurnallar “Molla Nəsrəddin”in yolunu, ideya və məqsədini layiqincə davam etdirmiş və onun ideyalarına sadıq qalmışdılar.

1921-ci ildə “Molla Nəsrəddin”in 8 nömrəsi Təbriz şəhərində çap olunmuşdur. Burada jurnalın nəşri heç də asan olmamış, bir sıra müqavimət və təzyiqlərə məruz qalmışdır. “Molla Nəsrəddin”in İran üsul-idarəsinə yönəlik tənqidi yazılarla çıxış etməsi ölkədə ciddi narazılıqlara səbəb olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq Təbriz ədəbi mühitinin demokratik fikirli ziyalıları jurnalla mütəmadi olaraq ədəbi əlaqə saxlamışlar. Jurnalın həmin ziyalılar və Cənubi Azərbaycan mətbuatına təsiri tədqiqatçılarımızın nəzərindən kənarda qalmamış, jurnal bu mövzu üzrə də tədqiqata cəlb edilmiş və ətraflı öyrənilmişdir.

F.Kazımova “Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərbaycan mətbuatına təsiri” [2, 2011, № 3, s. 204-209] məqaləsində *“jurnalın daha çox Cənubi Azərbaycan mətbuatına böyük təsir göstərdiyini”* vurğulamış və İranda nəşr olunan “Azərbaycan”, “Suri-İsrafil”, “Nəsimi-Şimal” kimi satirik jurnallar haqqında müfəssəl məlumat vermişdir.

M.Quliyeva “Molla Nəsrəddin”in Təbrizli əməkdaşları” məqaləsində qeyd edir ki, *“Jurnalın Təbriz nəşrinin İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda öz xalqına xidmət etmək arzusunda olan mütərrəqi ziyalılara və mühərrirlərə böyük təsiri olmuşdur. Sonralar tərəqqipərvər ziyalılar və mühərrirlər “Molla Nəsrəddin” ənənələrini davam etdirərək “Sitareyi-Azərbaycan”, “Azərbaycan ulduzu” kimi satirik jurnallar nəşr etməyə başlamışlar”* [9, 2010, № 1, s. 97]. O, məqalədə jurnalın Təbriz mühiti, Təbrizli məsləkdaşlarından müxbiri və müvəkkili olmuş, jurnalda “Dilgır” imzasıyla tənqidi məqalələr yazan İsgəndər xan Qəffari Sürxpuş, jurnalın fars dilində materiallarının hazırlanmasında xidmətləri olan Əbülfət Ələvi, rəsm və karikaturaların çəkilməsində yaradıcı əməyi olan Seyid Əli Behzad Müssəvir, jurnalın nəşrinə köməyi olan Əsgər xan Qasımzadə və jurnalın digər fəal müxbirləri Möhsün xan Sərtibi, Mirzəli Möcüz Şəbüstəri, Mehdi xan Şərifzadə haqqında dolğun məlumatlar vermiş, onların fəaliyyətini, dəstəyini yüksək qiymətləndirmişdir.

Naxçıvanlı müəlliflərdən dosent S.İbrahimov “Dehxuda yaradıcılığı və Cəlil Məmməd-quluzadə irsi” məqaləsində Ələkbər Dehxudanın “Lügətnaməsi” əsərini təhlil etmiş və əsərdə yer alan Naxçıvanın tarixi, etnoqrafiyası, naxçıvanlı ziyalılar, şəxsən dostu olmuş C.Məmməd-quluzadə ilə sıx ədəbi əlaqələrindən və “Molla Nəsrəddin”lə bağlı qeydləri barədə yazır:

“Fundamental “Lügətnaməsi” ilə Naxçıvana dair yüzlərlə həqiqətin itib-batmasına imkan verməyən maarifpərvər ziyalı Mirzə Ələkbər Dehxudanın əməyi böyükdür. Onun Azərbaycan dilində yazdığı “Şeyxülislam qəzasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyə” şeiri Dehxudanın bir şair kimi Azərbaycan dilinə və ictimai fikrinə biganə qalmadığını göstərir” [9, 2017, № 5 (86), s. 71]. “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalına, şəxsən dostu C.Məmmədquluzadəyə yazdığı şeirdən də nümunə verilmişdir.

Naxçıvan elmi mühitində istər “Molla Nəsrəddin” jurnalı, istərsə də onun əsas əməkdaşları, naxçıvanlı müasirləri, onların həyat və yaradıcılıq yolu, mühiti və ədəbi irsi tədqiqat obyektinə olmuş, yeni arxiv sənədləri, faktlar və materiallar əsasında öyrənilmişdir.

Naxçıvanda yaşayan filologiya elmləri doktoru F.Xəlilov “Görkəmli molla-nəsrəddinçi Əliqulu Qəmküsar və müasirləri” adlı məqaləsini yeni arxiv materialları əsasında qələmə almışdır. Müəllif Ə.Qəmküsarın “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyətini araşdırmış, geniş təhlillər və müqayisələr apararaq, hətta özünədək söylənilən bəzi fikirlərin həqiqətə uyğun olmadığını müxtəlif sənəd və faktlarla sübuta yetirmişdir. F.Xəlilov jurnalın naxçıvanlı müəlliflərinin tədqiqinə həsr etdiyi “Əliqulu Qəmküsarın iki naxçıvanlı müasiri ilə münasibətlərinə dair bəzi qeydlər” [2, 2017, № 3, s. 204-209] adlı məqaləsində isə Əliqulu Qəmküsarın naxçıvanlı müasirləri Molla Mahmud Çakər və Məmməd Səid Ordubadi ilə münasibətləri məsələlərindən bəhs etmiş, Ə.Qəmküsarın Çakərin “*mürtəcə dini fəaliyyətini, mərsiyəxanlıqdan uzağa getməyən şairliyini və bəzi yaramaz əməllərini*” [2, s. 205] tənqid edən şeirlərini təhlil etmiş, eləcə də Ə.Qəmküsar və M.S.Ordubadi arasında yaranan mübahisənin səbəblərini göstərmişdir. Həmçinin məqalədə Ə.Qəmküsarın vəfatından sonra müasirlərinin onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirib qələmə aldıkları məqalə və xatirələrə də nəzər yetirilmişdir.

Filologiya elmləri doktoru H.Həşimli “Naxçıvanlı yazıçılar və “Yeni füyuzat” jurnalı” məqaləsində jurnalın naxçıvanlı müəllifləri haqqında bəzi məqamlara aydınlıq gətirmişdir. “Yeni füyuzat” jurnalının tarixinə işıq salan H.Həşimli Ə.Qəmküsar və Ə.Qasımovun “Yeni füyuzat” jurnalında fəaliyyətinə dair araşdırma və təhlillər apararaq bu qənaətə gəlmişdir ki, “*Yeni füyuzat*” jurnalında naxçıvanlı müəlliflər yaxından iştirak etmiş, bədii və publisistik əsərləri ilə dərginin milli, sosial-mədəni tərəqqi əməlinə layiqincə xidmət göstərmişlər” [9, 2012, № 1 (44), s. 78].

Bu istiqamətdə qələmə alınmış mühüm əhəmiyyətə malik olan digər məqalələr də vardır. Naxçıvanlı ziyalılardan A.Əkbərovun (Ərbab) “Yoxsulların dostu” (Xatirələr) [12, 1956, 20 aprel], H.Razinin “Satira ustası” (Əli Nəzmi haqqında) [12, 1958, 8 avqust], “Görkəmli sənətkar” (Ə.Haqverdiyev haqqında) [12, 1958, 12 dekabr], “Vətənpərvər yazıçı” (Ə.Haqverdiyev haqqında) [12, 1965, 18 may], “İki poema haqqında” (Molla-nəsrəddinçi şair C.Əsgərzadənin əsərləri haqqında) [12, 1973, 30 noyabr], İ.Əkbəroğlunun “Redaktor köməkçisi” [12, 1986, 30 dekabr], “Molla Nəsrəddin” [12, 1969 16 noyabr] (şeir), F.Xəlilovun “Cəlil Məmməd-quluzadənin kitablarına daxil edilməyən bir məktubu haqqında” [2, 2015, № 1, s. 155-161], “Əziz Şərifin xatirələri” [12, 2015, 27 fevral], “Əliqulu Vahidin Mirzə Əli Möcüzə həsr etdiyi bir poema haqqında” [2, 2011, № 3, s. 160-164], K.Camalovun “Firudin bəy Köçərlinin “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyəti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında təsvirləri” [9, 2017, № 1 (82), s. 31-35], “Maarif fədaisi Cəlil Məmmədquluzadə” [9, 2009, № 3 (19), s. 52-55], “Molla Nəsrəddin”in ideal dostu-Qurbanəli Şərifzadə” [12, 2011, 11 yanvar], “Molla Nəsrəddin” jurnalının ideal dostu və qayğıkeş ata Qurbanəli Şərifzadə” [10, 2010, №4 (24), s. 12-17] məqalələri bu baxımdan önəmli əsərlərdir.

Tədqiqatçılar tərəfindən C.Məmmədquluzadənin müasirləri ilə həm “Molla Nəsrəddin”

ətrafında, həm də öncədən başlanan dostluq və yaradıcılıq əlaqələrinə dair xüsusi araşdırmalar da aparılmışdır. İ.Mollayevin “Səmimi dostluq: C.Məmmədquluzadənin M.T.Sidqi ilə dostluğu” [12, 1965, 2 iyun], Y.Axundovun “C.Məmmədquluzadə və M.S.Ordubadi” [12, 1976, 20 fevral], V.Əliyevin “Molla Nəsrəddin”in yaxın dostu”/C.Məmmədquluzadə ilə M.Ə.Sabirin dostluğu” [12, 1967, 6 iyun], F.Xəlilovun “Ədəbi mühitdən pərvazlanan məslək dostları: Məhəmməd Tağı Sidqi və Cəlil Məmmədquluzadə” [7, s. 81] adlı məqalələrində molla-nəsrəddinçilərin *“tədrisən əqidə və məslək dostluğuna çevrilən”* [7, s. 85] münasibətləri ətraflı öyrənilmişdir.

“Molla Nəsrəddin” mövcud cəmiyyətdə baş verən hadisələri bəzən açıq, bariz şəkildə yazan bilmədikdə müxtəlif janr, üsul və priyomlardan istifadə etmişdir. Bu məqamda molla-nəsrəddinçilər Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının bir sıra ədəbi şəxsiyyətlərindən Sədi Şirazi, A.İ.Krıllov, Molyer, V.Şekspir yaradıcılığına üz tutmuş, onların əsərlərindən bəhrələnmiş, yazılarında bacarıqla tətbiq etmişlər.

Naxçıvanlı elm adamlarından İ.Cəfərov araşdırmalarının bir qismini məhz bu istiqamətdə aparmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Bakı nəşrlərində Sədi Şirazi irsinə müraciətini forma və metodları”, [1, 2016, № 4 (22), s. 27-34], “Molla Nəsrəddin” jurnalı və İ.A.Krıllov yaradıcılığı” [9, 2020, № 1 (102), s. 11-16], “Lev Tolstoy irsinə münasibətin “Molla Nəsrəddin” prinsipləri” [9, 2015, № 1 (66), s. 22-30], “V.Şekspir dühasına “Molla Nəsrəddin” ehtiramı” [11, 2019, № 4 (15), s. 67-76], “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsindən Molyer sənətinə baxış” [11, 2020, № 3 (18), s. 102-108] məqalələrində Avropa və rus şair və yazıçıların “Molla Nəsrəddin” jurnalına müsbət təsirini göstərmiş, onların bəzi materiallarını molla-nəsrəddinçilərin ifşa üsullarının tərkib hissəsi kimi səciyyələndirmişdir.

A.Əlizadə isə S.Şirazi irsinin “Molla Nəsrəddin”ə qatdığı dəyəri “Sədi Şirazi və “Molla Nəsrəddin” jurnalı adlı məqaləsində belə izah edir: *“Bəzən onlar açıq-aşkar deyər bilmədiklərini Sədinin dili ilə oxuculara çatdırmış, bəzən də Sədinin dediklərini öz yazıları ilə uyğunlaşdırmışlar. Sədi Şirazi əsərləri ilə tanışlıq və onlardan misal gətirmək “Molla Nəsrəddin” jurnalının əməkdaşlarının yaradıcılığına xələl gətirməmiş, əksinə felyeton, məqalə və şeirləri daha maraqlı və daha oxunaqlı etmişdir”* [5, s. 216].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının müəllifi və ideya rəhbəri C.Məmmədquluzadə dövrünün qərəzsiz tənqidçilərindən biri olmuşdur. O, xalqın taleyi və mənafeyi ilə bağlı baş verən hadisələrin heç birini diqqətdən kənar qoymamış, xüsusən də dövrü nəşrlərin fəaliyyəti haqqında da istər tənqidi, istərsə də alqış xarakterli müxtəlif satirik yazı, oçerk və felyetonlarla çıxış etmiş, öz fikir və səmimi münasibətini obyektiv şəkildə bildirmişdir.

A.Orucovanın bu istiqamətdə apardığı araşdırmasının nəticəsi olan “Cəlil Məmmədquluzadə mətbuat tənqidçisi kimi” [2, 2017, № 3, s. 215-220] məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin dövrünün mətbuat orqanları olan “Həyat”, “Təzə həyat”, “Maarif və mədəniyyət”, “İrşad”, “Tərcüman”, “Din və Məişət” və “Üçüncü il” kitabı haqqında qələmə aldığı tənqidi yazılarını təhlil etmiş, onun çoxşaxəli yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də mətbuat tənqidçisi olduğunu, ədibin bu kitab, qəzet və jurnallar barəsindəki qeydlərinin bu gün və gələcək nəsil tədqiqatçılarımız üçün mühüm əhəmiyyətə malik dəyərli mənbə olduğunu vurğulamışdır.

Bəzi müəlliflər Naxçıvan elmi mühitindən kənar olsalar da, onların “Molla Nəsrəddin” jurnalının əhəmiyyəti, nüfuzu, mövzu dairəsi ilə bağlı çoxsaylı məqalələri “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuşdur. A.Zamanovun “Demokratik ideyalar carçısı: “Molla Nəsrəddin” [12, 1986, 30 dekabr], Ə.Əliyevin “Molla Nəsrəddin”in səhifələrində kəndli məsələləri” [12, 1965, 15 oktyabr], S.Həmzəyevin “Molla Nəsrəddin istehzası” [12, 1970, 21

mart], H.İsrafilov və F.Bayramovun “İngilis alimi “Molla Nəsrəddin” haqqında: şərqşünas məşhur prof. Eduard Braun” [12, 1956, 14 aprel], M.Nəcəfovunun “Xarici mətbuat “Molla Nəsrəddin” haqqında” [12, 1966, 19 iyun] yazılarında oxuculara geniş, müfəssəl məlumat verilmişdir. Bu məqalələr Naxçıvan elmi mühitində “Molla Nəsrəddin”lə bağlı gərəkli informasiyaların öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətli mənbələrdir.

“Molla Nəsrəddin”in tədqiqi tarixilə bağlı yazılanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan elmi mühitində “Molla Nəsrəddin” jurnalının müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılması aparıcı mövzulardan olmuşdur. Burada “Molla Nəsrəddin”in nəşri tarixi, yaranmasını şərtləndirən amillər, müəllifləri və onların yaradıcılıq yolu, eləcə də jurnalın Naxçıvanla bağlılığı, Naxçıvan mühitinin jurnalda əksi, naxçıvanlı müəlliflərin “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlığı və onların şəxsi həyatına dair bəzi mühüm faktların aşkara çıxarılması istiqamətində ciddi araşdırmalar aparılmış, əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Naxçıvanlı alimlərin bu tədqiqatlarının nəticəsi “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinşünaslığın təbliğində xüsusi önəm və əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətşünaslıq və tarix seriyası).
2. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası.
3. Bəktaş İ. İnciləbi demokratik mətbuatımızın parlaq incisi: “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsinin çapdan çıxmasının 80 illiyi. “Azərbaycan gəncləri” qəz., 1986, 27 dekabr.
4. Cəfərov İ. Naxçıvan ədəbi mühiti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı // “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik”: 8 fevral 2007-ci ildə keçirilmiş elmi praktik konfransın materialları, s. 194-202.
5. Əlizadə A. Sədi Şirazi və “Molla Nəsrəddin” jurnalı. Böyük İran şairi Sədi Şirazi // 9 oktyabr 2002-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq elmi-ədəbi konfransın materialları. Bakı: AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu. İİR-in Azərbaycan səfirliyinin mədəniyyət mərkəzi, 2003.
6. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
7. Xəlilov F. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər. Birinci kitab, Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 248 s.
8. Xəlilov F. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər. İkinci kitab. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 200 s.
9. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. Humanitar elmlər seriyası.
10. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Xəbərlər.
11. “Naxçıvan” Universiteti. Elmi əsərlər. İqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat seriyası.
12. “Şərq qapısı” qəzeti.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: gunalasar1987@gmail.com

Günel Asgarova

**A REVIEW OF THE STUDY HISTORY OF THE “MOLLA NASREDDIN”
JOURNAL IN THE SCIENTIFIC MILIEU OF NAKHCHIVAN**

Although more than a century has passed since the publication of the Molla Nasreddin magazine, it still retains its relevance today. In the scientific and literary milieu of Azerbaijan and Nakhchivan, the theme of “Molla Nasreddin” was sensitive. Serious research was carried out, comprehensively and systematically studied, numerous scientific works of researchers were published related to the history of the publication, and the significance, authority, and subject of the journal.

The paper considers, groups, and analyzes articles and essays by Nakhchivan researchers in Nakhchivan’s scientific and literary milieu about the magazine “Molla Nasreddin” and its staff.

Keywords: *Nakhchivan authors, scientific milieu, literary milieu, J.Mammadguluzadeh, “Molla Nasreddin” journal, article, essay.*

Гюнел Аскерова

**ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ИЗУЧЕНИЯ ЖУРНАЛА «МОЛЛА НАСРЕДДИН»
В НАУЧНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА**

Несмотря на то, что с момента издания журнала «Молла Насреддин» прошло более века, он и сегодня сохраняет свою актуальность. В научнолитературной среде Азербайджана и Нахчывана к теме «Моллы Насреддина» относились чутко, проводились серьезные исследования, всесторонне и систематически изучались, публиковались многочисленные научные труды исследователей, связанные с историей издания, значением, авторитетом и тематикой журнала.

В статье рассматриваются, группируются и анализируются статьи и очерки, написанные нахчыванскими исследователями в научной и литературной среде Нахчывана о журнале «Молла Насреддин» и его сотрудниках.

Ключевые слова: *нахчыванские авторы, научная среда, литературная среда, Дж.Мамедгулузаде, журнал «Молла Насреддин», статья, очерк.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.06.2022
Son variant 18.07.2022**

UOT 398:801.6; 398:820; 801.8 398(4/9); 801.8 (4/9)

ELXAN MƏMMƏDOV

XALQ ŞEİRİNDƏ OBRAZIN
GƏZƏRLİLİK (SƏYYAR OBRAZLAR) PROBLEMİ

Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq lirikasında janr, mövzu, süjet və motiv bənzərliklərinin olması bu nümunələrə fərqli rakursdan baxmağı da tələb edir. Belə ki, həmin nümunələr içərisində – istər nəsr, istərsə də nəzmlə yaradılan xalq ədəbiyyatı nümunələrində oxşar, bir çox hallarda isə eyni obraza rast gəlmək mümkündür. Belə ki, dastanlarda qəhrəmanların eyniliyi, qəhrəmanların atlarının eyniliyi, nağıllarda div, qarı, pəri, kəllə, at kimi obrazların birəbir oxşar olması tədqiqatçıların diqqətindən yayınmışdır. Bu cür hallar şifahi xalq ədəbiyyatının nəzm nümunələrində də qarşımıza çıxır.

Xalq lirikasında bayatı nümunələrində, laylalarda, nazlamalarda, əmək nəğmələrində və bu kimi janrlarda istər Naxçıvandan toplanmış nümunə olsun, istərsə də Şərqi Anadoludan toplanmış nümunə olsun obrazın oxşar olmasını müşahidə edirik. Bu da iki qonşu, qohum xalqların, iki fərqli ölkənin sərhəd bölgələrində yaşayan xalqların xalq şeirindəki obrazların gəzərliliyi haqqında söz deməyə imkan verir.

Daha dərindən mövzuya daxil olduqda isə iki bölgədəki obrazların sərhədləri keçdiyini, bir növü gəzərlilik həyatı yaşadığını ortaya qoyacaq məqamlarla qarşılaşırıq. Belə ki, nümunənin Şərqi Anadolunun hər hansı bir bölgəsinə aid olması faktını ortaya çıxaran nüanslar olsa da həmin nümunədəki obrazın Naxçıvandan toplanmış nümunədə də qarşımıza çıxdığını görə bilərik. Bu, folklor söyləyicisinin, folklor daşıyıcısının bir bölgədən digər bölgəyə köçü, səyahəti, gəzintisi, sürgünü zamanı mümkün olma ehtimallarını qüvvətləndirir. Beləliklə də folklorlarda obrazların gəzərliliyi haqqında tutarlı faktlar ortaya çıxır. Folklor obrazlarının gəzərliliyi özünü göstərir.

Məqalədə də məhz Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində obrazların gəzərlilik probleminə aydınlıq gətirilir; səyyari obrazlardan söz açılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Şərqi Anadolu, folklor, xalq şeiri, obraz, gəzərlilik, səyyari obraz.*

Dünya sistemi daim hərəkətdə, dövr etmədədir. İlahi bir simmetriya ilə nizamlanmış qalaktikamız, var olan dünya, yaradılmış hər şey bir sistem üzərində daim hərəkətdə və bir növü gəzərlilikdədir. Sonsuz boşluqda səyyah kimi bir yerdə dayanmayan maddi varlıqlar kimi mənəvi dünya, mücərrəd anlayışlar da bu sistemin bir parçası olmaqdan kənara çıxa bilməzlər. Dünya, ömür, həyat əbədi bir gəzintidədir. Bu səyahətdə sözün də, folklorun da, şifahi ədəbiyyatın da öz yolu, öz səyahət trayektoriyası var.

Naxçıvan və Şərqi Anadoluda yaranan, xalqın zəngin həyat təcrübəsindən faydalanaraq ortaya qoyduğu şifahi ədəbiyyatı da sözlü bir dünyadır və bu dünyada gəzəri bir ömür yaşayan nəsnələr var. Xüsusilə xalq şeiri nümunələrini, folklorun lirik növünü, nəzmlə yaranan örnəklərini araşdırdığımızdan, deyə bilərik ki, həmin janrların arasında Naxçıvandan Şərqi Anadoluya, Şərqi Anadoludan Naxçıvana “səyahətə” çıxan səyyari nümunələr özünü göstərir. Belə olan halda yaranan nümunələrdə birbaşa folklor obrazlarının burdan ora, oradan bura “səyyah” kimi üz tutması da mümkündür və anlaşılındır. Obrazların gəzərliliyinin bir neçə səbəbi var. Bu hala bir neçə məqam öz təsirini göstərə bilər. Bunlara ilk olaraq insanların köç fəaliyyətlərini göstərə bilərik ki, bir yerdən digər yerə köç edən (iş üçün, ailə quraraq, sürgün edilərək, məcburi halda gedən) insanlar yaddaşlarındakı xalq şeiri nümunələrini oralarda da dilə gətirə bilərlər və beləliklə də yeni yaşam ortamında digərləri tərəfindən də bu nümunələr mənim-sənilə və yaddaşa hoparaq yaşadıla bilər.

İkinci olaraq qədim dövrlərdə ticarət karvanlarının bir yerdən başqa yerə üz tutması,

həmin yerlərdə bir neçə günlük qalib alış-veriş etməsi zamanı eşitdiklərini, gördüklərini özləri ilə yenidən vətənlərinə gətirməsi mümkündür ki, bu zaman da obraz gəzəri ömrünü elə həmin karvandakılardan hər hansı biri kimi yaşamış ola bilər.

Üçüncü məqam eyni soya və kökə, dinə və dilə məxsus olan Naxçıvan və Şərqi Anadolu insanının eyni məişət tərzini və eyni iqlimlə əlaqəli olaraq keçirdiyi mərasimləri və bu mərasimlərdə təhtəşüur olaraq yaratdığı nümunələrdə oxşarlığın, hətta eyniliyin mümkün olması məqamı obraz gəzərliliyinə şərait yaradır.

Beləliklə də Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində yer alan nümunələrdə oxşar obrazları görə bilərik. Həmin obrazların gəzərlilik probleminin nədən qaynaqlandığına aydınlıq gətirdiyimiz kimi tədqiq etdiyimiz nümunələrdə qarşımıza çıxan gəzəri obrazlara da nəzər yetirək. Naxçıvan Folklor Antologiyalarında, həmçinin ayrı-ayrı tədqiqatçıların muxtar respublikanın bölgələrindən toplayıb nəşr etdikləri folklor toplularında rast gəldiyimiz insan (yar, gəlin, bəy, qız, oğlan və s.), müxtəlif dağlar (Ağrıdağ, Haçadağ və s.), müxtəlif heyvanlar və quşlar (maral, ceyran, bülbül, kəklik və s.), güllər və meyvələr (lalə, bənövşə, qərənfil, alma və s.), konkret şəxslər və bu kimi müxtəlif kateqoriyadan olan obrazların Şərqi Anadoluda da ya birbaşa eyni, ya da qismən dəyişilmiş formada qarşımıza çıxdığını müşahidə edirik. Fikir-lərimizi konkret misallar əsasında ortaya qoymaqla daha aydın mənzərə yarandığını görə bilərik. Bunun üçün isə lirik janrların ən kiçiyi olan bayatılardan yola çıxmağa üstünlük verdik. Belə ki, nümunə sayı baxımından zənginliyi bu janrın daxilindəki daha çox gəzəri obrazların var olması reallığını da özlüyündə gətirir. Naxçıvandan toplanmış bayatı nümunələri içərisində belə bir örnək var:

Asəfkəfin daşıyam,
Qızıl üzük qaşıyam.
Siz Allah yer eləyin,
Mən qərib yoldaşıyam [2, s. 311].

Burada obraz funksiyasında “daş”ı görə bilərik. Daş özünə yer etmək istəyir. Eyni zamanda müqəddəs yerin daşı olduğu üçün “qızıl üzük qaşısı” kimi də dəyərlidir. Amma tənhalığın, qəribliyin nümunəsi kimi özünü nişan verir. Həm müqəddəslik, dəyərlilik olmaq və qərib yerə düşməkdən doğan bir ümidli istəklə özünə yer arzulayır. “Daş düşdüyü yerdə ağır olar” atalar sözünü xatırladan bir qərarlılıq da var bayatının məzmununda. Düşdüyü qərib eldə də ağırlığını qorumaq istəyən qəribi simvolizə edən daşın obrazlaşmasını Şərqi Anadolunun Ağrı bölgəsindən toplanan bayatıda da görə bilərik. Ağrılığın daş obrazı belə dilə gəlir:

Ahmedihan taşıyım,
Altın yüzük qaşıyım.
Bana da yer eyleyin,
Ben gərib yoldaşıyım [5, s. 68].

Göründüyü kimi burada “daş” obrazının gəzərliliyi diqqət çəkir. Hər iki nümunədə cüzi fərqləri (müqəddəs yerin adını və özünə yer istəmə şəklini) nəzərə almasaq, bayatılar oxşar, hətta eynidir. Bu da o deməkdir ki, hər iki bölgə insanı eyni hissləri yaşayıb. Eşitdiyini bayatı ilə ona olduğu yerdə fikrini eyni şəkildə ifadə etmək üçün yaradıcılıq toxunuşları etməyə imkan verib. Beləliklə də mətndəki obraz eyni qalib, sadəcə bir yerdən digər yerə hərəkət edib, gəzib. Gəzərlilik qazanıb. Lakin daşın gəzərliliyinin başlanğıc və bitiş nöqtələrinin Əshabi-Kəhfmi (Naxçıvan), Ahmedihanmı (Şərqi Anadolu) olduğunu müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

Hər iki bölgənin özündə bu tipli onlarla bayatı nümunəsi var ki, həmin nümunələrdə biz obrazın gəzərlilik məsələsini müşahidə edə bilərik. Naxçıvandan toplanmış və saz-söz əhli olan aşiq obrazının ön plana çıxdığı başqa bir nümunəyə diqqət edək:

Əziziyəm yor, aşiq,
Gəz yolları, yor, aşiq.
Dərdli kimdi, sorsalar,
Məni nişan ver, aşiq [13, s. 286].

Burada müraciət edilən aşiq obrazı ümumtürk dünyasının ortağ xarakteri və folklorun daşıyıcısı və təbliğatçısı kimi çıxış edir. Eyni bayatını biz Karsda elə eyni ilə görürük [4, s. 299]. Lakin Malatyada biz onu ozan kimi müşahidə edirik. Malatyadan toplanmış bayatıda Naxçıvandan fərqli olaraq aşığa yox, ozana müraciət edilir:

Eziziyem yor, ozan,
Gez yolları, yor, ozan.
Dərdli kimdi, sorsalar,
Beni nişan ver, ozan [6, s. 523].

Bu cür bayatı nümunələri Naxçıvanın ayrı-ayrı rayon və kəndlərindən, həmçinin Şərqi Anadolunun müxtəlif vilayətlərindən toplanmış nümunələr arasında kifayət qədərdir. Həmin nümunələrə diqqət edəndə folklor mətninin və bu mətdə yer alan obrazın gəzəri həyat yolu keçdiyini müşahidə etmək olur. Sadəcə yerli xalq, əhali mətnə öz dilindən, ləhcəsindən, toponomikasıdan – yer-yurd adlarından yola çıxaraq əlavələr edib, yaxud dəyişikliklərlə özünü küləşdirib. Buna misal olaraq bir çox bayatı nümunəsini təqdim edə bilərik:

Naxçıvandan toplanmış bayatılar:

Mən aşiqəm halına,
Üzdə qara xalına.
Lalə, bənövşə yetməz,
Yarın gül camalına [11, s. 280].

Bacada yatan oğlan,
Köynəyi kətan oğlan
Nişanlın apardılar,
Xəbərsiz yatan oğlan [14, s. 344].

Kətan, köynək bədən yar,
Məni qoyub gedən yar.
Sən mənə qıymaz idin,
Səni bir öyrədən var [17, s. 22].

Şərqi Anadoludan toplanmış bayatılar:

Mən aşiqəm halına,
Üzdə gara halına.
Lale, benövşe yetmez,
Yarın gül camalına [1, s. 35].

Bacada yatan oğlan
Gömleği keten oğlan
Sevdiğini el almış
Habersiz yatan oğlan [10, s. 21].

Keten gömlek beden dar,
Beni koyub giden yar
Sen bana kıymaz idin
Sana bir öğretən var [15, s. 63].

Bu cür bayatı nümunələrini kifayət qədər artırmaq olar ki, bunların hər birində biz obrazların eyniliyini görürük. Lakin bölgələrə uyğun fərqli deyiliş tərzini istər nümunənin, istərsə də obrazın gəzərliliyi haqqında tutarlı fikirlər deməyə imkan verir.

Təkcə bayatı nümunələrində deyil, xalq şeirinin digər janrlarında da bu cür obrazın gəzərliliyinə rast gəlirik. Məsələn Qars bölgəsindən haxışta kimi toplanmış bir nümunəyə baxaq:

Çoban koyuna gider,
Bakar boyuna gider
Çobanın hak toklusu
Nişan toyuna gider [15, s. 66].

Bu nümunənin eynisini, buradakı çoban obrazını Naxçıvandan toplanmış nümunədə də görə bilərik:

Çoban qoyuna gedər, haxışta,
Baxar boyuna gedər, haxışta.
Çobanın toğluları, haxışta
Nişan toyuna gedər, haxışta [7, s. 96].

Xalq mahnılarımızın da bir çoxu Şərqi Anadolu bölgəsindəki türkülərlə oxşarlıq təşkil etdiyi kimi, həmin mahnılarda yer alan obrazlar da bəzən eyni, bəzən qismən dəyişilmiş halda qardaş ölkənin yaxın coğrafiyasında özünü büruzə verir. Hətta İğdır və Qars bölgəsində toy-düyünlərdə səslənən mahnıların birbaşa Naxçıvanda, Azərbaycanda oxunan mahnıların eynisi olduğunu görmək mümkündür. Hətta bir çox bəstəkar mahnılarımız var ki, adını çəkdiyimiz bölgələrdə eynilə səsləndirilir. Bu məqamda bir təəssüf hissimizi də ifadə etməliyik. Bir çox xalq mahnılarımız, hətta bəzən bəstəkar mahnılarımız belə Türkiyənin ayrı-ayrı televiziya və radio kanallarında səsləndiriləndə sözlərinin müəllifi olmasına baxmayaraq, bəstəkar mahnısı diqqətə alınmadan “Anonim” kimi təqdim edilərək efirə verilir, kitablara, toplulara salınır.

Mövzudan uzaqlaşmadan qeyd edək ki, məhz mahnı-türkü janrında olan nümunələrdə də biz səyyari obrazlarla qarşılaşırıq. Türkiyəli professor Erman Artun türkü haqqında danışırkən qeyd edir ki, “Türkü anonim türk halk edebiyatında ezgiylə söylənen bir nazım biçimi və nazım türüdür. Mani, koşma nazım şəkliylə söylənen şiir, ezgisiylə söylənirsə türkü olur” [2, s. 31]. Professor fikirlərinin davamında Türkiyəyə Azərbaycan türkcəsində “mahnı” adı verildiyini də diqqətə çatdırır. Bununla birlikdə türkülərin xalq məhsulu olduğu üçün tez yayılmasını da səbəb kimi göstərir. Məhz bu səbəbin nəticəsində də biz mahnı-türkü janrlarında səyyari obrazların Naxçıvandan Şərqi Anadoluya, Şərqi Anadoludan Naxçıvana üz tutduğunu müşahidə edirik. Erman Artun yazır: “Türküler halkın ortak malıdır. Sevilen, beğenilen, ağızdan ağıza doluşan kültür ürünleri oldukları için de yayılmaları oldukça doğaldır. Eskiden şimdiki gibi yayma araçları olmadığından türkülərin yayılması çox ağır, fakat sürekli olmuştur. Ticaret kervanları, gezgin aşıklar, askerler, savaşlar, göçler türkülərin taşınmasını sağlamıştır. Son yıllarda, radyo, televizyon, teyb gibi teknik araçlar yayılmayı hızlandırmıştır” [2, s. 35]. Obrazların gəzərliliyində yayılan nümunələrin dəyişdirilməsi prosesi əsas rol oynamışdır. Tutaq ki, Naxçıvandan eşidilib yadda qalan bir mahnı əgər Ərzuruma, Ərzincana gedib çıxmıssa, həmin yerdə o mahnı türküləşərək həm sözlərində, həm də toponimikasında, obraz sisteminə dəyişikliklərə əl atılmışdır. Yerli xalq özünə uyğun şəkildə sözlərdə redaktə işləri aparmışdır. Bununla bağlı yenə türkiyəli araşdırmaçı Doğan Kayanın fikirləri maraqlıdır: “Yayıma sırasında türkülərin sözlərində və ezgilərindəki bazı dəyişikliklər olur. Türkülərin bu dərəcə çeşitlenmesinin asıl sebebi kişilerin yetenekleridir. Kaynak kişiler ezgilerde önemli ölçüde değişiklik yapabildiği gibi bu değişikliği türkülərin sözlərində de yapabilmektedirler” [9, s. 132].

Bir neçə nümunə əsasında fikirlərimizi əsaslandıraraq. Naxçıvandan toplanmış bir mahnının sözləri aşağıdakı kimidir:

Araz axır qıyqacı, ay qız, ay qız, ay qız, amandır,
Budur gəlir cüt bacı, qadan alım.
Biri mənim öz yarım, ay qız, ay qız, ay qız, amandır,
Biri başımın tacı, qadan alım.

Araz axır lil ilə, ay qız, ay qız, ay qız, amandır,
Dəstə-dəstə gül ilə, qadan alım.

Sənlə peyman etmişik, ay qız, ay qız, ay qız, amandır,
Şirin şirin dil ilə, qadan alım [8, s. 109].

Həmin mahnının Şərqi Anadolunun İğdır bölgəsindən toplanmış variantı isə bu şəkildədir:

Araz ahır gıygacı, ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Budur gelir cüt bacı, gadan alım.
Biri benim öz yarım, ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Biri başımın tacı, gadan alım.

Araz ahır lil ile, ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Deste deste gul ile, gadan alım.
Senle peyman etmiştik, ay gız, ay gız, ay gız, amandır.
Şirin şirin dil ile, gadan alım [1, s. 116].

Hər iki nümunəyə diqqət edəndə Araz və qız obrazları diqqətimizi çəkir. Burada yaranan “bəs mahnıdakı obrazların gəzərliliyi haradan hansı istiqamətə doğrudur?” sualına əminliklə demək olar ki, bu obrazlar Naxçıvandan Şərqi Anadoluya üz tutublar. Bir neçə dil faktları, ləhcə fərqləri, leksik vahidlər bu qənaətimiz üzərində iddialı olmağımızı qüvvətləndirir. Belə ki, Türkiyə türkcəsində “cüt” sözü “çift” kimi istifadə olunur. “Bacı” sözü “abla” – “kardeş” şəklindədir. Xüsusilə felin indiki davamedici zaman şəkli “ahır (axır)”, “gelir” şəklində yox “akıyor”, “geliyor” şəklində istifadə edilir. Lakin mahnının İğdır variantının sözlərinə diqqət edəndə vurğuladığımız məqamlardan yola çıxıb obrazların səyahət marşrutunun haradan (Naxçıvandan) haraya (Şərqi Anadoluya) olduğunu görə bilirik.

Başqa bir mahnıya baxaq. Rafiq Babayev “Naxçıvan folkloru: bəşərlik, türklük, regionalıq” monoqrafiyasında Naxçıvanın Ordubad bölgəsindən toplanmış bir mahnının sözlərini təqdim edir. Həmin mahnı mətninin bir hissəsi bu cürdür:

Ay toy elə, gəlim toya,
Su gəldi bürüdü yolların, ay gəlin!
Qurbanam bu şümşad boya,
Su gəldi bürüdü yollarım, ay gəlin!
Kağızdan ağdı qolların, ay gəlin! [3, s. 118].

Şərqi Anadoluda isə həmin mahnı belə oxunur:

Ay toy ele, gelim toya,
Su geldi bürüdü yolların, a gelin!
Gurbanam bu şümşad boya,
Su geldi bürüdü yollarım, ay gelin!
Kağızdan ağdı golların, a gelin! [1, s. 80].

Burada o qədər qüvvətli olmasa da “kağız” sözündəki fonetik hadisəyə əsaslanaraq gəlin obrazının Naxçıvandan Şərqi Anadoluya üz tutduğunu demək olar. Türkiyə türkcəsində sonu “t” hərfi ilə bitən “kağıt” mahnı sözündə sonu “z” samiti ilə bitən formada “kağız” kimi toplanmışdır və bu şəkildə ifa olunur. Bu da gəlin obrazının gəzərliliyində tədqiqatçılar üçün bir istiqamət müəyyənləşdirməyə köməklik edir.

Yuxarıda nümunə kimi gətirdiyimiz birinci mahnı sözləri eyni ilə Türkiyənin Bingöl vilayətindən də toplanmış və yazıya alınmışdır. Lakin həmin mahnıda bəzi sözlər Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılmışdır. “Cüt” sözü “çift”, “menim” sözü “benim” olmuşdur. Fellər isə Naxçıvanda söylənilən şəkildə qalmışdır. Bu da göstərir ki, mahnıdakı obrazların vətəni

Naxçıvandır və onlar Şərqi Anadoluya üz tutaraq folklor mətnləri daxilində gözəri həyat sürürlər.

Mahnılardan əlavə sayaçı sözlərdə də bəzi obrazlar var ki, onların da gözərliliyindən söhbət açmaq mümkündür. Buna misal olaraq bir sayaçı sözünə baxaq:

Aman karabaş koyun,
Karlı dağlar aş, koyun.
Ay karanlıq gecədə,
Çobana yoldaş qoyun [2, s. 51].

Eyni saya nəğməsi Naxçıvısan folklor mətnlərində qarşımıza çıxır:

Anam qarabaş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun.
Ay qaranlıq gecədə,
Çobana yoldaş qoyun [13, s. 244].

Buradakı qoyunun, bir çox sayaçı sözlərdə isə keçi, quzu və sair obrazların gözərliliyi türk xalq ədəbiyyatının coğrafi arealının nə qədər geniş olduğunu deməyə əsas verir. Türk xalqlarının qədim dövrlərdə tərəkmə, köçəri həyat yaşadığını nəzərə alsaq, bu xalq lirikası obrazlarının gözərliliyinin konkret haradan haraya olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir.

Xalq lirikasında ağılar (ağıtlar), laylalar (ninnilər), hətta bəzi tapmacalar (bilmecələr) arasında rast gəldiyimiz bir çox obrazlar var ki, onlar da səyyari mahiyyət daşıyırlar.

Nəticə olaraq fikirlərimizi belə ümumiləşdirə bilərik ki, türk xalqlarının ortaq sevinci, kədəri, mərasimi, həyat tərz, yaşayış forması bir-birinə olduqca yaxın, bir çox hallarda eyni olduğu üçün həmin xalqların yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də bir-birinə oxşar olur. Xalqın melodik ritm ruhu eyni genetikaya bağlı olduğu üçün nəzm formasında yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında bir çox obrazların oxşarlığı diqqəti cəlb edir. Beləliklə də obraz folklor nümunələri daxilində gözəri həyat yaşamış olur. Burada da folklor söyləyicilərinin, diyar-diyar gözən aşıqların, bir yerdən digər yerə üz tutan səyyahların, ticarətlə məşğul olan tacirlərin və ticarət karvanı üzvlərinin, həmçinin savaşıların, müharibələrin, məcburi və könüllü köçlərin böyük rolu olduğunu qətiyyətlə ifadə edə bilərik. Obrazın gözərliliyi isə özlüyündə bir-birini anlayan və qəbul edən topluluqlar, xalqlar, tayfalar, ailələr və fərdlər arasında qarşılıqlı hörmətin və verilən dəyərin nəticəsində reallaşır.

Obrazın gözərliliyi ilə həm də fərqli bölgələrin və mühitlərin insanların zaman və məkan fərqi əhəmiyyət vermədən böyük mənada zamanın, geniş mənada məkanın ruhuna tabe olduqlarını, yaxud mənimsədiklərini göstərir. Xalq lirikasında obrazın gözərliliyi problem kimi tədqiqatın obyektinə çevrilsə də, araşdırma nəticəsində əldə edilən yekun fikrə əsasən Naxçıvan və Şərqi Anadolu insanının bir-birini qarşılıqlı anlamasına, həmçinin bir-biriylə eyni kökdən doğan oxşarlıqlarının üzə çıxarılmasına da yardım etmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar Z.Z. İğdır yöresi halk türkülləri. İğdır: Kültür və Turizm Bakanlığı, 2006, 368 s.
2. Artun E. Anonim türk halk edebiyatı nazmı. Adana: Karahan, 2012, 178 s.
3. Babayev R. Naxçıvan folkloru: bəşərlik, türklük, regionallıq. Bakı: Elm, 2008, 144 s.
4. Çelik A. Kağazımandakı yaşamın türklərə yansımaları / Geçmişten geleceğe her yönüyle Kağızman: Sempozyumu bildirileri kitabı. Ankara: Erek Ofset, 2012, s. 298-302.
5. Çetin Y. Tarihi kalıntıları ve kültürel değerleri ile Ağrı. Ağrı: Düzey Matbaa, 2009, 256 s.

6. Erbaş U. Dünyada folklor uygulamasının Malatyamızı kültürel, sosyo-ekonomik yönden etkilenmesi ve folklor zenginliğimiz / Geçmişten Günümüze Malatyalı ilim ve fikir insanları: Sempozyumu bildirileri kitabı: 2 ciltte. I c., Ankara: TDV Yayın, 2017, s. 517-546.
7. İsmayıl M. El sözü, yurd yaddaşı. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
8. İsmayıl M. Xalq yaddaşının izləri. Bakı: Elm, 2005, 144 s.
9. Kaya D. Türk dünyası anonim halk şiiri. Ankara: Akçağ, 1999, 760 s.
10. Koçkar İ., Turhan S., Kasar A., Ünal Ş. Ağrı türküleri ve oyun havaları. Ankara: Salmat, 2018, 274 s.
11. Naxçıvan bayatıları. Bakı: Nurlan, 2009, 356 s.
12. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cilddə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
13. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cilddə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
14. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cilddə, III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
15. Sever M. Türk halk şiiri. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2013, 678 s.
16. Şərur folkloru. Bakı: Nurlan, 2006, 128 s.
17. Yol gələr Ordubada. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 68 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

Elkhan Mammadov

**THE PROBLEM OF IMAGE MIGRATION
(WANDERING IMAGES) IN FOLK POETRY**

The similarity of genres, themes, plots, and motifs in the Nakhchivan and East Anatolian folk lyrics requires consideration of these examples from a different point of view. So, in these samples, we can find a similar, and in many cases, identical image, both in prose and in samples of folk literature. Thus, the identity of heroes and their horses, the similarity in fairy tales of such images as a div, an older woman, a peri, a skull, a horse, etc., escaped the attention of researchers. Such cases are also found in samples of poetic oral folk art.

In folk lyrics, we observe the similarity of images in the samples of bayati, lullabies, labor songs, and similar genres, whether a sample was collected in Nakhchivan or Eastern Anatolia. It also allows us to talk about the migration of images in the folk poetry of two neighboring, kindred peoples, peoples living in the border areas of two different countries.

As we delve into the subject, we also come across moments showing that the two regions' images cross borders and live some nomadic life. Thus, despite nuances that reveal the belonging of the sample to any region of Eastern Anatolia, we see that the characters from it are also present in the sample collected in Nakhchivan. It reinforces the assumption about possible migrations, travels, trips, links of storytellers, and folklore carriers from one region to another. Thus, convincing facts about the migration of images appear in folklore. Wandering images appear.

The paper also explains the problem of image migration in Nakhchivan and Anatolian folk poetry and reveals wandering images.

Keywords: *Nakhchivan, Eastern Anatolia, folklore, folk poetry, image, movement, wandering image.*

Эльхан Мамедов

ПРОБЛЕМА МИГРАЦИИ ОБРАЗОВ (СТРАНСТВУЮЩИЕ ОБРАЗЫ) В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ

Сходство жанров, тем, сюжетов и мотивов в нахчыванской и восточно-анатолийской народной лирике требует рассмотрения этих примеров с иной точки зрения. Так, в этих образцах можно встретить похожий, а во многих случаях и идентичный образ, как в прозе, так и в образцах народной литературы. Таким образом, от внимания исследователей ускользнула идентичность героев и их коней, сходство в сказках таких образов, как див, старуха, пери, череп, конь и др. Такие случаи встречаются и в образцах поэтического устного народного творчества.

В народной лирике сходство образов мы наблюдаем в образцах баятов, колыбельных, трудовых песен и подобных жанров, будь то образец, собранный в Нахчыване или в Восточной Анатолии. Это также позволяет говорить о миграции образов в народной поэзии двух соседних, родственных народов, народов, проживающих в приграничных районах двух разных стран.

Когда вы углубляетесь в тему, вы также сталкиваетесь с моментами, которые показывают, что образы в двух регионах пересекают границы, живут какойто странствующей жизнью. Таким образом, несмотря на наличие нюансов, выявляющих принадлежность образца к какомулибо региону Восточной Анатолии, мы видим, что персонажи из него присутствуют и в образце, собранном в Нахчыване. Это усиливает предположение о возможных переселениях, путешествиях, поездках, ссылках сказителей, носителей фольклора из одного края в другой. Таким образом, в фольклоре появляются убедительные факты о миграции образов. Проявляются странствующие образы.

В статье также разъясняется проблема миграции образов именно в Нахчыванской и Анатолийской народной поэзии, раскрываются странствующие образы.

Ключевые слова: *Нахчыван, Восточная Анатолия, фольклор, народная поэзия, образ, передвижение, странствующий образ.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 04.08.2022

Son variant 02.09.2022

UOT 388:801.6; 398:82.0; 801.8

AYTƏN CƏFƏROVA

NAXÇIVAN FOLKLOR MÜHİTİNDƏ DEYİMLƏR

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əraziləri mühafizəkar folklor mühitidir. Burada folklor aləminə məxsus olan nə varsa xalq tərəfindən icra və ifa edilərək qorunmaqdadır. Zamanın süzgəcində ilişib qalan, dövrümüzdə qədər gəlib çıxmayan folklor örnəkləri də olmuşdur ki, zamanımızda onlar məlum deyildir. Amma onların bəziləri digər folklor faktı daxilində qorunmaqdadır. Mərasimlərlə bağlı məkanda çox sayda ayin və rituallar icra edilir ki, bunların da daxilində öz dövründə icrası aktiv olmuş, günümüzdə isə icra edilməyən folklor faktlarının izləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bunlardan isə ən diqqət çəkəni kiçik janrlardan olan deyimlərdir. Kiçik ölçüdə, həcmdə olmalarına baxmayaraq hərdən bu örnəklərin daxilində hansısa mövsüm və məişət faktının keçmişdə icrası ilə bağlı olan, gözəgörünməz dərəcədə çox kiçik detallarla da qarşılaşmaq olur. Bu örnəklər insan psixologiyası, dünyagörüşü, xarakteri ilə də bağlı olan məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından dəyərlidir. Həm də etnik-millî düşüncəyə məxsus əxlaqi dəyərlərin izlərini özündə qorunması nöqtəyi-nəzərindən də deyimlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *deyimlər, mərasim, mövsüm, zaman, folklor, mühit, örnək, əxlaqi dəyər.*

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlər sistemində arxaik və kiçik janr örnəklərindən paremiyaların xüsusi yeri vardır. Bu baxımdan atalar sözləri, məsəllər, alqış-qarğışlar, inanc-sınama, yuxuyozumları, türkəçarələr, andlar, dualar, ovsunlar və s. xalq təfəkkürünün ilkin qaynaqlarındandır. Onların yaddaşlardan toplanması, nəşri, tədqiqi məsələləri xalqın milli-mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı düşüncələrin aşkara çıxarılmasına birbaşa xidmət edir. Xalq danışığında, xalq ağzında işlənən elə ifadələr vardır ki, onlar insanların gündəlik həyatında işlənmə aktivliyindədir. Bu ifadələrin toplanması, mənşəyinin araşdırılması da vacib məsələlərdəndir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əraziləri mühafizəkar folklor mühitidir. Ərazidə kiçik janrlar digər folklor janrları kimi, bəlkə də daha aktiv yaranma və işlənmə dairəsindədir. Bunların içərisində deyim örnəkləri bu mövqedən daha öncüdür.

Qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda yer alan kiçik janr nümunələri öz orijinal xüsusiyyətləri ilə həmişə maraq cəlb edib. Onların hər biri xalq təfəkkürünə məxsus dərinlikləri ifadə edir. Atalar sözü, məsəllər, alqış və qarğışlar, ovsunlar, türkəçarələr, dualar, andlar, yuxuyozmaları və s. kimi örnəklərdə xalqın zaman-zaman düşüncə süzgəcindən keçib müasirliyə doğru yol alan etnik düşüncə məqamları öz əksini tapmaqdadır. Atalar sözü xalqın müdriklik dolu söz çeşməsidir: bütün həyat sahələri ilə, demək olar ki, sıx bağlı olan bu örnəklər uluların təcrübəsinə əsaslanır. Məsəllərin kökündə, məlum olduğu qədər, hər hansı digər folklor faktı – lətifə, əfsanə, yeri gələndə nağıl, əhvalat və s. kimi məqamlar da sütun ola bilər. Atalar sözləri, məsəllər kimi hikmətli sözlər də ibrətamiz mövqe daşıyaraq düzgün yola istiqamətverici xarakter daşıyır. Lakin atalar sözü və məsəllərdən fərqli olaraq hikmətli sözlərin müəllifi olur. Bu barədə alim M.Adilov yazır: “Atalar sözləri kimi, hikmətli sözlər də fikri canlı, mənəli, obrazlı və konkret tərzdə ifadə etmək üçün işlədilir. Lakin hikmətli sözlərin fərqləndirici əlaməti budur ki, bunların əksəriyyətinin mənbəyi, müəllifi məlumdur. Bu sözlərin başlıca mənbələri bədii əsərlər, tarixi hadisələr, görkəmli şəxslərin sözləri, yazılı abidələr, xalq adət və mərasimləri, dini və mifoloji rəvayətlər, el ədəbiyyatı nümunələri və sairədən ibarət olur. Bunların əmələ gəlməsi mədəni-tarixi hadisələrlə müəyyən olunur. Əvvəllər müəyyən bir obrazlı ifadə kimi dil qanunları üzrə işlənən söz, birləşmə, cümlə və s. tarixi-ictimai amillər

əsasında, şərait ilə bağlı olaraq yayılır, dildən-dilə düşür və dərin məna ilə əlaqədar olur” [1, s. 6]. Alqış və qarğışlar qədim türk təfəkküründə sözün magik gücünə inamı özündə əks etdirən qiymətli nümunələrdir. Ovsunlar vasitəsilə qədim insan qədim dövrlərdə təbiət qüvvələrinə hakim olmaq, sözün magik qüvvəsinə inanıb təbiətdən gələn bəlanın qarşısını almaq məqsədilə istifadə etmişlər. Dualarla öncə tapındıqları kult məqamına yüksələn varlıqlardan, təktanrıçılıq zamanında isə Tanrıdan yardım istəmiş, çətinlikdən xilas olmaq yolunu çox zaman dualar etməkdə görmüşdür. Andlardan qarşıya çıxan inamsızlığı aradan qaldırmaqda ən yaxşı “silah” kimi istifadə etmişlər. Yuxuyozmalar vasitəsilə çox zaman gələcəklə bağlı addımlarını tənzipləmişlər. Bunların əksəriyyəti günümüzdə də aktuallıq daşımaqdadır. Kiçik janrların içərisində yeri gələndə hər zamanda aktual olan deyimlər də mövcuddur. Deyimlər sırasına aid edilə bilən örnəklər çox zaman ayırd edilmək, fərqləndirilmək problemi ilə üzləşir. Əsasən, atalar sözləri, məsəllər, alqış və qarğışlar, yeri gələndə lətifələrin əsasını təşkil edən, əsas ideyanı ifadə edən cümlələr deyimlərlə oxşarlıq təşkil edir. Lakin bunların bir-birindən ayrılmasını təmin etmək üçün deyimlərlə bağlı dəyərli fikirlər söyləmiş tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət etməliyik. Öncə qeyd edək ki, deyim klassik folklordan fərqli olaraq zamandan irəli gələrək, dövrlə, necə deyərlər, “ayaqlaşan” nümunələrdir. Müasir dövrdə deyimlər sürətli yaranma aktivliyindədir. İnternet mühitində də deyimlərin aktiv yaranması və işlənməsini müşahidə edirik. Ümumiyyətlə, zaman irəlilədikcə internet aləmində keçmiş folklor vasitələri yenilənir. Yeni folklor yaranır, lakin bunun da təməli klassik folklordur. Deyim, klassik folklordan fərqli olaraq, öncə də qeyd etdiyimiz kimi, zamanla uyğun yaranan kiçik janr nümunələridir. Deyimlərdə nə qədər zamanla uyğunlaşma müşahidə olunsada, kökündə hansısa klassik folklor faktı dayana bilir. Əsasən burada bir gülüş, sarkazm öz əksini tapır. Lakin yeri gəldikdə, əvvəldə haqqında bəhs etdiyimiz hikmətli sözlər də xalq dilində aktivləşərək deyimləşə bilər.

Deyimlər ümumilikdə folklor faktıdır. Onu əsas etibarilə xalq yaradır, xalqın ümumfəaliyyətinin, ümumtəfəkkürünün məhsuludur. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, deyimlər yalnız və yalnız sözlü – şifahi ədəbiyyatın məhsuludur. Yazılı ədəbiyyat nümunələrinin də içərisindən yazıçı və şair tərəfindən deyil, məhz xalq tərəfindən çıxarılan, dillərdə əzbər olan ifadələr də zaman-zaman deyim xarakterini daşıyır. Baxmayaraq ki, həmin ifadənin konkret bir müəllifi vardır: o müəllifi bir əsərin içərisindən seçmədir, amma onu bilərəkdən kimsə seçmir, onu məhz xalq təfəkkürü “seçir”, qabardır, dillərə salır. Zaman-zaman həmin ifadə deyimləşərək folklor faktına çevrilir, hətta uzun zaman dillərdə yaşayan bu ifadələr tədricən atalar sözü xarakterini də qazana bilir. Elə atalar sözləri var ki, onlar məhz hansısa ədəbi əsərin bir ifadəsi olub, lakin xalq dilinə düşən bu ifadə uzun zaman kəsiyində öz aktuallığın qoruyub, dillərdə aktual işlənilib, nəticədə atalar sözü möhürünü elə xalq tərəfindən alaraq folklor faktına çevrilir.

Hər halda biz deyimləri araşdırarkən təkcə onları folklor faktı kimi deyil, öncə də qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq araşdırmağı qarşıya məqsəd qoyduq. Nəticə etibarilə həmin örnəklər xalq dilində aktiv mövqe daşıyıb, deyim xarakterini alıb. Bu baxımdan xalq təfəkkürünün qəbul etdiyi örnəyi, müəllifi olsa belə, ümumxalq mənəvi məhsulu adlandırmaq mümkündür. Onlar məhz xalq dilində “düşəndən” sonra məşhurlaşılıb, özünün əsas fikrin ifadəsində yüksək mövqeyini qazanıb. Bəlkə də “vətəni, məskəni” olan hər hansı bədii əsər içərisində gözəgörünməz, nəzər cəlb etməyən səviyyədə olardı. Lakin zamanın, zamana, dövrə məxsus hadisələrin tələbi ilə öz əhatəsindən çıxıb xalq dilinə keçəndən sonra məşhurluq qazanıb. Sonda xalq deyimi möhürünü alaraq “məşhurlaşılıb”.

Deyimlərin ərazilərə məxsus olaraq müxtəlifliyini, lakin eyni məna tutumuna malik örnəklərin bir çox məkanlara uyğun olaraq müxtəlif leksik fərqliliklərlə işlənməsini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, türk dünyasına məxsus xalq deyim və ifadələri vardır ki, onlar ümumtürk təfəkkürünə məxsusdur, onları müxtəlif türk xalqları müxtəlif zamanlarda istifadə edib və ya etməkdədir; elələri var ki, hətta eyni leksik tərkiblə müxtəlif hadisə ərəfəsində ifadə edilə bilər. Bu da həmin xalqın hadisələrə yanaşma, baxış fərqliliyindən irəli gələ bilər. Lakin əksəriyyət etibarilə ümumtürk deyim və ifadələri eyni baxış nöqtəsini ifadə edərək eyni məqamda işlədilir. Müşahidə edilən məqamlardan biri də odur ki, bir türk xalqına məxsus deyim digər xalqlara da keçərək işlənmə aktuallığı qazanır. Biz bunu müasir günümüzdə də izləyirik: “Nooldu Paşinyan?” – Cənab Prezidentimiz tərəfindən II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qalibiyyətini təməli ilə özündə ifadə edən bu ritorik sual digər qonşu və qardaş respublika – Türkiyə respublikasına da asanlıqla keçdi. Artıq Türkiyə ərazilərində də bu ifadə xalqın dilinə keçərək, sinəsinə döyüb, mənəm-mənəmliyini xudbinlik və lovğalıqla nümayiş etdirən insanlara bu ifadə ünvanlanır, tədricən daha da aktivlik qazanır.

Müasir dövrdə hikmətli sözlərin mühüm qismi beynəlxalq səciyyə daşıyır. Bəzən bunların haradan törəməsi, mənşəyi haqqında heç düşünmürük. Şekspir, Servantes, Qriboyedov, Krılov və s. şair və yazıçıların əsərləri ilə əlaqədar buradakı sözlər də xalq arasına yayılır və məşhurlaşır [1, s. 13]. M.Adilovun fikirlərindən qaynaqlanaraq söyləyək ki, müasir günümüzdə də dilimizdə beynəlxalq səciyyəli deyimlər işlənməkdədirlər. Adları çəkilən məşhur yazarların əsərlərini mütaliə edən azərbaycanlı bu əsərlərdən yadda qalan kəlamları öz təfəkkürünə də həkk edib. Məsələn, Tolstoyun məşhur “Anna Karenina” əsərindəki elə bu qədər də məşhur olan “Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyir, bədbəxtlərin isə hərəsi bir cür bədbəxttir” – aforizmi Naxçıvan əhalisi tərəfindən müasir dövrdə aktiv şəkildə istifadə olunmaqdadır. Ailəməişət məsələləri zamanı ifadə olunan bu aforizm o qədər aktiv işlənir ki, düşünürük ki, müəyyən zamandan sonra, əsasən də internet resurslarının hakim olduğu, kitab oxumaq meylinin azaldığı bir dövrdə bu aforizm artıq deyim kimi də özünü təsdiqləyəcəkdir.

Və yaxud daha qədim yaranma tarixinə malik deyimlər vardır ki, günümüzdə də xalq arasında işlənməkdədir. Bunların çoxunun qədimliyi ondan aydın olur ki, həmin deyimlər eləcə də qədim tarixə malik mərasim və bayramlarla əlaqəlidir. Məsələn, xalq arasında aktiv işlənməkdə olan “Gəlir (edir, etsin) gəlsin, gəlmir (etmir, etməsin) illərin axır çərşənbəsində heç gəlməsin (etməsin)”. Ekvivalenti “Edir etsin, etmirsə, cəhənnəmə kimi etməsin” ifadəsi olan sözügedən örnək əslində, özündə qarğış tutumu mühafizə edir, yəni, əsasən qarğış ağırlıqlıdır. Bu deyim birinin qarşdakına edəcəyi hər hansı bir işlə söz verib, lakin sözünə əməl etmədiyi təqdirdə “zərəçəkmiş” tərəfindən söylənilir. Məlum olduğu kimi, axır çərşənbə Novruz bayramı zamanı türk xalqları tərəfindən böyük coşqu və sevinclə qarşılanılır. Qədim türk mifik düşüncəsinə əsasən, bu zamanda – ilin axır çərşənbəsində xoş danışıb-xoş gülmək mütləqdir. Ənənəvi mifoloji təsəvvürdən irəli gələrək söyləmək mümkündür ki, ilin ən son çərşənbəsi – ilaxır çərşənbə ilin həm də ən ağır çərşənbəsidir. Bu, həm sonunculuq məqamı ilə də bağlı ola bilər. Yəni bütün ağırlıqlar məhz sonuncu çərşənbənin üzərinə töküldüyündən xalq təfəkküründə bu günü xoş qarşılamağın mütləqliyi haqda düşüncələr formalaşmışdır. Bu gün bəd ruhlar olduqca aktiv olur, hətta ilin bütün günlərindən fərqli olaraq daha çox aktiv olduqları haqda mifik düşüncələr mövcuddur. Və bu mifoloji inanışlara görə, həmin bəd ruhları kəndləndirmək üçün insan övladı deyib-gülməli, ləziz təamlarla ağızlarını və əhvallarını tox tutmalıdır. Evlərdən yalnız xoş söz sədası gəlməlidir. Bu da ilin ən ağır gününün ağırlığını ört-basdır edir. Növbəti ilə ruh yüksəkliyi ilə qədəm qoyulur. İlin axır çərşənbəsi insanların

düşüncəsində ilin ən ağır çərşənbəsi təsiri yaratdığından bəyənilməyən hərəkəti, yerinə yetirilməyən əməli, verilən sözdən, əhd-peymandan qaçmağı qədim insan ilin ağır çərşənbəsi ilə “üzləşdirir”.

Mifoloji ağırlıqlı deyimlərin dilimizdə işlənmə məqamı daha yüksəkdir. Etnoqonik, kosmoqonik, totemlər, hami ruhlar, cinlər və s. ilə bağlı deyimlərin ifadəsinə günümüzdə də tez-tez rast gəlirik. Naxçıvan MR ərazilərində çox rastlaşdığımız örnəkdə deyilir: “Ayca gözəlliyin olunca mərciməkcə bəxtin olsun”. Göründüyü kimi, müxtəlif zamanlarda Ay və Günəş, türk mifoloji sistemindən də məlum olduğu kimi, qədim türkün inanc yeri, tapındığı obyektlərdən olub. Dünyanın yaranmasında iştirak edən ay, günəş, ulduzlarla bağlı inanclar mifoloji dünyagörüşündə yer almaqdadır. Ayın üzündəki ləkə, Günəşin ayın sevgilisi, bəzi vaxtlarda isə bacısı olduğu haqda mifik düşüncələr sonrakı mərhələlərdə kökündə məhz bu və buna bənzər bu düşüncələrin dayandığı deyim və ifadələrin yaranmasını şərtləndirib. Eləcə də səma cisimlərinə tapınma dövrünün məhsulu olan, lirik növ janrlarından olan bir bayatının iki mısrası Naxçıvan əhalisinin dilində aktiv işlənərək deyim xüsusiyyətini qazanmaqdadır:

Ulduz gəlin ay gəlin,
Yoxdur sənə tay gəlin.

Eləcə də hami ruhlar və digər mifoloji obrazların adlarının əks olunduğu deyim və ifadələr də bu miflərin ölümsüz olduğunu, heç zaman itib-batmayacağını sübut edir. “Elə bil Hal nənəsidir”, “Qaraçuxan yatdı, sən də yat”, “Bərəkətinə Xızır əli dəyibdi” kimi örnəklər bu qəbildəndir. Bildiyimiz kimi, Hal qədim türk mifoloji sistemində hamilə və ya zahı qadınlara ziyan vuran, onların ciyərini suya çəkib özünə və ya balalarına yem edən qadın cildinə düşmüş yekəpər görkəmə malik mifoloji obrazdır. Halın xarici görkəmindəki qadına məxsus təsvirdən irəli gələn bənzətmə sonrakı dövrdə də xalq dilinə düşmüşdür. Bir qadın həddən artıq hündür və canlı-başlı olanda, yəni ətrafa öz görkəmi ilə xoşagəlməz təsir bağışlayanda bu deyim Naxçıvan əhalisi tərəfindən ilkin reaksiya kimi belə təqdim olunur: “Elə bil Hal nənəsidir”. Və ya Qaraçuxanın xalq təsəvvüründə bəxt, tale hamisi olduğu haqqında mifoloji düşüncələr mövcuddur. Bir çox alimlər bu haqda maraqlı araşdırmalar aparıb. Folklorşünas C.Bəydili Qaraçuxanı övliya adlandırır və yazır ki: “Qaraçuxa – Azərbaycan türkləri arasında yayılaraq gözəgörməzlərdən olduğuna inanılan, övliya adı ilə də bilinən demonoloji varlıqdır. Bəxt və tale anlayışları ilə əlaqələndirilir. Xalqın etiqadına görə, adamların arxasınca gəzib-dolanır, ona köməklik eləyir. Qaraçuxa adamları gəzib-dolanmırsa, o adamın baxtı yatıbdi” – mənasında filankəsin Qaraçuxası yatıbdi” – deyərlər. Yox, əgər adamın Qaraçuxası yatmayıbsa, onda deyərlər, filankəsin Qaraçuxası dik durub. İnanışa görə, Qaraçuxa övliyadır” [2, s. 215]. Mifoloji düşüncədə Xızır yaşıllıq, yeni həyat, bolluq, bərəkət bəxş edən mifik obrazdır, Peyğəmbərdir. Xalq inanar ki, mübarək günlərin birində Xızır kimin evinə gələrsə, ora qədəm qoyarsa, həmin ev bolluq, firavanlıq içində həyat sürər. Və ya zoomorfik obrazlarla – qurd, at, öküz, qu quşu, ququ quşu və s. bağlı dildə dolaşan deyim və ifadələr də zoomorfik görüşləri özündə ehtiva edən mətnlərin xalq təsəvvüründə yaşayan “özətidir”. “Qurdla qiyamətə qalıb” ifadəsi Azərbaycanın bir çox ərazilərində, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının regionlarında aktiv şəkildə işlənməkdədir. Yaşı çox, uzun ömür sürmüş, geniş dünyagörüşü və həyat təcrübəsi olan insan üçün bu xalq tərəfindən ünvanlanan “rəydir”. Bu “rəy” insan haqqında həm mənfi, həm də müsbət xarakter daşıya bilər. Bir mənada insanın ağıllı dünyagörüşünə, zəngin həyat təcrübəsinə malik olduğunu izah edir. Digər mənada isə uzun ömürlü olub, lakin heç bir yaxşı əməl sahibi olmadığını özündə ifadə edir. Lakin hər iki halda ifadənin tam əsasında qurdla bağlı mifoloji düşüncələr dayanır. Bu barədə mərhum alimimiz M.Qırçaq da maraqlı izah verərək yazır ki: “İfadənin meydana çıxmasında türk

mifologiyasında geniş yayılmış bir mifoloji süjet əsas rol oynayır. Bu, boz qurdla bağlı süjetdir. Həmin mifə görə, yer üzündə qiyamət günü güclü bir tufan qopacaq. Tufan yer üzündəki canlıların hamısını məhv edəcək. Canlılardan yalnız boz qurd qalacaq. Tufan bu varlığın da dərisini soyacaq, tufanın güc gəldiyini görən qurd ayaqlarını bütün gücü ilə yerə dirəyəcək və tufana tab gətirə biləcək. Məhz bu zaman mübarək boz qurd öz gücünün nəyə qadir olduğunu dərk edəcək” [3, s. 32]. Naxçıvan mifoloji mətnlərində də qurdla, boz qurdla bağlı maraqlı mətnlər vardır. Həmin mətnlərdə də qurdun qeyri-adi gücü haqqında mifoloji təsəvvürlər əks olunur. Mətnlərdən birində deyilir ki: “Günnərin bir günü itiynən qurd rastdaşır. İtnən qurd yaxşı yola gedirlərmiş. Ona görə də it qurda deyir ki, sən iybilmən güclüdü. Mənimsə gücüm çoxdur. Gəl dəyişək. Sən iybilməni mənə ver, mən sə gücümü sənə. Qurd da razılaşıır, dəyişillər. Udu ki, yaxşı deyiplər ki, qurdun öz gücünün haradan gəldiyinnən xəbəri yoxdu, bilsə, dünyanı dağıdar”. Sonuncu cümlə indi xalq arasında artıq deyim şəklində birinin gücünün tükənməz olduğu, bu güc sayəsində nələrə qadir olduğunu xarakterizə etmək üçün bu şəkildə işlənir: “Qurd öz gücünü bilmir, yoxsa dünyanı dağıdar”. Bu və bu kimi deyim örnəkləri mifoloji zəmində formalaşmışdır.

Xalq ağızında işlənən elə ifadələr var ki, onlar müəyyən dövrlərdə televiziya ekranlarında mütəmadi şəkildə təqdim edilən filmlərdən götürülmüş ifadələrdir. Ya hansısa obrazın dilindən deyilən ifadə o obrazı canlandıran aktyor və ya aktrisanın səriştəsinin nəticəsidir ki, ifadə dillər əzbərinə çevrilir. Ya da o ifadə həmin vaxt xalqı düşündürən və ya narahat edən ümumiictimai məsələyə kəskin qamçı kimi qarşılır. Və belə ifadələri xalq həmin andan etibarən bəyənir. Getdikcə belə ifadələr işlənmə tezliyinə, aktivliyinə görə deyimləşə, deyim xarakteri qazana bilir. Məsələn: “Axırıncı aşırım” filmində söylənən “Bala, bilməmişən, səhv etmişən, tūfəngi götür, keç biz tərəfə” ifadəsi artıq deyim funksiyasını qazanmışdır. Bu kimi el ağızında işlənən nümunələr saysızdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq hər zaman milli-mənəvi dəyərlərin də mühafizəkar şəkildə yaşadığı aktiv folklor məkanıdır. Demək olar ki, Azərbaycan folklorunda məlum janrların hamısına məxsus örnəklər bu məkanda xalq yaddaşında yaşamaqdadır. Təqdirəlayiq də burasıdır ki, bu məkandakı folklor örnəkləri təkcə toplularda əks olunmur, yaşlı nəslin folklor yaddaşında yaşamır, həm də onların əksəriyyəti aktiv icra ortamındadır. Məsələn, mərasim folklor örnəkləri ərazidə xalqa məxsus mərasim faktlarının icrası zəminində istifadə olunur, yaşadığı yaddaşdan digər yaddaşlara köçürülür. Hətta burada əraziyəməxsus örnəklərə təsadüf edilir ki, bunlar çox zaman xalq təfəkkürünün məhsulu kimi hansı janra aidiyyətliyi ziddiyyət qarşısında qalır. Bu da məkənin zəngin və aktiv folklor mühitinə malik olduğunu ifadə edir. Məsələn, gülümeylər, haxıştalar və s. örnəklər məişət mərasimi faktı olaraq Naxçıvanla sıx bağlı olan folklor hadisəsidir. Eləcə də haqqında bəhs etdiyimiz kiçik janr örnəklərindən olan deyimlər də Naxçıvanda işlənmə və meydana gəlmə məqamına görə çox aktivdir. Burada mövcud hikmətli sözləri çox ifadə edərək, hər hansı hadisəylə uyğunlaşdırmaq bacarığı diqqət cəlb edir. İnsanlar hadisə və məsələlərə təkcə psixoloji və fizioloji reaksiyası ilə deyil, həm də mənəviyyatın, dilin, nitqin zənginliyini ifadə edən atalar sözləri, məsəllər, deyim və xalq ifadələri vasitəsilə münasibətini olduqca sürətli şəkildə ifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Niyə belə deyirik. IV c., I-II hissə, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.
2. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.

3. Qırçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 242 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ceferli_ayten@mail.ru

Aytan Jafarova

IDIOMS IN NAKHCHIVAN FOLKLORE ENVIRONMENT

The territories of the Nakhchivan Autonomous Republic are a conservative folklore environment. All that belongs to the folklore world here is executed and performed by the people and protected. There were also folklore examples stuck in the time and did not come up to our time. In our time, they are not known. However, some of them are protected by other folklore facts. Many ceremonies and rituals in the venue in connection with the ceremonies are executed that, within them timely execution was active, today it is possible to come across traces of non-execution folklore facts. The most notable of these are the small genre idioms. Although they are small in size and volume, sometimes, within these examples, one can meet unnoticeable small details related to the implementation of some seasons and household facts in the past. These examples are valuable from the point of view of clarifying aspects related to human psychology, world view, and character. Idioms are of great importance in protecting the traces of moral values belonging to ethnic-national thought.

Keywords: *idioms, ceremony, season, time, folklore, environment, sample, moral value.*

Айтан Джафарова

ИДИОМЫ В НАХЧЫВАНСКОЙ ФОЛЬКЛОРНОЙ СРЕДЕ

Территория Нахчыванской Автономной Республики – это консервативная фольклорная среда. Все, что здесь принадлежит фольклорному миру, сохраняется в исполнении народа. Были образцы фольклора, застрявшие в фильтре времени и не дошедшие до нас, не известные в наше время. Но некоторые из них сохранились в других фольклорных фактах. В пространстве, связанном с обрядами, совершается большое количество ритуалов, среди которых можно встретить следы фольклорных фактов, действовавших в прошлом, но сегодня не исполняемых. Из малых жанров среди них наиболее примечательны идиомы. Хотя они небольшие по размеру и объему, иногда в этих примерах можно встретить очень мелкие детали, связанные с исполнением какого-либо сезонного или бытового факта в прошлом. Эти примеры ценны с точки зрения прояснения моментов, связанных с психологией, мировоззрением и характером человека. Идиомы имеют большое значение и в плане сохранения следов нравственных ценностей этнонациональной мысли.

Ключевые слова: *идиомы, обряд, сезон, время, фольклор, среда, образец, моральная ценность.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.08.2022
Son variant 13.09.2022

İNCƏSƏNƏT

UOT 792.03

ƏLİ QƏHRƏMANOV

XALQ RƏSSAMI HÜSEYNQULU ƏLİYEVİN YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ

Məqalədə Xalq rəssamı Hüseyinqulu Əliyevin həyat və yaradıcılığı işıqlandırılmaqla, onun bir səhnəqraf rəssam kimi Naxçıvan teatrında tamaşalara bədii quruluş verdiyi klassik və müasir əsərlər xronoloji ardıcılıqla göstərilir. Eyni zamanda Üzeyir Hacıbəyovun “Məşədi İbad” musiqili komediyasına, Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” və Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölümlər” əsərlərinə verdiyi bədii quruluşlar təhlil olunur. Naxçıvan torpağının əsrarəngiz gözəlliklərini vəsf edən mənzərə, portret, natürmortlarından və bir-birindən baxımlı boyakarlıq və qrafika tablolarından söhbət açılır. Həmçinin heykəltəraşlıq sahəsindəki sənət nümunələrinə nəzər yetirilir və müəllimlik fəaliyyətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Hüseyinqulu Əliyev, Naxçıvan, rəssam, bədii tərtibat, portret, heykəltəraş, barelyef, kompozisiya.*

Hüseyinqulu Əliyev Bəhrüz Kəngərli sənət ənənələrini yaşadan, milli koloritli rəssamdır. Boyakarlıq, qrafika və heykəltəraşlıq sahələrində də böyük uğurlar qazanıb. Tabloları və müxtəlif əsərləri bir sıra xarici ölkələrin sərgi salonlarında müvəffəqiyyətlə nümayiş olunub. Yaradıcılığının aparıcı sahələrindən biri də teatr rəssamlığıdır. Quruluş verdiyi klassik və çağdaş tamaşalar milliliyi, rəng çalarlığının əlvanlığı, qabarıq realizmi ilə seçilir.

Hüseyinqulu Əli oğlu Əliyev qədim mədəniyyət beşiyi olan Ordubad rayonunun Bist kəndində 3 fevral 1949-cu ildə dünyaya gəlib. Bist kənd orta məktəbini müvəffəqiyyətlə bitirən Hüseyinqulu 1971-ci ildə Əzim Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbinə daxil olur və 1975-ci ildə oranı bitirir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublika Rəssamlar təşkilatında bədii fondada işləyir. Təhsilini davam etdirmək üçün Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun rəssamlıq fakültəsinə (1977) qəbul olunur. Toğrul Nərimanbəyov, Böyükağa Mirzəzadə, Tokay Məmmədov, Lətif Kərimov, Kərim Kərimov kimi sənətkarlardan həm sənətin sirlərini, rəssamlığın iş texnikasını, həm də nəzəri biliklərini öyrənir və 1982-ci ildə institutu bitirir. Təhsil aldığı illərdə (1977-1982) “Sevil” kinoteatrında rəssam işləyir. O, burada gələcəyin teatr rəssamı kimi böyük təcrübə qazanır. Təhsilini başa vurduqdan sonra Naxçıvana qayıdır və 1982-ci ildən Naxçıvan Dövlət Rəssam Qalereyasında fond müdiri, 1989-cu ildən isə Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında baş rəssam vəzifəsində fəaliyyət göstərir.

Teatrda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Hüseyinqulu Əliyev bir çox tamaşalara: “Hacı Qara” (Mirzə Fətəli Axundov, 5 may 1989), “Özümüz bilərik” (Şıxəli Qurbanov və Süleyman Ələsgərov, 7 mart 1990), “Ürəkçalanlar” Fikrət Əmirov (Məmməd Səid Ordubadi, 19 may 1991), “Xeyir və Şər” (İslam Səfərli, 2 iyul 1991), “Məşədi İbad”, “Ər və arvad”, “Arşın malalan” (Üzeyir Hacıbəyov, 23 may 1993; 9 yanvar 1997; 18 sentyabr 2006), “Arvadımın əri” (Georgi Xuqayev, 29 iyul 1993), “Əlli yaşında cavan” (Zülfüqar Hacıbəyov, 15 iyun 1997), “Kələkbaz qızlar” (Rauf İçərişəhərli, 22 fevral 1999), “Dörd əkiz haqqında nağıl” (Panço Pançoyev, 14 noyabr 1999), “Topal Teymur”, “Afət”, “Səyavuş”, “Şeyx Sənan”, “Xəyyam” (Hüseyn Cavid,

30 dekabr 2000; 9 fevral 2005; 24 oktyabr 2007; 24 oktyabr 2012; 22 dekabr 2018), “Mənim ərim dəlidir” (Elçin, 23 mart 2001), “Mərhəmət məhəbbət deyil” (Həmid Arzulu, 22 noyabr 2003), “Vəzifə” (Əkrəm Əylisli, 17 iyul 2004), “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” (Adil Babayev, 10 may 2008), “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Əli və Nino” (Əli Əmirli, 18 fevral 2014; 20 sentyabr 2018), “Nadanlıq, yaxud qəfil telefon zəngi” (Nəriman Nərimanov, 14 aprel 2015) və s. uğurlu quruluşlar verir [5, s. 530-534].

Rəssam dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad” (23 may 1993) musiqili komediyasına verdiyi bədii tərtibatda müəyyən yaradıcılıq uğurları əldə edir. O, buna hər şeydən əvvəl obrazların psixologiyasını, rejissor traktovkasını, xalqımızın həyat və məişətini yaxından duyması sayəsində nail olur. Əsərin tərtibatının motivinin aydın və yığcam olması da tamaşanın bədii təsir qüvvəsini artırır. Rəssam tamaşaya verdiyi tərtibatda aktyor-müğənni, aktyor-rəqqas haqqında da düşünmüş, onların sərbəst hərəkəti üçün şərait yaratmışdı [1, s. 166].

Rəssamın son dövrlərdə hazırladığı səhnə quruluşları xüsusilə fərqlənir və sadə quruluşu, ifadə zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tamaşalarda rəssam konkret memarlıq elementlərindən, rənglərin dekorativ bütövlüyündən yerli-yerində istifadə edir. Azərbaycanın memarlıq, dekorativ sənət ənənələrini və teatr-dekorasiya sənətinin nailiyyətlərini yaxşı mənimsədiyindən, onlardan yeri gəldikcə səmərəli istifadə edir, milli bədii səhnə obrazı yaradır. Bu quruluşlarda dekorasiyaları yüngülləşdirmək üçün rəssam tərtibat motivini real arxitektonekaya əsaslanmasının nəticəsində sadə dekorasiya həllinə nail olur.

Tamaşaları mükəmməl bədii quruluşları ilə seçilən Hüseynqulu Əliyevin hazırladığı Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsəri üçün (quruluşçu rejissor Kamran Quliyev) verdiyi bədii tərtibatda tamaşanın konkret, eləcə də daha bitkin ideyaya malik mürəkkəb kompozisiyası, simvolik mənaya əsaslanan işıq effektləri və rəng çalarları tamaşaçı ruhunu cuşa gətirirdi. Rəssam tamaşanın ideyasına uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ və qızılı rənglərdən istifadə etmişdi. Əsərdə göstərilən imperiya zəncirlərindən xilas olmuş Azərbaycan Respublikasının o dövrdə düşdüyü çətin vəziyyətdə dadına çatan, qədim qəhrəmanlıq dastanımızın məğlubedilməz, vətəni və xalqının azadlığı üçün igidlik göstərən Koroğlunun timsalında Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkəmizə gəlməsi və bununla da vətənimizin qədəm qoyduğu yeni inkişaf yolu tamaşanın süjet xəttini təşkil edir. Səhnə tərtibatı rəngli işıq effektləri və səhnədə istifadə edilən digər ifadə vasitələri ilə mükəmməl bir şəkildə qurulmuşdu. Səhnədə qapıların ortasından keçən qırmızı zolaqlar kimi təsvir olunan yollar və qara rəngin fonunda asılan tank təsvirləri, pillələrin arxasında qoyulan qırmızı stullar Rusiyanın müstəmləkə siyasətini, işğalçı mövqeyini, Azərbaycanın azadlığına, inkişafına qarşı törətdiyi maneçiliyi ifadə edirdi. Tamaşada həmin dövrdə cərəyan edən hadisələrin hansı bölgədə baş verdiyi səhnədən asılmış Azərbaycan xəritəsinin üzərində yanan işıqlarla göstərilirdi. Səhnədə Heydər Əliyevin Azərbaycana gəlməsi, Azərbaycanın inkişafını simvolizə edən pillələrin uca zirvəsində dayanması, Azərbaycanın nurlu və sonsuz gələcəyini ifadə edirdi. Qeyd edək ki, bu tamaşa Ümummilli lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyi münasibəti ilə hazırlanmış və Naxçıvan teatrının səhnəsində tamaşaçı rəğbəti qazanan ən uğurlu tamaşalardan olmuşdur.

Hüseynqulu Əliyevin “Ölülər” (C.Məmmədquluzadə) əsərinə verdiyi bədii tərtibat da öz mükəmməlliyi, bitkin kompozisiya quruluşu ilə seçilən tamaşalardandır. Rəssam tamaşada iştirak edən obrazları geyim eskizləri ilə də fərqləndirir. Yaşadığı mühitə uyğun olmayan, onu əhatə edən insanlardan seçilən, müasir düşüncəyə, geniş dünyagörüşünə malik ziyalı olan İsgəndərlə, bacısının geyiminin ağ rəngdə göstərilməsi əsərin ideyasının açılması baxımından da diqqətəlayiq idi [2, s. 103].

Teatrın baş rəssamının quruluş verdiyi tamaşalarda geyim eskizlərində hadisələrin baş verdiyi dövrün, insanları əhatə edən mühitin, onların dünyagörüşünün, yaşayış tərzinin və xarakterik xüsusiyyətlərinin əks olunması tamaşaçıda dəqiq təsəvvür yaradır, ideyanın mənimsənilməsi baxımından da uğurlu alınır [6].

Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev həm də dövrünün gözəl heykəltəraşdır. Tişə ustasının monumental heykəltəraşlıq nümunələri Naxçıvan şəhərində “Koroğlu” atlı heykəli (1988), “Ana” (1990), “Diskatan” abidələri (2002), Cəmsid Naxçıvanskiyin ev muzeyində Naxçıvan xanlığı dövrünə aid kompozisiyası, eləcə də “Atatürk” kompozisiyalı baryefi Türkiyə Respublikasının (İğdır şəhəri), Şərur şəhərində, Babək rayonunun Zeynəddin, Nehrəm və Ordubad rayonunun Vənənd kəndlərində “Şəhidlər” abidəsi işləmə texnikası, obrazın mürəkkəb psixologiyasının verilməsi, mənəvi aləminin açılması, dinamikliyi və güclü plastikası ilə diqqəti cəlb edir [1, s. 167].

Tələbə ikən keçmiş sovetlər birliyinin bir çox şəhərlərində: Bakı, Moskva, Kiyev, Xarkov, Tiflis, respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Türkiyə Respublikasının Ankara, İstanbul, Bursa, Qars, İğdır, İran İslam Respublikasının Təbriz, Xoy, Mahadan, Urmiya şəhərlərində və Türkmənistan Respublikasında keçirilən sərgilərdə iştirak edir [3, s. 143]. Rəssamın rəngkarlıq sahəsindəki yaradıcılığına nəzər salanda onun boyakarlığın bütün janrlarına müraciət etdiyinə şahidi oluruq. O, boyakarlıq və qrafika janrlarında natürmort, mənzərə, portret və tematik şəkil janrlarında əvəzolunmaz incilər yaratmışdır. Portret və mənzərələri digər janrlarda çəkilmiş əsərlərdən sayca üstünlük təşkil edir. Onun özünəməxsus koloriti, üslub xüsusiyyəti ilə seçilən rəngkarlıq nümunələri realist üslubludur. Lakin onun abstrakt üslubda çəkilmiş kompozisiyalarının da ideya, forma baxımından xüsusi yeri vardır. Portretlərindən “Zərifə xanım Əliyeva”, “Mənim Leylam”, “Mənim dostlarım”, “Bahar”, “Rəssam Telman Abdinovun portreti”, mənzərələrdən “Ordubad gölü”, “Naxçıvan bağları”, “İlan dağ”, “Payız”, kompozisiyalardan “Toy”, “Yaranış”, “Soyqırım”, “Çağırış” və s., natürmortlardan “Yasəmənler”, “İnsan gözəlliyi incəsənətdə”, “Çiçəklər” və s. rəng, forma və ideya cəhətdən diqqətəlayiq əsərlərdir. Rəssamın dərin mənə ifadə edən karikaturaları da vardır.

Rəssamın yaradıcılıq inciləri həm muzeylərdə, həm də şəxsi kolleksiyalarda sərgilənir, qorunub saxlanılır. Onun Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyində “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Hüseyn Cavid”, “Məhəmməd Tağı Sidqi”, “Məmmədəğa Şahtaxtılı”, “Xəlil Rza Ulutürk”, “Yusif Vəzir Cəmənzəminli”, “Almas İldırım”, “Şair Almas İldırım dünyası”, “Salman Mümtaz”, “Əhməd Cavad”, “Məmmədəmin Rəsulzadə”, “Əzim Əzimzadə”, “Nazim Hikmət”, “Məmməd Araz”, “Məmməd Cəfər”, “Abbas Zamanov”, “Əziz Şərif” adlı yağlı boya ilə kətan üzərində çəkdiyi rəngkarlıq əsərləri, heykəltəraşlıq nümunələri, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulan “Ölülər” əsərinə çəkilmiş eskizlər, “Şairə Qönçəbəyimin şeirlərinə” çəkdiyi illüstrasiyalar, “Molla Nəsrəddin obrazı”, “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Mirzə Ələkbər Sabir”, “Qurbanəli bəy”, “Saqqallı uşaq”, “Konsulun arvadı” adlı heykəltəraşlıq nümunələri, Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyində Mirzə Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, “Poçt qutusu” əsərlərinə aid illüstrasiyalar, “Həmidə xanım Məmmədquluzadə”, “Ənvər Məmmədquluzadə”, “Ənvər, Midhəd və Cəlil Məmmədquluzadə”, “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Məmməd Səid Ordubadi”, “Mirzə Ələkbər Sabir”, “Əzim Əzimzadə” adlı yağlı boyalarla işlədiyi portretlər, gipsdən hazırladığı Cəlil Məmmədquluzadənin büstü, Nehrəm kəndində fəaliyyət göstərən Cəlil Məmmədquluzadənin Ev Muzeyində dramaturqun həyat və yaradıcılığını

cılığına aid heykəltəraşlıq nümunələri, qrafik materialları, illüstrasiyalar, Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən Hüseyn Cavidin ev muzeyində “Köhnə Bakı” adlı əsər, Hüseyn Cavidin barelyefi, qrafika janrında “Köhnə Bakı” adlı böyük ölçülü əsəri və Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərinə aid tamaşa eskizləri, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində “Əcəmi Əbubəkr Naxçıvani” və “Heydər Əliyev”in büstləri, “Gülüstan türbəsi”, “Kırna məscidi”, “İmamzadə kompleksi”, “Möminə Xatın türbəsi”, “Yusif Küseyir oğlu türbəsi” adlı əsərləri bu mədəniyyət müəssisələrində sərgilənir və mühafizə olunur.

Hüseynqulu Əliyev yeni gənc rəssamların ərsəyə gəlməsində də üzərinə düşən vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirir. O, 2003-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İncəsənət” fakültəsinin “Təsviri incəsənət” kafedrasında müəllim kimi fəaliyyətə başlayır, 2004-cü ildə isə həmin kafedraya müdir təyin olunur. 2008-ci ildə dosent, daha sonra isə professor elmi adına layiq görülür. Tələbələrə sənətin sirlərini öyrətmək, onların hər birini rəssam kimi yetişdirmək üçün dərs müddətində və eyni zamanda fərdi emalatxanasında yorulmadan çalışır. Bununla yanaşı o, tələbələrin universitetdə və respublikada keçirilən sərgi və müsabiqələrdə iştirakına şərait yaradır.

Hüseynqulu Əliyev 1986-cı ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvlüyünə daxil olur. O, 2000-2011-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəssamlar Birliyinə sədrlik edir. Birliyə rəhbərlik etdiyi on ildən artıq müddətdə vaxtaşırı naxçıvanlı rəssamların əsərlərindən ibarət qarışıq və fərdi sərgilər təşkil edir. Respublikada və ölkədən kənarında keçirilən müxtəlif sərgi və müsabiqələrdə birliyin üzvlərinin iştirakını təmin edir.

Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin 70 illik yubileyi 2019-cu ildə dövlətin dəstəyi ilə keçirilir və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəlif Qasımovun adından yubilyara hədiyyə təqdim edilir. Yubileydə Naxçıvan Muxtar Respublikasının mədəniyyət naziri Nəzakət Qədimova, Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Saleh Məhərrəmov, Naxçıvan Muxtar Respublika Rəssamlar Birliyinin sədri, Əməkdar rəssam, Milli Məclisin deputatı Ülviyyə Həmzəyeva, Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının direktoru, xalq artisti Rza Xudiyev, xalq artisti Kamran Quliyev, Əməkdar rəssamlar Həbibə Allahverdiyeva, Telman Abdinov, Səyyad Bayramov yubilyarı təbrik ediblər [4].

Hüseynqulu Əli oğlu Əliyevin teatr və təsviri incəsənət sahəsindəki uğurlu xidmətləri dövlət tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. O, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi (15 iyun 1988), Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı (9 oktyabr 1999) və xalq rəssamı (30 may 2002) fəxri adlarına layiq görülür.

Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq və teatr sahəsindəki yaradıcılığı digər həmkarlarından özünəməxsusluğu, texniki xüsusiyyətləri ilə seçilir. Həmişə öz dəst-xəttinə sadıq qalan rəssam yaratdığı əsərlərlə, tamaşalara verdiyi bədii quruluşların ideya mükəmməlliyi, tamlığı, rəng koloritinin zənginliyi, mükəmməl texnikası onun təsviri sənət sahəsindəki rolunu müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva H. Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin teatr yaradıcılığı // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Qeyrət, 2004, № 5.
2. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, s. 103.
3. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, s. 143.

4. Qaliboğlu S. Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin 70-illik yubileyi keçirilib. “Mədəniyyət” qəz., 2019, 8 fevral.
5. Naxçıvan Teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 736 s.
6. Sadıxova S. Əlvan rənglər dünyası. “Mədəniyyət” qəz., 2011, 25 may.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliqehreman@yahoo.com

Ali Gahramanov

**REVIEW OF THE WORK OF PEOPLE’S ARTIST
HUSSEINGULU ALIYEV**

The paper highlights the life and work of the people’s artist Husseingulu Aliyev, showing in chronological order the classical and modern works he created as a stage designer for performances in the Nakhchivan theater. At the same time, artistic performances of the musical comedy by Uzeyir Hajibeyov “Mashadi Ibad,” works by Adil Babayev “Return of Koroglu to Chanlibel” and Jalil Mammadquluzadeh’s “Dead Men” are analyzed. We are talking about landscapes, portraits, still lifes, and picturesque and graphic panels glorifying the mysterious beauties of Nakhchivan. The artist’s works of art in the sculpture field and his teaching activities are also considered.

Keywords: *Husseingulu Aliyev, Nakhchivan, artist, decoration, portrait, sculptor, bas-relief, composition.*

Али Гахраманов

**ОБЗОР ТВОРЧЕСТВА НАРОДНОГО ХУДОЖНИКА
ГУСЕЙНГУЛУ АЛИЕВА**

В статье освещаются жизнь и творчество народного художника Гусейнгулу Алиева, в хронологической последовательности показаны классические и современные произведения, созданные им как художником-сценографом для спектаклей в Нахчыванском театре. В то же время анализируются художественные постановки музыкальной комедии Узеира Гаджибекова «Мешади Ибад», произведений Адиля Бабаева «Возвращение Кероглу в Чанлибел» и Джалила Мамедкулизаде «Мертвецы». Речь идет о пейзажах, портретах, натюрмортах, живописных и графических табло, прославляющих таинственные красоты Нахчывана. Также рассматриваются произведения искусства художника в области скульптуры и его преподавательская деятельность.

Ключевые слова: *Гусейнгулу Алиев, Нахчыван, художник, художественное оформление, портрет, скульптор, барельеф, композиция.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxil olma tarixi: İlkin variant 21.07.2022
Son variant 23.08.2022

UOT 792.03

ƏLƏKBƏR QASIMOV, GÜLXARƏ ƏHMƏDOVA

DÜNYA KLASSIKLARININ ƏSƏRLƏRİ UNIVERSİTET SƏHNƏSİNDƏ

Məqalədə əsasən Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən Tələbə Teatr Studiyasının səhnəsində bugüncə təməl tamaşaya qoyulmuş dünya klassiklərinin əsərlərindən bəhs olunur. Bu tamaşaların quruluşlarından, onların yaradıcı heyətlərindən və bu barədə mətbuatda dərc olunmuş təəssüratlardan söhbət açılır.

Burada həmçinin Tələbə Teatr Studiyasının universitetin mədəni həyatındakı rolu qeyd olunur. Studiyanın istər aktyor sənəti ixtisası üzrə, istərsə də digər ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbə-gənclərin səhnəyə olan həvəslərinin və istedadlarının üzə çıxarılması sahəsində böyük əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: *Tələbə Teatr Studiyası, universitet, tamaşa, rejissor, aktyor, musiqi.*

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyası 24 il ərzində keçilmiş yolun uğurları, təməl möhkəmliyi ilə öz gələcək taleyinə yüksək ümid və inamla baxmağa təminat yaratmışdır. İndi ölkənin nüfuzlu ali təhsil ocaqlarından olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin mədəni həyatını Tələbə Teatr Studiyası olmadan təsəvvür etmək olmaz.

Həqiqətən də studiya universitet mədəni həyatının bir tərkib hissəsinə, çoxminli kollektivin mənəvi-estetik ehtiyaclarının ödənilməsi işinə xidmət edən təsisatə çevrilmişdir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, studiyanın fəaliyyəti tələbələrə təkəcə azərbaycançılıq ideologiyası, milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyəsi, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması, zəmanəmizin yeni düşüncə tərzləri arealına qovuşması vəzifələrinə hesablanmaqla məhdudlaşmışdır.

Studiya həmçinin tələbə gənclərin səhnə sənəti sahəsində ədəbi-bədii, musiqi və s. keyfiyyətlər üzrə də istedad və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında önəmli rola malikdir. Unutmayaq ki, görkəmli sənətkarların bir çoxunun yaradıcılıq yolu məktəb teatrı və studiyalardan başlanır. Deməli, tələbələrə bədii sənətə və səhnə sənətinə qabiliyyətinin aşkar edilməsi üçün studiyanın sınaq meydanı kimi əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

“Tələbə Teatr Studiyasının hər tamaşası yeniləşməyə və inkişafa xidmət edən bir çağırışdır... Ali təhsil ocağının uğrunda mübarizə apardığı ən yüksək idealları formalaşdırmaqda və həyata keçirməkdə Tələbə Teatr Studiyasının tamaşaları xüsusi bir məktəb funksiyasını həyata keçirir.

Tələbə Teatr Studiyası ali məktəbin rəhbərliyi üçün xitabət kürsüsü, tələbə aktyorlardan ötrü qabiliyyətlərini göstərmələri üçün məsuliyyətli bir səhnə, tamaşaçısı olan müəllimlər və tələbələr üçün isə əhəmiyyətli və ibrətamiz dərslərdir” [2, s. 11-12].

Studiyanın 2012-ci ildə öz səhnəsində həyat verdiyi klassik əsər dünya şöhrətli türk yazıçı-dramaturqu Nazim Hikmətin “Qəribə adam” pyesi olmuşdur. N.Hikmət 1963-cü ildə Bakıda nəşr olunan “Pyeslər” adlı kitabının “Müəllifin qeydləri” başlıqlı ön sözündə belə yazır: “Qəribə adam” pyesini də 1949-cu ildə Bursa həbsxanasında yazdım. Yanılmıramsa, “Fərhad və Şirin” pyesini yazdığım ildə. Niyyətim bu idi ki, fürsət tapıb həbsxanadan bayıra çıxardım və İstanbulda teatrların birində başqa bir adamın adı ilə tamaşaya qoydurum. Niyyətim baş tutmadı. Pyesi yazmağına yazdım, ancaq bayıra çıxarda bilmədim. Beləcə, əsərin birinci variantı itib getdi. Həbsxanadan çıxdıqdan və Moskvaya gəldikdən sonra ikinci variantını 1955-ci ildə yazdım.

“Qəribə adam”dakı qəhrəmanların bəzilərini, məsələn, rus mühaciri Aleksandri,

mühəndis Əbdürrəhmanı mən həyatdan götürdüm. Əhmədin başına gələn tərcümə əhvalatı mənim öz başıma gələn işdir. Ancaq bunun üçün mən özümü qərribə adam hesab etmirəm. “Qərribə adam” bir çox ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur. O cümlədən Bakıda ...” [3, s. 4].

Əsər həqiqətən də dünyanın bir çox məşhur teatrlarında oynanılmış və müəllifinə geniş şöhrət qazandırmışdır. Tamaşa Nazim Hikmətin 110 illik yubileyinə Tələbə Teatr Studiyasının hazırladığı töhfə idi. Tamaşanın quruluşçu rejissoru studiyanın bədii rəhbəri, Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi Gülxarə Əhmədova, quruluşçu rəssamı isə Fizzə Quliyeva (indi Azərbaycan Rəssamlar və Teatr Xadimləri ittifaqlarının üzvü) olmuşlar.

Əsərə müraciətin başlıca səbəbi onun müasir həyatla, mənəviyyatla, bəşəri ideallarla səsleşməsilə bağlıdır. Burada mənəviyyatsızlıq, pul və ucuz şöhrət düşkünlüyünə susamışlar öz qarşılarında, tərəf-müqabildə “qərribə adamlar” üz-üzə durmalı olur və beləliklə də kəskin konflikt və ziddiyyətlərin yaranması əsərə dərin ictimai məzmun və dəyər verir.

Rollarda iştirak edənlər müxtəlif fakültələrin tələbələri olmuşlar:

Əhməd Rza – Elnur Rzayev

Rəcəb bəy – Bəyoğlan İskəndərov

Aytən – Akay Məmmədova

Nihal – Leyla Nəsirova

Əbdürrəhman Yardımçı və Əli – Cavid Kazimbəyli

Nəcmi Yalınqılınc – Tamerlan Baxşiyev

İsmayıl – Cahangir Mehdiyev

Nuru – Orxan Qafarov

Zəhra – Vüsalə İsmayılova

Kamil – Kənan Bağırılı.

Nazim Hikmətin eyniadlı dramı əsasında Tələbə Teatr Studiyasının hazırladığı “Qərribə adam” tamaşası haqqında “Azad Azərbaycan” qəzetinin 2012-ci il 17 aprel tarixli nömrəsində T.Hacı yazır: “Əhməd Rza obrazında Elnur Rzayev “qərribə adam”ı lazımi səviyyədə göstərə bilmişdir. Onun hərəkətləri, danışığı, diksiyası belə Əhməd Rza obrazının, müəllif düşüncəsinin açılmasına çox bacarıqla və məharətlə xidmət edirdi. Ümumiyyətlə, Elnur Rzayevin ifasını tamaşa üçün uğurlu hesab etmək olar. Rejissor Əhməd Rza obrazı ilə insanın daxili aləminin təmizliyi və saflığını nümayiş etdirməyə çalışmışdır. Əsər boyu təlqin olunur ki, mənəviyyat insanın ən ali, uca, təmiz keyfiyyətləridir.

Bütövlükdə müəllif ideyasının rejissor həlli, bu istiqamətdə tələbə-aktyorların səy və təşəbbüsləri təqdirəlayiq hesab olunmalıdır. Bütün bunlar göstərir ki, Naxçıvan Dövlət Universitetində güclü teatr mühiti formalaşmaqdadır. Ötən il (2011-ci il nəzərdə tutulur – Ə.Q., G.Ə.) ali təhsil ocağında aktyorluq ixtisasının açılması bu mühitin daha geniş sferada fəaliyyət göstərəcəyinə inamı artırır. Çünki əvvəllər studiyada müxtəlif ixtisaslarda təhsil alan tələbələr fəaliyyət göstərirdisə, bundan sonra tələbə teatrina, əsasən, aktyorluq sənətini seçən tələbələr cəlb ediləcək. Onlar burada ilk səhnə təcrübəsinə yiyələnəcəklər. Həmin təcrübə tələbə-aktyorların gələcək fəaliyyətində onlara mayak olacaq” [1].

2013-cü ildə NDU-nun Tələbə Teatr Studiyası Azərbaycan məktəb teatrları tarixində ilk dəfə olaraq antik dramaturgiyanın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” faciəsinə müraciət etmiş və gərgin məşq prosesləri, əzmkarlıq sayəsində gözəl bir tamaşa ərsəyə gətirə bilmişdir.

Quruluşçu rejissor Gülxarə Əhmədova, rejissor, teatr və mədəniyyətşünaslıq kafedra-

sının aktyor sənəti müəllimi Tofiq Seyidov (indi Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti), bəstəkar Naxçıvan MR əməkdar incəsənət xadimi Şəmsəddin Qasimov, geyim və qrim rəssamı Fizzə Quliyeva səhnədə tam bir antik dövr mənzərəsi yaratmağa nail olmuşdular.

Həmin ilin aprel ayında NDU-də “Zəncirlənmiş Prometey” tamaşasının müvəffəqiyyətlə keçən ictimai baxışında universitetin rektoru, akademik İsa Həbibbəyli, tarix-filologiya fakültəsinin dekanı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərli, AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşı, eyni zamanda NDU teatr və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının səhnə danışıq müəllimi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqının üzvü Ələkbər Qasimov, AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu folklorşünaslıq şöbəsinin elmi işçisi (indi institutun icraçı direktoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü), şair Elxan Yurdoğlu-Məmmədov tamaşa haqqında yüksək fikirlərini, irad və təkliflərini bildirərək Tələbə Teatr Studiyasının yaradıcılıq yolunda hadisəyə çevriləcək “Zəncirlənmiş Prometey”in qeyd olunan cüzi nöqsanlar aradan qaldırılmaqla muxtar respublika ictimaiyyətinə də nümayiş olunmasını tövsiyə etmişlər.

Tamaşanın aktyor heyəti:

Elnur Rzayev – Prometey

Tofiq Seyidov – Hefest

Çinarə Feyzullayeva – İo

Xatın Ağayeva – Ulu Qüvvət

Cavid Kazımbəyli – Hermest

Bəhruz Quliyev – Okean

Gülxarə Əhmədova – Okeanidlərin başçısı.

Kütləvi səhnələrdə, o cümlədən qızlardan ibarət okeanidlər xorunda aktyorluq ixtisası ilə yanaşı digər ixtisaslar üzrə təhsil alan müxtəlif kursların tələbələri də iştirak etmişlər.

Tamaşa bir həftə sonra Naxçıvan şəhərindəki “Gənclik Mərkəzi”ndə şəhər ictimaiyyətinə təqdim olundu. Böyük uğurla keçən tamaşa alqışlarla və rəğbətlə qarşılandı. Xüsusən, istedadlı tələbə-aktyorlar Elnur Rzayev və Çinarə Feyzullayevanın təsirli, emosional və təbii oyunları, eləcə də skripka və xor üçün yazılmış orijinal musiqi, Tələbə Teatr Studiyasında ilk dəfə istifadə olunan xorun ifa etdiyi akapella tamaşaçı yaddaşında dərin iz buraxdı.

Bu tamaşa haqqında “525-ci qəzet”in 2013-cü il 17 aprel tarixli nömrəsində dərc olunmuş resenziyasında filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü Mehriban Sultanın qeyd etdiyi kimi “...Tamaşaçı qavrayışında əqidəlilik, xilaskarlıq, mübarizlik, məğlubedilməzlik, toxumu səpəcək “Zəncirlənmiş Prometey” tələbə-aktyorların qəlbində haqdan yanan, sönməz bir atəş, bir od qaladı! Vətənə, insanlığa, həqiqətə, sənətə sevgi atəşi!...” [5].

NDU Tələbə Teatr Studiyasının 2018-ci ildə – 20 illik ərəfəsində hazırladığı tamaşa isə böyük alman dramaturqu O.E.Lessinqin “Emiliya Qalotti” faciəsi oldu. Əsəri orijinaldan dilimizə yazıçı-dramaturq Həmid Arzulu çevirmişdir.

“Quruluşçu rejissor Gülxarə Əhmədova özünün 20 illik səhnə təcrübəsinə, təşkilatçılığına, tələbkarlığına və məsuliyyətinə arxalanaraq belə bir dünyamiqyaslı pyesə də müraciət etməkdə özündə cəsarət tapmış, iştirakçılardan bir neçəsinin oyun tərzində və danışıqındakı müəyyən qüsurlara baxmayaraq demək olar ki, istəyinə nail ola bilmişdir” [4, s. 56].

Rəssamı Etibar Rzayev, musiqi tərtibatçıları rejissorun özü və Ramin Əsədullayev,

məsləhətçi isə Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Kamran Quliyev olan bu tamaşada rollar belə bölünmüşdü:

Məhərrəm Nadirov – Odoardo Qalotti
Tamara Ələsgərova – Emiliya Qalotti
Fəridə Əsədova – Klaudiya Qalotti
Fərid Qaybaliyev – Hetto Reqonzaqa
Nahid Eldarlı – Marinelli
Məmməd Mehdiyev – Qraf Appiani
Vəfa Qurbanzadə – Qrafinya Orsina
Adıgözəl Quliyev – Kamerdiner.

Qeyd olunmalıdır ki, peşəkar teatrların çətinliklə öhdəsindən gəldikləri belə ağır və məsuliyyətli səhnə əsərində iştirakçılar təkcə tələbə-aktyorlar deyil, eyni zamanda başqa ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrdir. Tələbə-aktyorların da əksəriyyətinin I və II kurslardan olmaları nəzərə alınarsa, tamaşanın ideya-bədii cəhətdən istənilən səviyyədə olmaması səbəbi aydınlaşır.

2021-ci il iyun ayında tələbə-aktyorların ifasında absurddizmin estetik axınının banilərindən hesab olunan, iyirminci əsrin avanqard teatrının klassiki kimi qəbul edilən rumın əslli Fransa dramaturqu Ejen İoneskonun “Dördnəfərlik etüd” dram əsəri tamaşaya qoyulmuşdur. Pyes pantomima tamaşa formasında, cəmi 4 nəfər tələbə-aktyor tərəfindən canlandırılır:

Abbas Həsənli – Düpon
Ülvi Kazımlı – Düran
Amil Yusifov – Marten
İnci Həsənli – Gözəl qadın.

Tamaşanın quruluşçu rejissoru və səhnə tərtibçisi Gülxarə Əhmədova, məsləhətçisi xalq artisti Kamran Quliyev, işıq və musiqi tərtibçisi Etibar Bağırov (aktyor sənəti ixtisası üzrə IV kurs tələbəsi) olmuşlar.

4 səhifədən ibarət olan kiçikhəcmli, absurd janrda yazılmış pyes, dramaturqun maraqlı əsərlərindən olub, onun özünün həqiqi təbiətinin qeyri-müəyyənliyindən xəbər verir. Olduqca estetik xüsusiyyətə malik olan əsər çox düşündürücüdür.

Cəmiyyət həyatında bir çox müsbət dəyişikliklərlə yanaşı kütləvi ağılsızlıqlara da imza atan XX əsr bəşər tarixində tərəddüdlərlə dolu bolşevizm, nasizm və s. kimi izlər qoydu. Bu elə bir dövr idi ki, cəmiyyətlər öz insani simalarını itirməyə cəhd etməklə özlərini qamçılayırdılar. Həmişəki kimi yuxuda olan kütlə qabalığın, vəhşiliyin, gücün, qeyri-müəyyənliyin sosial həyat səhnələrindəki reallıqlarının təsirini anlamaqda çətinlik çəkirdi.

Öz əsərlərində bu ideologiyaların cəmiyyət tərəfindən təhlil edilməsini simvolizə edən İonesko hesab edirdi ki, həqiqəti bilə-bilə ondan uzaqlaşmaq ən böyük mənəvi işgəncə və dözülməz alçaqlıqdır. Müharibədən sonrakı qeyri-müəyyənliklər dünyasında məhv edilmiş insan varlığının mahiyyətini tutmaq və çatdırmaq istəyən dramaturqun, pyeslərindəki personajların dialoqlarının mövzusunun dünya müharibəsinin məşəqqət və sarsıntılarından bəhs edən çaşqınlıq, parçalanma hissi əhatə edirdi.

Əslində absurd siyasi reallıqları və fərdin azadlığını işıqlandıрмаğa münbit şərait yaranan gözəl janrdır. İnsanları bir həb kimi udan ideologiyaların absurd interpretasiyasında (hər hansı yaradıcılıq nümunəsinə özünəməxsus yanaşma, şərh) görürük ki, daxilimizdəki suallara asan cavab ala bilməyəcəyik.

Yekunda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu teatr studiyasında püxtələşmiş, artıq III və

IV kurslarda təhsil alan tələbə-aktyorlar bu gün Naxçıvan Dövlət Milli Dram Teatrında səhnəyə qoyulan son tamaşaların əksəriyyətində əsas, hətta baş rolların iştirakçılarıdır. NDU Tələbə Teatr Studiyasının yetirmələri – aktyor sənəti ixtisasını bitirmiş məzunlar qocaman sənət ocağından – Naxçıvan Teatrından əlavə, buradakı Dövlət Kukla Teatrında və Dövlət Uşaq Teatrında da uğurlu fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Zamanın yaddaşı da, tələbi də nəsillərə örnəkdir. Bu günün teatr repertuarı da zamanın tələbinə görə təyin olunur. Bu mənada Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyası öz fəaliyyətində yeni-yeni janrlara müraciət etməzsə, yeniləşə, inkişaf edə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacı T. Qəribə adam. “Azad Azərbaycan” qəz., 2012, 17 aprel.
2. Həbibbəyli İ. Tələbə Teatr Studiyasının işıqları: “NDU Tələbə Teatr Studiyası – 20” kitabı üçün ön söz. Bakı: Avropa, 2018, 144 s.
3. Hikmət N. Pyeslər. Bakı: Azərnaşr, 1963, 393 s.
4. Qasimov Ə., Əhmədova G. “NDU Tələbə Teatr Studiyası – 20”. Bakı: Avropa, 2018, 144 s.
5. Sultan M. Zəncirlənmiş Prometey. “525-ci qəzet”, 2013, 17 aprel.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elekberqasimov@mail.ru,
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: gulxarehmedova@gmail.com

Alakbar Gasymov, Gulkhara Ahmadova

WORKS OF THE WORLD CLASSICS ON THE UNIVERSITY STAGE

The paper mainly considers the works of world classics staged to this day on the stage of the student theater studio of the Nakhchivan State University. Information is given about these performances' productions, the troupe's creative composition, and press reviews of the performances.

It also emphasizes the student theater studio's role in the university's cultural life. The studio's importance in identifying the vocation and talent of young students studying both in the specialty of acting and in other specialties is especially noted.

Keywords: *student theater studio, university, play, director, actor, music.*

Алекбер Гасымов, Гюльхара Ахмедова

ПРОИЗВЕДЕНИЯ КЛАССИКОВ МИРА НА СЦЕНЕ УНИВЕРСИТЕТА

В статье рассказывается в основном о произведениях мировых классиков, поставленных до сего дня на сцене студенческой театральной студии Нахчыванского государственного университета. Дается информация о постановках этих спектаклей, о творческом составе труппы и об отзывах прессы на постановки.

Здесь также подчеркивается роль студенческой театральной студии в культурной жизни университета. Особо отмечается значение студии в области выявления призвания и таланта молодых студентов, обучающихся как по специальности актерского мастерства, так и по другим специальностям.

Ключевые слова: *студенческая театральная студия, университет, спектакль, режиссер, актер, музыка.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 16.06.2022

Son variant 21.07.2022

UOT 745/749

MİRSƏLİM EMİNOV

NAXÇIVANIN ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ KASALARININ NAXIŞ MOTİVLƏRİ

Naxçıvanın qədim dövrə aid arxeoloji abidələrindən əldə olunan materiallar içərisində keramikalar çoxluq təşkil edir. Keramikə nümunələri əsasən kasa, çölmək, küpə, kuzə və s. tipli qablardır. Bu qabaların bəzədilməsində eyni və müxtəlif naxışların işlədildiyini görürük. Həmçinin naxışlar eyni və müxtəlif texniki üsullarla işlədildiyini də görürük. Kasaların naxışlanmasında kannelyur, svastika, düz, dalğalı xətt və romb naxışı cızma, relyef və boyama üsulu ilə salınmışdır. Kasalar eyni zamanda öz formaları ilə də müxtəliflik göstərir. Bu diyarın keramikə nümunələri üzərindəki naxışların dövrlərə, işlənmə xüsusiyyətinə, qonşu bölgələrlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri əsasında öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Dəmir dövrü, kasa, kannelyur naxış, düz və dalğalı xətt.*

Naxçıvan diyarının Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrində aparılan tədqiqat işləri zamanı əldə edilən zəngin maddi mədəniyyət nümunəsinin böyük hissəsini gil qablar, keramikə parçaları təşkil edir. Bu gil qabların aşkar olunduğu yerlər qədim yaşayış yerləri, qəbirlər və qurbangahlardır. Keramikə nümunələri içərisində kasa, çölmək, küpə, kuzə, çaynıq və s. tipli qablar çoxluq təşkil edir. Arxeoloji material olan bu gil qablar eyni zamanda dulusçuluq sənətinin nümunəsidir. Dekorativ-tətbiqi sənətin növləri sırasına daxil olan dulusçuluq sənətinin tarixi neolit dövrünə aid edilir. İnsan sivilizasiyası tarixinin, mədəniyyətlərin, inanclarının öyrənilməsində, milli köklərin aşkar olunmasında dulusçuluq sənəti nümunələri müstəsna rolə malikdir. Bildiyimiz kimi keçmişdə naxışla inanc bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuş, naxışın formalaşmasına inanc güclü təsir etmişdir. Dini ayinlər zamanı istifadə olunan, qəbirlərə qoyulan qabların üzərində insanlar öz inamları ilə bağlı təsvirlər çəkmişdir.

Bildiyimiz kimi, məişətdə daha çox istifadə olunan qablardan biri kasalardır. Bu diyarın arxeoloji abidələrindən çox sayda kasa nümunələri aşkar olunmuşdur. Naxçıvanın Dəmir dövrünə aid kasaları əsasən boz, çəhrayı, bəzən qara rənglidir və formalarına görə onları 2 tipə bölmək olar. Kasaların birinci tipinə daxil olanların gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı düz və xaricə doğru qatlanmış şəkildədir. İkinci tip kasalar isə konus gövdəli, ağzının kənarı düz olanlardır [4, s. 137]. Hər iki tipə məxsus kasaların bəzədilməsində oxşar və fərqli naxışlardan və naxışlama üsullarından istifadə edilmişdir. Bu qabların bir hissəsi naxışsız, bir hissəsi polixrom və monoxrom boyalarla və digər hissəsi də cızma, relyef, batıq, çərtmə və digər üsulla işlənmiş naxışlarla bəzədilmişdir. Qəbirlərdən əldə olunan qabların müəyyən hissəsinin üzərinin hamarlanması və dulus çarxında hazırlanması onlara həm yaxşı görünüş, həm də simmetriklilik vermişdir.

Cızma naxışlar. Kasalar üzərində daha çox cızma üsulu ilə işlənən, kasanın bütün səthini bəzəyən naxışlardan biri kannelyurdur. Kannelyur naxışına Naxçıvanın gil qablarının üzərində İlk Tunc dövründən rast gəlinir [6, s. 35]. I Kültəpə, Şahtaxtı, Qızılburun və başqa nekropollarından kannelyur naxışlı birinci tipə aid kasalar əldə olunmuşdur. I Kültəpənin bir və Şahtaxtı nekropolunun 5 kannelyur naxışlı kасыndan ikisinin ağzının kənarında qulaqcıq şəkilli çıxıntısı vardır [3, şəkil 1-8; 2-1, 2, 22; 3-1, 3]. Şahtaxtı nekropolunun qulaqcıqşəkilli çıxıntılı kasalardan birinin oturacağı isə dörd yerə bölünərək qarşı-qarşıya olan iki hissəsinin içərisi paralel xətlərlə doldurulmuş, digərlərində isə boş buraxılıb [3, şəkil 2-1]. Qızılburun nekropolunun kasalarından biri buna bənzər naxışla bəzədilmişdir. Kasanın altında təsvir edilmiş bucaqlar onu dörd yerə bölür [3, şəkil 1-24]. Dairənin dörd yerə bölünmüş nümunələ-

rinə Gəmiqaya təsvirlərində də rast gəlinir. Zeyvə nekropolunun kannelyur naxışlı kasası isə ikinci tipə məxsusdur [şəkil 4]. Cızma üsulu ilə işlənmiş bu naxışlara müqayisəli diqqət yetirdiyimiz zaman Qızılburun kasanın kannelyur xətləri düz olduğu halda digərləri yana doğru meyilli təsvir edilmişdir. Bu xətlərin paralelliyində zəif də olsa nizamsızlıq hiss olunur. Şahtaxtı nekropolunun kasaları üzərindəki naxışların işlədilməsinə əsasən kasaların eyni sənətkar tərəfindən naxışlandığını söyləyə bilərik. Arxeoloq Vəli Baxşəliyev Ekrən Dəmir dövründə kasaların üzərində geniş yayılan dairə boyunca yerləşən kannelyur ornamentini Günəşin simvolu hesab edir [3, s. 7].

Naxçıvanda bəhs olunan dövrdə cızma üsulu ilə az işlənmiş naxışlardan biri də estetik olaraq digərlərindən fərqlənən və müxtəlif mənalarda izah olunan svastikadır [çərxi-fələk]. Həndəsi olaraq bu naxış dördbucaqlı yarada bilən, dünya mədəniyyətində geniş işlədilən naxışlardan biridir. Kasalar üzərində bir nümunə ilə təmsil olunan qab Şortəpə yaşayış yerindən əldə olunmuşdur. Birinci tipə aid kasa parçasının ağzının kənarı məməcik şəklində çıxıntısı, cızma üsulu ilə işlənmiş svastika və gövdəsinə düzülmüş bir sıra batıq nöqtələrlə bəzədilmişdir [1, s. 38, şəkil 14-2]. Cənubi Qafqaz ərazisində çərxi-fələk (svastika) nişanının qədim nümunəsi isə Naxçıvanda e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid I Kültəpə abidəsindən məlumdur [2].

Naxışlar hər bir xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm rol oynayır. Tarixəqədərki dövrdə insanlar yaşadıkları mühitin dağların, çayların, dənizlərin, təsərrüfat həyatının, ev və vəhşi heyvanlarının stilizə olunmuş təsvirlərini istehsal etdikləri əşyaların üzərinə salmaqla onlara daha gözəl görkəm vermiş, öz mənəvi aləmlərini həm zənginləşdirmiş, həm də əbədiləşdirmişlər.

Gil qabların üzərində geniş istifadə olunan naxışlardan biri də düz və dalğalı xətlərdir. Onlar gil qablar üzərində tək və ya cüt halında işlədilən bu naxış ədəbiyyatlarda suyun, çayın simvolu kimi qəbul olunmuşdur. Kolanı nekropolunun birinci tipə məxsus boz kasalardan birinin ağzının kənarı bir sıra dalğalı xətlə [3, şəkil 23-16], digər kasa isə qıvrımları nisbətən böyük dörd sıra paralel dalğalı xətlə, birinin də üzəri qoşa xətt arasında dalğalı xətlə bəzədildiyini görürük [şəkil 5]. Sarıdərə nekropolunun çəhrayı rəngli kasası iki sıra paralel olmayan xətlə əhatələnmişdir [3, şəkil 13-7], biri isə qoşa xətt arasında paralel olmayan dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır [3, şəkil 9-13]. İkinci tipə məxsus kasalarında naxışlanmasında eyni motivlərdən istifadə olunmuşdur. Dəmyələr nekropolunun konus biçimli kasasının ağzının kənarı qoşa xətt arasında dalğalı xətlə naxışlanmışdır [5, şəkil 4-1]. Boyəhməd nekropolunun konus gövdəli qara rəngli kasasının ağzı çölə doğru nisbətən çox çıxarılmış və çiyin hissəsi dalğalı xətlə naxışlıdır [3, şəkil 34-1]. Lakin bu dalğalı xətt digərlərindən fərqli olaraq ziqzaq formalıdır. Boyəhməd nekropolunun kasaları Xaçbulaq, Sarıtəpə, Gədəbəy və Quşçunun kasalarına bənzərliyi ilə diqqət cəlb edir [3, s. 47]. Kasalar üzərindəki dalğalı və düz xətlərə diqqət yetirdiyimiz zaman səliqəli şəkildə işlədildiyini görə bilərik. Bu naxış Tunc dövrünün keramikasında intensiv şəkildə işlədilərək kasalar naxışlanmışdır [7, s. 43].

Relyef xətlər. Gil qabların naxışlanmasında istifadə olunan digər üsul isə relyefdir. Şahtaxtı və Kolanı nekropolun birinci tipə aid kasalarının hər birinin ağzının kənarını əhatələyən üç sıra batıq xətti var [şəkil 3:, 3, şəkil 23-12]. Relyef naxışlı kasaya bir nümunə də Hakkıxlıq nekropolunun birinci tipə məxsus silindr boğazlı kasasının boğaz hissəsinə iki sıra batıq xətt çəkilmişdir [j, şəkil 19-7]. Kolanının ikinci tipə aid kasasının da silindr formalı ağzının kənara iki sıra batıq zolağı var [3, şəkil 34-5]. Kasalarının biri oval formalı olub çiyində qulpu var [3, şəkil 37-4]. Dəmir dövrü kasaları üçün bir, iki, üç sıra batıq xətləri xarakterik hesab edə bilərik.

Relyef üsuluna eyni zamanda qabartmalı naxışlar da aiddir. Qabartmalı kasalar bir nümunə Şahtaxtıdan əldə edilmişdir. Halqa dabanlı ikinci tipə məxsus kasanın gövdəsi bir sıra qabartma xətlə və qabartmanın üzəri isə çərtmələrlə naxışlıdır [3, şəkil 3-15].

Naxçıvan diyarının arxeoloji abidələrindən tapılmış və hər iki tipə məxsus kasalarının istər sadəsinin, istərsə də naxışlı nümunələrinin üzərində qulaqcıqşəkilli və dəşikli qulaqcıqşəkilli çıxıntılı olanları az deyil. “Kasalar Son Tunc dövrü keramikası ilə müqayisədə tamamilə fərqli xüsusiyyətlər göstərilir. Bu dövrdə Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterik formaların meydana çıxması və geniş yayılması diqqətə layiqdir. Naxçıvanda Orta tunc dövründən məlum olan qulaqcıqşəkilli dəşikli çıxıntılar bu dövrdə xüsusilə geniş yayılmışdır” [3, s. 39]. Sarıdərə kasalarından birində digərlərindən fərqli olaraq qulaqcıqşəkilli çıxıntısı qaba ortadan birləşmişdir [3, şəkil 9-7].

Dəmir dövrünə aid bu diyarın kasalarının müəyyən hissəsi də monoxrom və polixrom boylarla bəzədilmişdir. Bəhs olunan dövrdə boyalı kasalar içərisində elə nümunələr var ki, həm formaları, həm də naxışlarının təkrarsızlığı ilə əsl sənət əsəridir. Bu kasalar üç nümunə ilə təmsil olunur. Kasaların ağzının kənarı düz, gövdəsi qabarıq və düz, ağzının forması isə yanlardan içəriyə doğru batıq şəklində olub, 8 rəqəmini xatırladır. “Polixrom naxışlı bu tip kasalar II Kültəpə, Culfa və Qızılburun nekropolundan aşkar olunmuşdur. ...Qızılburundan əldə olunmuş kasanın gövdəsi düz formadadır” [4, s. 137]. Bu cür kasalara bənzərləri Xaçbulaq nekropolunun materialları içərisində rast gəlinir [İnv. MATM s/q 807].

Bu tip kasaların hər birinin özünəməxsus naxışı vardır. Culfa nekropolundan əldə olunmuş kasanın hər iki yanından oturaçağa doğru içərisi torlu iki üçbucaq təsvir edilmişdir. Qabın bütün səthi isə içərisi qara nöqtələrlə doldurulmuş romblarla naxışlanmışdır. Gil qabın oturaçağında düzbucaqlı təsviri verilmişdir [4, şəkil 39-1]. “Mövcud arxeoloji fikrə görə xətlərin arasının nöqtələrlə doldurulması nəinki şumlamış, həmçinin səpilmiş əkin sahələrini ifadə edir. ...Bu dövrdə hətta amulet kimi istifadə olunan gil əşyaların üzərində buğda şəklində naxışlara da rast gəlinir”(tablo XXXVI) [6, s. 39]. Qədim Şərqi mifologiyasına görə də romblar torpağın simvolu kimi işlədilmişdir [7, s. 42]. Romb naxışı isə Naxçıvanın Yaycı, Nəhəcir və s. abidələrinin keramika nümunələrindən məlumdur.

II Kültəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuş bu tip qabın naxışları bu gil qaba bənzərsə də özünəməxsus şəkildə naxışlanmışdır. Qabın gövdəsini üçbucaqlar və onların arasında kəşisən xətlərin əmələ gətirdiyi romblar təsvir edilib. Lakin qabın oturaçağından baxdığımız zaman üçbucaqlar səkkizguşəli ulduzu əmələ gətirir [şəkil 1]. Ulduzun mərkəzində yəni, qabın oturaçağında dörd hissəyə ayrılmış dairə də təsvir edilmişdir. Vəli Baxşəliyev bu tip naxışların həm bəzək, həm də dini inam xarakteri daşdığı fikrindədir. Bu dairənin eynisinə Gəmiqaya təsvirləri içərisində və yuxarıda qeyd etdiyimiz Şahtaxtı, Qızılburun kasalarının oturaçağında cızma üsulu ilə nümunələrinə rast gəlirik.

Gövdəsi düz olan Qızılburundan aşkar olunmuş gövdəsi sarı rəngə boyanmış qabın səthi isə paralel xətlər arasına verilmiş torlu üçbucaqlarla bəzədilib. [4, şəkil 39-4].

Culfa nekropolunun boyalı kasalarından birinə altdan baxıldığı zaman mərkəzə doğru birləşən xətlər və mərkəzdə dörd yerə bölünmüş dairə təsviri görünür [şəkil 2]. Bu naxışı da günəşin simvolu və ya kannelyur naxışı əsasında yaranmış naxış hesab etmək olar. Digər kasaya da altdan baxılan zaman vahid təsviri görmək olur. Kasanın üstü dörd yerə bölünərək içərisi üçbucaqlarla doldurulmuşdur [4, şəkil 43-1]. Bu naxışların bənzərini isə yuxarıda Şahtaxtı nekropolunun nümunələrində qeyd etdik.

Şahtaxtıdan əldə edilən kasa parçasının üzəri iki hissəyə bölünərək üçbucaqlarla bəzədilmişdir [3, şəkil 2-23]. Bəziləri isə sarı-narıncı və ya qırmızı rəngə boyanmışdır [3, s. 15].

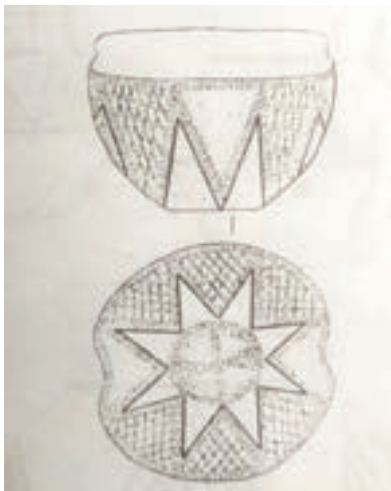
İkinci tip kasalar isə düz ağız kənarlı və konus gövdəlidir. Şahtaxtı nekropolundan əldə olunmuş kasaların bəziləri sadə olub bütün səthi qırmızı və narıncı-sarı rəngə boyanmışdır.

Özünəməxsus forması ilə seçilən kasalardan biri də Sarıdərə kasaları içərisində qara rəngli iki kasanın ağızı ilə çiyininin arası nisbətən uzun və içəri batıq olub armudu formanı xatırladır [3, şəkil 10-1, 2].

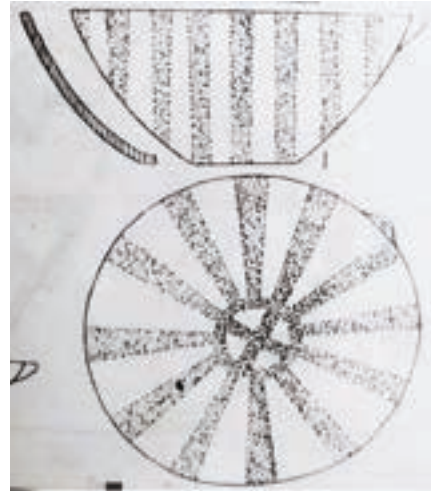
Hər iki tipə məxsus kasaların naxışlanmasında eyni naxışların və eyni üsullardan istifadə olunmuşdur. Yalnız bir nümunə ilə təmsil olunana svastika və çərtmə naxışı istisnadır.

Naxışlarda gördüyümüz təsvirlər təsadüfi seçilməmiş, onların böyük bir hissəsi insanların kult kimi qəbul etdikləri obyektlər əks olunmuşdur. Naxışların yaranması və tarixini öyrənməklə hər bir toplumun yaşadığı mühiti, məşğuliyyəti, inancları və dünyəvi görüşləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür.

Boyaqlı kasalar

Şəkil 1. II Kültəpə [Baxşəliyev V., 2004, şəkil 39].

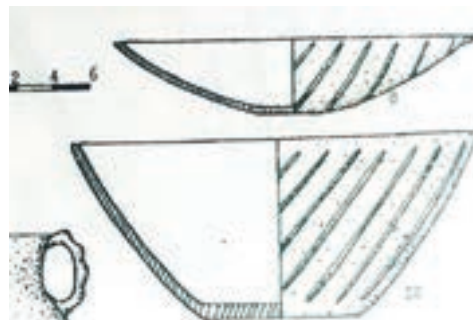

Şəkil 2. Culfa [Baxşəliyev V., 2004, şəkil 41].

Boyaqsız kasalar

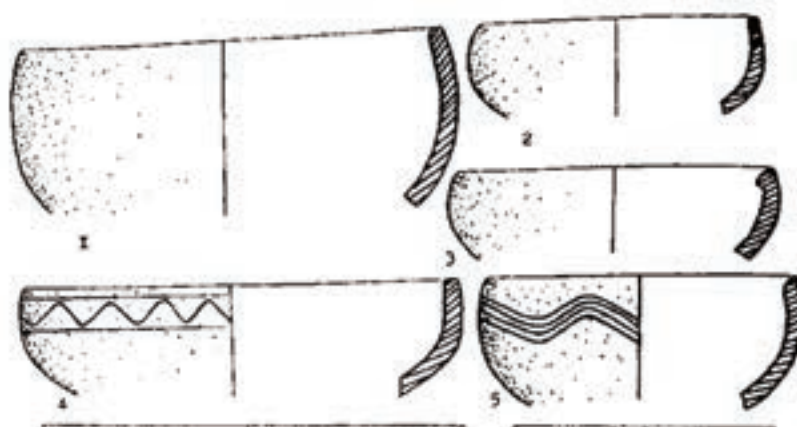

Şəkil 3. Şahtaxtı [Baxşəliyev V., 2002, şəkil 2].

Şəkil 4. Zeyvə [Baxşəliyev V., şəkil 6].

Naxçıvanın Dəmir dövrü kasaları üzərindəki naxışların görüldüyü kimi müəyyən hissəsi əvvəlki dövrlərdə də kasaları həm bəzəmiş, həm də ona dini-mənəvi dəyər vermişdir. Əvvəlki dövrlərdəki naxışların dəmir dövründə də işlədilməsi bu dövr mədəniyyətinin əvvəlki dövrün davamı olduğunu göstərir. Bəhs olunan naxışların oxşarlarına Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətində rast gəlinməsi isə onlar arasında eyni inamın, sənətkarlıq xüsusiyyətinin və eyni kökə mənsub xalqların yaşadığını söyləməyə imkan verir.

Şəkil 5. Kolanı [Baxşəliyev V., 2002, şəkil 24].

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov A., Baxşəliyev V. Şortəpə (İbadulla). Bakı, 2013, 200 s.
2. Avşarova İ. Azərbaycanın qədim dövr maddi-mədəniyyət nümunələrində astral işarələr və təsvirlər // Azərbaycan arxeologiyası, 2009, 12 c., № 1, s. 73-82.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
5. Baxşəliyev V. Dəmyələr nekropolu erkən dəmir dövrünün yeni abidəsidir // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, № 4, s. 84-92.
6. Aşurov S. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
7. Quliyeva Z. Naxçıvanın boyalı keramikası üzərindəki həndəsi motivlərin intensional və ekstensional semantikasi // Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 2014, № 9(65), s. 41-45.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: m.selimeminov@mail.ru

Mirsəlim Eminov

ORNAMENTAL MOTIFS OF EARLY IRON AGE BOWLS IN NAKHCHIVAN

Among the materials obtained from the ancient archaeological sites of Nakhchivan, ceramics represent the majority. Pottery samples are mainly bowls, jugs, pots, kuze, and other vessel types. We see that the same and different patterns are used in the decor of these bowls. We also see patterns used in the same technical ways. In the ornamentation of the bowls,

flutes, swastikas, straight, wavy lines, and rhombuses were used, applied by drawing, embossing, or staining. The bowls also come in a variety of shapes. It is essential to study the patterns on ceramic samples of this region by periods, processing features, and similar and different characteristics from neighboring regions.

Keywords: *Nakhchivan, Iron Age, bowl, fluted pattern, straight and wavy lines.*

Мирсалим Эминов

**ОРНАМЕНТАЛЬНЫЕ МОТИВЫ ЧАШ РАННЕГО
ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА НАХЧЫВАНА**

Среди материалов, полученных из древних археологических памятников Нахчывана, керамика представляет большинство. Образцами керамики являются в основном чаши, кувшины, горшки, кузе и другие типы сосудов. Мы видим, что в декоре этих чаш использованы одинаковые и разные узоры. Мы также видим, что паттерны используются одними и теми же техническими способами. В орнаментации чаш использовались каннелюры, свастики, прямые, волнистые линии и ромбы, нанесенные методом прочерчивания, рельефа или окрашивания. Чаши также отличаются разнообразием форм. Очень важно изучить узоры на керамических образцах этого региона по периодам, особенностям обработки, схожим и различным характеристикам с соседними регионами.

Ключевые слова: *Нахчыван, железный век, чаша, каннелюрный узор, прямая и волнистая линии.*

(Sənətşünaslıq üzrə professor Sevil Sadıxova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.08.2022

Son variant 08.09.2022

UOT 72

QADİR ƏLİYEV

İSHAK PAŞA SARAYININ VƏ NAXÇIVAN – MARAĞA MEMARLIQ
MƏKTƏBİ FORMALARININ TƏDQIQI

Memarlıq quruluşu son dərəcə maraqlı olan İshak paşa və Şəki xan sarayının memarlıq quruluşları və həndəsi ornamentlərinin tədqiqi nədənsə araşdırıcıların diqqətindən kənar qalmış, harmonik quruluşu açılmamış qalmışdır. Memarlıq nəzəriyyəmizdə olan bu boşluğu aradan qaldırmaq türbələrin harmonik quruluşunun tədqiqini qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində aydınlaşır ki İshak paşa və Şəki xan sarayının memarlıq quruluşları və həndəsi ornamentlərini kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik prinsipi, düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik prinsipi və düzgün onbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik prinsipi (qızıl bölgü prinsipi) ilə tamamilə müəyyən edilir. Bu prinsipdən istifadə edilərək sarayların dekorativ bəzək quruluşunun formaları təhlil edilir. Aydınlaşdırılır ki, mahiyyət etibarilə sarayların memarlıq formaları orta əsrdə olan mütənasiblik sistemi ilə tamamilə müəyyən edilir.

Belə ki, burada İshak Paşa sarayında həndəsi ornamentlərin quruluşları yalnız harmonik quruluşu kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sisteminə əsaslandığı halda Şəki xan sarayında əlavə olaraq həndəsi ornamentin quruluşu qızıl bölgü prinsipinə əsaslanır.

Açar sözlər: türbə, kompozisiya, tağ, günbəz, həndəsi harmoniya.

Türbə haqqında ümumi məlumat. Türk dünyasında “XII yüzillikdən başlayaraq bütün sahələrdə zəngin və parlaq bir inkişaf olmuşdur. Uygurlar və Qaraxanlılardan başlanan Böyük Səlcuqlular dövrünə qədər davam edən günbəz problemi Anadolu türk memarlığında dünyada tayı-bərabəri olmayan nəticələrə çatmışdır” [4, s. 114]. Bunu ən canlı olaraq İshak Paşa sarayının memarlıq quruluşunda görürük. İshak Paşa sarayı Şərqi Bəyazid qəsəbəsinin 5 km şərqində, dağın yamacındakı təpə üzərində yerləşir. Bu saray Osmanlı İmperiyasının Lələ dövründəki son böyük abidəsidir. Osmanlı imperiyasının Lələ dövrü 1718-ci ildə Avstriya ilə imzalanan Pojarevatsk sülhü ilə başlayıb. Bu dövr “1730-cu ildəki Patrona Xəlil üsyanı ilə sona çatan dövrdür. Bu dövrdə padşah III Əhməd, sədrəzən isə Neysəhərli Kürəkən İbrahim Paşadır” [5].

Məlumdur ki, “Saraylar və evlərin alçı süsləmələrində əyri kəsim texnikası ilə yaş sıvalar üzərində taxta qapılarda yapılan süsləmələr, Türk sənətinin İslam sənətinə gətirdiyi ilk yeniliklərdir” [3, s. 66].

XVIII əsr Osmanlı memarlığının ən görkəmli nümunələrindən olduğu qədər, sənət tarixi cəhətdən də dəyəri böyükdür. Sarayın Hərəm dairəsi kitabəsinə görə tikinti tarixi 1784-cü ildir. Saray binasının yerləşdiyi zəmin vadi yaxası olduğundan, qayalıq və sərt bir yerdir. Qədim Bəyazid şəhərinin mərkəzində olmasına baxmayaraq, bu tikilinin üç tərəfi (şimal, qərb, cənub) dik və meyillidir. Yalnız şərq tərəfində müsaid bir düzənlik vardır. Sarayın giriş qapısı buradadır. Eyni zamanda ən dar hissəsidir. Saray, qalaların xüsusiyyətini itirdiyi, odlu silahların olduğu bir dövrdə tikildiyindən, şərq səmtindəki təpələrə qarşı müdafiəsi zəifdir. Cümə qapısı müdafiə baxımından ən zəif nöqtəsidir.

Türklərə məxsus tarixi saray nümunələri bu gün ölkədə çox az sayda qalmışdır. Bunlardan biri də İshak Paşa sarayı kompleksidir.

Saray Osmanlı, Fars və Səlcuqlu mədəniyyətinin memarlıq üslubunu özündə toplayan bir xüsusiyyət daşıyır. Cildiroğullarından II İshaq Paşa ilə Çolaq Abdi Paşa 1685-ci ildə tikilən sarayında, 1784-cü ildə son inşa işləri aparılır. Tikinti təxminən 115×50 m² olan bir sahədə inşa edilib. Kəsmə daşdan tikilən sarayın şərq cəbhəsindəki portal, relyef və bəzəmələri Səlcuqlu sənətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

İshak Paşa Sarayı iki həyət və bu həyətdə yerləşən tikililər birliyindən meydana gəlmişdir. Birinci həyətdəki binaların bəziləri dağıdılmışdır. Dörd tərəfi binalarla əhatə olunan ikinci həyət dördkünc planlıdır. Girişə görə sağ tərəfdə cümə mərasimi və onun arxasında hərəm var. Bunların sonunda məscid və türbə yerləşir. Türbə Səlcuqlu günbəz memarlığı üslubunda inşa edilmişdir. Saray hissəsi iki mərtəbədən ibarətdir. 366 otaq da burada yerləşir. Hər otaqda daşdan hazırlanmış ocaqlar vardır. Daş divarlardakı boşluqlar bütün tikilinin mərkəzi bir istilik sisteminə malik olduğunu göstərir. Divan salonu 20×3 m² uzunluğundadır. Divarları və döşəməsi daşdandır. Divarları Türk xəttat sənətinin nümunələri, üçdə birlik yazılmış ayə və beytlərlə bəzəklidir. Burada yer alan kitabəyə görə “İshak məram üzrə kərəm qıldı cihanı-bin yüz doksən dokuz buna olub tarix”. Buradan sarayın 1784-cü ildə tamamlandığı anlaşılır. Sarayın içərisindəki türbə, kəsmə daşdan tikilib. Səkkizbucaqlı türbə Səlcuqlu türbə memarlığı ənənəsinin tipik nümunəsi olan günbəz şəklindədir və ikimərtəbəlidir. Divarları həndəsi ornamentdir. Bu türbədə Birqollu Abdi Paşa, İshak Paşa və yaxınlarının məzarları yerləşir” [5] (şəkil 1).

“Bu dövrdə Azərbaycan saraylarında olduğu kimi Anadoluda da yeni bina tipi olan məscid memarlığı getdikcə daha fəal rol oynamağa başlayır. İlk çağlarda əski məbədlərin bir qədər dəyişdirilib məscidə çevrilməsi halları İslamın yayıldığı başqa ölkələrdə olduğu kimi Doğu Bəyaziddə də baş vermişdir. Buna ən yaxşı nümunə olaraq İshak Paşa sarayını göstərmək olar. Ona görə də təəccüblü deyil ki, Anadolunun ilk məscidlərinin bəzilərinin planlaşma-memarlıq xarakterinə atəşpərəstlik və xristianlıq məbədlərinin memarlıq təsiri aydın duyulur. “Lakin zaman keçdikcə yeni dinin “məbədi” – məscid ciddi təkamül prosesi keçirib dözümlü və dayanıqlı memarlıq tipinə çevrilmişdir” [2, s. 111].

Bu tədqiqat işində İshak Paşa Sarayının həndəsi ornamentlərinin quruluşunu tədqiq edəcəyik.

Əvvəlcə sarayın memarlıq formalarını tədqiq edək.

1. Sarayın günbəzi və çatma tağ ayrılmasının qrafiki analizi.

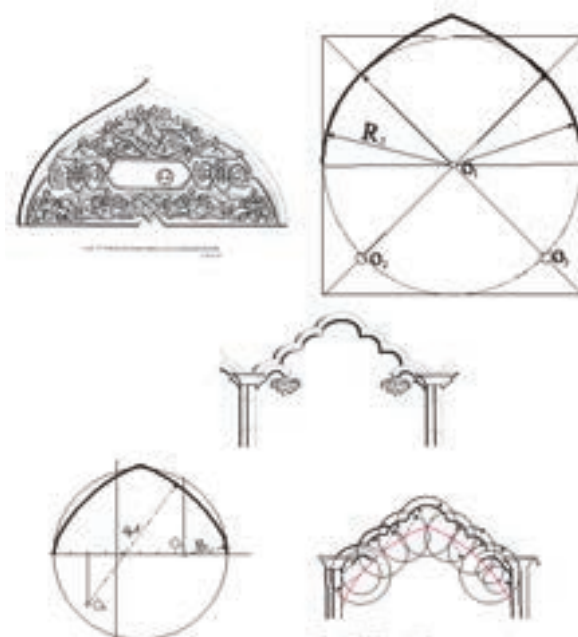
Şəkil 3 və 4-də sarayın günbəzinin və çatma tağ ayrılmasının qrafiki analizləri göstərilib. Qrafikdən aydın görünür ki, günbəzin çatma tağları mürəkkəb həndəsi ayrılardan ibarətdir.

2. Sarayın dekorativ səthində həndəsi ornamentlərin qrafiki analizi.

İshak Paşa sarayının dekorativ bəzək formalarını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu naxış formalarından, harmonik quruluşlarından ikisi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sistemlərinə, biri düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə, biri də düzgün onbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxildir. İndi isə onların hər birinin harmonik quruluşlarını tədqiq edək.

Şəkil 1. İshak Paşa sarayı.

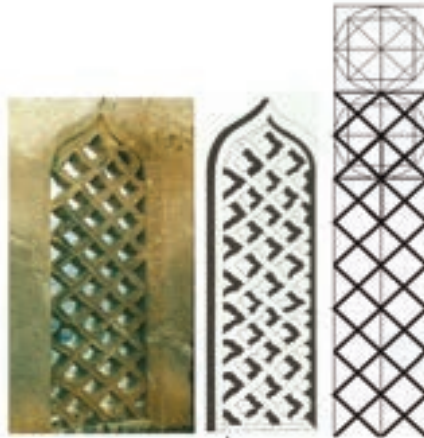
Şəkil 2. İshak Paşa sarayı. Divar üzərində çatma tağ ayriləri və qurulmasının qrafiki analizləri.

3. Harmonik quruluşu kvadrat və bu mənbdən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan naxışların qrafiki analizi.

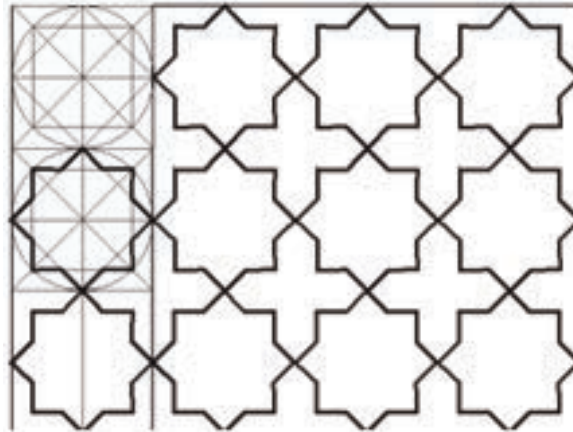
Şəkil 4 və 5-də İshak Paşa sarayının harmonik quruluşları və bu sistemə daxil olan həndəsi naxış çeşnisinin qurulmasının qrafiki analizi göstərilib. Qrafikdən aydın olur ki, bu naxışın qurulması kvadrat və bu mənbdən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə əsaslanır. Şəkil 4 a-da bu naxışın yaranmasının həndəsi qanunauyğunluğu göstərilib. Məlumdur ki, bu mütənasiblik sisteminin ədədi qiymətidir.

Şəkil 3. İshak Paşa sarayı. Harmonik quruluşu kvadrat və bu mənbdən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan həndəsi ornamentin qurulmasının qrafiki analizi.

Şəkil 4. İshak Paşa sarayı. Harmonik quruluşu kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan həndəsi ornamentin qurulmasının qrafiki analizi.

Şəkil 5. İshak Paşa sarayı. Harmonik quruluşu kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan həndəsi ornamentin qurulmasının qrafiki analizi.

4. Harmonik quruluşu düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan naxışların qrafiki analizi.

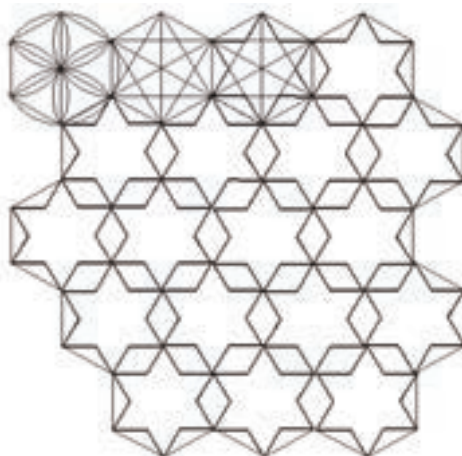
Bu mütənasiblik sisteminə daxil olan həndəsi ornament tək cə qarı olan üzdədir. Şəkil 8-də bu ornamentin ümumi forması, şəkil 9-da isə onun qurulmasının qrafiki analizi göstərilib. Məlumdur ki, düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemidir ki, onun da ədədi qiymətidir.

Məlumdur ki, düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemidir ki,

onun da ədədi qiyməti $x = \frac{\sqrt{3}}{2}$ -dir.

Şəkil 6. İshak Paşa sarayı. Harmonik quruluşu düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan həndəsi ornament.

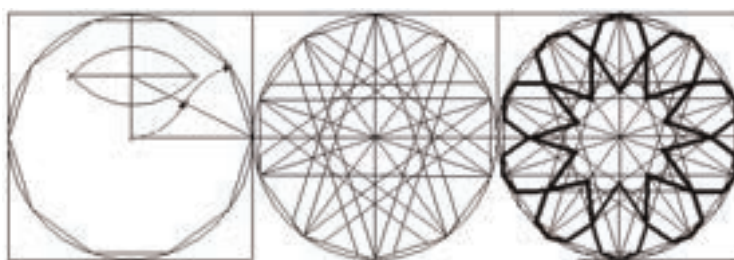

Şəkil 7. İshak Paşa sarayı. Harmonik quruluşu düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan həndəsi ornamentin qurulmasının qrafiki analizi.

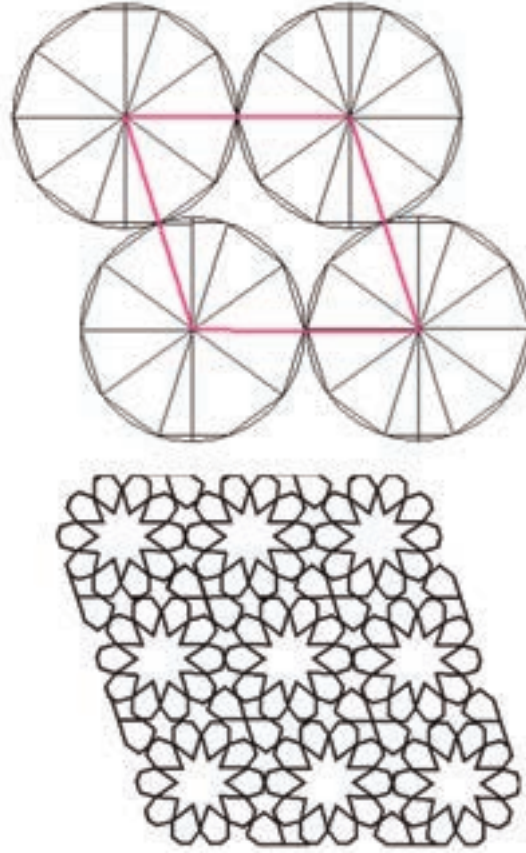
Şəkil 9-da isə İshak Paşa sarayında “Kor pəncərə” üzərində yerləşən həndəsi ornamentin qurulmasının qrafiki analizi göstərilib. Bu naxışın ornamental quruluşu Anidə məscid divarı üzərində olan həndəsi ornamentin quruluşu ilə eynidir.

4. Harmonik quruluşu düzgün onbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminə daxil olan həndəsi ornamentin qurulmasının qrafiki analizi.

Məlumdur ki, bu sistemin ədədi qiyməti “Qızıl bölgü” prinsipidir, $x = 1,618$ -dir [1, s. 95].

Şəkil 8. Şəki Xan sarayı. Məhrab üzərində həndəsi naxış. Qurulmasının qrafiki analizi.

Şəkil 9. Şəki Xan sarayı. Mehrab üzərində həndəsi naxış. Qurulmasının qrafiki analizi.

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, İshak Paşa sarayının və Şəki Xan sarayının divarlarında olan həndəsi ornamentlərin harmonik quruluşu orta əsr memarlığında olan həndəsi ornamentlərin quruluşu ilə bir eynilik təşkil edir.

Belə ki, burada iki ornamentin harmonik quruluşu kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sisteminə (şəkil 5 və şəkil 7), iki ornamentin harmonik düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sisteminə (şəkil 9), bir ornamentin harmonik quruluşu isə düzgün onbulaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sisteminə əsaslanır (şəkil 11, 12) [2, s. 9].

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q.Ə. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 158 s.
2. Qiyasi C.Ə. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: Işıq, 1991, 256 s.
3. Aliyev K.A. Başlanğıcların başlanğıcı: Naxçıvan-Marağa memarlıq formalarının mahiyyəti. İstanbul, 2015, 482 s.
4. Diyarbekirli N. Başlanğıcdan bugüne türk sanatı. İstanbul, 1993, 471 s.
5. www.cokokuyancokgezen.com.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: kadiraliyev@yahoo.com.tr

Qadir Aliyev

**STUDY OF THE ARCHITECTURAL FORMS OF THE PALACE
OF ISHAK PASHA AND THE NAKHCHIVAN-MARAGA SCHOOL**

For some reason, the study of architectural structures and geometric ornaments of the palaces of Ishak Pasha and Sheki Khan, whose architectural structure is fascinating, remained outside the attention of researchers, and their harmonic structure was not revealed. To bridge this gap in our architectural theory, we seek to study the harmonic structure of the tombs.

As a result of our research, it becomes clear that the architectural structures and geometric ornaments of the palaces of Ishak Pasha and Sheki Khan are completely determined by the square, the regular hexagon, the regular decagon, and the principle of proportionality arising from this source (the principle of the golden section). According to this principle, the forms of decorative decoration of palaces are analyzed. It is clarified that, in essence, the architectural forms of palaces are completely determined by the system of proportions of the Middle Ages.

Thus, the structure of geometric ornaments in the Ishak Pasha's palace is based only on the principle of square and its proportionality. In contrast, the structure of geometric ornaments in the palace of Sheki Khan is additionally based on the principle of the golden section.

Keywords: *tomb, composition, arch, dome, geometric harmony.*

Гадир Алиев

**ИЗУЧЕНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ФОРМ ДВОРЦА ИСХАК-ПАШИ И
НАХЧЫВАНСКО-МАРАГИНСКОЙ ШКОЛЫ**

Изучение архитектурных сооружений и геометрических орнаментов дворцов Исхак-паши и Шеки-хана, чья архитектурная структура чрезвычайно интересна, почему-то осталось вне внимания исследователей, а их гармоническая структура не выявлена. Чтобы устранить этот пробел в нашей архитектурной теории, мы стремимся изучить гармоническую структуру гробниц.

В результате наших исследований становится ясно, что архитектурные конструкции и геометрические орнаменты дворцов Исхак-паши и Шеки-хана полностью определяются квадратом, правильным шестиугольником, правильным десятиугольником и принципом пропорциональности, вытекающим из этого источника (принцип золотого сечения). По этому принципу анализируются формы декоративного убранства дворцов. Уточняется, что, по существу, архитектурные формы дворцов полностью определяются системой пропорций Средневековья.

Так, структура геометрических орнаментов во дворце Исхак-паши основана только на принципе квадрата и пропорциональности из этого источника, тогда как структура геометрических орнаментов во дворце Шекинского хана дополнительно основана на принципе золотого сечения.

Ключевые слова: *гробница, композиция, арка, купол, геометрическая гармония.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.07.2022

Son variant 24.08.2022

UOT 72

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA

NAXÇIVANDA HÜSEYN CAVIDİN MƏZARÜSTÜ TÜRƏSİ

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi tarixi memarlıq abidələri ilə zəngindir. Naxçıvan şəhəri müxtəlif dövrlərin memarlığı ilə yanaşı, müasir dövrün özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri ilə də seçilir. Bunların arasında türbə memarlığı xüsusi yer tutur. XII əsrdən başlayaraq Naxçıvan ərazisində müxtəlif dövrlərdə bir-birindən forma və konstruktiv quruluşu ilə seçilən türbələr inşa edilmişdir. Bu tikinti ənənəsi Naxçıvanın müasir dövr memarlığında da öz əksini tapır. Böyüklərə, rəhbərlərə, qəhrəmanlara ehtiramla yanaşmaq, ölümündən sonra onlara türbə ucaltmaq türklər arasında uzun zamandan başlanan bir ənənədir və müasir dövrdə də bu memarlıq davam etdirilir.

Açar sözlər: memarlıq abidəsi, türbə, ənənə, tikinti, həndəsi naxış.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi təkcə orta əsrlərdə bütün Şərqi aləmində məşhur olan Naxçıvan memarlıq məktəbinə xas xüsusiyyətləri və abidələri ilə yadda qalmır, onun ərazisində görkəmli şəxsiyyətlərin şəərəfinə ucaldılmış çoxlu türbələri, bir sıra dini və mülki binaları ilə də yaddaşlarda qalır. Bu abidələrdə yerli ənənələrlə yanaşı, xalqımıza məxsus çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri də yaşayır.

Dövrünün tələblərindən asılı olaraq tarixi abidələrin memarlıq forma və quruluşunda dəyişikliklər baş versə də, tikinti materialları və memarlıq üslublarında oxşarlıqlar çoxdur. Naxçıvan ərazisində yerləşən tarixi tikililərin inşasında yerli materiallara, əsasən də bişmiş kərpicə üstünlük verilməsi, ehtiyacdən deyil, tikintinin seysmik davamlılığının artırılması məqsədinə də xidmət edir, fasadlarda dekorativ bir görkəm yaradır. Belə ki, abidələrin divar hörgüsü ilə yanaşı günbəz və tağbəndləri də kərpicdən qurulurdu. Gil materialından hazırlanmış kərpic (kəsmə, qəlib kərpic), möhrə hörgüsü, bişmiş kərpic, dağ daşı və çay daşı uzun zaman Naxçıvan memarlıq tikililərində birlikdə işlənmişdir. Hazırda xalq memarlığında bu materiallara daha çox üstünlük verilir. Dövründən asılı olmayaraq bu tikililər bir-birinə bənzəşlər də, memarlıq formalarına və divarlarının naxış zənginliyinə, memarlıq elementlərinin quruluşuna görə fərqliliklər göstərməkdədir.

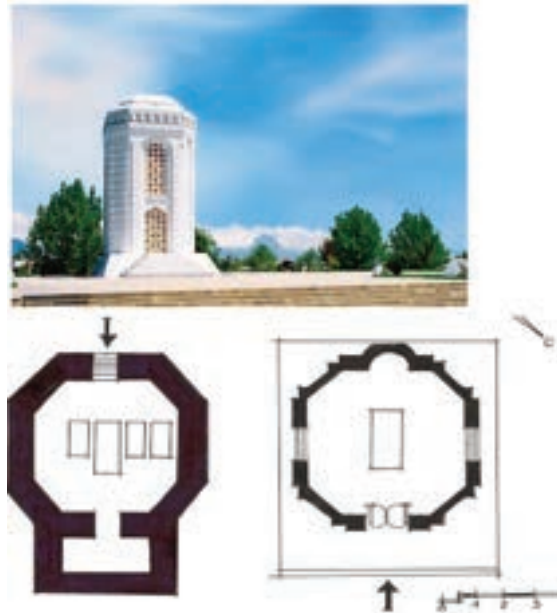
Qəbirlər üzərinə inşa edilən türbələrin memarlıq tikintisi türklərin köçəbə mədəniyyətinə aid olub, türklərin yaşadıkları çadırın konstruksiyasından və formasından götürülmüşdür. Orta Asiyada köçəri yaşayan türklər, yaşadıkları çadırlarına “Yurd” adı vermiş və getdikləri torpaqlarda bu yurda olan sayğı və ehtiramlarını bildirmək üçün onu yaşatmaqla, memarlıqda yeni bir forma yaratmağa da nail olmuşlar. Bununla yanaşı türklər böyüklərinə, rəhbərlərinə, qəhrəmanlarına ehtiramla yanaşır, ölümündən sonra onları kurqan qəbirlərdə dəfn edirdilər [1, s. 203]. Türbə memarlığı orta əsrlərdən başlayaraq Naxçıvan memarlığı tikililəri arasında xüsusi yer alır.

Dövründən asılı olmayaraq Naxçıvan şəhəri zamanla memarlıqda qoyulan tələblərə uyğun formalaşmış, şəhər ərazisi orta əsrlərdən başlayaraq planlı şəkildə yenidən qurulması vəzifəsinidaima qorumuşdur. Bu zaman şəhər mərkəzinin və yaşayış massivinin strukturunun inkişafı, səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onun şəhərətrafi yaşayış massivləri (kənd və qəsəbə) ilə birgə kompleks həlli də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şəhərin planlaşma strukturunu müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, yeni tipli binaların inşası Naxçıvan şəhərinin memarlıq simasının dəyişməsinə, yenilənməsinə də gətirib çıxarır. Lakin buna baxmayaraq

şəhər ərazisində yerli ənənələrə uyğun bir sıra tikililərdə inşa edilir. Bunların arasında uzun zamandan bəri öz memarlığını qoruyub saxlayan türbə memarlığı da xüsusi yer tutur [3, s. 14].

Müasir dövrdə Naxçıvan şəhərində inşa edilən türbələrdən biri də Azərbaycanın şair, yazıçı və dramaturqu Hüseyn Cavidin şərəfinə ucaldılmış türbədir. Hüseyn Cavid 1882-ci il oktyabrın 24-də Naxçıvan şəhərində anadan olub. 1937-ci ildə repressiya qurbanlarından biri də Hüseyn Cavid olub və 1941-ci ilin dekabrın 5-də Sibirdə sürgündə vəfat edib.

1941-ci ildə dünyasını dəyişmiş Azərbaycanın böyük şair, yazıçı və dramaturqu Hüseyn Cavid Sibirin ucsuz-bucaqsız çöllərində dəfn edilmiş, onun cənazəsi ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən 1980-ci illərdə Naxçıvana gətirilərək, onun şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə Hüseyn Cavidin qəbri üzərində 1996-cı ildə möhtəşəm abidə ucaldılmışdır. Türbənin memarı Azərbaycan Respublikasının əməkdar memarı Rasim Əliyev, heykəltəraşi xalq rəssamı Ömər Eldarovdur.

Hüseyn Cavidin türbəsinin sərdabə və gövdəsinin planı.

Şəkil 1. Hüseyn Cavidin türbəsi.

Abidənin açılışı ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 114 illiyi münasibətilə 1996-cı il oktyabrın 29-da olmuşdur. Tikili memarlıq planlaşması və memarlıq quruluşuna görə Naxçıvanın memarlıq məktəbinin türbə memarlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Sərdabə və gövdə hissədən ibarət olan türbənin hündürlüyü 10 metrdir. Türbə səkkizbucaqlı formada olub, hündür kürsülük (1.30 metr) üzərinə yerləşdirilmiş incə işlənmiş prizmatik gövdəsi yuxarıda enli, stalaktit qurşağı ilə yastı günbədə (hündürlüyü 2,60 metr) keçid yaradır. Türbənin tikintisi monolit üsulu ilə aparılmış, sərdabəsi, daxili məkan, xarici divarları və günbədinin üzlənməsində ağ mərmərdən istifadə olunmuşdur. Türbənin sərdabəsi Gülüstan türbəsində olduğu kimi yer səthinə çıxarılaqla ön fasadda hündür kürsülük şəkilində həll edilmişdir. Türbənin sərdabəyə giriş qapısı şimali-şərq, gövdə hissəsinin giriş qapısı cənub-qərb istiqamətə açılır. Türbənin gövdəsinə onun qarşı tərəfində qurulmuş pilləkənlər vasitəsi ilə qalxmaq olur. Tikilinin qarşı tərəfinə yerləşdirilmiş enli, açıq tambur türbənin daxili məkanına keçid yaradır. Türbənin sərdabəsinin mərkəzində Hüseyn

Cavidin, arvadı Müşkünaz xanımın, oğlu Ərtoğrul və qızı Turan xanımın qəbirləri yerləşir.

Tikilinin gövdəsini saxlayan dayaqaların plastik və axıcı formaları günbədin yuvarlaqlığına uyğunlaşdırılmışdır. Səkkizbucaqlı formalı gövdənin küncələrində yerləşdirilmiş dayaqlar girintili-çixıntılı həll edilməklə fasadlarda işıq-kölgə effekti yaradır. Türbənin sivri tağ formasında həll edilmiş üzlərində eni 1,30 metr, hündürlüyü 7 metr olan dekorativ formalı vitraj işlənmişdir. Vitrajlar ağ marmər və rəngli plastıklardan səkkizguşəli ulduz formasında yığılmışdır. Vitrajlardan düşən rəng çalarları türbənin sadə tərtib edilmiş daxili məkanında naxış effekti yaradır.

Dramaturq Hüseyn Cavidin büstü türbənin gövdə hissəsinə açılan giriş qapısı ilə üzbəüz, türbənin mərkəzi oxu üzərində (cənub-qərb istiqamətdə) yerləşdirilmişdir. Türbənin sərdabəsi onun döşəməsi üzərindən yuxarı qaldırılaraq (0,40 metr) şəffaf şüşə ilə düzbucaqlı formada qurulmuş boşluqdan təbii işıq alır.

Türbənin arxa tərəfində İstiqlal küçəsi ilə Hüseyn Cavid küçələrinin kəsişdiyi yerdə Hüseyn Cavidin ev muzeyi yerləşir. Dramaturqun böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rəsizadə tərəfindən XIX əsrdə inşa edilmiş yaşayış binası (ümumi sahəsi 212 m²) 1980-ci ildə bərpa edilərək, 1981-ci ildə Hüseyn Cavidin ev muzeyinə çevrilmişdir. Muzeyin açılışı 1984-cü il iyunun 9-da olmuşdur. Muzeyin fondunda 6000-ə yaxın eksponat toplanmış, onların arasındakı Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığını əks etdirən fotosəkillər, əsərlərinin ilk nəşri, üzərində müəllifin avtoqrafı olan 1926-cı ildə nəşr edilmiş “İblis” və 1934-cü ildə çapdan çıxmış “Səyavuş” əsərləri, tamaşaya qoyulmuş əsərlərinin afişaları və s. sərgilənir.

Şəkil 2. Hüseyn Cavidin ev muzeyi. Naxçıvan şəhəri.

Bu gün qədim Naxçıvan şəhəri ölkənin abad, səliqəli şəhərlərindən biridir. Olduqca əhəmiyyətli tarixi memarlıq abidələri ilə memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvaninin yaratdığı nadir mədəniyyət inciləri – Yüsif Küseyir oğlu türbəsi, Möminə Xatun türbəsi və müxtəlif dövrlərdə inşa edilmiş – Naxçıvanqala, İmamzadə kompleksi, hamam və buxana binası ilə yadda qalan bir şəhərdir. Müasir standartlara cavab verən yaşayış evləri, məktəb, xəstəxana, idman qurğuları, mədəniyyət və istirahət parkları, bağ vəbağçaları, müasir hava limanı binası və s. Naxçıvan şəhərinin memarlıq planlaşmasında və şəhərin kompozisiya həllində özünə məxsus yer tutur.

Bu gün Naxçıvan şəhəri, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində yerləşən və müasir dövrdə də inşa edilən tikililər zamanla tarixləşən abidələrə çevrilir. Belə tikililər Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbliğində və turizmin inkişafında çox əhəmiyyət daşıyan memarlıq abidələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Diyarbekirli N., Aslanapa O. Türk tarihi. Ankara: Rəmzi kitabevi, 1977, 374 s.
2. Hüseyn Cavid adına muzeydən toplanmış materiallar əsasında.
3. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı: AFRoliqrAF, 2018, 304 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: gulnare_qemberova65@yahoo.com

Gulnara Ganbarova

HUSSEIN JAVID IN NAKHCHIVAN

The territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, which is an integral part of Azerbaijan, is rich in historical architectural monuments. The city of Nakhchivan is distinguished not only by the architecture of different eras but also by the unique architectural features of the modern period. Mausoleum architecture occupies a special place among them. Mausoleums were built on the territory of Nakhchivan in different periods starting from the 12th century, differing from each other in shape and constructive structure. This building tradition is reflected in the modern architecture of Nakhchivan. Honoring elders, leaders, and heroes and erecting tombs for them after their death is a long tradition among the Turks, and this architecture continues to this day.

Keywords: *architectural monument, tomb, tradition, building, geometric pattern.*

Гульнара Ганбарова

ГУСЕЙНА ДЖАВИДА И НАХЧЫВАНЕ

Территория Нахчыванской Автономной Республики, являющейся неотъемлемой частью Азербайджана, богата историческими архитектурными памятниками. Город Нахчыван отличается не только архитектурой разных эпох, но и уникальными архитектурными особенностями современного периода. Среди них особое место занимает мавзольная архитектура. Начиная с XII века, на территории Нахчывана в разные периоды строились мавзолеи, отличавшиеся друг от друга формой и конструктивным строением. Эта строительная традиция находит свое отражение и в современной архитектуре Нахчывана. Почитание старейшин, вождей и героев и возведение им гробниц после их смерти – давняя традиция среди тюрков, и эта архитектура продолжается и в наше время.

Ключевые слова: *памятник архитектуры, гробница, традиция, постройка, геометрический узор.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 29.07.2022

Son variant 17.08.2022

UOT 75

FATMA ŞAHBAZOVA

**OSKAR IVANOVİÇ ŞMERLİNQ VƏ İOSİF ROTTERİN “MOLLA NƏSRƏDDİN”
JURNALINDAKI KARİKATURALARI**

Karikatura müstəqil janr kimi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində rus satirik qrafikası və “Molla Nəsrəddin” jurnalının ideya – bədii təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Karikaturanın təşəkkülü və sonrakı inkişafında O.Şmerlinq, İ.Rotter, B.Telinqator (Benə) və xüsusilə Ə.Əzimzadənin xidmətləri böyük olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə başlayarkən Azərbaycanda peşəkar satirik rəssam olmadığı üçün jurnal üçün rəsm çəkmək işinə ilk növbədə Tiflisdə yaşayıb yaranan alman rəssamı Şmerlinqi dəvət edib. Şmerlinq Cəlil Məmmədquluzadənin təklifini təmənnəsiz surətdə qəbul edib. Həmçinin “Molla Nəsrəddin” türk-müsəlman dünyasında da ilk karikaturalı jurnal idi. Şmerlinqin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı zəngin, çoxcəhətli yaradıcılığını belə xarakterizə edilir: “Oskar Şmerlinq 1906-1917-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas rəssamlıq funksiyasını bacarıqla yerinə yetirib. “Molla Nəsrəddin” jurnalının aparıcı ideyalarını əks etdirdiyindən onun rəsm əsərləri əksər hallarda jurnalın birinci səhifəsində, yəni üz qabığında özünə layiqli yer tapıb. Milliyyətə alman olmasına baxmayaraq Oskar Şmerlinq Azərbaycan mühiti və mənsəyini, azərbaycanlıların həyatını və psixologiyasını dərinlən öyrənib”. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Məmmədquluzadənin xatirələrindən sitat gətirərək: “Jurnalın şəkillərinin planını hazırladıqdan sonra Mirzə Cəlil Şmerlinqin və Rotterin yanına gedib şəkillərin səciyyəsinə onlara izah edirdi. Mirzə Cəlil Şeytanbazarda yaşayan tipləri xatırlatmağa məcbur olurdu. Şmerlinqin deyilən fikri dərhal qavrayıb gözəl karikaturalar çəkməsi Mirzə Cəlili heyran edirdi”.

Açar sözlər: *Molla Nəsrəddin, Karikatura, Oskar İvanoviç Şmerlinq, İosif Rotter, qrafika.*

“Molla Nəsrəddin” jurnalının araya-ərsəyə gəlməsində və yaşamasında Cəlil Məmmədquluzadə ilə yanaşı böyük şairimiz M.Ə.Sabirin, Ə.Qəmküsarin, Ə.Haqqverdiyevin və başqalarının xidmətləri olub. “Molla Nəsrəddin”-in qurucusu və ideya vericisi olan Cəlil Məmmədquluzadə jurnalın cəlbədicisi, özünəməxsus çıxması üçün dayanmadan axtarışlar aparırdı. Onun felyetonlarının mövzusunə, ümumən jurnalın qayəsinə uyğun karikaturaçı-rəssamlar axtarıb tapması bu baxımdan çox uğurlu alınmışdı.

20-30-cu illərdə Respublikada nəşr edilən dövrü mətbuat içərisində illüstrasiyalı həftəlik “Molla Nəsrəddin” ədəbi-bədii jurnalı kəskin satirik istiqaməti ilə fərqlənirdi. 25 illik fəaliyyəti dövründə (1906-1931) bu jurnal çox maraqlı və yaradıcılıq axtarışları ilə zəngin, şərəfli yol keçmişdir. Jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı ildə aprelin 7-də Tiflisdə şərq fanatizmin və çar senzurasının həddən artıq ağır maneələrin mövcud olduğu bir şəraitdə işıq üzünə görmüşdür. 1906-1918-ci illərdə Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə Bakıda nəşr edilib.

Jurnalın təsisçisi və redaktoru, öz ədəbi təxəllüsünü şərq ağsaqqalı Molla Nəsrəddinin adından götürmüş istedadlı yazıçı və publisist Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı bütün müsəlman Şərqişində tanınan, çox yayılmış və eyni zamanda profil etibarlı ilə yeganə satirik jurnal idi. Azərbaycanın qrafika sənətinin, bilavasitə satirik qrafikanın da inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

O, Oskar Şmerlinqin XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mühitinin çalarlarını qələmə aldığı azərbaycanlı tiplərin geyimini, mimikasını, hərəkətlərini, psixologiyasını gerçək şəkildə əks etdirməyini xüsusi qeyd edir: “Şmerlinqin nadir fırçasının məhsulu olan “Sizi deyib gəlmişəm”, Qafqazda mədrəseyi-ruhaniyyə”, “Niyə məni döyürsünüz?”, “Molla Nəsrəddin”, “İran sərhədindən”, “Xabi-qəflət”, “Müsəlman məclisində rus zabiti”, “Məhəmmədəli şahın

Təbrizdən çıxması” və s. kimi yüzlərlə satirik rəsmləri sözün geniş mənasında karikatura sənətinin şah əsərləri səviyyəsinə yüksəlib”.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayının üz qabığındakı məşhur karikaturanın müəllifi kimi Oskar Şmerlinq həm də “Molla Nəsrəddin”-in bədii obrazını yaratmaqla bu obrazın təkə Azərbaycanca deyil, bütün Şərq aləmində qəbul edilməsinə nail olur. Bu cəhəti xüsusilə nəzərə çarpdıran İ.Həbibbəyli deyir ki, “Molla Nəsrəddin”-in bədii obrazını ilk dəfə və çox mükəmməl şəkildə Oskar Şmerlinq yaradıb: Şmerlinqin çəkdiyi Molla Nəsrəddin portreti uzun illər müxtəlif süjetlərlə birlikdə ayrı-ayrı vəziyyətlərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunub. Şmerlinqin yozumunda Molla Nəsrəddinin müdriqliyi və uzaqgörənliyi, yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətləri böyük məharətlə canlandırılıb. Onun rəsmlərində Molla Nəsrəddinin daxili aləmi ilə yanaşı zahiri əlamətləri də milli koloritə, Şərq adətlərinə uyğun şəkildə təsvir edilib. Bir sözlə, Azərbaycan xalq satirasının baş qəhrəmanı Molla Nəsrəddinin portreti alman rəssamı Oskar Şmerlinqin kəşfidir”. Şmerlinq “Molla Nəsrəddin” jurnalında müəyyən süjet əsasında bir neçə rəsmdən ibarət olan silsilə karikaturalar yaratmağın da əsasını qoyub: “Erməni-müsəlman münasibətləri”, “Dumaya seçilmiş millət vəkilləri” və s. satirik rəsmlər onun süjetli karikatura yaratmaq məharətini üzə çıxarır”. Şmerlinqin “Molla Nəsrəddin” jurnalında çoxcəhətli yaradıcılığının daha bir məqamını xatırlayaq “Molla Nəsrəddin” jurnalının eyni sayında verilmiş Mirzə Cəlilin hekayə və felyetonları ilə əsləşən, Sabirin satirik şeirlərini həmin sayda getmiş Şmerlinqin, Rotterin karikaturaları bir daha tamamlayır. Beləliklə, Mirzə Cəlil və Sabirin mahir qələmi ilə Şmerlinqin, Rotterin nadir fırçasının vəhdəti həm jurnalının uğurlarını müəyyən edib, həm də geniş mənada Azərbaycan satira sənətinin şöhrətini yüksəklərə qaldırılıb, onun kütləviliyinə müsbət təsir göstərilib. Mirzə Cəlilin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının ən kəskin, cəsarət tələb edən mövzu və ideyaları digər rəssamlarla müqayisədə Oskar Şmerlinqin karikatura Bu fərqlər, hər rəssamın özünəməxsus yaradıcılıq üslubu ilə əlaqədar idi. Jurnalda İ.Rotter əsasən mürəkkəb kompozisiyalı və intellektual səviyyəli oxucu üçün nəzərdə tutulan karikaturalar, O. Şmerlinq isə müəyyən sosial təbəqəyə mənsub olan tipin ifşasına həsr edilən karikaturalar üzrə ixtisaslaşmışdı. Onun karikaturalarında xarakter qəsdən şişirdilir, müəyyən uyğunsuzluqlar daha da qabardılırdı. Bu karikaturalarda qroteskdən geniş istifadə edilirdi. Məsələn satirik münasibəti təcəssüm etdirən tipin formaları qəsdən pozulur, obraz hiperbolizə edilir həcmələr dəyişdirilirdi. O.Şmerlinq professional məktəb görmüş realist rəssam idi. Şmerlinq hadisələrin təsvirində, tiplərin və xarakterlərin ən səciyyəvi cizgilərini tutmaq, bunları dəqiq ifadə etmək bacarığına malik idi. “Oskar Şmerlinq” karikaturalarında imza əvəzi kimi “O.İ.Şlinq”, yaxud sadəcə “Şlinq” sözlərini yazmışdır. O.İ.Şmerlinqin “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan “Evin yıxılısın usta, ağrıyan dişim qaldı, salamat dişimi çıxardın” (1906, № 20), (şəkil I. 1), “Qiraətxana” (1906, № 24), (şəkil I. 2), “Ər və övrət” (1906, № 15) kimi klassik karikaturaları bu rəssamın yüksək professional səviyyəyə özünəməxsus yaradıcılıq üslubuna malik olmasına dəlalət edir[1, s. 10].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının bədii tərtibatı haqqında danışarkən, diqqəti onun ümumi quruluşuna cəlb etmək yerinə düşərdi. Jurnalda mətn və rəsmlərin yerləşdirilməsi də maraqlı və özünəməxsus tərzdə idi. Həftəlik jurnal adətən səkkiz səhifədən ibarət olurdu. Əsasən birinci və sonuncu səhifələrdə rəngli litoqrafiya üsulunda çap edilən, kəskin siyasi karikaturalar yerləşdirilirdi. Hiss olunur ki, jurnalın redaktoru rəssamın qarşısına, ümumi məqsədə nail olmaq üçün aydın və düzgün məsələlər qoyur. Hər nömrədə verilən belə iki böyük rəsm ideya yükünün daşıyıcısına çevrilir. Əslində birinci səhifədən dərc edilən rəsm əhəmiyyətli dərəcədə jurnalın simasını müəyyən edirdi. Ona görə də hər nömrənin birinci səhifəsində dərc

edilən rəsm orijinal, məzmunlu və aktual olmalı idi. Elə buna görə də maraqlı və operativ mövzulara həsr edilən rəsmlər jurnalın birinci, məna etibarlı ilə ondan heç də geri qalmayan digər rəsmlər isə sonuncu səhifədə verilir. Kontrastlıq prinsipinə əsaslanaraq, birinci səhifədəki ifadəli və baxımlı illüstrasiyadan sonra, jurnalın mətn hissəsi O.İ.Şmerlinqin rəsmi ilə açılırdı. Rəssamın pero və tuş texnikasında çəkdiyi bu rəsmlər adətən, məişət səhnələrinə həsr edilirdi. Bəzən belə rəsmlər səhifənin yarısını tuturdu. Sonra portretlər itir, rəsm mətn zolağının eninə yerləşdirilirdi. Bu isə öz növbəsində ikinci səhifəni canlandırır. Sanki birinci səhifənin canlı rəsmindən keçidi yumşaldaraq, diqqəti mətn daxili materiala yönəldirdi. Molla Nəsrəddin obrazı isə demək olar ki, bütün nömrələrdə bu və ya digər vəziyyətdə təsvir edilərək, sanki ifşaedici və məzəmmətləyici manerada tamaşaçıya təqdim edirdi.

“İ.Rotterin karikaturaları isə, hər şeydən əvvəl sənət kamilliyi ilə fərqlənirdi. O, əsasən ştrixlərlə zəngin olan karikaturaların və xətti rəsmlərin mahir yaradıcısı idi. Onun rəsmləri daha çox zərif və incə ifadə vasitələri ilə işlənmiş, tiplərin hərəkətləri mürəkkəb rakurslardan, xırda detallar isə dəqiqliklə təsvir edilmişdi. Rotter öz satirik rəsmlərində, tipin daxili aləmini açmağa çalışır, onun xarakterik cizgilərini böyük məharətlə çatdırmağa müvəffəq olurdu”. Rotterin portretlərinə nəzər yetirdikdə qrup portretlərinə üstünlük verilib [2, s. 121].

İ.Rotterin uğurlu karikaturaları arasında “Tiflisdə”, “Şeytanbazar” (Müsəlman məhəlləsi), (1906, № 24), (şəkil I. 3), “De görün hansımızı sevirsen?” (1906, № 11), (şəkil 14), “Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”, (1906, №12), “Şəhər idarəsi qarşısında” (1906, № 33) əsərləri rəssamın kamil sənətkar və püxtələşmiş qrafik kimi yetişməsindən xəbər verir [1, s. 11].

Mürşəl Nəcəfov “Rəssam və zaman” kitabında qeyd edir ki, “1906-cı ilin aprel ayından, 1914-cü ilin avqust ayına kimi, Rotter demək olar ki, arası kəsilmədən işləyib, jurnal üçün 1200-dən artıq rəsm çəkmişdir”. Böyük yaradıcılıq yolu keçmiş Şmerlinq və Rotterin “Molla Nəsrəddin” jurnalı üçün yaratdıqları ölməz satirik qrafik əsərlər, Azərbaycan xalqının incəsənət nümunələri kimi qiymətləndirilməlidir. Oskar İvanoviç Şmerlinq öz rəsmlərinə nisbətən zəif olan, lakin mövzusuna görə jurnal üçün yararlı olan karikaturaları düzəldib bəzən imzasız, bəzən imzası ilə daşa köçürürdü. Molla Nəsrəddin jurnalının 25 il ərzində 748 nömrəsi (340-i Tiflisdə, 8-i Təbrizdə, 400-ü Bakıda çıxıb) [3, s. 1].

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızadə B. Azərbaycanda karikaturanın inkişafı: Sənətsünaslıq üzrə fəls. dokt. ... diss. Bakı, 2007, 151 s.
2. Zalova Ş. İosif Rotterin yaradıcılığı //Axtarışlar, 2020, № 1, s. 120-124.
3. [https://az.m.wikipedia.org/wiki/Molla_Nəsrəddin_\(jurnal\)](https://az.m.wikipedia.org/wiki/Molla_Nəsrəddin_(jurnal))

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fatma_sahbazova@hotmail.com

Fatma Shahbazova

OSCAR IVANOVICH SCHMERLING AND JOSEPH ROTTER'S CARTOONS IN THE “MOLLA NASREDDIN” JOURNAL

Caricature as an independent genre was formed in Azerbaijan at the beginning of the 20th century due to Russian satirical graphics and the ideological and artistic influence of the “Molla Nasreddin” journal. O.Shmerling, I.Rotter, B.Telingator (Beno), and especially A.Azimzade made significant

contributions to the formation and further development of caricature. It is exciting that Jalil Mammadguluzade, starting to publish the “Molla Nasreddin” journal, first of all invited the German artist Schmerling, who lived and worked in Tiflis, to work on the caricature since there were no professional satirists in Azerbaijan. Schmerling accepted Jalil Mammadguluzade’s offer free of charge. Molla Nasreddin was also the first cartoon journal in the Turkish-Muslim world. The rich, multifaceted work of Schmerling in the “Molla Nasreddin” journal is characterized as follows: “Oscar Schmerling in 1906-1917 skillfully performed the functions of the leading artist of the “Molla Nasreddin” journal. Reflecting the leading ideas of the journal, his cartoons, in most cases, took their rightful place on its first page, that is, on the cover. Even though Oskar Schmerling was a German by nationality, he deeply studied the Azerbaijani environment and its origin, the life and psychology of Azerbaijanis.” A quote from the memoirs of Jalil Mammadguluzade’s wife Hamida Mammadguluzade: “After developing a plan for journal illustrations, Mirza Jalil went to Schmerling and Rotter and explained to them the nature of these caricatures. Mirza Jalil should have mentioned the types who lived in Shaitanbazar. The fact that Schmerling immediately understood this idea and drew beautiful caricatures impressed Mirza Jalil.”

Keywords: *Molla Nasreddin, cartoon, Oscar Ivanovich Schmerling, Joseph Rotter, graphics.*

Фатма Шахбазова

КАРИКАТУРЫ ОСКАРА ИВАНОВИЧА ШМЕРЛИНГА И ИОСИФА РОТТЕРА В ЖУРНАЛЕ «МОЛЛА НАСРЕДДИН»

Карикатура как самостоятельный жанр сформировалась в Азербайджане в начале XX века в результате русской сатирической графики и идейно-художественного влияния журнала «Молла Насреддин». В становлении и дальнейшем развитии карикатуры велики заслуги О.Шмерлинга, ИРоттера, Б.Телингатора (Бено) и особенно А.Азимзаде. Очень интересно, что Джалил Мамедгулузаде, приступая к изданию журнал «Молла Насреддин», для работы над карикатурой пригласил в первую очередь немецкого художника Шмерлинга, который жил и творил в Тифлисе, так как в Азербайджане не было профессиональных сатириков. Шмерлинг безвозмездно принял предложение Джалила Мамедкулизаде. «Молла Насреддин» был также первым карикатурным журналом в турецкомусульманском мире. Богатое, многогранное творчество Шмерлинга в журнале «Молла Насреддин» характеризуется следующим образом: «Оскар Шмерлинг в 1906-1917 годах умело выполнял функции ведущего художника журнала «Молла Насреддин». Отражая ведущие идеи журнала «Молла Насреддин», его карикатуры в большинстве случаев занимали достойное место на первой странице журнала, то есть на обложке. Несмотря на то, что Оскар Шмерлинг по национальности был немцем, он глубоко изучил азербайджанскую среду и ее происхождение, жизнь и психологию азербайджанцев». Цитата из воспоминаний супруги Джалила Мамедкулизаде Гамиды Мамедкулизаде: «Подготовив план журнальных иллюстраций, Мирза Джалил отправился к Шмерлингу и Роттеру и объяснил им характер этих карикатур. Мирза Джалил должен был упомянуть о типах, живших в Шайтанбазаре. Тот факт, что Шмерлинг сразу понял эту идею и нарисовал прекрасные карикатуры, впечатлил Мирзу Джалиля».

Ключевые слова: *Молла Насреддин, карикатура, Оскар Иванович Шмерлинг, Иосиф Роттер, графика.*

(Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Sevil Sadıxova tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.07.2022
Son variant 26.08.2022**

UOT 72.01

BRİLYANT CƏFƏRLİ**MÖMİNƏ XATIN TÜRBƏSİNİN SƏTHLƏRİ ÜZƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
HƏNDƏSİ ORNAMENTLƏRİN KONTAMİNASİYASI**

Məqalə Möminə Xatun türbəsinin səthlərindəki həndəsi ornamentlərin birləşməsinə həsr olunmuşdur. Bildirilir ki, memarlıq abidələrinə gözəllik bəxş edən ornamentlərin ilkin formaları sadə həndəsi ornamentlər olsa da, təkamül prosesində bu formalar sadədən mürəkkəbə doğru keçid təşkil etmişdir. Çevrə həndəsi ornamentləri üzərində əməliyyatlar apararaq yaranmış çoxbucaqlılar girih həndəsi ornamentləri adlanır. Girih həndəsi naxışlarının ahəngdar şəkildə birləşməsi isə cəfəri şəbəkə sistemini əmələ gətirir. Həndəsi naxışların bu cür kontaminiyasından müxtəlif ulduz ornamentləri yaranır. Məqalədə Möminə Xatun türbəsinin hər bir üzündəki həndəsi ornamentlər geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: türbə, tağça, ornament, çoxbucaqlı, ulduz.

Memarlıq abidələrimizin gözəllik simvolu olan ornamentlər təbiətdən götürülmüş elementlərdir. Ornamentlər yarandığı dövrün və mühitin əlamətdar hissəsi olub, əcdadlarımızın ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərindəki adət-ənənələri, məişəti, dini ayinləri və bədii zövqlərini özündə cəmləşdirir və memarlıq abidələrinə xüsusi gözəllik, zərafət verir. Bu bəzək elementləri abidələr üzərində təbiətdə baş verən real və konkret mövzuları əks etdirir. Əcdadlarımız ətraf aləmi müxtəlif simvolik mənalı ornamentlərlə daşlar, qayalar üzərində təsvir etmişlər. Beləliklə, onların ibtidai təfəkkürü gündən-günə inkişaf etmişdir. Ornamentlərin ilkin formaları həndəsi ornamentlər olmuşdur. Onlar bəsit, sadə formada təsvir olunmuşdur. Sadəliyinə baxmayaraq təsvir olunan bu ornamentlər öz estetik dəyərini hələ də saxlamaqdadır. Daha sonralar bu bəzək elementləri zənginləşərək mürəkkəb formaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Memarlıq abidələri üzərində oyma üsulu ilə işlənmiş həndəsi ornamentlər quru, statik üsulda əsasən tünd rənglərlə işlənmişdir. Tədqiqatçılar həndəsi ornamentləri sadə, mürəkkəb, ulduzlu növlərə ayırırlar. Onların fikrinə görə həndəsi ornamentlər islam inancında sonsuzluq mənasını verir. Buna görə də müsəlman memarlar inşa etdikləri abidələr üzərində həndəsi naxışları həkk etməklə ilk növbədə Allahın böyüklüyünü, əbədiliyini ifadə etmişlər. Hər bir həndəsi ornamentin simvolik mənası vardır. Həndəsi ornamentlər müxtəlif xalqların mifoloji düşüncəsini özündə əks etdirir. Məsələn, əyri xətlər dalğanı, dairə günəşi, şəbəkə suyu simvolizə edir.

Həndəsi ornamentlər zamanla inkişaf edərək sadə formadan mürəkkəb formaya keçid etmişlər. Sadə həndəsi ornamentlərdən olan nöqtələr, düz xətlər, əyri xətlər, çevrələr təkamüldə daha mürəkkəb formalara çevrilmişlər. Ornamentlər müəyyən qanunauyğunluğa malik qəfəs və çevrə həndəsəsi əsasında qurulur və təkrarlanan əməlin nəticəsi olmaqla mütənəsnəlik qanununa tabe olur. Çevrə daxilinə və ya xaricinə çəkilmiş çoxbucaqlılar girih (düyün) adlanan mürəkkəb həndəsi ornamentləri əmələ gətirir. Çevrə üzərində həndəsi əməliyyatlar apararaq düzgün çoxbucaqlılar əmələ gətirmə sistemini 873-950-ci illərdə yaşamış məşhur müsəlman filosofu Əbunəsr Əl Fərabi yaratmışdır. Fərabi müəyyən etmişdir ki, çevrəni bərabər hissələrə bölməklə ondan düzgün çoxbucaqlılar əmələ gətirmək olar [4, s. 222, 225]. Girih həndəsi naxışlar dairə və kvadrat torların içərisinə rombların, altıbucaqlı, səkkizbucaqlı elementlərin yerləşdirilməsindən də əmələ gəlmişdir. Bu cür çoxbucaqlıların birləşməsindən müxtəlif ulduz dekorları yaranmışdır. Girih naxışları Səlcuq memarlıq dekorunun ən mürəkkəb və zəngin

örnəklərindəndir. Bu ornamentlər tək halda da istifadə olunur, birgə də işlənir. Həndəsi motivli girih naxışları əzəmət və qüdrəti, ənginliklərin əlçatmazlığını, maddi mövcudiyyətdən ayrılmanı ifadə edir. Girih ornamentlərinin ahəngdar şəkildə birləşərək istifadə olunması memarlıqda həndəsi şəbəkə sisteminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də şəbəkə memarlığının əsasını daha çox həndəsi ornamentlərin kontaminasiyası təşkil edir [3, s. 6]. Daşı oyma üsulu ilə həndəsi ornamentlərdən ibarət şəbəkə sisteminin (cəfəri şəbəkə sisteminin) yaranmasının texnikasını əsasən memarlıq abidələrinin eksteryerində müşahidə edirik. Şəbəkə sisteminin bu növü monumental xarakter daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi şəbəkə bəzəyinin əsasını həndəsi naxışlar təşkil edir. Bu bəzəklərin içərisində dairəvi, çoxbucaqlı, ulduzşəkilli xonçalar aparıcı rol oynayır. Müxtəlif çoxbucaqlıların bir-biri ilə kontaminasiyası nəticəsində 6, 8, 10, 12, 16, hətta 32 guşəli ulduzlar əmələ gəlir [1, s. 162].

Həndəsi ornamentlərin kontaminasiyasından əmələ gələn şəbəkə memarlığı abidələr üzərində XII əsrdən başlayaraq memarlığın dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin inşa etdiyi memarlıq abidələrində oyma üsulu ilə böyük riyazi təfəkkürlə tətbiq edilmişdir. Dərin düşüncə tərzini yaratdığı memarlıq abidələrində əks etdirən dahi memarımız inşa etdiyi abidələrdə bir çox sahələrdəki biliklərini birləşdirərək gələcək nəsillərə qədim tariximizi yaşadan memarlıq nümunələrini miras qoymuşdur. Geniş təfəkkürə malik Əcəmi Naxçıvani tikdiyi sənət əsərlərində hər bir cəhəti istər abidənin dayanıqlılığı baxımından, istərsə də görkəmi baxımından nəzərə almışdır. Buna görə də bu sənət əsərləri gələcək nəsillərə əvəzolunmaz töhfədir. Ornamentlərin təkrarlanmasından əmələ gələn həndəsi mütənasiblik sisteminin növləri olan kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemini, düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemini, qızıl bölgü və ya İlahi mütənasiblik sistemini Əcəmi Naxçıvani yaratdığı əsərlərdə böyük bir istedadla tətbiq etmişdir. Əcəminin yaratdığı abidələr üzərində şəbəkə sisteminin qurulmasında çevrə, kvadrat, altıbucaqlı fiqurlarından istifadə etməsinin simvolik mənalıdır. Çevrə mərkəzi nöqtəsi Allah hesab edilən, bu nöqtə ətrafında dönmə ikinci nöqtəsi Allahın yaratdığı bütün varlıqlar nəzərdə tutulan simvolik fiqurdur. Kvadrat 4 rəqəmini ifadə edir. Bu da təbiətin 4 əsas ünsürünü: torpağı, odu, suyu, havanı simvolizə edir. Altıbucaqlının ifadə etdiyi 6 rəqəmi isə dünyanın yaranması günlərinin sayını bildirir [6, s. 143].

Həndəsi ornamentlərin kontaminasiyasının memarlıq dekorunda aparıcı rol oynaması və memarlıq abidələrinin görünüşünə güclü təsiri baxımından Əcəmi Naxçıvaninin Möminə Xatun türbəsi Azərbaycan memarlığına əvəzsiz töhfədir. Memarın 1186-cı ildə Şərqdə ilk dəfə qadına itafən inşa etdiyi Möminə Xatun türbəsinin şəbəkə sistemi mürəkkəbdir. Türbənin naxışlarının şəbəkə sisteminin quruluşu kvadrat, düzgün altıbucaqlı və onların birgə kombinasiyalarından yaranan mütənasiblik və qızıl bölgü mütənasiblik sistemində əsaslanır. Qızıl bölgü – İlahi mütənasiblik sistemi təmin müəyyən qanunauyğunluqla iki hissəyə ayrılmasına deyilir. Bu dixotomiyada təmin böyük hissəyə nisbəti, böyük hissənin kiçik hissəyə nisbətinə bərabərdir. Qızıl bölgü mütənasiblik sisteminin mahiyyəti bərabərliklə qeyri-bərabərliyin cəmindən ibarətdir [7, s. 238]. Möminə Xatun türbəsində Əcəmi qızıl bölgünü, yəni İlahi mütənasiblik sistemini çevrəni on bərabər hissəyə bölməklə almışdır. Türbənin hər üzündə tağçaları çevrələyən həndəsi naxış kvadrat və ondan yaranan həndəsi naxış növüdür. Burada çevrənin mərkəzində romb yerləşdirilmiş, rombun uclarından şaxələnən qollar vasitəsilə o dörd hissəyə bölünmüşdür. Hər üzə olan stalaktitlərin içərisi kvadrat və bu mənbədən yaranan svastikalı şəbəkə sistemi ilə və salxımları isə çarpazşəkilli ornamentlərin şəbəkə sistemi ilə bəzədilmişdir.

Türbənin şərq səthi iki hissəyə bölünür. Aşağı hissədə giriş baştağı verilmiş, yuxarı hissədə isə ornamental bəzəklər işlənmişdir. Giriş qapısının sivri tağçasının yanlarındakı sütuncuqların üzərində həkk olunan şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlardan ibarətdir. Burada dördguşəli ulduzla altıbucaqlının kontaminasiyasını görürük. Giriş portalı çatmatağ şəklindədir. Çatmatağın arxivoltunun şəbəkə sistemi kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərin birgə kombinasiyalarından yaranan həndəsi naxışlardan ibarətdir. Bu birləşmədən dördguşəli ulduzlar əmələ gəlmişdir. Çatmatağın oyuğunda düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlar həkk olunmuşdur. Yusif Küseyir oğlu türbəsinin şimal-şərq səthində olan şəbəkə sisteminin eynisi Möminə Xatun türbəsinin bu hissəsində işlənmişdir. Yəni ilk etapda bir altıbucaqlı ətrafında 6 ədəd oturacaqları birləşmiş cüt beşbucaqlı işlənmişdir. Bu birləşmənin mərkəzində altıguşəli ulduz yaranmışdır. Altıbucaqlılar yanlardan iç-içə keçmiş formada düzülüşdür. Bu da həmin düzülüştən rombların əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Abidənin tikilmə tarixini göstərən epigrafiq yazıya qədər olan çərçivə isə düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan ziqzaqvarı həndəsi naxışların şəbəkə sistemindən ibarətdir. Bu şəbəkə sistemini stalaktit də daxil olmaqla çevrələyən şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlardan ibarət olan şəbəkə sistemidir. Türbənin tikilmə tarixi qeyd olunan epigrafiq yazılı arxiv svastika elementindən yaranan kvadrat formalı firuzəyi kaşılı meandra həndəsi naxışı ilə çərçivələnmişdir. Stalaktitin yan sütuncuqlarının üzərindəki şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi ornamentlərdən ibarətdir. Bu kombinasiyadan qılınç uclu çarpazşəkilli fiqur və kvadrat əmələ gəlmişdir. Giriş baştağının üzərindəki tağçanın içərisinin bəzədilməsində kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlar istifadə olunmuşdur. Bu naxışların birləşməsindən səkkizguşəli və beşguşəli ulduzlar, səkkizbucaqlılar gözə çarpır. Düzbucaqlı şəklindəki plyus və vurma işarələri birləşərək mərkəzdə səkkizguşəli ulduz əmələ gətirmişlər. Plyus işarəsinin dörd təpə nöqtəsində səkkizbucaqlılar işlənmişdir. Bu şəkildə şəbəkə sistemi torvarı formada davam edir.

Abidənin giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 2-ci üzdə, yəni cənub-şərq üzündəki tağçanın içərisində dekorasiyanın işlənməsində firuzəyi rəngli şirli kaşılardan istifadə edilmişdir. İstifadə olunan həndəsi naxışlar kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərin birgə kombinasiyalarından yaranmışdır. Yaranan firuzəyi kaşılı onguşəli ulduzun 4 cüt düz xətlə bölünməsindən mərkəzdə daha bir onguşəli ulduz meydana gəlmişdir. Bir-birindən aralı bu ulduzların həmin düz xətlərlə rombşəkilli birləşməsinin yuxarı, aşağı, sağ və sol mərkəzlərində bir-birinin əksi olan iki dördbucaqlının bir-birinə söykənməsini müşahidə edirik. Bundan əlavə bu şəbəkə sistemində altıbucaqlılara da rast gəlmək olur. Bu üzdə tağçanı çərçivələyən sütuncuqların üzərindən medalyonlarla ayrılmış üç müxtəlif şəbəkə sistemi vardır. Sütuncuğun aşağı hissəsində kvadrat və bu mənbədən yaranan mərkəzdə romblar onların yuxarı, aşağı, sağ, sol tərəflərində ucları daxilə tərəf olan beşbucaqlılar və rombları boş qalan digər tərəflərdən çevrələyən həndəsi naxışlar vardır. Sütuncuğun ortasında düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan 6 ədəd balaca altıbucaqlının birləşməsindən mərkəzdə altıguşəli ulduz əmələ gəlmişdir. Sütuncuğun yuxarisində isə düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan damcı şəkilli ornamentlərin şəbəkə sistemi görülməkdədir. Sütuncuqları stalaktitlə birgə çevrələyən şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan altıbucaqlıların ziqzaq formasında iç-içə keçməsindən əmələ gələn həndəsi naxışlardır.

Türbənin giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 3-cü üzdə, yəni cənub səthindəki tağçanın içərisində düz xətlər vasitəsilə beş, altı, yeddi, səkkiz guşəli ulduzların yaranması müşahidə olunur. Yeddiguşəli ulduzlar firuzəyi kaşılarda bəzədilmişdir. Bu

üzdəki medalyonlarla 3 hissəyə bölünən sütuncuqların aşağı hissəsində kvadrat və bu mənbədən yaranan mərkəzdə romblar, yan uclarda ucu xaricə tərəf olan beşbucaqlılar, kvadratlar, düzbucaqlılar və digər həndəsi ornamentlər vardır. Sütuncuqların orta hissəsində kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlar həkk olunmuşdur. İki düz xətlə ortadan bölünmüş 4 ədəd romb birləşərək çarpaz işarəsi əmələ gətirmişdir. Sütuncuqların yuxarı hissəsində isə düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan romblar işlənmişdir. Sütuncuqları stalaktitlə birgə çevrələyən şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan meandr həndəsi naxışıdır.

Giriş qapısı olan üzdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 4-cü üzdə, yəni cənub-qərb səthinin tağçasının içərisində kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərin birgə kombinasiyalarından yaranan həndəsi naxışlar həkk olunmuşdur. 5 cüt düz xətt birləşərək mərkəzdə onguşəli ulduz əmələ gətirmişdir. Onguşəli ulduz firuzəyi kaşılı onbucaqlı ilə əhatə olunmuşdur. Bu kontaminasiyadan dördguşəli, beşguşəli ulduzlar, romblar müşahidə olunur. Bu səthdəki sütuncuqların aşağı hissəsindəki şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi ornamentlərdən ibarət şəbəkə sistemidir. Bu kombinasiyadan qılınç uclu çarpazşəkilli fiqur və kvadrat əmələ gəlmişdir. Sütuncuqların orta hissəsi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlardan ibarətdir. Şiş ucları yuxarı və aşağı tərəfə düşən iç-içə qoyulan 2 altıbucaqlı lentvarı kəməv vasitəsilə ortadan bölünmüşdür. Sütuncuqların yuxarı hissəsi düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan damcı şəkilli ornamentlərin şəbəkə sistemi ilə bəzədilmişdir. Sütuncuqları stalaktitlə bir yerdə çərçivələyən şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan altıbucaqlıların iç-içə keçməsindən qurulmuşdur.

Cənub-qərbdəki digər üzün, yəni giriş qapısı olan üzdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 5-ci üzün tağçasının içərisində kvadrat və düzgün altıbucaqlı şəbəkə sistemlərinin birgə kombinasiyalarından yaranan həndəsi naxışlar işlənmişdir. 3 cüt düz xətt birləşərək mərkəzində altıguşəli ulduz meydana gətirmişdir. Bu düz xətlərin uclarına firuzəyi kaşılı səkkizbucaqlılar birləşdirilmişdir. 4 ədəd bu cür birləşmədən yuxarı, aşağı, sağ və sol uclarda beşguşəli ulduzlar, mərkəzdə isə səkkizguşəli ulduzlar əmələ gəlmişdir. Səthin sütuncuqlarının aşağı hissəsi düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemindən ibarətdir. Belə ki, 6 ədəd balaca altıbucaqlının birləşməsindən mərkəzdə altıguşəli ulduz əmələ gəlmişdir. Sütuncuqların orta hissəsində damcı şəkilli həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemi işlənmişdir. Sütuncuqların yuxarısı kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlardan ibarətdir. Burada şiş ucları yuxarı və aşağı tərəfə düşən iç-içə qoyulan 2 altıbucaqlı lentvarı kəməv vasitəsilə ortadan bölünmüşdür.

Giriş qapısı olan üzdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 6-cı üzün, yəni qərb səthin tağçasının içində birinci addımda firuzəyi kaşılı onbucaqlı ilə əhatə olunmuş onguşəli ulduzun hər bir ucu beşguşəli ulduzla əhatə olunmuşdur. Yan tərəflərdə isə 4 ədəd firuzəyi kaşılı səkkizbucaqlı həkk olunmuşdur. Həmçinin bu səthdə yeddiguşəli ulduzlara da rast gəlinir. Sütuncuqların aşağı hissəsi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışların şəbəkə sistemidir. Yuxarı və aşağı tərəflərdə uc hissələri üz-üzə baxan beşbucaqlılar və digər həndəsi naxışlar vardır. Sütuncuqların orta hissəsində düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışların, yəni rombların şəbəkə sistemi görülməkdədir. Sütuncuqların yuxarısı isə 6 ədəd altıbucaqlının birləşməsindən əmələ gələn şəbəkə sistemindən ibarətdir. Sütuncuqları stalaktitlə birgə çevrələyən naxış şəbəkə sistemində kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlarından istifadə olunmuşdur. Yaranan altıbucaqlılar yuxarı hissədən bir-birinə keçmiş, ortadan uzunsov formada altıbucaqlılarla və üç rombun yan-yana düzülməsi ilə bölünmüşdür.

Türbənin giriş qapısı olan üzdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 7-ci üzünün, yəni

şimal-qərb üzünün tağçasının içində kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərin birgə kombinasiyalarından yaranan həndəsi ornamentlər vardır. Birinci addımda 6 cüt düz xəttin birləşməsindən on iki guşəli ulduz yaranmışdır. Onikiguşəli ulduzun hər ucunda beşguşəli ulduzlar vardır. 4 ədəd bu cür birləşmənin mərkəzində səkkizbucaqlı nəzərə çarpır. Sütuncuqların aşağı hissəsi düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan damcışəkilli həndəsi ornamentlərdən ibarət şəbəkə sistemidir. Orta hissədə kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemindən istifadə olunmuşdur. Uc hissələri yuxarı hissədə olan iç-içə keçirilmiş iki altıbucaqlı lentvarı kəmərlə vasitəsilə ortadan bölünmüşdür. Bu prosesin təkrarlanması ilə şəbəkə sistemi yaranır. Sütuncuqların yuxarı hissəsində romblardan yaranan şəbəkə sistemi işlənmişdir. Bu romblar düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlardır. Sütuncuqları stalaktitlə bərabər çevrələyən şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışların şəbəkə sistemidir.

Giriş qapısı olan üzdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 8-ci üzün, yəni şimal səthin tağçasının içərisində 6 cüt düz xəttin birləşməsindən onikiguşəli ulduz yaranmışdır. Oniki guşəli ulduz firuzəyi kaşılı on ikibucaqlı ilə əhatələnmişdir. Ziqzaq formasında yerləşdirilmiş onikibucaqlılar bir-biri ilə beşguşəli ulduzlarla birləşir. Bu onikibucaqlıların yanlarında isə firuzəyi kaşılı səkkizbucaqlılar yerləşir. Onikibucaqlı səkkizbucaqlı ilə dördguşəli ulduz vasitəsi ilə birləşir. Sütuncuqların aşağı hissəsində şəbəkə sistemini romblar təşkil edir. Romblar düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi ornamentlərdir. Sütuncuqların orta hissəsi düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan 6 ədəd altıbucaqlının birləşməsindən əmələ gələn şəbəkə sistemidir. Bu birləşmədən mərkəzdə altıguşəli ulduz yaranmışdır. Sütuncuqların yuxarı hissəsi kvadrat və bu mənbədən yaranan iç-içə olan iki altıbucaqlının lentvarı kəmərlə bölünməsindən meydana gələn həndəsi naxışlar sistemindən ibarətdir. Sütuncuqları stalaktitlə birgə çevrələyən şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan romblar, nizə uclu həndəsi ornamentlər və digər ornamentlərdir.

Abidənin giriş qapısı olan üzdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 9-cu üzünün, yəni şimal-şərq səthinin tağçasının içində kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərin birgə kombinasiyalarından yaranan on bir və on üçbucaqlının vəhdəti müşahidə edilir. Firuzəyi kaşılı bu çoxbucaqlılar bir-biri ilə beşguşəli ulduzlar vasitəsi ilə birləşirlər. Onların mərkəzində on bir və on üçguşəli ulduzlar yaranmışdır. Sütuncuqların aşağı hissəsində kvadrat və bu mənbədən yaranan iç-içə olan iki altıbucaqlını ortadan ayıran kəmərlə həndəsi ornamentləri vardır. Sütuncuqların orta hissəsi damcı fiqurlu həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemidir. Sütuncuqların yuxarı hissəsində isə 6 ədəd balaca altıbucaqlıların birləşməsindən yaranan şəbəkə sistemi həkk olunmuşdur. Sütuncuqları stalaktitlə bərabər çevrələyən həndəsi naxışların şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan 3 cür kvadrat formalı dalğa ornamentinin iç-içə keçməsidir. Bu ornamentlər düz xətt ilə ortadan 2 hissəyə bölünmüşdür.

Giriş qapısı olan üzdən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 10-cu üzün, yəni şimal-şərqdə olan digər üzün tağçasının içində isə kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışlar görülməkdədir. İlk addımda firuzəyi kaşılı səkkizbucaqlılar düzülmüşdür. Onlar bir-birinə iki beşguşəli ulduzla birləşdirilmişdir. Səkkizbucaqlıların içərisində 4 cüt düz xəttin birləşməsindən yaranan səkkizguşəli ulduz yerləşdirilmişdir. Bu səkkizbucaqlıların üzərində isə ziqzaq şəklində yerləşdirilmiş firuzəyi kaşılı balaca səkkizbucaqlılar vardır. Bu səthin sütuncuqlarının aşağı hissəsi kvadrat və bu mənbədən yaranan nizəşəkilli və beşbucaqlı həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemidir. Sütuncuqların orta hissəsini düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan romblardan ibarət şəbəkə sistemi bəzəyir. Sütuncuqların yuxarisında isə kvadrat və bu mənbə-

bədən yaranan həndəsi ornamentlərdən ibarətdir. Bu kombinasiyadan qılınc uclu çarpazşəkilli fiqur və kvadrat əmələ gəlmişdir. Sütuncuqları stalaktitlə bir yerdə çərçivə içinə salan şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi naxışların şəbəkə sistemidir. Belə birləşmədən romblar, kvadratlar, altıbucaqlılar əmələ gəlmişdir [2, s. 117-150]. Türbənin hər üzündə yerləşən tağçaların yuxarı hissəsindəki stalaktitlərin yanlarında işlənmiş şəbəkə sistemi düzgün altıbucaqlı və ondan yaranan həndəsi naxışlardan ibarətdir. Yaranan altıbucaqlılar iç-içə keçərək altıguşəli ulduzlar əmələ gətirmişlər. Ornament şəbəkələri arasındakı boşluqlar gəc məhlulu ilə doldurulmuşdur. Dərin təfəkkürə malik Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Möminə Xatun türbəsinin memarlıq dekorunda həndəsi ornamentlərin kontaminasiyasını çox böyük məharətlə işləyərək abidənin ecazkar gözəlliyini daha da artırmış, əzəmətini daha da yüksəltmişdir. Bunun nəticəsində Möminə Xatun türbəsinin memarlıq quruluşu, eləcə də memarlıq dekoru orta əsr müsəlman Şərq memarlıq formalarının zirvəsinə yüksəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s. +112 s. (illüstr.)
2. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
3. Salamzadə Ə.Ə. Tofiq Rəsulov. Şəbəkə. İstanbul: Mega, 2009, 48 s.
4. Ал-Фараби. Математические трактаты. Алма-Ата, 1972.
5. Платон. Тимей. Киев, 1983.
6. Nasr S.H. An introduction to islamic cosmological doktrines. Cambridge, 1964, 319 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: brilliant1ceferli@hotmail.com

Brilliant Jafarli

CONTAMINATION OF GEOMETRIC ORNAMENTS APPLIED TO THE OUTER WALL SURFACE OF THE MOMINE KHATIN MAUSOLEUM

The paper is devoted to the combination of geometric ornaments on the outer surface of the walls of the Momine Khatun mausoleum. It is noted that although the initial forms of ornaments that give beauty to architectural monuments were simple geometric ornaments, in the process of evolution, these forms formed a transition from simple to complex. Polygons formed by performing operations on the geometric ornament of a circle are called girih geometric ornaments. The harmonious combination of girih geometric patterns creates the jafari network system. This mixture of geometric patterns creates various starshaped ornaments. The paper considers the geometric ornaments on each face of the Momine-Khatun tomb.

Keywords: *tomb, niche, ornament, polygon, star.*

Бриллиант Джафарли

**КОНТАМИНАЦИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ОРНАМЕНТОВ, НАНЕСЕННЫХ
НА ВНЕШНЮЮ ПОВЕРХНОСТЬ СТЕН МАВЗОЛЕЯ МОМИНЭ ХАТУН**

Статья посвящена сочетанию геометрических орнаментов на внешней поверхности стен мавзолея Моминэ Хатун. Отмечается, что хотя первоначальными формами орнаментов, придающих красоту архитектурным памятникам, были простые геометрические орнаменты, в процессе эволюции эти формы образовали переход от простых к сложным. Многоугольники, образованные выполнением операций над геометрическим орнаментом круга, называются геометрическими орнаментами гирих. Гармоничное сочетание геометрических узоров гирих создает сетевую систему джефери. Такое смешение геометрических узоров создает различные звездчатые орнаменты. В статье подробно исследуются геометрические орнаменты на каждой грани гробницы Моминэ-хатун.

Ключевые слова: *гробница, ниша, орнамент, многоугольник, звезда.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 28.06.2022

Son variant 27.07.2022

İQTİSADİYYAT**UOT 63; 631****ELTUN İBRAHİMOV****MÜASİR DÖVRDƏ KƏND YERLƏRİNİN İNKİŞAFINA
EFFEKTİV YANAŞMALAR**

Kənd yerləri dedikdə, əhali sıxlığının aşağı olduğu, iqtisadiyyatın sənayeyə deyil, əkinçilik və heyvandarlığa əsaslandığı yaşayış əraziləri nəzərdə tutulur. Dünyada gedən sosial, iqtisadi, mədəni proseslər hər bir sahədə olduğu kimi kənd yerlərində də müxtəlif cür dəyişikliklərə səbəb olur. Baş verən bu dəyişikliklər ərazilərin və icmaların müəyyənləşdirdiyi inkişaf siyasətlərində yeni strategiyaların və yanaşmaların ortaya çıxmasına gətirir. Bu yeni strategiyaların həyata keçirilməsində ümumi məqsəd ondan ibarətdir ki, insanlar üçün davamlı gəlir mənbələri təmin edilsin və yoxsulların həyat şəraiti yaxşılaşdırılsın. Hətta müşahidələr göstərir ki, şəhərlərdə yaşayan yoxsul insanların əksər hissəsi kənd yerlərindən köçənlərdir. Məqalədə kənd yerləri, onların inkişaf etdirilməsi üçün ortaya sürülmüş yanaşmalara münasibət bildirilir.

Açar sözlər: *kənd yerləri, təsərrüfat, təşviq, innovasiya, miqrasiya.*

Dünyada kənd yerləri və icmaları üçün qəbul olunmuş ümumi standartlar ondan ibarətdir ki, bu yerlərdə şəhərlərə və qəsəbələrə nisbətən az insan məskunlaşır, çox da böyük olmayan ərazilərə və az sayda yaşayış məskənlərinə malikdir. Böyük şəhərlərlə müqayisədə kənd yerlərində əhalinin sıxlığı xeyli aşağı, insanların evləri və iş yerləri isə bir-birindən uzaqda yerləşir. Bu ərazilərdə iqtisadiyyatın əsas qolu olan və məşğulluğu başlıca təmin edən sahə kənd təsərrüfatıdır. Fermalar, əkin sahələri insanların böyük əksəriyyətinin çalışdığı və işlədiyi yerlərdir. Yəni, insan fəaliyyəti ancaq kənd təsərrüfatı ilə bağlı işlər və xidmətlər ilə məhdudlaşmaqdadır. Belə yerlər şəhərlərə məxsus qaynar həyat, sıx insan sayı, yüksək binalar, göydələnlərdən uzaq hesab olunduğu üçün təbiətə açıqdır. Burada insanlar təbiətlə mütəmadi olaraq qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Artıq qəbul olunmuş həqiqətdir ki, insanlar şəhər yerlərindən daha çox kənd yerlərində məskunlaşmışlar. Bununla bərabər, bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya get-gedə dəyişməkdədir. Yəni, hazırda dünyada sürətlə urbanizasiya prosesi gedir və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesablamalarına görə yaxın illərdə dünya əhalisinin yarısından çoxu şəhər yerlərində məskunlaşacaqdır.

Kənd təsərrüfatı həm məşğulluqda, həm də ümumi milli məhsulda yüksək paya malik olsa da, şəhərlərdə sənayeləşmə prosesinin sürətlənməsi ilə birlikdə əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Miqrasiya kənd yerlərinin problemlərinin şəhərlərə də daşınmasına səbəb olmuşdur. Uzun illər urbanizasiya nəticəsində yaranan problemlərə həll yolları axtarmaq çərçivəsində uyğun siyasət aparılsa da, bu siyasətlər şəhərlərin güclənməsinə, kənd yerlərinin isə zəifləməsinə səbəb olmuşdur [3, s. 17]. Şəhərlərə sürətli axının kənd təsərrüfatı ilə bağlı bəzi səbəblərini qeyd edə bilərik. Belə ki, müasir dövrimizdə texnoloji imkanların daha da artması kənd yerlərində məşğulluğu xeyli azaltmış, aqrar sektorda işləyənlərə olan ehtiyacın aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəqliyyat xidmətlərinin təkmilləşməsi, kənd təsərrüfatı üçün texnika və avadanlıqların sayının artması məhsul istehsalına müsbət yöndə təsir göstərsə də, bu sahə ilə bağlı insan fəaliyyətini məhdudlaşdırmışdır. Nəticədə, xeyli sayda təsərrüfat işçisi iş tapmaq, yaşayış şəraitlərini təmin etmək üçün şəhərlərə üz tutmuşdular.

Kənd yerlərini inkişaf etdirmək hər ölkənin ümumi aqrar siyasətinin tərkibində mühüm yer tutur. Onlar qəbul etdiyi plan və proqramlarla yerlərdə ekoloji tarazlığı qorumaq, sosial-iqtisadi dayanıqlığı gücləndirmək məqsədini daşıyırlar. Ümumi aqrar siyasətin kənd yerlərinin inkişafı ilə bağlı qarşısında bir neçə məqsəd dayanır. İlkin məsələ ondan ibarətdir ki, yerlərdə kənd təsərrüfatının və meşə təsərrüfatının inkişafı təmin olunsun və rəqabətqabiliyyətliliyi daha da artırılsın. Rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatının üstünlüyü onunla xarakterizə edilir ki, istehsal olunmuş məhsullar bazarlarda satış üçün daha tez realizə olunsun. Bu da həmin məhsulları istehsal edənlərdən onu tələb edir ki, onlar rəqiblərinə nisbətən daha səmərəli istehsalçı olduqlarını ortaya qoya bilsinlər. Aqrar siyasətin qarşısında dayanan əsas məqsədlərdən biri də odur ki, təbii sərvətlərdən effektiv və davamlı istifadə olunması təmin edilsin. Bu həm də iqlim ehtiyatlarının və rekreativ vasitələrin qorunmasını yaxşılaşdırır. Kənd yerlərinin inkişafının əldə olunmasında ən vacib məqsədlərdən biri də budur ki, həmin ərazilərdə məşğulluğun yaradılması və davamlı olaraq saxlanması təmin olunsun. Bununla yüksək səviyyəli kənd iqtisadiyyatı yaratmaq və yerlərdə kənd icmalarının balanslaşdırılmış ərazi inkişafına nail olmaq mümkündür. Qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün isə xeyli sayda proqramlar hazırlanır və icra edilməsi üçün hökumətlərin ixtiyarına verilir. Bu baxımdan Avropa Birliyi ölkələrinin yaratmış olduqları mexanizmin nəzərdən keçirilməsi mühümdür. Burada proqramlar əsasən təşviq xarakterlidir və həyata keçirilməsi üçün xüsusi maliyyə vasitələri ilə dəstəklənir: kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi üçün kənd yerlərinə bilik transferinin sürətlənməsi və bununla bağlı innovasiyaların təşviq olunması;

- aqrar sektorla bağlı bütün sahələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, innovativ təsərrüfat texnologiyaların cəlb olunması və peşəkar meşə idarəçiliyinin yerinə yetirilməsi;
- kənd təsərrüfatında risklərin səmərəli idarə olunmasına nail olmaq, keyfiyyətli qida zənciri yaratmaq və təsərrüfat heyvanlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsini təşviq etmək;
- kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı ilə bağlı ekosistemlərin bərpası, mühafizəsi və gücləndirilməsi (4). Bütün bunlarla aqrar sahədə məhsuldarlığın artırılması və davamlılığının təmin edilməsi üçün Avropa Birliyi ölkələrində innovasiyaların təşviq olunması ilə kənd icmalarının inkişafı məqsədləri dəstəklənir.

Kənd yerlərində yaşayış və həyat şəraitinin vəziyyəti ilə bağlı fikirlər müzakirə edildikdə təsəvvürə gələn ilk şey ondan ibarətdir ki, orada yaşayış səviyyəsi şəhərlərlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Bəzən belə qeyd olunur ki, kənd yerlərini inkişaf etdirmək yoxsulluğun azaldılması deməkdir. Baxmayaraq ki, yoxsulluq anlayışının müəyyən olunmasına fərqli yanaşmalar mövcuddur, “gəlir yoxsulluğu” onun müəyyən edilməsində başlıca vasitə kimi istifadə olunur. Yoxsul insanların 75%-i kənd yerlərində məskunlaşır. Beləliklə, bu anlayış gəlir yoxsulluğundan irəli gələn məsələləri özündə birləşdirir. Həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması kənd ərazilərinin inkişafının mərkəzi komponentidir. Bu baxımdan əgər insanların kənd yerlərində yaşayışını yaxşılaşdırmaq qarşıya məqsəd kimi qoyulubsa, onların gəlir yoxsulluğu birmənalı olaraq azaldılmalı və davamlı gəlir mənbələri təmin olunmalıdır.

Kənd yerlərinin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən işlərin effektivliyinin artırılması bir neçə amilin təkmilləşdirilməsindən keçir. Bu amillər yerlərdə iqtisadi imkanların yaxşılaşdırılması, insan resurslarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, mühafizə tədbirlərinin gücləndirilməsi və siyasi bacarıqların təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Qeyd olunan amillərinin hər birinin ayrıca izahı mövcuddur. İqtisadi imkanların artırılması dedikdə, o nəzərdə tutulur ki, iqtisadiyyatın əsas sahələrinin (aqrar sektor, sənaye) inkişafı, infrastrukturun canlandırılması, gəlirlərin artırılması baş tutmalıdır. Əmək ehtiyatları və insan resursları ilə bağlı məsələ odur

ki, yerlərdə sosial siyasət əsas diqqət mərkəzində saxlanılmalı, insanların sağlamlığının təmin edilməsi və təhsil standartlarının yüksəldilməsinə nail olunmalıdır. Qoruyucu tədbirlərin həyata keçirilməsinə təbiətin mühafizə olunması, iqlim ehtiyatlarının qorunması aiddir. Burada əsas məqsəd odur ki, ətraf mühit qorunsun, baş verə biləcək təbii fəlakətlərin qarşısı alınsın. Siyasi amil isə, kəndlərin inkişafı ilə bağlı ictimaiyyətin iştirakı ilə layihələr həyata keçirmək, yerli hökumətlərin səlahiyyətlərinin artırılmasını nəzərdə tutur.

Kənd yerlərində iqtisadi imkanlarının gücləndirilməsinin bariz nümunəsi oradakı insanların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə ölçülür. Bunun üçün isə, onların gəlirlərinin artırılmasına nail olunmalıdır. Gəlir yaratma mənbələri kənd təsərrüfatı və qeyri-kənd təsərrüfatı sahələri hesab olunur. Nəzərə alsaq ki, əhalinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatından gəlir əldə edir, bunun üçün bu sahədə məhsuldarlığının yaxşılaşdırılması və marketinq üsullarının təkmilləşdirilməsi əsas şərtlərdir. Aqrar sektordan gələn gəlirlərin artırılması üçün qiymətlərin sabitliyinin saxlanılması təmin olunmalı və infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə çalışılmalıdır. Yeni təsərrüfat texnikalarının işə salınması, bazarların abadlaşdırılması, yol və suvarma şəbəkələrinin bərpa edilməsi infrastrukturun yaxşılaşdırılmasının başlıca amilləridir. Qeyri-kənd təsərrüfatını yaxşılaşdırmaq və gəlir əldə etmək iki istiqamətdə baş tuta bilər. Birincisi, mövcud sahələrin daha da təkmilləşdirilməsi, digəri isə, yeni sahələrin yaradılması. Bu istiqamətdə gəlirlərin artırılması üçün müasir texniki imkanların tətbiqi ilə yanaşı, məhsul satışını sürətləndirmək və biznes kreditlərinin əldə edilməsi üçün şəraitin yaradılması tələb olunur.

Kənd yerlərində yoxsulluğun əsas səbəblərindən biri də insanların qeyri-qənaətbəxş sağlamlıq imkanlarının olmasıdır. Sağlam olmayan insanlar isə heç vaxt məhsuldarlıq ortaya qoya və həyat şəraitlərini yaxşılaşdırma bilməzlər. Məlum olduğu kimi, yoxsul insanlar yaxşı qidalanmır, peyvənd olunmur, qeyri-sağlam şəraitdə yaşayırlar. Əlavə olaraq, kənd yerlərində kifayət qədər dövlət tibbi xidmətlərinin əlçatan olmaması səbəbindən insanlar müvafiq tibbi müalicələr ala bilmirlər. Bu və digər amillər isə bütövlükdə ailə təsərrüfatlarının məhsuldarlığını xeyli aşağı salır. Qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması keyfiyyətli insan resurslarının formalaşdırılması, düzgün əmək ehtiyatlarının yaradılması baxımından xeyli əhəmiyyətlidir.

Əgər kənd yerlərində yoxsulluq və aşağı həyat tərzii yüksək səviyyədə olarsa, maddi və psixoloji imkanların zəif olması səbəbindən insanlar ətraf mühiti sürətlə çirkləndirirlər. Davamlı olaraq ekoloji vəziyyətinin pisləşməsi isə təbii ehtiyatların tükənməsinə, ərzaq qıtlığının baş verməsinə səbəb olur, yoxsulluq daha da artır. Buna görə də ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatların mühafizəsi fəaliyyətləri gecikmədən işə salınmalıdır. Kənd yerlərinin inkişafı layihələri çərçivəsində mühitin qorunmasının əsas səbəbləri də bunlardır.

Kənd icmalarında inkişafın əsas şərtlərindən biri də mərkəzi hökumətdən olan asılılığın azaldılmasıdır. Bununla da yerli hökumətlərin səlahiyyətləri artırılır, onların müstəqil siyasət aparmaq imkanları genişləndirilir. Çünki mərkəzi hökumətdən asılılıq regional bərabərsizliklərə gətirib çıxara bilər. Kənd yerlərinin inkişafında yerli hökumətlərin potensialının artırılmasına və bütün sahələrdə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsinə bağlı əsaslı tədbirlərə ehtiyac vardır.

Beləliklə, kənd yerlərinin inkişafı hər ölkənin ümumi siyasətində önəmli yerlərdən birini tutur. Bunun üçün müasir dövrdə bir neçə yanaşma irəli sürülür. Bunlar iqtisadi imkanları yaxşılaşdırmaq, düzgün əmək ehtiyatları və insan resursları yaratmaq, ətraf mühiti qorumaq və yerlərdə siyasi bacarıqları daha da təkmilləşdirməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 712 s.
2. Katar S., Anil S. Rural Development: Principles, Policies, and Management. Sage publishing, 2019, 392 p.
3. Yenigül S.B. Kırsal kalkınma politikalarında yeni yaklaşımlar ve bu yaklaşımların Türkiyə'nin kırsal kalkınma politikalarına etkisi // Planlama, 2017, № 27(1), s. 16-25.
4. <https://ec.europa.eu/>. Avropa Birliyinin rəsmi saytı.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eltunibrahimov@yahoo.com

Eltun Ibrahimov

EFFECTIVE APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF COUNTRYSIDE IN THE MODERN PERIOD

Rural areas are considered low-density areas where the economy is based on agriculture and livestock rather than industry. The world's social, economic, and cultural processes cause various changes in every area, including in rural areas. These changes lead to new strategies and approaches to development policies driven by rural areas and communities. The overall goal of implementing new strategies is to provide people with sustainable sources of income and improve the living standards of the poor. Most of the urban poor are rural migrants. The paper describes the attitude towards rural areas and the promoted approaches to their development.

Keywords: *countryside, farming, promotion, innovation, migration.*

Элтун Ибрагимов

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ СЕЛ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Сельские районы считаются районами с низкой плотностью населения, где экономика основана на сельском хозяйстве и животноводстве, а не на промышленности. Социальные, экономические и культурные процессы, происходящие в мире, вызывают различные изменения в каждой области, в том числе и в сельской местности. Эти изменения ведут к появлению новых стратегий и подходов к политике развития, определяемой сельскими районами и сообществами. Общая цель реализации новых стратегий – обеспечить людей устойчивыми источниками дохода и повысить уровень жизни малоимущих. Фактически, большинство бедняков, проживающих в городах, составляют мигранты из сельской местности. В статье описывается отношение к сельским территориям, а также к продвигаемым подходам к их развитию.

Ключевые слова: *сельская местность, фермерство, продвижение, инновация, миграция.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Zahid Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 11.08.2022
Son variant 12.09.2022

UOT 621; 669; 338

MƏHƏMMƏD SÜLEYMANOV

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA MAŞINQAYIRMA VƏ
METAL EMALI SƏNAYESİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Sənaye inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın aparıcı sahəsidir. Azərbaycanda sənayenin inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. SSRİ dövründə ümummilli liderin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda yeni sənaye kompleksləri yaradılmış, yanacaq və energetika, kimya, maşınqayırma, metallurgiya, yeyinti, yüngül və digər sahələri özündə birləşdirən sənaye sektorunun dinamik inkişafı təmin edilmişdir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra da sənaye sahələrinin inkişafının təmin olunması üçün dövlət tərəfindən lazımi tədbirlər görülmüşdür. Təbii ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında maşınqayırma və metal emalı sənayesinin inkişafı üçün böyük potensial və lazımi səviyyədə resurslar vardır. Məqalədə sənayenin bu sahələrinin inkişaf etməsi üçün lazım olan potensial və perspektivlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: maşınqayırma, metal emalı, sənayenin inkişafı, Lifan, Naxçıvan Avtomobil Zavodu.

Maşınqayırma ağır sənaye kompleksidir və əsas sahələri – cihazqayırma, dəzgahqayırma, avtomobil və traktorqayırma, təyyarəqayırma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, gəmiqayırma, radiotexnika və elektrotexnikadır. Dünyada istehsal etdiyi məhsulun maya dəyərinə və işçilərin sayına görə maşınqayırma sənaye sahələri içərisində birincidir. Maşınqayırma sənayesini əsas xammalla metallurgiya sənayesi təmin edir. Lakin texnologiyanın sürətlə inkişafı, ağıllı iqtisadiyyatın əhəmiyyəti, yəni sənaye iqtisadiyyatına üstün gəlməsi maşınqayırmada metala olan tələbatı azaltmış, daha yüngül olan materiallara, süni materiallara və texnologiya sahəsində ixtisaslı olan kadrlara tələbatı isə artmışdır. Hazırkı dövrdə maşınqayırma sənayesi əmək və elm tutumlu sahə olduğundan, bu sahənin müəssisələri də böyük şəhərlərə və həmçinin elm mərkəzlərinə daha çox meyl edir.

Dünyada maşınqayırmanın 3 iri mərkəzi var:

- Yaponiya
- ABŞ
- Qərbi Avropa

Yaponiya, ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa, Kanada, Rusiya və Çində maşınqayırmanın demək olar ki, bütün sahələri inkişaf edib. İnkişaf etmiş ölkələrdə maşınqayırma əmək və elm tutumlu olduğu halda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə metal və əmək tutumlu sahədir.

Respublikamızda sənayenin bu sahəsi SSRİ dövründə yaradılmış və bir sıra sənaye sahələri üçün elektrotexnika məhsulları, istehsal təyinatlı metal məhsulları, təsərrüfat və məişət təyinatlı metal qablar istehsal edilmiş, maşın və avadanlıqların təmiri və modernləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Bu illərdə muxtar respublikada olan ən böyük müəssisələrə Naxçıvan Elektrotexnika Zavodu, Alüminium Qablar Zavodu, Məişət Texnikası Zavodu və Şahbuz Avtomobil Təmiri Zavodunu misal göstərə bilərik. 1990-cı ildən etibarən Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada şəraitində olması bütün sahələrdə olduğu kimi maşınqayırma və metal emalı sənayesinin də inkişafını ləngitmişdir. Bu sahələrin inkişaf etdirilməsinə yalnız 1996-cı ildən sonra başlanılmış və bir sıra müəssisələrin fəaliyyəti bərpa edilməklə, yeni istehsal sahələri də yaradılmışdır[1]. Blokada şəraitində olmağımıza baxmayaraq müasir

dövrə də muxtar respublikada dövlətin dəstəyi ilə maşınqayırma sənayesi inkişaf etməkdədir ki, bu inkişafın bariz nümunəsi 2010-cu ilin yanvar ayının 11-də istismara verilmiş Naxçıvan Avtomobil Zavodudur.

Zavodda Almaniya, Belçika və İtaliyada hazırlanan son model avadanlıqlardan istifadə olunur. Zavodun ümumi sahəsi 2.6 ha təşkil edir ki, bura 2472 m² sahəsində istehsal sexi, 720 m² sahəsində anbar, 2538 m² sahəsində dayanacaq meydanı, 500 m² əhatə edən sınaq meydançası və 450 m² sahəsində sərqi salonu daxildir. Zavod ildə 5000 ədəd avtomobil istehsal etmək gücünə malikdir. Zavodda Lifan 320, 520, 520i, 620 mexaniki və avtomat sürət qutusu ilə, 330, 630 avtomat sürət qutusu ilə, 720 mexaniki sürət qutusu ilə, 820 mexaniki və avtomat sürət qutusu ilə, X60 mexaniki sürət qutusu ilə, X50 avtomat sürət qutusu ilə istehsal olunmaqdadır. Eyni zamanda zavodda yük-bortlu NAZ-Lifan LF1022, yük-furqonlu NAZ-Lifan LF-5028, mikroavtobus (1+6 nəfər) NAZ-Lifan LF-6401 və 6420 markalı yük avtomobilləri də istehsal olunur. Naxçıvan Avtomobil Zavodunun Naxçıvan və Bakı şəhərlərində satış və servis mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Tezliklə Gəncə, Şəki, Lənkəran və Xaçmaz şəhərlərində də avtosalonların açılması nəzərdə tutulur. Avtomobillərin xarici ölkələrə ixracı istiqamətində də işlər aparılır. Birnövbəli iş rejimində illik istehsal gücü 5 min ədəd avtomobil olan Naxçıvan Avtomobil Zavodu Çinin “Chongqing Lifan Industry” şirkəti ilə birgə fəaliyyət göstərir [4]. 2021-ci ilin ötən dövrü ərzində yeni modelləri sırasına daha bir avtomobil əlavə edən Naxçıvan Avtomobil Zavodunda “Changan minik-yük”, “Changan minivan” markalı avtomobillərin istehsalına başlanılmışdır. Bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq növbəti aylarda 200 ədəd “Lifan 650”, 60 ədəd “Lifan X70”, 76 ədəd “FAW” markalı minik və yük avtomobillərinin istehsalına başlanılması nəzərdə tutulur.

Texnoloji proseslərə və texniki təhlükəsizlik qaydalarına ciddi əməl olunan müəssisədə 2020-ci il ərzində 117 ədəd avtomobil, 2021-ci ilin ötən dövrü ərzində isə 47 ədəd avtomobil istehsal olunmuşdur.

Şəkil. Naxçıvan Avtomobil Zavodu.

Qeyd edək ki, “Chongqing Lifan Industry” şirkəti 1992-ci ildə təsis edilmiş və elmi tədqiqata, inkişafa, eləcə də avtomobil, motosiklet və mühərriklərin istehsalı və satışı, qiymətli kağızlar və daşınmaz əmlak işləri ilə məşğul olan təxminən 15000-dən çox işçisi vardır. Çində ən böyük özəl müəssisələrdən biridir. Həmçinin Çində müstəqil avtomobil və motosiklet markaları arasında ixracatda önə çıxan bu sahə Çinin ən böyük istehsal və ixrac potensialına malik olan müəssisələrindən biridir. Qloballaşma və tükənməyən enerjinin bu sahədə istifadəsi Lifan şirkətinin iki əsas inkişaf strategiyasıdır.

“Lifan” sözü Azərbaycan dilinə təxminən “tam yelkənlə getmək” kimi tərcümə olunur. Lifan zavodlarında istehsal olunan bütün məhsullar yüksək keyfiyyətli və yüksək texnologiyalı materiallardan hazırlanır və ən yüksək keyfiyyət standartlarına cavab verir. Texnoloji prosesin daim təkmilləşdirilməsi ilə birlikdə, şirkətin fəaliyyətində yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir [2]. 2019-cu il sentyabrın 1-də Jinan şəhərində keçirilən “Top 500 Çin müəssisələrinin 2019 Zirvə forumu”nda Çin Müəssisələr Birliyi və Çin Sahibkarlar Birliyi 2019-cu ilin ən yaxşı 500 Çin müəssisələrinin siyahısını açıqladı və Lifan şirkəti artıq ardıcıl olaraq 13 ildir ki, bu siyahıda yer alır. İnnovasiya, ixrac və reputasiya Lifan şirkətinin öz mövcudluğunu qoruması və özünü daim inkişaf etdirmə prinsipini ifadə edir. Belə ki, elektrik və günəş enerjisinin maşınqayırma sənayesinə uyğun olaraq modernləşdirilməsini fəal şəkildə təşviq edir, ənənəvi istehsaldan ağıllı (smart) istehsala keçidi reallaşdırmağa çalışır və istehlakçılar üçün yüksək səmərəli və rahat hərəkətliliyi təmin edən maşınlar istehsal etməyi və insanlara xidmət etməyi öz öhdəsinə götürür. Lifan şirkətinin bu xüsusiyyətlərini qeyd etməkdə əsas məqsəd muxtar respublikamızın maşınqayırma sahəsində tərəfdaş olduğu Çin şirkətinin inkişaf perspektivi və potensialı olduğunu göstərməkdir. Əgər gələcəkdə də bu əməkdaşlıq davam edərsə, təbii ki, bu, maşınqayırma sənayesinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması deməkdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında avtomobil zavodu ilə yanaşı, bir sıra istehsal həcmli müəssisələr də fəaliyyət göstərir ki, belə müəssisələrdən biri də “Gəmiqaya Nəqliyyat” MMC-dir. Müəssisə bütün avtomobillərə, o cümlədən xaricdə istehsal edilmiş “Hyundai”, “Mitsubishi”, “KIA”, “Opel”, “Mercedes-Benz”, “Mazda”, “Toyota”, “Nissan”, “BMW”, “Ford” və digər markalardan olan yük və minik avtomobillərinə servis xidmətlərinin göstərilməsi, lazımı ehtiyat hissələrinin alınması muxtar respublikaya gətirilməsi məqsədilə yaradılıb. Naxçıvan şəhərində yaradılan müəssisənin ərazisi 6827,5 kvadratmetrdir. Burada inzibati bina, yeməxana, ehtiyat hissələrinin saxlanması anbarı, müasir avadanlıqlarla təmin olunmuş laboratoriya, müxtəlif təmir sexləri tikilib, Almaniya, Yaponiya, Türkiyə istehsalı olan müasir texnoloji avadanlıqlar quraşdırılıb. 2011-ci ilin fevral ayından fəaliyyətə başlayan müəssisədə keyfiyyətli servis xidmətlərinin göstərilməsinə hərtərəfli şərait yaradılıb. Yük və minik avtomobillərinin təmiri sexində Almaniya istehsalı olan avadanlıqlarla təmin edilmiş avtomobillərin diaqnostik müayinə mərkəzi istifadəyə verilib. Kompüterdə əks olunan göstəricilərin sürətləri çıxarılıb müştəriyə təqdim edilir və həmin nasazlıqlara uyğun servis xidmətləri göstərilir. Boya sexində yük və minik avtomobillərinin qismən və ya tam şəkildə boyanması üçün Almaniya istehsalı olan havalandırma və istilik sistemi ilə təmin olunan, kompüterlə idarə edilən xüsusi qurğu quraşdırılıb. İlk olaraq avtomobillərdən nümunələr götürülüb laboratoriyada analizdən keçirilir. Boyanın növü, tərkibi və rəngi müəyyənləşdirildikdən sonra laboratoriyanın göstəricilərinə uyğun boya hazırlanır. Boyanın vurulması və qurudulması xüsusi kabinetdə aparılır ki, bu da görülən işin keyfiyyətində mühüm amildir. Müəssisədə fəaliyyət göstərən səyyar servis xidmətinin yüksək səviyyədə aparılması üçün ixtisaslı mütəxəssislər

cəlb olunub, xüsusi avtomobillər ayrılıb. Bu da iş prosesində avtomobillərdə yaranan nasazlıqların yerində aradan qaldırılmasına, lazım olduqda evakuatorla müəssisəyə gətirilməsinə imkan verir. Müəssisədə bütün markalardan olan yük və minik avtomobillərinin mühərriklərinin yenilənməsi üçün xidmət sahəsi tikilib istifadəyə verilib. Burada Türkiyə Respublikasının istehsalı olan və kompüterlə idarəetmə mərkəzi ilə təmin edilən 20-yə yaxın müasir texnoloji avadanlıq quraşdırılıb [3]. Fəaliyyət göstərən bu istehsal müəssisələri əsasən daxili tələbatı ödəyir. Gələcəkdə bu sahəyə lazımı diqqət və qayğı göstərilərsə bu sahə inkişaf edərək muxtar respublika iqtisadiyyatında daha mühüm yer tuta bilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında metal emalı sənaye sahəsini inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər yerli xammal bazası vardır. Belə ki, Culfa yatağında 0.1-2.7% mis və 0.01-0.08% molibden; Ağyurd qızıl yatağında 0.04-1.4% qızıl; Diaxçay mis-profir yatağında 2 tip: filiz misli (0.06-2.25% mis və 0.1-0.31% molibden) və molibdenli (0.01-0.85% mis və 0.01-0.27% molibden); Göygöl mis-profir yatağında 0.4-1.6% mis və 0.01-0.05% molibden; Göyhündür mis-porfir yatağında 0.44-1.35% mis və 0.001-0.5% molibden; Kotanı mis-porfir yatağında 0.1-1.5% mis və 0.01-0.2% kobalt; Misdağ mis-porfir yatağında 0.2-2% mis filizi və 0.001-0.02% molibden; Nəsirvaz polimetal yatağında 1.2% sink, 1.16% qurğuşun və 0.4% mis; Pəzbaşı qızıl yatağında 1-15 q/ton qızıl və 0.1-1.8% mis; Şəkərdərə qızıl yatağında 1.4 q/ton qızıl və 1.9% mis; Yaşılıq mis-porfir yatağında 0.1-1.4% mis və 0.01-0.08% molibden; Gümüşlü polimetal yatağında 4.5% qurğuşun və 0.5% sink və s. vardır. Hazırda bu ehtiyatların istismarı iqtisadi cəhətdən səmərəli hesab edilmədiyi üçün onlar potensial ehtiyatlar kimi qiymətləndirilir. Lakin yaxın gələcəkdə yeni innovativ texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə metal emalı sənayesi sahəsini də yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək mümkündür [1]. Bu gün də ölkəmizdə sənayenin, xüsusilə də maşınqayırma sənayesinin inkişafı sahəsində ardıcıl tədbirlər görülür. Bu tədbirlərə “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nı misal göstərmək olar. Görülən işlərin məntiqi davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 10 yanvar tarixli 212 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2014-cü il “Sənaye ili” elan olunmuş, sənayenin inkişafı üzrə tədbirlər planı icra edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2012-ci il 19 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən hər il iyunun 24-ü Azərbaycanda maşınqayırma sənayesi işçilərinin peşə bayramı kimi qeyd olunur. Bu sərəncam özü özlüyündə sənayenin bu növünə dövlət başçısı tərəfindən göstərilən diqqət və qayğıdan xəbər verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maşınqayırma və metal emalı sənayesinin davamlı şəkildə inkişafı yeni-yeni iş yerlərinin açılmasına, məşğulluğun artmasına imkan verir və insanların sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşması baxımından bu sahənin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ilk sədri olduğu “Caspian-European Club”un ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların və sosial siyasətin nəticələrini əks etdirən Azərbaycan Respublikası regionlarının illik investisiya reytinginə görə Naxçıvan Muxtar Respublikası 2017 və 2018-ci il üçün ən yüksək ümumi bal toplayaraq investisiya reytingində lider olub ki, bu da öz növbəsində muxtar respublikada aparılan sosial iqtisadi siyasətin doğruluğunu vurğulayır və sosial-iqtisadi inkişafı özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Coğrafiyası. İqtisadi və sosial coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 384 s.
2. <https://www.ens.az/az/lifan-industry-group>.
3. <http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/3129-zhaemizhaya-naezhliyyat-mmdzz-dae-yeni-khidmaet-sahaelaeri-yarad-l-b>.
4. <http://nsk.org.az/component/k2/item/458-naxcivan-avtomobil-zavodu.html>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: mahammad.suleymanov85@gmail.com

Mohammad Suleymanov

**DEVELOPMENT OF MACHINE-BUILDING AND METALWORKING
INDUSTRY IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

The industry is the leading economic sector in developing countries. Industry development in Azerbaijan is associated with the name of the great leader Heydar Aliyev. During the Soviet period, under the leadership of the national leader, new industrial complexes were created in Azerbaijan. As a result, the dynamic development of the industrial sector, which combines fuel and energy, chemical, machine-building, metallurgical, food, light, and other spheres, was ensured. After gaining independence, the state took the necessary measures to ensure the development of industries. The Nakhchivan Autonomous Republic has great potential and the necessary resources for developing the machine-building and metalworking industries. The paper explores the potential and prospects necessary for developing these industries.

Keywords: *mechanical engineering, metalworking, industrial development, Lifan, Nakhchivan Automobile Plant.*

Магомед Сулейманов

**РАЗВИТИЕ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОЙ И МЕТАЛЛООБРАБАТЫВАЮЩЕЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Промышленность является ведущей отраслью экономики в развивающихся странах. Развитие промышленности в Азербайджане связано с именем великого лидера Гейдара Алиева. В период СССР под руководством общенационального лидера в Азербайджане были созданы новые промышленные комплексы, обеспечено динамичное развитие промышленного сектора, объединяющего в себе топливно-энергетические, химические, машиностроительные, металлургические, пищевые, легкие и другие сферы. После обретения независимости государством были приняты необходимые меры для обеспечения развития отраслей промышленности. Естественно, что Нахчыванская Автономная Республика обладает большим потенциалом и необходимыми ре-

сурсами для развития машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности. В статье изучен потенциал и перспективы, необходимые для развития этих отраслей промышленности.

Ключевые слова: *машиностроение, металлообработка, промышленное развитие, Лифан, Нахчыванский Автомобильный Завод.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Nazim Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 08.08.2022

Son variant 05.09.2022

BİBLİOQRAFIYA

AYGÜN ORUCOVA

“ŞƏRQ QAPISI” QƏZETİ NƏŞRİNİN İLK MƏRHƏLƏSİNDƏN
BƏHS EDƏN DƏYƏRLİ MƏNBƏ

Qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Naxçıvanın elmi, ədəbi-mədəni mühiti Azərbaycan elmi, ədəbiyyatı, mətbuatı tarixinə əvəzolunmaz, dünyaşöhrətli və milli ideologiyaya sədaqətlə xidmət edən şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin “özündən huşyar dost” hesab etdiyi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində özünəməxsus mövqeyi olan məşhur şəxsiyyətlərdən biri Eynəli bəy Sultanov XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvanda maarifçilik hərəkatının başçılarından biri olmuş, “Ziyalı məclisi”, “Müsəlman Dram İncəsənəti Cəmiyyəti” təşkil etmiş, Əsəd ağa Kəngərli ilə birlikdə Naxçıvanda gizli mətbəə təşkil etmiş, burada müxtəlif məzmunlu bəyannamələr çap etdirmiş-

dir. XIX əsrdə Naxçıvanda maarifçilik hərəkatının aparıcı nümayəndələrindən olan tanınmış pedaqoq, böyük mütəfəkkir, yazıçı, şair, ilk dərslərlərin yaradıcısı, “sədaqət kanı”, “dəryayihikmət”, “həzrəti-Sidqi” adlandırılan Məhəmmədağa Sidqi publisistika sahəsində də fəaliyyət göstərmiş, “Tərcüman”, “Nasiri”, “Həblülmətin”, “Əxtər”, “Şərqi-Rus”, “Kaspi” və s. qəzetlərlə yaxından əməkdaşlıq etmiş, ara-sıra məqalələr dərc etdirmişdir. Onun Ordubadda açdığı çayxana ziyalıların, ədəbiyyat həvəskarlarının toplaşdığı mədəni mərkəz, qiraətxana rolu oynamışdır. Sidqi ana dilində “Çıraq” adlı qəzet çıxarmaq üçün də təşəbbüs göstərmişdir. Həmin dövrdə Qurbanəli Şərifzadə “Həblülmətin”, Cümşüd Paşa Sultanov və Əliməmməd Xəlilov isə rusdilli mətbuatla əməkdaşlığa nail olmuş, buradakı ideya və məlumatları həmvətənlərinə çatdırmışlar. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtılı 1894-cü ildə Azərbaycan dilində nəşr etmək istədiyi qəzet və yaratmaq istədiyi mətbəənin avadanlıqlarını almaq üçün Naxçıvana gəlmiş və ata mülkünün bir hissəsini satmış, lakin bu təşəbbüsü baş tutmamışdır. O, Fransanın Sorbon Universitetində təhsil aldıqdan sonra Tiflisə qayıdaraq şəxsi mətbəəsini qurmuş, 1903-1905-ci illərdə “Şərqi-Rus” qəzetini nəşr etdirmişdir. Naxçıvan ictimai-ədəbi mühitini təmsil edən əksər ziyalılar bu qəzetin nəşrini alqışlamış, bu xitabət kürsüsünün imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə etməyə çalışmışlar. Azərbaycan satirik publisistikasının şah əsəri sayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə XX əsrin böyük ədibi, dramaturqu, kiçik hekayənin böyük ustası Cəlil Məmmədquluzadənin “dühasının aynası” olmuşdur. “Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlilin fəaliyyətinin rolu misilsizdir. “Molla Nəsrəddin”in birbaşa hədəfə dəyən tənqid oxları millətin ətalət yuxusundan oyanmasında, öz haqqını tələb etməsində əvəzsiz rol oynamışdır” (Ümummillî lider Heydər Əliyev).

Naxçıvanda mətbuatın əsasının qoyulması sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf etmiş, hakim ideologiyayı təbliğ və tərənnüm etmək məqsədi daşıyan müxtəlif qısaömürlü qəzetlərin

nəşrindən sonra “Cavanlar həyatı” qəzetinin Azərbaycan Gənclər İttifaqının Naxçıvan Fırqə Komitəsi tərəfindən 1921-ci il noyabr ayının 1-dən nəşrinə başlanılmış, lakin texniki çətinliklər səbəbindən ayın 9-da 1-ci nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Sonralar “Füqərə səsi” və “Şərq qapısı” adlandırılan bu qəzet “Naxçıvanın bir əsrlik ədəbi-mədəni, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi mühitini özündə əks etdirən parlaq bir güzgüdür”. “Şərq qapısı” qəzetinin 100 illik yubileyinin qeyd olunması barədə” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2021-ci il 1 iyun tarixli Sərəncamında bu mətbuat orqanı Naxçıvanın tarixini və keçdiyi inkişaf yolunu gələcək nəsillərə çatdıran bir salnamə kimi dəyərləndirilmişdir. Sərəncamdan irəli gələn “Tədbirlər Planı”na uyğun olaraq həmin istiqamətdə daha dərinlən və sistemli araşdırmalar aparılmağa başlanmışdır. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunun baş direktoru, filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilovun bu günlərdə işıq üzü görən “Şərq qapısı” qəzetinin nəşri tarixinin ilk mərhələsi və yeni ədəbi mühitin formalaşmasında rolu” adlı kitabı da bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların uğurlu nəticəsidir.

Kitabın elmi redaktoru AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Kərimli, rəyçisi isə AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Hacıfəxrəddin Səfərlidir. Kitab Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin gənc nəslin tərbiyə olunmasında bu nüfuzlu qəzetin mühüm təsirini yüksək qiymətləndirən fikirləri ilə başlanır: “Mən “Şərq qapısı” qəzetinin təsiri altında tərbiyələnməmişəm. Hələ gənc ikən burada orta məktəbdə, pedaqoji texnikumda oxuyanda müxtəlif məsələləri öyrənmək üçün “Şərq qapısı”ndan çox istifadə etmişəm. O vaxtdan nüfuzlu qəzet kimi hafizəmdə qalıb”. Sonra qəzetin yüzillik yubileyi ilə bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin müvafiq sərəncamının mətni oxuculara təqdim olunur.

Kitab iki bölmədən, “Şərq qapısı” qəzetinin 1923-1926-cı il nömrələrində dərc olunan bəzi materialların bibliografiyası və qəzetin tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fotosəkillərindən ibarətdir. Giriş hissədə müəllif “Şərq qapısı” qəzetini qədim diyarın keçdiyi kəşməkəşli inkişaf yolunun tam mənzərəsini canlandıran bir güzgü hesab edir. 1990-cı ilədək hakim ideologiyaya xidmət vəzifəsini yerinə yetirməyə məcbur olan bu qəzetin milli-mənəvi dəyərlərimizin və maarifçilik tədbirlərinin təbliği istiqamətindəki fəaliyyəti, yenitipli ədəbi-mədəni mühitin formalaşması və inkişafındakı xidmətləri dəyərləndirilir. Xüsusən 1990-cı ilin qanlı yanvar günlərində müstəqil bir qəzet kimi nəşr olunan qəzetin səkkiz nömrəsi Azərbaycanın senzurasız mətbuatının ən qiymətli nümunələri hesab olunur.

“Qəzetin nəşri tarixinin ilk mərhələsi” adlanan birinci bölmədə ideoloji məqsədlə qəzet çap olunması ilə bağlı irəli sürülən təşəbbüslər – “Kommunist”, “Naxrespublika” kimi qısa-ömürlü qəzetlərin çapı ilə bağlı problemlər, “Cavanlar həyatı” qəzetinin ilk nömrəsinin yubanması səbəbləri, mətbəə avadanlıqlarının çatışmaması, ixtisaslı kadrların, mürəttiblərin olmaması, bu məqsədlə İrəvandan iki mütəxəssisin Naxçıvana dəvət olunması, müxbirlərin məlumat yazmaqda ehtiyatlı davranmaları və s. diqqətə çatdırılır. Dövrün reallıqları, çətinliklər və siyasi rejimin güvənilməzliyi barədə tədqiqatçıların və qəzetin müxbirləri və dövrün şahidlərinin araşdırmalarına, arxiv materiallarına, müxtəlif məqalə və xatirələrə əsaslanaraq qəzetin nəşri tarixi ilə bağlı bir çox mübahisəli məqamlara işıq salınır, bu işdə fəallıq göstərən şəxsiyyətlərin, dövrün tanınmış ziyalıların xidmətləri hörmətlə yad edilir. Müəllifin arxiv və həmin dövrün mətbu materiallarına əsaslanaraq qəzetin “Şərq qapısı” adı ilə 1923-cü ilin əvvəlində, ikinci dəfə isə 1923-cü ilin 28 iyulundan nəşr olunması ilə bağlı tarixləri dəqiqləşdirməsi və 1925-ci ilin avqust ayında Naxçıvanda iki gün davam edən Birinci Müxbirlər Qu-

rultayı, onun qarşısına qoyulmuş məqsədlər, gündəliyindəki əsas məsələlər barədəki araşdırmaların nəticələri Naxçıvan mətbuatı tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malik faktlardır. Qəzetin ilk redaktorlarından olan Əvəz Sadıqın “Qəzetimizin yazı və mətbuat tarixinə bir nəzər”, “Qəzetimiz və məktəb”, “Şərq qapısı”nın getdiyi və gedəcəyi yol” və s. məqalələri, Əli Həsənzadə, Məhəmmədəğa Axundov və digərlərinin “Şərq qapısı” qəzetinə həsr olunan yazıları onun nəşrə başlaması və inkişaf yolunun ilk mərhələsi haqqında məlumat verən dəyərli mənbələr kimi yüksək qiymətləndirilir. Qəzetin müxtəlif illər üzrə redaktorları, ilk qadın redaktoru müəyyənləşdirilmiş, 1933-1934-cü illərə qədər redaktor əvəzinə çox zaman “heyəti-təhriyyə” sözünün yazılması və s. məqamlar tədqiqatçı həssaslığı ilə incələnmişdir. Yazıçı Əli Vəliyevin redaktorluğu dövründə qəzetin tirajının iki min nüsxədən on min nüsxəyədək qalxması, oxucuların diqqətini daha çox cəlb edən aktual mövzulardakı yazıların yer alması, eyni zamanda tanınmış yazıçı və ictimai xadim Mirzə İbrahimovun da Naxçıvan MTS-in “Sürət” qəzetinin redaktoru vəzifəsində çalışması ilə Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitində yaranmış canlanma müəllifin fikrincə, qəzetin inkişafı tarixində xüsusi bir mərhələnin – əvvəlki illərə nisbətən yüksəliş mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Qəzetin ilk qadın redaktoru Məsudə Nuruyeva, repressiya illərində tez-tez redaktorların dəyişdirilməsi və cəzalandırılması, 1932-1941-ci illərdə qəzetin şöbə müdiri işləmiş “uşaq ədəbiyyatımızın cəfakəş nümayəndəsi” Əbdül Kazımın faciəli həyatı haqqındakı məlumatlar qəzetin həmin illərdə olduqca çətin və kəşmə-kəşli yollardan keçdiyini bir daha təsdiqləyir. Müəllifin qəzetin ilk yubiley nömrəsi barədə araşdırmalarının nəticələri də təqdirəlayiqdir. 1925-ci il mart ayının 23-nə nəzərdə tutulan, lakin 31 mart tarixində çap olunan bu nömrə üçün bir ay öncədən hazırlıq tədbirlərinin aparılması və qəzetin tarixində mühüm xidmətləri olan müxbir və tanınmış ziyalılardan məqalə və xatirələrin toplanılması nəticəsində qəzetin dörd ildə keçdiyi inkişaf yolu haqqında dolğun təsəvvür yaradılmışdır. Birinci bölmənin son paragrafında “Şərq qapısı” qəzetinin ilk qadın müxbirləri olan Səkinə Rasizadə, Siddiqə Bağirova, Qəşəng Kəngərli, Rübaba Sadıqova, Qəmər Nəcəfova və başqalarının həm şəxsiyyətləri, həm də qəzetdə çap olunan müxtəlif məzmunlu yazıları haqqında ilk dəfə olaraq ətraflı məlumat verilmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən Naxçıvan və eləcə də, Azərbaycan qadınlar hərəkatının fəal üzvləri olan bu müxbirlər qadın azadlığı, maarif, mədəniyyət, səhiyyə, qız məktəbləri, savad kurslarının artırılması və s. kimi son dərəcə aktual problemlərə həsr olunan məqalələri ilə diqqəti cəlb edirdilər.

Kitabın ikinci bölməsində müəllifin araşdırmaları Naxçıvanda yeni ədəbi mühitin formalaşdırılması və inkişafında “Şərq qapısı” qəzetinin regiondakı ilk elmi qurumla və ədəbi qüvvələrlə əməkdaşlığının mühüm əhəmiyyətə malik olması qənaətinə gəlməsinə əsas vermişdir. Qəzetin nəşrinin ilk illərində (1923-1925) onun səhifələrində ictimai məzmun daşıyan ədəbi-bədii nümunələrin və publisistikanın müxtəlif janrlarının gizli və açıq imzalarla yer alması diqqətə çatdırılır. 1925-ci ildə Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində (NTTC) fəaliyyətə başlayan ədəbiyyat bölməsinə istedadlı romantik şair və dramaturq Hüseyn Cavidin qardaşı tanınmış pedaqoq və şair Şeyx Məhəmməd Rasizadənin rəhbərliyi qəzetin yazılarında da mövzu və məzmun baxımından diqqətəlayiq novatorluğa səbəb olmuşdur. NTTC-nin fəal üzvlərindən olan Seyid Səbrinin poeziya, dramaturgiya və publisistika sahələrindəki əsərləri və tanınmış ictimai-siyasi xadim Mehdi bəy Hacınskinin nəzm və nəsrə yazılan felyetonları gənc yazarlar üçün örnək hesab olunur. Bu janrın XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən formalaşma tarixi, bildiyimiz kimi, böyük satira ustası, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin banisi Cəlil Məmmədquluzadə və onun redaktorluğu ilə dərc edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalı

ilə əlaqədardır. Müəllif bu bölmədə “Molla Nəsrəddin” dərgisində “Şərq qapısı” qəzetilə bağlı dərc olunan yazılara xüsusi yer ayırmış, onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin tarixinə dair diqqətəlayiq məlumatlar vermişdir. Alimin araşdırmalarından aydın olur ki, “Molla Nəsrəddin” publisistika sahəsində qəzetin sələfi olaraq onun formalaşmasına mühüm təsir etməklə yanaşı, həm də “Şərq qapısı” qəzetini mötəbər bir mətbuat orqanı kimi qəbul etmiş və ara-sıra onun səhifələrində dərc olunan məqalələrə istinadlar etmişdir. Müəllifin araşdırmalarından o da aydın olur ki, bu illərdə də tənqidi publisistik yazılara görə müxbirlər onları təqib edən məsul şəxslər tərəfindən yaradılmış problemlərlə, hətta həmin şəxslərin özlərini müdafiə üçün əl atdıqları saxtakarlıqlarla tez-tez üzləşmişlər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin ilk dəfə Fərman Xəlilov tərəfindən tədqiqata cəlb edilən məktubu da bu cür çətinliklərdən xəbər verir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yeri gəldikcə qəzetin daha mükəmməl tərtibatla çap olunması və abunə kompaniyasının təşkili, vaxtında oxuculara çatdırılması və s. məsələlərdə müvafiq məsləhətlər verməyi də məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Kitabın “Şərq qapısı” qəzetinin 1923-1926-cı il nömrələrində dərc olunan bəzi materialların bibliografiyası” hissəsi Naxçıvanda yeni ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında bu qəzetin rolunu daha aydın və əyani təsəvvür etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada konkret illər üzrə “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunan ictimai, elmi, ədəbi, maariflənmə və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafına dair 200-ə yaxın məqalənin siyahısı oxucuların istifadəsinə təqdim edilmişdir. “Fotoşəkillər” hissəsi isə “Şərq qapısı” qəzetinin tarixində xidmətləri olan şəxslərin – qəzetin rəhbəri, ilk redaktorları, qadın redaktor və müxbirləri, ilk fəhlə-kəndli müxbirlərinin tanınması baxımından əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticə əldə etmək olar ki, filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilovun “Şərq qapısı” qəzetinin nəşri tarixinin ilk mərhələsi və yeni ədəbi mühitin formalaşmasında rolu” adlı kitabı qəzetin nəşr olunduğu ilk illərlə bağlı bir sıra faktların dəqiqləşdirilməsi, yeni fikir və mülahizələrin irəli sürülməsi, qəzetin ilk redaktorları və müxbirlərinin həyatı və publisistik fəaliyyətilə bağlı əhatəli araşdırmaların nəticələri ilə əsaslandırılan və eyni zamanda arxiv sənədləri, elmi ədəbiyyatlara da istinad olunan dəyərli bir araşdırmaadır.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət meyarlarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr iki dildə – Azərbaycan və rus dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, CD-də jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin ortasında “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıda “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır. Daha sonra müəllifin işlədiyi təşkilatın adı, elmi dərəcəsi və e-mail ünvanı, “12” ölçülü kiçik hərflərlə qalın və kursivlə ədəbiyyat siyahısından sonra sağdan yazılır. (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; e-mail: tusinesr@gmail.com).
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adı hərflərlə verilir. İstifadə edilən mənbələrin sayı 15-dən çox olmamalıdır. Məs.:
Kitablar: Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri: Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.
Jurnal məqalələri: Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin icərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-8 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, e-mail adresi, əlaqə telefonu) mütləq əlavə olunmalıdır.
15. Məqalənin məzmununa əsaslanan UOT kodu yuxarı sol tərəfdən mütləq qeyd olunmalıdır.
16. Təqdim olunan məqalə üçün müəlliflər antiplagiat arayışı təqdim etməlidirlər.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Elmi əsərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The primary purpose of this journal is to publish original scientific papers that meet scientific criteria.
2. The journal publishes compact and perfectly edited scientific papers, which are the results of new research and have not been published in other publications previously.
3. The number of collaborators exceeding three is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of papers and the accuracy of the facts presented.
5. The papers must be submitted by full members and corresponding members of ANAS or one of the Editorial Board members.
6. The papers can be published in two languages – Azerbaijani and Russian. In addition to the language of a paper, an abstract should be provided in two other languages; keywords should be pointed.
7. A paper text is submitted to the editor-in-chief of the journal along with an electronic copy, it must be printed on a personal computer, on white A4 paper, in Times New Roman font, font size “12”, page parameters 2 cm above, 2 cm below, 3 cm on the left, 1 cm on the right, without hyphenation, the interval of 1.5, and in one of the languages mentioned above. Margins for figures and tables inside the text should be 3.7 cm left and right.
8. The name and surname of the author (authors) are indicated in bold and capital letters in the center of the page, font size “12”.
9. Below, after one blank line, the title of the paper is indicated in capital letters, font size “12”. Then there is abstract including keywords in the language of the paper, font size “10”, italics. The organization name, the author’s scientific degree, the email address should be written below the references in lowercase letters, font size “12”, bold italics (for example, Nakhchivan branch of ANAS; Email: tusinesr@gmail.com).
10. Reference should be made to scientific sources on the subject, the list of references should be given before the abstract, following the encoding rules, in alphabetical order, the font size “12”. The word “references” in the middle of the page is highlighted in bold and in capital letters. References are in lowercase letters in the language in which this edition has been published. The used sources must not be more than 15. Eg.:
Books: Gasymov V.I. Ancient monuments. Baku: Light, 1992, 321 p.
Book papers: Habibbeyli I.A. Science and culture in Nakhchivan / Nakhchivan in the history of Azerbaijan. Baku: Science, 1996, p. 73-91.
Journal papers: Bakhshaliev V.B., Guliev A.A. Writing elements in the drawings of Gemigaya // Proceedings of the Nakhchivan Branch of ANAS, 2005, № 1, p. 74-79.
11. In the abstract, the author’s name and surname are indicated in lowercase letters in bold font, size “12”; the title of the paper is capitalized in bold; the abstract itself is in lowercase letters. The abstract should correspond to the full content of the paper; the results should be reported in detail.
12. The links in the paper should be in the text. Eg.: [4, p. 415].
13. The total amount of a paper, including graphic materials, photographs, tables, formulas, references, and reviews, should not exceed 5-8 pages.
14. Authors’ data must be specified additionally (last name, first name, patronymic, place of work, position, degree, academic title, address, email address, work, and home phone numbers).
15. A paper’s code based on UDC should be indicated on the left.
16. Authors must provide Antiplagiat certificates for submitted papers.

NOTE: *Considering the large number of papers submitted to the “Scientific works” journal of the Nakhchivan Branch of ANAS, and the limited capabilities of the “Tusi” Publishing house, it is assumed that only one paper of each author can be published in one issue.*

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основной целью журнала является публикация оригинальных научных статей, соответствующих критериям научного качества.
2. Журнал публикует компактные и в совершенстве отредактированные научные статьи, являющиеся результатами новых исследований и не опубликованные ранее в других изданиях.
3. Желательно, чтобы число соавторов не превышало трех.
4. Автор несет прямую ответственность за качество статей, достоверность представленных в них фактов.
5. Статьи должны быть представлены действительными членами и членами-корреспондентами НАНА или одним из членов Редколлегии.
6. Статьи могут быть представлены на двух языках – азербайджанском и русском. Резюме и ключевые слова необходимо представить на двух других языках.
7. Статьи представляют в редакцию журнала в печатном виде, в электронной форме (CD), на бумаге формата А4, шрифт Times New Roman, кегль шрифта 12 пт, параметры страницы: верхнее поле – 2 см, нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1 см, без переносов, межстрочный интервал – 1,5. Поля страниц для рисунков и таблиц внутри текста слева и справа должны быть по 3,7 см.
8. По центру страницы, кеглем 12 пт, жирным шрифтом и заглавными буквами указывается имя и фамилия автора (авторов).
9. После одной пустой строки указывается название статьи заглавными буквами, кегль шрифта 12 пт. Затем приводится аннотация с ключевыми словами на языке статьи (кегль шрифта – 10 пт, курсив). Название организации, ученая степень и адрес электронной почты автора указываются обычными строчными буквами, жирным курсивом, кегль шрифта 12 пт, справа после списка источников (например: Нахчыванское отделение НАНА; E-mail: tusinesr@gmail.com)
10. Следует указать ссылки на научные источники по данному предмету. Список использованной литературы указывается перед резюме, в соответствии с правилами кодировки, в алфавитном порядке, кегль шрифта 12 пт. Слово “Литература” пишется посередине страницы, заглавными буквами и жирным шрифтом. Список литературы приводится строчными буквами на языке публикации приведенного издания, в количестве не более 15. Напр.:
Книги: Гасымов В.И. Древние памятники. Баку: Ишыг, 1992, 321 с.
Книжные статьи: Хабиббейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.
Журнальные статьи: Бахшалиев В.Б., Гулиев А.А. Элементы письменности в рисунках Гемикая // Известия Нахчыванского отделения НАНА, 2005, № 1, с. 74-79.
11. В резюме имя и фамилия автора указываются строчными буквами жирным шрифтом кеглем 12 пт, название статьи – заглавными буквами жирным шрифтом, само резюме строчными буквами. Резюме должно соответствовать полному содержанию статьи с подробным представлением полученных результатов.
12. Ссылки должны быть представлены в тексте в виде [4, с. 15].
13. Общий объем статьи, включая графические материалы, фотографии, таблицы, формулы, список литературы и отзывы, не должен превышать 5-8 страниц.
14. Обязательно указываются данные об авторах (фамилия, имя, отчество, место работы, должность, ученая степень и звание, адрес, адрес электронной почты, контактный номер).
15. Необходимо указать УДК статьи слева в верхней части.
16. Авторы должны предоставить сертификат Антиплагиат на присланную статью.

ПРИМЕЧАНИЕ: *Принимая во внимание большое количество статей, представленных в журнал “Научные труды” Нахчыванского отделения НАНА и ограниченные возможности издательства “Туси”, в одном номере может быть опубликована только одна статья каждого автора.*

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3 (71)

Baş redaktor – Zülfüyyə Məmmədli
Redaktor – Sara Cəfərova
Korrektor – Yelena Muxtarova
Operatorlar – İlhamə Əliyeva,
– Aynur Təhməzova,
– Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 02.09.2022
Çapa imzalanmışdır: 28.09.2022
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
17,7 çap vərəqi. 284 səhifə
Sifariş № 170. Tiraj: 150

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.
E-mail: tusinesr@gmail.com

